ŠIMON ONDRUŠ - JÁN SABOL

ÚVOD DO ŠTÚDIA JAZYKOV

BRATISLAVA 1987
SLOVENSKÉ PEDAGOGICKÉ NAKLADATEĽSTVO

Autori © prof. PhDr. Šimon Ondruš, CSc. — doc. PhDr. Ján Sabol, CSc., 1980
Lektorovali: prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc., doc. PhDr. Jozef Muránsky, CSc.
Doplnenú kapitolu Dejiny jazykovedy lektoroval prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Schválilo Ministerstvo školstva SSR dňa 11. júna 1980 číslo Š 7439/1980—32 ako vysokoškolskú učebnicu pre filozofické a pedagogické fakulty vysokých škôl.

Tretie vydanie

PREDHOVOR

Naša učebnica mala byť pôvodne koncipovaná tak, že bude slúžiť iba poslucháčom slovenčiny na filozofických a pedagogických fakultách v Slovenskej socialistickej republike. Ale ani na ostatných filológiách ešte niet takých učebníc, ktoré by na súčasnej úrovni jazykovedy vysvetľovali poslucháčom základné jazykovedné termíny a pojmy. Tieto okolnosti zmenili našu prvotnú koncepciu. Rozsah a obsah učebnice sme uspôsobili tak, aby slúžila nielen poslucháčom slovenčiny, ale aj poslucháčom ostatných filológií. Takýto širší charakter má najmä úvodná,všeobecná časť a kapitola o klasifikácii jazykov, čiastočne aj iné kapitoly. Tomuto cieľu slúži aj pripojený slovník základných jazykovedných termínov v slovenčine a v svetových jazykoch. Prirodzene, že prednášatelia na jednotlivých filológiách rozšíria svoj výklad o špecifické štruktúrne a historické črty študovaných jazykov a o odbornú literatúru v danom jazyku.

Obaja autori sú jazykovedci, ale majú intímny vzťah ku krásnej literatúre. To sa do určitej miery zračí aj na štýle učebnice. Zásadne je výkladový, miestami azda aj náročnejší, no nezrieka sa ani esejistického podania. Dúfame, že to psychologicky pridá učebnici na zaujímavosti a príťažlivosti.

Úprimne ďakujeme lektorom – prof. Jánovi Horeckému a doc. Jozefovi Muránskemu – za trpezlivé prečítanie a posúdenie rukopisu. Tým nám pomohli zlepšiť našu prácu. Prosíme aj prednášateľov úvodu do štúdia jazyka, aby nám svojimi radami rovnako prispeli k ďalšiemu zvyšovaniu kvality učebnice.

Autori

Druhé vydanie sme doplnili o kapitolu *Dejiny jazykovedy*. Urobili sme to na žiadosť viacerých používateľov učebnice.

Autori

I

VŠEOBECNÁ ČASŤ

1. Lingvistika — filológia — gramatika

Lingvistika (z lat. lingua = jazyk) je náuka o jazyku v najširšom zmysle. Jazyk ako zložitý, mnohostranný spoločenský jav môžeme skúmať z rozličných hľadísk a rôznymi metodickými postupmi.

Jazyková **synchrónia** (z gréc. syn = spolu, naraz, chronos = čas) je stav časovej koexistencie prvkov a vzťahov jazykovej sústavy. Pod synchrónnym stavom jazyka rozumieme nielen stav jazyka v dnešnej súčasnosti, ale aj synchrónny stav jazyka v niektorom z jeho minulých vývinových období, napr. synchrónny stav slovenčiny v 10. storočí, synchrónny stav slovenčiny v 13. storočí a pod.

Potrebu synchrónneho systémového skúmania jazyka v súčasnosti alebo v niektorej z minulých synchrónnych etáp začala zdôrazňovať najmä moderná teória jazykovedy 20. storočia predovšetkým zásluhou jej zakladateľa Ferdinanda de Saussura (1857–1913), ktorý svojím učením položil základy štruktúrno-systémového skúmania jazyka. Jeho idey o systémovom a funkčnom chápaní jazyka rozvinula Pražská lingvistická škola založená v roku 1926.

Jazyková **diachrónia** je časová vývinová postupnosť jazykovej sústavy a jej prvkov. Pomenovanie jazyková diachrónia sa značne kryje s významom pomenovania jazyková história. Pojem história sa však chápe v užšom a v širšom zmysle. Pod históriou v užšom zmysle rozumieme to vývinové obdobie spoločnosti a jazyka, z ktorého sú zachované písané pamiatky o spoločnosti a jej jazyku. Potom staršie vývinové obdobie spoločnosti a jazyka, z ktorého niet písaných pamiatok, je predhistorické obdobie. Podľa toho členíme jazykovú diachróniu na historickú a predhistorickú.

Porovnávacím skúmaním dvoch alebo viacerých jazykov vzniká **po-**

rovnávacia lingvistika, ktorá môže byť **typologická** (skúma a vykladá fonologické, morfologické, syntaktické alebo lexikálno-sémantické typy jazykov), alebo **konfrontačná**, ak porovnáva dva alebo viacej jazykov v ich celosti, resp. **kontrastívna,** ak si všíma najmä rozdiely medzi dvoma alebo viacerými jazykmi. Porovnávacím skúmaním vývinu príbuzných jazykov vzniká **historicko-porovnávacia** jazykoveda. Celkove porovnávaciu jazykovedu synchrónnu alebo diachrónnu nazývame **komparatistika** (z lat. comparare = porovnávať).

Kým termín lingvistika vznikol na latinsko-románskom jazykovom základe (franc. linguistique, angl. linguistics), domáce slovenské pomenovania jazykoveda podobne ako české jazykověda (staršie jazykozpyt), rusky jazykoznanije, poľ. językoznawstwo, ukraj. movoznavsto, bulh. ezikoznanie, vznikli preložením, resp. napodobením (kalkovaním) nemeckého termínu Sprachwissenschaft (nem. Sprache = jazyk, Wissenschaft = veda), pretože v 19. storočí sa jazykovedné bádanie pestovalo najviacej v Nemecku.

Filológia (z gréc. filein = mať rád, logos = slovo, reč) je taktiež náuka o jazyku. Kým lingvistika skúma jazyk bez ohľadu na to, či existuje aj v písanej, aj v ústnej podobe, alebo iba v ústnej podobe, hovorenej, predspisovnej, filológia skúma iba jazyk v písanej podobe, t. j. jazykové texty. Predmetom filológie je nielen jazyk, ale aj literatúra písaná v danom jazyku. **Slovenská filológia** je náuka o slovenskom jazyku a slovenskej literatúre, **česká filológia** náuka o českom jazyku a českej literatúre, **ruská filológia** náuka o ruskom jazyku a ruskej literatúre atď. Okrem týchto združených pomenovaní sa používajú aj univerbizované pomenovania slovakistika, rusistika, bohemistika, polonistika, bulharistika atď.

Termín filológia ako náuka o jazyku a literatúre vznikol v polovici 19. storočia. Staršší je však termín klasická filológia, ktorá včleňovala nielen jazyk a literatúru, ale aj všeobecné dejiny, právo, hospodárstvo, náboženstvo a filozofiu Rimanov a Grékov, čiže komplexne hmotnú a duchovnú kultúru klasických národov Európy, ktoré sprostredkovali kultúru ostatným národom Európy.

Filológia je pojmovo širšia ako lingvistika v tom zmysle, že skúma aj jazyk, aj literatúru určitého národa. Filológia je pojmovo užšia ako lingvistika v tom zmysle, že skúma iba historické obdobie vývinu jazyka, kým lingvistika skúma historické aj predhistorické vývinové obdobia jazyka.

Gramatika ako jazykovedný termín má oveľa dlhšiu tradíciu ako lingvistika a filológia. Kým termíny filológia a lingvistika vznikli v novovekej európskej vede, termín gramatika má svoj vznik už u starých Grékov pred naším letopočtom. Grécky učenec Dionysios Thrax (170–90 pred n.l.) napísal sústavný odborný opis gréckeho jazyka a nazval ho Techné grammatiké (gréc. techné = remeslo, technika, umenie, veda, gramma- = litera, písmeno, grammatikos = gramotný, vzdelaný, učený). Bola to prvá gramatika v Európe vôbec, ktorá už vyčlenila osem slovných druhov. Podľa gréckeho vzoru sa aj v rímskej vede odborné opisy jazyka nazývali Ars grammatica (lat. ars = umenie). Pretože opis jazyka sa začínal výkladom o písmenách (= hláskach), prenieslo sa pomenovanie grammatica metonymickým rozšírením na opis jazyka ako celku. Eliptickou univerbizáciou zo združeného pomenovania ars grammatica vzniklo jednoslovné pomenovanie grammatica. V tomto širokom význame sa termín gramatika používal podľa starovekej vedy aj vo vede stredovekej a zostáva aj vo vede novovekej. Napríklad odborný opis češtiny od slovenského učenca Vavrinca Benedikta z Nedožier z roku 1603 sa nazýval Grammaticae bohemicae... libri duo (= dve knihy českej gramatiky). Podobne opis češtiny a slovenčiny od Slováka Pavla Doležala z roku 1746 sa nazýval Grammatica slavico-bohemica. (Porovnaj aj názov prvej slovenskej gramatiky od Antona Bernoláka z roku 1790 Grammatica slavica.)

V súčasnej jazykovede má termín gramatika aj užší význam. Vyčlenením fonetiky ako relatívne samostatnej vedy v druhej polovici 19. storočia sa rozsah pojmu gramatika zúžil na morfológiu a syntax jazyka, teda na jazyk bez hláskovej sústavy a bez slovnej zásoby.

Pretože gramatika v širšom aj v užšom zmysle obsahuje najmä pravidlá o stavbe a používaní jazyka ako celku alebo jeho tvarovej a vetnej sústavy, používajú niektorí lingvisti a filozofi (najmä anglickí a americkí) pomenovanie gramatika, angl. grammar ako synonymum pre súbor pravidiel, pre normu jazyka. Ak označíme nejaký jav ako gramatický, to znamená, že zodpovedá zásadám, pravidlám, normám. Napríklad vety môžu byť gramatické, t. j. správne, zodpovedajúce norme daného jazyka, alebo negramatické, t. j. nesprávne, nezodpovedajúce norme, duchu daného jazyka. Preto aj súčasný americký lingvista N. Chomsky (1928) nazýva svoju teóriu

o formovaní rečového prejavu a o parafrázovaní viet a textu generatívna, resp. transformačná gramatika. V prenesenom význame sa potom môže hovoriť aj o gramatike poézie, gramatike románu, gramatike šachu a pod.

2. Lingvistika v sústave vied

Jazyk ako špecificky ľudská psychofyzická schopnosť je tesne zviazaný s celým spoločenským životom, kultúrou a myslením ľudí. Z toho vyplýva, že aj jazykoveda je úzko zviazaná s inými vedami o spoločnosti, jej kultúre, ideológii a obsahovom i formálnom myslení. Výskumom zvukovej substancie jazyka je jazykoveda zviazaná aj s niektorými prírodnými vedami, najmä s fyzikou a fyziológiou.

Jazykoveda a spoločenské vedy

Náukou o spoločnosti v najširšom zmysle je **sociológia,** ktorá sa sformovala ako špeciálna veda v druhej polovici 19. storočia. Jej predmetom je klasifikácia a opis spoločenských skupín každého druhu, spoločenských celkov zoskupujúcich sa na základe geografickej kompaktnosti, ekonomickej súčinnosti, jazykovej rovnorodosti, politickej a ideologickej orientácie, profesionálneho začlenenia, náboženského vyznania atď. Sociálna diferenciácia počínajúc od najmenších spoločenských skupín, ako sú rodiny, až po najväčšie spoločenské skupiny, ako sú triedy, národy a štáty, je závažným činiteľom, ktorý vplýva na jazykovú diferenciáciu, najmä na vytváranie zemepisných nárečí, sociálnych nárečí, resp. na zemepisno-sociálne jazykové útvary, ako je sociolekt dediny, sociolekt mesta a pod. Na druhej strane sám jazyk je integrujúci činiteľ, o čom svedčí fakt, že jedným z podstatných znakov národa popri geomorfologických, ekonomických a kultúrnych činiteľoch je aj spoločný jazyk, ktorým sa národ odlišuje od susedných národov. Vzťah sociológie a lingvistiky je teda recipročný. Lingvistika využíva poznatky sociológie a sociológia využíva poznatky jazykovedy. Zo spolupráce sociológie a jazykovedy vznikla v poslednom období hraničná veda **sociolingvistika.**

Etnografia (národopis) ako veda o materiálnej a duchovnej kultúre kmeňov, národností a národov je podobne ako sociológia úzko zviazaná

s lingvistikou. V sovietskej učebnici Základy etnografie (1968) sa píše, že etnografia je veľmi pevne spätá s lingvistikou. Pretože jazyk je najzávažnejší znak etnika, na základe poznania vzťahu jazyka daného etnika k jazykom susedných a iných etník (bližšie alebo vzdialenejšie príbuzenstvo) môže etnograf zisťovať historické a kultúrne zväzky medzi národmi. Na druhej strane ani lingvista pri skúmaní jazyka nemôže nebrať do úvahy poznatky o etnografii národa, ktorý daný jazyk používa. Ináč by nepochopil dobre významy slov a výrazov označujúcich fakty materiálneho a kultúrneho života národa. Potreba spolupráce medzi etnografiou a lingvistikou je najvýraznejšia pri skúmaní zemepisných nárečí čiže v dialektológii. Pri skúmaní slovnej zásoby zemepisných nárečí je pre pochopenie významu slov priam nevyhnutné poznať stavbu a časti voza, pluhu, domu, náradia atď., čomu slúžia nákresy týchto reálií. (Porovnaj napr. monografiu J. Matejčíka Lexika Novohradu.) Na druhej strane etnograf pre výskum materiálnej kultúry ľudu potrebuje poznať príslušné nárečie, aby sa mohol zblížiť s príslušníkmi skúmaného etnika. Preto sa pri výuke etnografie venuje pozornosť aj jazykovede (dialektológii) a etnografické monografie obsahujú aj kapitoly o jazyku (nárečí) skúmaného etnika. Zo spolupráce jazykovedy a etnografie vznikla hraničná veda **etnolingvistika,** ktorá skúma najmä etnickú a jazykovú diferenciáciu tzv. primitívnych spoločenstiev, žijúcich v kmeňovej organizácii. Vhodné podmienky pre etnolingvistiku sú najmä v USA (skúmanie indiánskych kmeňov) a v ZSSR (menšie etnické skupiny hovoriace uralskými, altajskými a inými jazykmi). Preto dosiahla sovietska a americká jazykoveda najbohatšie výsledky v porovnávacej jazykovede, najmä v typológii a v skúmaní jazykových univerzálií. Cenné poznatky zo spolupráce jazykovedy a etnografie dosiahol aj francúzsky etnológ C. Lévi-Strausse.

Z vied o umení je s jazykovedou najtesnejšie zviazaná **literárna veda** (najmä **poetika**) a literárna história, ako aj komplexné umenovedy, t. j. divadelná veda, najnovšie aj veda o filme. Už v úvodnej kapitole sme konštatovali, že náuka o jazyku a náuka o literatúre sa spájajú do komplexnej vedy – filológie. Základným materiálom literatúry je totiž jazyk. Teória literatúry a poetika buduje do značnej miery na poznatkoch jazykovedy, a to na fonetike (otázky rýmu a rytmu v poézii), lexikológii a sémantike (metafora, metonymia), štylistike a teórii textu. Na druhej strane krásna literatúra spolu s odbornou literatúrou je východiskovou

bázou pre skúmanie diferenciácie a rozvoja slovnej zásoby jazyka a gramatickej stavby jazyka. Teória literatúry a poetika dáva jazykovede impulzy pre výklad estetickej funkcie jazyka.

Jazykovedu spája s literárnou vedou aj inými umenovedami, ako aj s etnografiou a sociológiou, ale aj s logikou a gnozeológiou všeobecná veda o znakoch čiže **semiotika** (termín prevzatý od amerických filozofov Peirca a Morrisa), resp. **semiológia** (termín prevzatý od Saussura). Človek sa od nižších tvorov odlišuje nielen jazykom ako najbohatšou a najdokonalejšou sústavou znakov, ale aj používaním iných druhov znakov, resp. symbolov, ako sú rôzne symboly v ľudových zvykoch a obyčajoch, symboly etnických, národných a štátnych útvarov, znaky a signály používané v armáde, v doprave atď. Človek sa v každodennom živote stretáva s množstvom znakových sústav, resp. používa najrozličnejšie znakové sústavy bez toho, aby si to uvedomoval, počnúc zdvorilostnými znakmi (sňatie čiapky, úklon pri pozdrave atď.) až po najzložitejšie znaky vedeckého a umeleckého myslenia. Niekedy sa termín jazyk používa nielen vo význame prirodzeného zvukového jazyka, ale v najvšeobecnejšom zmysle, t. j. jazyka ako sústavy znakov, resp. jazyka ako kódu bez ohľadu na to, akými materiálnymi prostriedkami sa znaky vyjadrujú a akým spoločenským účelom slúžia. Prirodzený zvukový jazyk má síce niektoré spoločné vlastnosti s inými znakovými sústavami, ale na druhej strane sa od iných znakových sústav líši takými podstatnými vlastnosťami, že treba hodnotiť ako nesprávnu Saussurovu ideu, že jazykoveda, resp. jazyk je rovnocenný s ostatnými znakovými sústavami, že jazykoveda je na tej istej úrovni ako ostatné semiotické vedy. Kým iné sústavy znakov plnia v podstate iba komunikatívnu (a to obmedzene komunikatívnu) a emocionálnu funkciu, zatiaľ prirodzený zvukový jazyk plní spolu s komunikatívnou druhú, rovnako závažnú funkciu poznávaciu. V iných znakových sústavách sa objektívna realita neodráža tak, ako sa odráža v obsahovej, významovej zložke jazykových znakov. Preto semiotiku nemožno pokladať za vedu nadradenú jazykovede hierarchicky.

Jazykoveda cez semiotiku je spätá aj s **kybernetikou** (náukou o riadení systémov; gréc. kybernetes = kormidelník, riadič, vodič) a **teóriou informácie**, t. j. náukou o informáciách, najmä o spôsoboch ich prenosu, o ich uchovávaní, o ich transformáciách a pod. Za zakladateľa kybernetiky sa pokladá N. Wiener s dielom Cybernetics and Communication in the Animal and the Machine (1948). Kybernetika bola jedným z činiteľov, ktoré po

druhej svetovej vojne viedli k vedecko-technickej revolúcii. Kybernetika zjednocuje prírodné, technické a spoločenské vedy, pretože jej predmetom je riadenie, ovládanie systémov technických (napr. doprava), biologických (živé organizmy sú tiež jedným druhom systémov) a spoločenských. Univerzálnosť kybernetiky spočíva v tom, že nehľadá rozdiely medzi skúmanými faktami, ale odhaľuje tie vzťahy, ktoré ich navzájom spájajú. Tým kybernetika prerástla do všeobecnej teórie systémov, čím sa dostala do úzkeho vzťahu aj s jazykovedou, lebo jednou z hlavných úloh jazykovedy je odhaľovanie a opis jazykových systémov. Ovládanie a riadenie systémov predpokladá poznanie ich štruktúry a fungovania. Na opis štruktúry systému kybernetika plodne využíva poznatky matematiky a logiky. Na základe poznania štruktúry a fungovania systémov konštruuje kybernetika pomocou matematiky a logiky kybernetické „mozgy", ktoré sú akýmsi technickým ekvivalentom ľudského mozgu. Tieto nové poznatky a postupy umožnili prudký vedecko-technický pokrok v posledných desaťročiach. Jedným z prínosov tohto pokroku má byť aj konštruovanie technických zariadení na prekladanie textov z jedného jazyka do druhého, resp. technických zariadení, ktoré budú môcť komunikovať s človekom. (O možnostiach a hraniciach prekladania textov prirodzených jazykov pomocou technických zariadení, resp. o možnostiach skonštruovania stroja, ktorý sa bude rozprávať s človekom, porovnaj bližšie pri výklade o slovnej zásobe jazyka, najmä o sémantickej konotácii slov.)

Jazykoveda a prírodné vedy

Z prírodných vied, s ktorými jazykoveda úzko kooperuje, má pre výskum zvukovej roviny jazyka najväčší význam fyziológia s anatómiou (pri výskume výslovnosti, artikulácie hlások), z fyzikálnych vied najmä **akustika** (pri výskume akustických vlastností hlások). Podľa toho sa fonetika ako náuka o zvukovej rovine reči delí na fonetiku organogenetickú (fyziologickú, artikulačnú) a na fonetiku akustickú.

Anatómia a **fyziológia** majú svoje zásluhy pri výskume jazyka nielen pri poznaní stavby a fungovania tých orgánov ľudského tela, ktoré sa zúčastňujú na vytváraní artikulovaných zvukov ako materiálovej bázy reči, ako materiálového nosiča významov slov, ale aj pri vzniku a rozvoji porovnávacej jazykovedy v prvej polovici 19. storočia. Friedrich Schlegel

(1773–1829) a Franz Bopp (1791–1867), zakladatelia porovnávacej jazykovedy, brali impulzy pre porovnávanie jazykov aj z porovnávacej anatómie.

Už uvedené príklady na vzájomné vzťahy medzi jazykovedou a inými spoločenskými aj prírodnými vedami svedčia o tom, že jednotlivé špeciálne vedy nežijú a nerozvíjajú sa izolovane, samy osebe, ale vo vzájomnej interakcii, vo vzájomnej výmene poznatkov vecného aj metodického rázu.

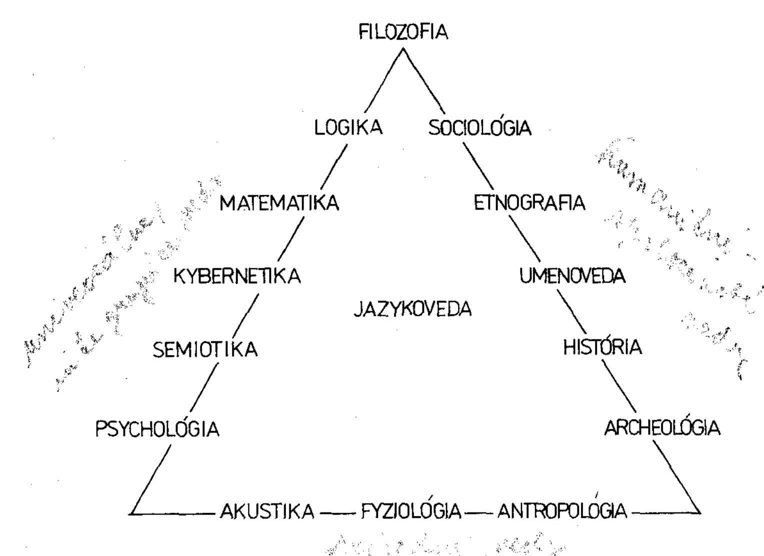
Kým pri vzniku a v prvých vývinových fázach sa jednotlivé špeciálne vedy snažia byť čím svojskejšie, čím autonómnejšie, vo vyvinutejších fázach špeciálnych vied sa vždy ukazuje potreba vzájomnej kooperácie, vzájomného „oplodňovania" špeciálnych vied v konkrétnych poznatkoch aj v metodických postupoch. Vedy sa vyvíjajú od dezintegrácie k integrácii. Hegel a Marx túto vývinovú tendenciu vied zvýraznili tézou, že vedy sa vyvíjajú od abstraktného (t. j. oddeleného, izolovaného, jednotlivého) ku konkrétnemu (t. j. zrastenému, komplexnému, integrálnemu, kompaktnému, totalitnému). Jedným zo základných nedostatkov štrukturalistických jazykovedných škôl bolo, že príliš zdôrazňovali samobytnosť, autonómnosť, imanentnosť jazyka a jazykovedy a zanedbávali vzťahy jazyka k iným spoločenským a prírodným javom a vzťahy jazykovedy k iným spoločenským aj prírodným vedám.

Poznatky špeciálnych vied, a to prírodných aj spoločenských, zovšeobecňujú najvšeobecnejšie, najuniverzálnejšie vedy. Sú to **filozofia, logika** (formálna) a **matematika.** Podstatný rozdiel medzi nimi je v tom, že formálna logika a matematika sa koncentrujú predovšetkým na vzťahy medzi elementami objektívnej reality a vzťahy medzi elementami myslenia, kým filozofia ako najuniverzálnejšia veda sa koncentruje na vzťah medzi myslením a objektívnou realitou (gnozeológia, noetika, epistemológia, teória poznania), na povahu objektívnej reality, na povahu objektívneho bytia (ontológia). Filozofia ako najuniverzálnejšia veda na jednej strane buduje svoj systém na konkrétnych poznatkoch špeciálnych vied, na druhej strane dáva špeciálnym vedám teoretickú, metodologickú a svetonázorovú bázu.

Model postavenia jazykovedy v sústave vied

Pretože predmetom nášho záujmu je jazykoveda, môžeme postavenie jazykovedy v sústave vied (tých, s ktorými má svojím predmetom skúmania

– jazykom – aj svojou povahou ako špeciálnej vedy najbližšiu interakciu) znázorniť takouto schémou:

Obr. 1. Jazykoveda v sústave vied

V uvedenom trojuholníkovom modeli ľavá strana trojuholníka predstavuje univerzálne, integrujúce vedy na vrchole s filozofiou, pravá strana trojuholníka spoločenské, humanitné vedy, na dolnej spojnici sú tie prírodné vedy, ktoré majú najväčší dotyk s jazykovedou. Spodná časť ľavej aj pravej strany trojuholníka, t. j. psychológia na ľavej strane a archeológia na pravej strane predstavujú také vedy, ktoré síce hodnotíme ako spoločenské vedy, ale svojou povahou sú na rozhraní spoločenských a prírodných vied (pre psychológiu sú veľmi závažné anatómia a fyziológia, resp. medicínske vedy vôbec), archeológia je svojimi metódami viac veda technicko-prírodovedná, iba jej dedukcie sa týkajú spoločenského a kultúrneho života „vykopaných ľudí a ich nástrojov".

Problém vzťahu medzi vedami, vzťahu medzi objektmi a metódami špeciálnych vied, vzťahu medzi špeciálnymi vedami a integrujúcimi, univerzálnymi vedami čiže problém klasifikácie vied je predmetom osobitnej vednej disciplíny, ktorú nazývame **teória vedy**. V ZSSR sa otázkam teórie

vedy a klasifikácie vied v minulých rokoch najviacej venoval prezident Akadémie vied B. M. Kedrov. Jeho klasifikácia vied má takúto podobu:

Klasifikácia vied podľa B. M. Kedrova

Teoretické vedy		Aplikované vedy
	Filozofické vedy	
dialektika		
ontológia		
gnozeológia		
logika		
	Matematické vedy	
matematika		praktická matematika
matematická logika		kybernetika
	Prírodné a technické vedy	
astronómia		
astrofyzika		kozmonautika
fyzika		technická fyzika
chemická fyzika		
fyzikálna chémia		
chémia		chemicko-technologické vedy
geochémia		metalurgia
geofyzika		
geológia		baníctvo
biológia		poľnohospodárstvo
fyziológia		
antropológia		medicínske vedy
	Spoločenské vedy	
história		
archeológia		
etnografia		
ekonomická geografia		
politická ekonómia		
štátoveda		
právo		
umenoveda		
jazykoveda		
psychológia		pedagogické vedy

3. Reč a jazyk

V bežnej reči používame slová reč a jazyk ako rovnoznačné, hoci sa pojmovo a svojím používaním plne nekryjú. Pri odbornom štúdiu jazyka a jazykovedy pomenovania reč a jazyk terminologicky, pojmovo rozlišujeme.

Reč v univerzálnom zmysle je fyzicko-psychická schopnosť človeka ako prírodno-spoločenskej bytosti vytvárať artikulované zvuky, spájať ich ako materiálnu formu s vnútornými psychickými ideálnymi obsahmi (vnemami, predstavami, pojmami, myšlienkami, citmi a vôľou) a pomocou týchto artikulovaných zvukov realizovať vzájomnú komunikáciu s inými členmi spoločenského celku. Reč v tomto univerzálnom zmysle je všeobecná ľudská schopnosť bez ohľadu na to, v akom spoločenskom útvare (rodine, rode, kmeni, národnosti, národe) človek žije a pracuje. Touto schopnosťou spájať artikulované zvuky s obsahmi svojho vedomia ako odrazmi objektívnej reality a pomocou nich myslieť a komunikovať v spoločnosti sa človek podstatne odlišuje od nižších druhov živých bytostí. Pre reč v tomto univerzálnom zmysle použil zakladateľ modernej európskej jazykovedy F. de Saussure francúzsky termín **langage** (vyslov langaž). V ruskej jazykovede sa pre tento význam slova reč používa termín rečevaja dejateľnosť (sposobnosť), v češtine řeč, v angličtine speech alebo z francúzštiny prevzaté langage. Poľština používa v tomto význame mowa, bulharčina govor alebo reč.

Jazyk v terminologickom zmysle označuje v spoločenskom vedomí existujúci abstraktný systém lexikálnych a gramatických znakov, ktoré určitá konkrétna spoločnosť (rod, kmeň, národnosť, národ) používa ako prostriedok myslenia a dorozumievania. Jazyk ako sociálny jav, existujúci vo vedomí spoločenského celku spojením materiálnych zvukov a ideálnych významov, má povahu sociálnej normy. Jazyk sa vo vedomí spoločnosti fixuje ako produkt spoločenského vývinu a vzhľadom na jednotlivých príslušníkov spoločenského celku má povahu záväzného kódu. Saussure pre tento pojem jazyka použil termín **langue** (vyslov lang). V ruštine sa v tomto význame používa termín jazyk, v angličtine language, v nemčine Sprache, resp. Sprachsystem.

Reč v užšom zmysle je konkrétna realizácia abstraktného jazykového systému v praktickom dorozumievacom akte, v konkrétnom rečovom

prejave (prehovore). Výsledkom tejto realizácie je konkrétny jazykový text. Saussure pre reč ako konkrétnu realizáciu jazykového systému použil termín **parole.** V ruštine sa v tomto význame používajú pomenovania reč, govorenije, rečevoj akt. V češtine je to řeč alebo mluva, v angličtine speech, v nemčine Rede, v poľštine mówienie, v srbochorvátčine govor.

Rozlišovanie jazyka ako abstraktného sociálneho systému znakov a reči ako konkrétnej realizácie týchto znakov v rečovom prejave sa v jazykovede ustálilo najmä zásluhou F. de Saussura, ale aj pred ním sa toto rozlišovanie už robilo, a to tak v jazykovede ruskej (napr. O. O. Potebňa), ako aj západnej. Hlavný predstaviteľ všeobecnej jazykovedy prvej polovice 19. storočia W. von Humboldt (1768–1835) rozlišoval pojmy ergon, t. j. jazyk ako hotový útvar, a energeia, t. j. reč ako činnosť. Osnovateľ glosematickej štrukturálnej jazykovedy L. Hjelmslev (1899–1965) rozlišoval tri kategórie, a to schému, normu a úzus, pričom schéma označuje abstraktnú štruktúru vzťahov, norma zodpovedá jazykovému systému a úzus reči v konkrétnom zmysle. Osnovateľ generatívnej a transformačnej gramatiky N. Chomsky (1928) rozlišuje jazykovú kompetenciu (ovládanie jazykovej normy v pamäti príslušníkov jazykového spoločenstva) a jazykovú performanciu (realizáciu normy v konkrétnej reči).

Marxistická jazykoveda pokladá rozlišovanie súvzťažných termínov jazyk a reč za vedecky opodstatnené a užitočné, avšak odmieta metafyzické izolovanie jazyka od reči a výskumné preferovanie abstraktného jazyka na úkor konkrétnej reči. Jazyk a reč sú dve stránky, dve existenčné formy toho istého zložitého fenoménu, jeho sociálna a individuálna forma existencie. Niet jazyka bez reči a niet reči bez jazyka. Keď sa jazyk prestane realizovať v reči, stáva sa mŕtvym (latinčina).

Potrebu rozlišovať jazyk a reč možno ukázať na veľmi jednoduchom príklade. Koľko má slov slovenské porekadlo

Vrana k vrane sadá,
rovný rovného si hľadá?

Ak chápeme slová ako jednotky abstraktného jazykového systému, obsahuje toto porekadlo iba šesť slov *(vrana, k, sadať, rovný, si, hľadať).* Ak chápeme slová ako jednotky konkrétnej reči, ako textové jednotky, je v tomto porekadle osem slov. Pre slová ako jednotky jazykového systému sa používa termín **lexéma** (alebo gloséma). Rozlišovanie slov ako jazykových jednotiek a slov ako rečových, textových jednotiek zodpovedá

rozlišovaniu foném ako jazykových zvukových jednotiek a hlások ako rečových zvukových jednotiek, hoci nejde o úplne ten istý rozdiel.

4. Systém a štruktúra jazyka

Paradigmatické a syntagmatické vzťahy

Súčasná teória vedy chápe **systém** ako vnútorne organizovaný celok pozostávajúci z prvkov (jednotiek, častí, zložiek, komponentov, subsstančných častíc), ktoré sú v rámci celku zviazané vzájomnými vzťahmi a vzájomným pôsobením. Vlastnosťou systému je, že jeho komplexná kvalita nie je mechanickým súčtom vlastností jednotlivých prvkov, ale ako celok vytvára novú, komplexnú, vlastnostiam prvkov nadradenú kvalitu (tzv. paradox systému). Definíciu systému treba teda začínať konštatovaním, že je to vnútorne organizovaný celok. Nie je teda správne začínať definíciu konštatovaním, že je to množina, inventár prvkov. Pojmy inventár aj množina implikujú totiž predstavu mechanickej priradenosti, mechanického súčtu, nie vnútorne organizovaného celku.

Vnútornú vzájomnú väzbu, vnútornú sieť vzťahov medzi prvkami systému nazývame **štruktúra.** Systém teda môžeme definovať aj tak, že je to vnútorne štruktúrovaný celok. Pre vnútornú štruktúrovanosť celku sa používa aj termín forma. Tak ju nazýval napr. zakladateľ glosematickej jazykovednej koncepcie L. Hjelmslev, ktorý prvky systému nazýval substancia a vnútornú štruktúrovanosť systému forma. Termín forma je však v jazykovede mnohoznačný.

Štruktúrno-systémové chápanie a vysvetľovanie reality, v našom prípade jazykovej reality, sa chybne pokladá za vymoženosť vedy 20. storočia, v jazykovede najmä za vymoženosť Ferdinanda de Saussura. Nie je to historicky správne. Základy štruktúrno-systémového výkladu sú v Heglovej dialektike a v dialektickom a historickom materializme Marxa a Engelsa. Kým Hegel vybudoval dialektiku ducha (= myslenia), Marx a Engels vybudovali dialektiku objektívnej reality (hmoty) aj dialektiku jej duchovného zrkadlenia v ľudskom myslení, čiže objektívnu aj subjektívnu dialektiku. Podľa Engelsa dialektika chápe veci a ich pojmové odrazy predovšetkým v súvislosti, v ich zreťazení, v ich pohybe. Dialektické chápanie

štruktúry je veľmi pregnantne formulované v Marxovom konštatovaní, že v spoločenskej výrobe vstupujú ľudia do určitých nevyhnutných, od svojej vôle nezávislých vzťahov, výrobných vzťahov, ktoré zodpovedajú určitému vývinovému stupňu ich materiálových výrobných síl. Súhrn týchto výrobných vzťahov tvorí ekonomickú štruktúru spoločnosti. Je to síce definícia ekonomickej štruktúry, ale jej chápanie ako súhrnu vzťahov platí pre pojem štruktúry všeobecne. Hegel a Marx položili základy systémovo-štruktúrneho chápania aj požiadavkou, že veda má postupovať od abstraktného ku konkrétnemu. Pod abstraktným sa tu chápu izolované, oddelené prvky (lat. abstrahere = odťahovať, oddeľovať), pod konkrétnym sa tu chápe komplex, celok, totalita (lat. concretum = zrastené, spojené, celé, totalitné). V zmysle Hegla a Marxa možno teda systém definovať ako dialektickú totalitu.

O tom, že u nás už osnovateľ spisovnej slovenčiny chápal jazyk ako systém, podáva veľmi výrečné svedectvo Štúrova definícia slovenčiny zo štyridsiatych rokov 19. storočia: „Čistuo naše nárečja slovenskuo (= slovenčina) je jeden zaokrúhlení celok, ktorí má svoj zvláštni stroj, v ktorom všetko jedno k druhjemu dobre pristáva a každí i najmenší rjad s druhím v tuhom spojeňí je.“ Dnešnými slovami povedané, Štúr chápal systém ako zaokrúhlený (= uzavretý) a štruktúru ako stroj, ustrojenosť, v ktorej všetky prvky navzájom (= jedno k druhému) súvisia a pevne držia.

Skutočné výskumné uplatnenie štruktúrno-systémového chápania jazyka pri výklade synchrónie aj diachrónie jazyka v širšom meradle, t. j. ako základný bádateľský princíp sa začalo uplatňovať až zásluhou Saussura a tých jazykovedných škôl, ktoré vyrastali z jeho ideí, t. j. najmä Pražská jazykovedná škola v Československu a Kopenhagská jazykovedná škola (glosematika) v Dánsku. Základným nedostatkom týchto škôl však bolo, že štruktúru jazykového systému izolovali od širšieho štruktúrneho začlenenia jazyka do komplexného systému spoločnosti, kultúry a myslenia. Univerzálny systémovo-štruktúrny obraz a výklad sveta a jeho duchovného zrkadlenia v myslení umožňujú iba princípy dialektického a historického materializmu. Po druhej svetovej vojne nové praktické impulzy pre systémovo-štruktúrny výklad priniesla kybernetika, ktorá postupne prerastala do teórie systémov.

Pojmy systém a štruktúra v uvedenom chápaní sú odlišné, ale navzájom

úzko späté, súvzťažné. Niet štruktúry bez systému a niet systému bez štruktúry. Sú to dve stránky, dva aspekty toho istého objektu. Raz sa kladie dôraz na substančnú prvkovú náplň objektu (systém), raz na vnútornú vzťahovú koherenciu, zreťazenosť objektu (štruktúra). Preto niektorí bádatelia používajú termíny systém a štruktúra ako rovnoznačné. Ontologicky to nie je správne, ale psychologicky prirodzené, pretože ide o metonymické, synekdochické zastupovanie pojmov.

Nie všetky systémy majú svoje substančné jednotky (prvky, komponenty) rovnako pravidelne a rovnako pevne vnútorne zviazané, nie všetky systémy sú rovnako štruktúrované. Stupeň vnútornej zviazanosti, súdržnosti, koherencie systému nazývame **štruktúrovanosť systému.**

Štruktúrovanosť systému závisí od viacerých činiteľov, podmienok. Sú to:

Rozsah množiny prvkov systému: Čím je rozsah množiny prvkov systému nižší, tým je štruktúrovanosť systému vyššia. Čím je rozsah množiny prvkov systému väčší, tým je štruktúrovanosť systému nižšia.

Platnosť tohto pravidla potvrdzuje preukazne jazyk. Najštruktúrovanejší je hláskový, fonematický systém jazyka, pretože priemerný počet hlások (foném) v jazykoch sa pohybuje medzi počtom 30–40 fonematických jednotiek. Rovnako pevne je štruktúrovaný aj gramatický, resp. morfologický systém jazyka, pretože počet gramatických morfém čiže gramém v jazyku je taktiež relatívne nízky, hoci je väčší ako počet fonematických jednotiek. Celkove však počet morfém vyjadrujúcich menné a slovesné gramatické významy (pády, čísla, rody, časy, osoby) nie je veľmi veľký (závisí aj od morfologického typu jazyka; porov. o tom pri morfologickej typológii jazykov). Oveľa nižší stupeň štruktúrovanosti má slovotvorný (derivačný) systém jazyka, pretože počet slovotvorných formantov je vo väčšine jazykov oveľa väčší ako rozsah gramatických morfém. Najnižší stupeň štruktúrovanosti má lexikálny, slovný systém jazyka, a to taký nízky, že mnohí lingvisti vôbec neuznávajú systém v slovnej zásobe jazyka. Ak zoberieme do úvahy, že slov v jazyku je toľko ako hviezd na nebi alebo zrniek piesku na brehu mora, ako obrazne hovorí sovietsky autor E. Vartaňan v knihe Putešestvije v slovo, musíme dať za pravdu autorom popierajúcim systém v slovnej zásobe jazyka. Ale tak, ako sú niektoré hviezdy zoskupené do určitých menších pravidelných zoskupení, podobne aj v slov-

nej zásobe sú určité jadrá, ktoré sú pevnejšie pospájané, napr. lexikálno-sémantické polia, synonymické rady slov, antonymické rady slov a pod. (Porovnaj bližšie pri výklade o lexikálnej rovine jazyka.)

O štruktúrovanosti systému a podsystému rozhoduje nielen absolútny rozsah prvkov v systéme alebo podsystéme, ale aj **relatívny rozsah prvkov** vstupujúcich do pravidelných protikladných vzťahov čiže korelácií. Napríklad v spoluhláskovom podsystéme slovenčiny sú maximálne štruktúrované tie spoluhlásky, ktoré vstupujú do pravidelného protikladného vzťahu podľa znelosti čiže podľa znelostnej korelácie, a to preto, že znelostných dvojíc v slovenčine je relatívne vysoký počet (*p-b, t-d, s-z, š-ž, ť-ď* atď.). Naproti tomu štruktúrovanosť spoluhlások na základe korelácie mäkkosti je nižšia, pretože počet mäkkostných dvojíc (*n-ň, l-ľ, t-ť, d-ď*) je relatívne malý. Týmto nižším stupňom štruktúrovanosti spoluhlások podľa mäkkostnej korelácie si možno vysvetliť, že pomerne veľa Slovákov zanedbáva protiklad spoluhlások *l-ľ*, podaktorí aj iné protikladné páry. Ľudovít Štúr síce odôvodňoval nepotrebnosť spoluhlásky *ľ* v slovenčine jej neľubozvučnosťou, neestetickosťou, ale príčina je asi hlbšia. Väzí v nízkom stupni štruktúrovanosti tvrdých a mäkkých spoluhlások v slovenčine. Naproti tomu v ruštine, kde je rozsah mäkkostných dvojíc spoluhlások oveľa vyšší, je štruktúrovanosť tohto subsystému oveľa pevnejšia. Preto v ruštine nie je možné zanedbávať napr. protiklad spoluhlások *l-ľ*. Oproti ruštine a poľštine, kde je štruktúrovanosť spoluhlások podľa mäkkosti pevná, pretože takých dvojíc je relatívne mnoho, v slovenčine podobne ako v maďarčine je táto štruktúrovanosť podstatne nižšia. Tým si možno vysvetliť fakt, že vo vývine maďarčiny mohlo mäkké *ľ* úplne zaniknúť, resp. zmeniť sa na *j* (v grafike písané ako *ly*).

Najnižší, takmer nulový stupeň štruktúrovanosti v spoluhláskovom systéme majú likvidy *r, l*. Preto sa v každej fonologickej koncepcii, v každom fonematickom modeli ocitajú na úplnej periférii, na samom okraji systému. (Porovnaj napr. tzv. kartézsku tabuľku slovenských spoluhlások podľa J. Horeckého v knihe E. Pauliny, Slovenská fonológia, s. 77.) Minimálna štruktúrovanosť spoluhlások *r, l* je príčinou, že sa v slovách často zamieňajú, najmä ak sa v slove vyskytujú obidve. Aj vo vývine jazykov sa tieto spoluhlásky často zamieňajú. Preto napr. nášmu slovu *rys* zodpovedá v litovčine *lūšis*, hoci by malo byť rūšis. Sú také jazyky, ktoré tieto spoluhlásky ani nerozlišujú ako samostatné fonémy, napr.

japončina, kórejčina. Aj v indoeurópskom prajazyku, z ktorého pochádza slovenčina s inými slovanskými jazykmi, bola pravdepodobne pôvodne iba jedna likvida, ktorá sa až postupne funkčne rozčlenila na dve fonémy.

Relatívna uzavretosť systému: Čím je systém uzavretejší, tým je štruktúrovanejší. Čím je systém otvorenejší, tým je menej štruktúrovaný.

Fonematický systém jazyka a gramatický systém jazyka (najmä morfologický podsystém) majú pomerne vysoký stupeň uzavretosti, preto fonematický systém a gramatický systém sú maximálne štruktúrované. Oveľa menej uzavretejší je slovotvorný systém jazyka, preto je aj menej štruktúrovaný. Kým do fonematického a do gramatického systému jazyka prenikajú cudzie prvky veľmi ťažko, do slovotvorného systému prenikajú cudzie prvky ľahšie. (Porovnaj cudzie prvky v slovách *husl-ista, obsah-izmus* a pod.) Lexikálny systém je minimálne uzavretý, je maximálne otvorený, preto je minimálne štruktúrovaný.

Uzavretosť každého systému je relatívna. Niet absolútne uzavretých systémov a niet absolútne otvorených systémov. Sú len rôzne stupne uzavretosti. Keby sa systém absolútne uzavrel, ustrnul by a prestal by plniť svoje funkcie. Keby bol systém absolútne otvorený, prestal by byť systémom. Keby bola slovná zásoba jazyka absolútne otvorená, mohli by sa v nej všetky slová nahradiť cudzími slovami, ale potom by jazyk x prestal byť jazykom x, napr. slovenčina by prestala byť slovenčinou.

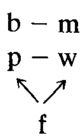
Čím je systém uzavretejší, tým ťažšie doň prenikajú cudzie prvky. Čím je systém otvorenejší, tým ľahšie doň prenikajú cudzie prvky.

Čím ťažšie prenikajú do systému cudzie prvky, tým je väčšia „revolúcia", „nervozita", ktorú spôsobujú v systéme. Vo vývine slovenčiny takúto „revolúciu" spoluhláskového subsystému obojperných spoluhlások spôsobilo preniknutie cudzej hlásky *f* od 13. storočia z nemčiny a z latinčiny (v 13. storočí bola na Slovensku silná nemecká kolonizácia). Dovtedy tvorili obojperné spoluhlásky v slovenčine (pernozubných ešte nebolo) pevný pravidelný subsystém

b – m
p – w

Po preniknutí spoluhlásky *f* s cudzími slovami (*fara, fras, fajka, farba* a i.) začala sa táto spoluhláska pre svoju artikulačnú povahu tlačiť do tohto harmonického celku „odspodu", začala sa tlačiť k spoluhláske *p* a k spolu-

hláske *w*. K spoluhláske *p* preto, že bola neznelá, k spoluhláske *w* preto, že bola úžinová:

Vtláčaním spoluhlásky *f* kdesi medzi *p* a *w* sa narušila harmónia subsystému perných spoluhlások, vznikla v subsystéme „revolúcia", „nervozita", rozkolísanosť. Dôsledkom tejto nervóznej rozkolísanosti bolo, že sa sporadicky začala zamieňať spoluhláska *p* so spoluhláskou *f*, ako aj spoluhláska *w* so spoluhláskou *f*. Dôsledky tohto zamieňania máme v jazyku doteraz. Sloveso *bacnúť* vo význame udrieť malo aj neznelý variant *pacnúť*, ale z neho vznikla aj podoba *facnúť* a z nej odvodené slovo *facka* s pôvodným významom úder (po tvári). Staršia podoba slova *pús* z praslovanského *pa-us-*, resp. pred denazalizáciou *pa-oNs-* (porovnaj ruské *usy*, poľ. *woNs*) sa zmenila na *fús*, resp. *fúz*. Staršia podoba slova *prapor* s významom kus odpáranej látky sa zmenila na *frafor*, po druhotnej nazalizácii *franfor* (podobne ako *hadra* na *handra*), resp. *franforec, franforce*. Kým v češtine slovo *prápor* prešlo od významu kus odpáranej látky k významu kus látky vo funkcii symbolu, v slovenčine slovo *prapor – frafor – franforce* zachovalo pôvodnejší význam kus otrhanej látky. Od slovesa *piplať* vo význame dlho sa niečím zaoberať, *babrať sa* bolo odvodené slovo *pipla, piplena*, ktoré sa zmenilo na *fifla, fiflena* s pôvodným významom žena dlho sa zaoberajúca, babrajúca so svojou úpravou na krásnu. Takýchto neporiadkov narobila nová hláska *f* nielen tým, že narušila stabilitu spoluhlásky *p*, ale aj tým, že narušila stabilitu spoluhlásky *w*. Nastalo sporadické zamieňanie spoluhlásky *w* spoluhláskou *f*. Napríklad kým v slovese *vláčiť sa* zostalo *v* nezmenené, v jeho tematickom variante *vlákať sa* zmenilo sa na *flákať sa*. Kým v rýmovanej dvojici *trma-vrma* zostalo *v*, odvodené slovo *vrmol* sa zmenilo na *frmol*. Takýchto neporiadkov narobil votrelec *f* dosť, čím narobil ťažkosti aj etymológom (slová so spoluhláskou *f* sa ťažko etymologizujú), ale aj fonológom. Fonologický status spoluhlások *f – v* dodnes nie je v slovenčine jednoznačne vyriešený. (Porovnaj E. Pauliny, Slovenská fonológia.)

Kým preniknutie cudzích prvkov do relatívne uzavretých systémov, akým je fonologický a gramatický systém, spôsobuje v systéme revolučné

zmeny, ktoré sa len pomaly utišujú, preniknutie cudzích prvkov do relatívne otvorených systémov, akým je napr. slovná zásoba, nenarobí takmer nijakú revolúciu, nijakú nervozitu (iba ak u puristov), systém zostáva pokojný. Pravda, len dovtedy, kým nerobí konflikty v dorozumievaní. Keby preniklo do jazyka mnoho slov toho istého významu z viacerých jazykov, narúšalo by to základnú dorozumievaciu funkciu jazyka, resp. jazykový systém by sa stal neekonomickým. To však platí iba pre základné funkcie jazyka, pre komunikatívnu a poznávaciu funkciu jazyka. Tzv. nadstavbové funkcie jazyka, ako je estetická, majú z množstva synonymických slov radosť.

Relatívna stabilita systému. Už Engels v práci Pôvod rodiny, súkromného vlastníctva a štátu konštatoval, že štruktúra ako vnútorná organizácia systému má konzervujúci charakter. Každý systém ako relatívne uzavretá, autonómna jednotka má tendenciu zachovať sa, upevňovať sa voči okoliu. Systém sa snaží prispôsobovať svoje okolie tak, aby vyhovovalo jeho vnútornému usporiadaniu čiže jeho štruktúre. Túto tendenciu prispôsobovať svoje okolie svojím potrebám nazývame asimilácia. Asimilácia je zjavne stabilizačný činiteľ, lebo smeruje k zachovaniu stavu systému. Keby systém nebol relatívne stabilný, nemohol by plniť svoje funkcie. Keby jazyk nebol relatívne stabilný, nemohol by plniť základnú funkciu ako nástroja komunikácie a myslenia. Keby sa jazykový systém často a rýchlo menil, nastali by poruchy v dorozumievaní a myslení spoločnosti, ktorej slúži. Stabilita systému je však relatívna, pokoj je dočasný. Nijaký systém nie je absolútne stabilný, nijaký systém neupravuje svoj vzťah k okoliu iba asimiláciou. Okrem asimilácie existuje aj opačná tendencia. Systém sa musí prispôsobovať svojmu okoliu tak, že sa zmení pod tlakom vonkajších podnetov. Zmenu systému pod tlakom vonkajších podnetov nazývame akomodácia systému. Tendencia systému prispôsobovať sa svojmu okoliu čiže akomodovať sa pod tlakom okolia je tendencia dynamická, vývinová, variabilná. Tendencia k stabilite a tendencia k dynamike sú dve dialekticky protirečivé tendencie v existencii jazyka. Komunikatívna funkcia vyžaduje od jazyka viacej stabilitu, poznávacia, kultúrna a estetická funkcia vyžaduje od jazyka viacej dynamiku, variabilitu.

Medzi relatívnou stabilitou a relatívnou uzavretosťou systému je priama úmera. Čím je systém uzavretejší, tým je stabilnejší, čím je systém menej uzavretý, tým je menej stabilný. Najmenej stabilný je lexikálny a slovo-

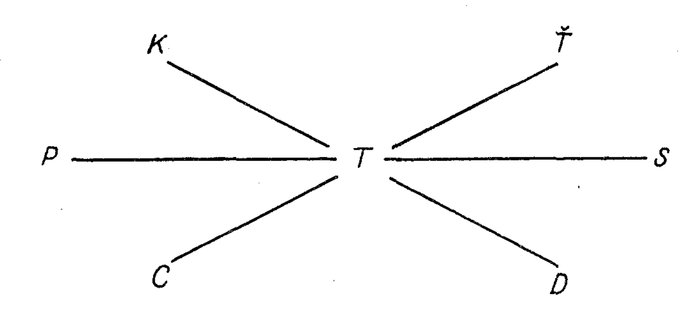
tvorný systém jazyka, maximálne stabilný je fonematický a gramatický (morfologický) systém jazyka. Je to tak preto, že formálna (nosná) stránka komunikácie je viazaná na inventár foném a inventár gramém, kým obsahová (hlavná) zložka komunikácie čiže informácia je viacej viazaná na poznanie, na kultúru a na estetiku jazykového spoločenstva. Poznanie, kultúra a estetika spoločnosti sa odráža predovšetkým v slovnej zásobe jazyka. Pretože poznanie, kultúra, ideológia a estetika spoločnosti sa neustále rozvíja, zdokonaľuje, mení sa aj slovná zásoba jazyka. Lexikálny systém jazyka je nevyhnutne najmenej stabilný, najviacej dynamický podsystém jazyka. Keby to tak nebolo, jazyk by stratil svoj raison d'être, svoje existenčné opodstatnenie. Ustrnul by a neplnil by svoje funkcie.

Medzi relatívne vysokým stupňom stability fonematického a gramatického (morfologického) podsystému jazyka a relatívne vysokým stupňom dynamiky, variability slovnej zásoby jazyka a čiastočne aj slovotvorného systému jazyka (s preberaním cudzích slov sa môžu preberať aj cudzie slovotvorné formanty) je vnútrojazykové dialektické napätie. Variabilnosť, otvorenosť, dynamickosť lexikálneho podsystému jazyka môže spôsobiť aj zmeny vo fonematickom systéme jazyka. Čiže vnútrojazykové napätie medzi podsystémami celkového jazykového systému je jednou z príčin jazykových zmien. (Porovnaj v bode 3 výklad o tom, ako sa narušil podsystém perných spoluhlások v slovenčine po prevzatí cudzích slov so spoluhláskou *f* : *fara, fajka* atď.)

Skúmanie interných, vnútrojazykových a externých, mimosystémových príčin jazykových zmien patrí medzi najťažšie a najsubtílnejšie otázky jazykovedy. Jednou z príčin je práve akomodácia jazykového systému k iným systémom, resp. vzájomná akomodácia viacerých zemepisne susediacich jazykových systémov. Zmeny spôsobené vzájomnou akomodáciou susediacich jazykov vedú k vzniku jazykových zväzov, ako je napr. balkánsky jazykový zväz, stredoeurópsky jazykový zväz, baltický jazykový zväz a i. (Porovnaj bližšie pri klasifikácii jazykov.)

Vzťahy medzi prvkami (zložkami, substančnými jednotkami) systému, resp. podsystémov ako menších celkov v rámci celkového systému nazývame **paradigmatické vzťahy.** Do paradigmatických vzťahov vstupujú prvky systému (podsystému) na základe svojich zhodných a odlišných vlastností. Napríklad spoluhláska *t* je v paradigmatickom vzťahu k spoluhláske *p* na základe zhodných vlastností neznelosť, záverovosť, ústnosť a na základe

nezhodnej vlastnosti dentálnosť, resp. alveolárnosť (vyslovovanie na zuboch, resp. ďasnách) – bilabiálnosť (vyslovovanie na perách), k spoluhláske *k* je spoluhláska *t* v paradigmatickom vzťahu na základe zhodných vlastností znelosť, záverovosť, ústnosť a nezhodných vlastností zubnosť (ďasnovosť) – velárnosť, zadopodnebnosť, so spoluhláskou *d* je spoluhláska *t* v paradigmatickom vzťahu na základe zhodných vlastností záverovosť, ústnosť, zubnosť a nezhodných vlastností znelosť – neznelosť, so spoluhláskou *s* je spoluhláska *t* v paradigmatickom vzťahu na základe zhodných vlastností neznelosť, zubnosť, ústnosť a nezhodných vlastností záverovosť – úžinovosť, so spoluhláskou *ť* na základe zhodných vlastností záverovosť, neznelosť, ústnosť a nezhodných vlastností zubnosť – predopodnebnosť (palatálnosť), so spoluhláskou *c* na základe spoločných vlastností neznelosť, zubnosť, ústnosť a nezhodných vlastností záverovosť-polozáverovosť. Schematicky znázornené

Obr. 2. Paradigmatické vzťahy spoluhlásky T

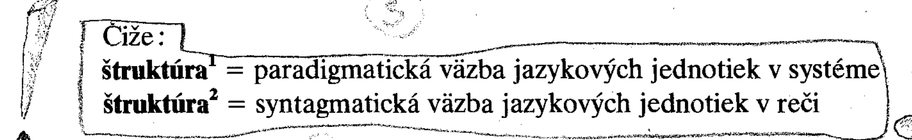
Podobne napr. predložky sú v paradigmatických vlastnostných vzťahoch podľa zhodných a rozdielnych vlastností, ako sú polohovosť – smerovosť, vnútornosť – nevnútornosť, dostredivosť – odstredivosť, kontaktnosť – nekontaktnosť. Predložka *v* má s predložkou *do* spoločnú vlastnosť vnútornosť, ale odlišné vlastnosti polohovosť – smerovosť, predložka *do* má s predložkou *od* spoločnú vlastnosť smerovosť, ale odlišnú vlastnosť dostredivosť – odstredivosť, vnútornosť – nevnútornosť, predložka *z* má s predložkou *od* spoločnú vlastnosť odstredivosť, ale odlišnú vlastnosť vnútornosť – nevnútornosť, predložka *k* má s predložkou *od* spoločnú vlastnosť smerovosť, nevnútornosť, ale odlišnú vlastnosť dostredivosť – od-

stredivosť a pod. Pretože predložky na základe paradigmatických vzťahov nevytvárajú veľa takých korelačných dvojíc, pri ktorých by sa jedna predložka odlišovala od druhej iba jednou odlišnou vlastnosťou, ako je to napr. pri znelostnej korelácii spoluhlások, nemajú predložky taký vysoký stupeň štruktúrovanosti, ako má napr. spoluhláskový systém slovenčiny. Tu je príčina, prečo niet ešte jednoznačnej paradigmatickej klasifikácie slovenských predložiek. (Porovnaj o tom diskusiu medzi E. Horákom a J. Oravcom v Slovenskej reči a v Jazykovednom časopise.)

Do paradigmatických vzťahov vstupujú aj plnovýznamové slová, a to v rámci sémanticko-lexikálneho poľa (napr. podľa príbuzenských vzťahov *otec – mať, syn – dcéra, brat – sestra, strýc – ujo* atď.), v rámci synoným, antoným, konverzív (*dávať – brať, predávať – kupovať, prichádzať – odchádzať*) a pod. Avšak štruktúrovanosť slovnej zásoby podľa paradigmatických vzťahov je ešte menšia ako štruktúrovanosť gramatických slov, napr. predložiek.

V rámci jazykového systému vstupujú teda jazykové prvky (fonémy, morfémy, slová, vety) do paradigmatických vzťahov, a tým vytvárajú jazykovú štruktúru. Čiže štruktúru jazykového systému môžeme definovať ako sieť paradigmatických vzťahov medzi prvkami jazykového systému.

Realizáciou prvkov jazykového systému v konkrétnej reči vstupujú jazykové jednotky do aktualizovaných rečových útvarov na lineárnej rovine. Pri tejto reálnej aktualizácii abstraktného jazykového systému v reči vytvárajú menšie jazykové jednotky väčšie jazykové jednotky, čiže fonémy sa aktuálne realizujú v morfémach, morfémy v slovách, slová v syntagmách, syntagmy vo vetách, vety v súvetiach, súvetia v nadvetných textových jednotkách. Vzťahy medzi jazykovými jednotkami v rámci aktuálnej realizácie reči nazývame **syntagmatické** (lineárne, horizontálne) **vzťahy.** Stavbu vyšších jazykových jednotiek z nižších jazykových jednotiek nazývame v jazykovede taktiež termínom **štruktúra**. Hovoríme o hláskovej štruktúre morfémy (*l-i-e-k*), o morfematickej štruktúre slova a gramatického tvaru: *liek-∅, lieč-i-ť, lieč-b-a, lieč-i-te*), o slovnej štruktúre syntagmy: *účinná liečba* atď. To je druhý význam termínu štruktúra. Kým v prvom význame štruktúra znamená usporiadanosť jazykových prvkov podľa paradigmatických vzťahov, v druhom význame štruktúra znamená usporiadanosť jazykových jednotiek podľa syntagmatických vzťahov.

Čiže:
štruktúra[1] = paradigmatická väzba jazykových jednotiek v systéme
štruktúra[2] = syntagmatická väzba jazykových jednotiek v reči

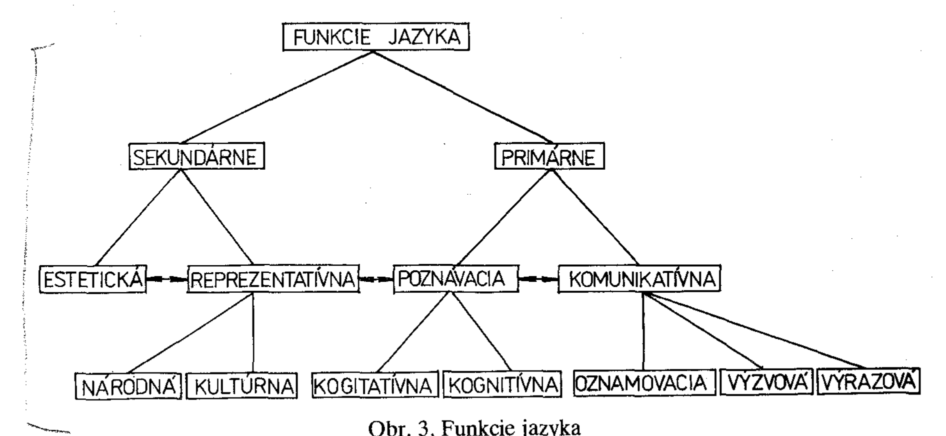
5. Funkcie jazyka

Človek je komplexná prírodno-spoločenská bytosť. Aj jazyk, ktorým sa človek podstatne odlišuje od nižších druhov bytostí, je komplexný prírodno-spoločenský jav.

Jazyk plní komplex funkcií, ktoré sú navzájom úzko dialekticky zviazané, ale pri vedeckej analýze a vedeckom opise ich musíme vyčleňovať ako osobitné funkcie. Medzi jednotlivými funkciami jazyka je rozdiel v ich genéze (vzniku), v ich funkčnej závažnosti, v ich povahe atď.

Z hľadiska genézy a funkčnej závažnosti členíme **jazykové funkcie** na **primárne,** základné a na **sekundárne,** nadstavbové.

Primárnymi, základnými funkciami jazyka je funkcia komunikatívna a funkcia poznávacia.

Obr. 3. Funkcie jazyka

Komunikatívna funkcia jazyka

Podľa materialistickej filozofie jazyk vznikol z potreby a nevyhnutnosti vzájomne sa stýkať, a tým sa vzájomne dorozumievať v pracovnom

(výrobnom) aj mimovýrobnom styku. Jazyk sa stal najzávažnejším nástrojom komunikácie ľudí. V tom spočíva jeho objektívna podstata. Bez jazyka by spoločnosť nemohla existovať. Tým sa jazyk podstatne odlišuje od ostatných spoločenských javov. Jazyk ako systém materiálnych jednotiek slúži na výmenu informácií, na vzájomnú komunikáciu medzi ľuďmi. Podľa Engelsa postupné zmocňovanie sa prírody rozvinutím ruky, prácou, rozširovalo pri každom novom pokroku obzor človeka. Na prírodných predmetoch objavoval stále nové, predtým neznáme vlastnosti. Na druhej strane prispieval rozvoj práce nevyhnutne k tomu, že zbližoval členov spoločnosti, pretože sa častejšie vyskytovali prípady vzájomnej pomoci, spoločnej súčinnosti a prebúdzalo sa vedomie užitočnosti tejto súčinnosti pre každého jednotlivca. Slovom, formujúci sa ľudia prišli na to, že si navzájom mali čo povedať. Potreba si vytvorila svoj orgán. Orgány úst sa učili postupne vyslovovať jednu hlásku za druhou. Porovnanie so zvieratami dokazuje, že tento výklad vzniku reči z práce a s prácou je jediné správny. To málo, čo si aj najvyvinutejšie zvieratá potrebujú navzájom oznámiť, môžu si oznámiť aj bez artikulovanej reči.

Kým Marx a Engels zvýraznili komunikáciu ako primárnu funkciu jazyka z hľadiska genetického, Lenin zvýraznil funkčnú primárnosť jazykovej komunikácie konštatovaním, že jazyk je najzávažnejším prostriedkom styku medzi ľuďmi.

Jazyková komunikácia je prírodno-psychicko-spoločenský proces. Komunikáciu definujeme ako informačné, materiálne a sociálne spojenie dvoch alebo viacerých jednotlivcov.

Komunikácia v prirodzenom jazyku ako prírodno-psychicko-spoločenský proces má tieto základné zložky:

1. **Informácia** ako hlavný článok komunikácie, kvôli ktorému sa komunikácia realizuje. Je to spoločensky podmienený psychický, myšlienkový obsah, ktorý hovoriaci (píšúci) človek oznamuje počúvajúcemu (čítajúcemu) človeku.

2. **Komunikačné prostriedky,** a to:

2a. Jazyk čiže **jazykový kód** ako sústava jazykových znakov a jazykových pravidiel (slovná zásoba a gramatika jazyka).

2b. Reč, resp. **rečový signál,** čiže tie fyzické substancie reči, ktoré sú vnímateľné zmyslami, v prvom rade sluchom, ale sprievodne aj zrakom. Sú to zvuky reči, pohyby rečových ústrojov slúžiacich tvoreniu reči, sprievodne aj gestá a mimika.

3. **Komunikačná sieť:**

3a. **Vysielač** (emitent, expedient, hovoriaci, píšúci, aktívny komunikant, kódovateľ).

3b. **Prijímač** (percipient, počúvajúci, čítajúci, pasívny komunikant, dekódovateľ).

3c. **Komunikačné spojivo** (kanál, médium, vodič).

4. **Komunikačná aktivita:**

4a. **Kódovanie** čiže myslené formovanie obsahu informácie do jazykovej podoby vo vedomí hovoriaceho (píšúceho).

4b. **Generovanie** signálu čiže prenos jazykovo sformovanej informácie z mozgu hovoriaceho cez nervové dráhy do rečových orgánov a transformácia myslených jazykových jednotiek na reálne fyzické rečové jednotky čiže artikulovanými zvukmi zhmotnené slová a vety.

4c. **Komunikačný fyzický prenos** (transfer) rečového signálu od vysielača k prijímačovi cez komunikačné spojivo (vzduch, vlnenie vzduchu).

4d. **Zmyslová percepcia** rečového signálu čiže sluchové vnímanie akustického vzduchového vlnenia ako členených zvukov a ich dešifrovanie ako rečových jednotiek.

4c. **Dekódovanie** čiže prenos rečového signálu zo sluchového orgánu cez nervové dráhy do mozgového centra a jeho transformácia z hmotnej substancie na substanciu ideálnu čiže zmena zmyslového rečového signálu na psychický myšlienkový obsah. Pod dekódovaním v užšom zmysle sa rozumie iba táto zmena rečového signálu na vnútorný psychický myšlienkový obsah čiže na ten obsah informácie, ktorý chcel vysielač prijímačovi oznámiť. Na to, aby sa kódovaný obsah informácie u vysielača absolútne zhodoval s obsahom dekódovanej informácie u prijímača, treba splniť viaceré podmienky (rovnaké ovládanie formálnych aj významových zložiek jazykového kódu, približne rovnaká objektívna situácia, rovnaké psychické naladenie komunikantov, neporuchový prenos signálu atď.). Týmito podmienkami sa zaoberá teória informácie. Absolútna zhoda obsahu informácie u prijímajúceho a vysielajúceho komunikanta sa však dosahuje málokedy. Najvyšší stupeň zhody je v bežne dorozumievacom štýle jazyka, menší stupeň zhody je v odbornom, najmä vedeckom štýle, najmenší

stupeň zhody je v umeleckom štýle jazyka. Príčiny menšej zhody v odbornom, vedeckom štýle sú dané tým, že nie všetci autori používajú tie isté termíny v úplne tých istých významoch (nemalo by to tak byť, ale v skutočnosti to býva), v umeleckom štýle tým, že tu sa slová používajú často v nepriamych, prenesených významoch, ktoré nie sú také jednoznačné ako základné, priame významy slov. Určitá miera nejasnosti v obsahu jazykovej informácie je však výhodou, lebo aktivizuje prijímajúceho komunikanta k zvýšenej pozornosti, zainteresovanosti, a tým robí jazykovú komunikáciu menej schematickou, psychologicky zaujímavejšou.

Podľa toho, či je obsah informácie, resp. sama informácia viacej zameraná na to, čo je mimo komunikantov, alebo na vysielajúceho a prijímajúceho komunikanta, členíme komunikatívnu jazykovú funkciu na tri základné druhy: oznamovaciu, expresívnu a výzvovú.

1. **Oznamovacia (zobrazovacia) funkcia** (oznámenie v užšom zmysle), čes. sdělovací funkce, franc. fonction de représentation, angl. representational (referentional) function, nem. Darstellungsfunktion. O oznamovacej, resp. zobrazovacej funkcii hovoríme vtedy, keď je obsah informácie čiže psychický myšlienkový obsah orientovaný na objektívnu realitu, na niečo, čo je mimo komunikantov. Oznamovacou – v užšom zmysle – nazývame túto funkciu preto, lebo najčastejšie používame jazyk na to, aby sme dačo oznámili o niečom, čo je mimo nás, zobrazovacou (nem. Darstellung) preto, že obsah informácie, psychický obsah je odrazom a obrazom objektívnej reality, toho, čo je mimo vlastnej komunikácie.

Ak sa objektívnou realitou, o ktorej hovoríme, stane sám jazyk, čiže keď jazyk je aj nástrojom aj cieľom komunikácie, hovoríme **o metajazykovej funkcii** (jazykom hovoríme o samom jazyku). Metajazykovú funkciu jazyka objavil už grécky staroveký jazykovedec Apollonios Diskolos tým, že rozlišoval zámená ukazovacie, čiže také, ktoré odkazujú na priestorové vzťahy mimo jazyka, a zámená anaforické, čiže také, ktoré poukazujú na vzťahy v samotnom jazyku, v reči, v texte. Pod metajazykom v užšom zmysle sa rozumie odborná terminológia určitej vedy, napr. terminológia jazykovedy, literárnej vedy, fyziky a pod.

Keď sa obsah informácie zredukuje natoľko, že jeho cieľom nie je vypovedať niečo o mimojazykovej realite, ale iba nadviazať komunikačný kontakt, hovoríme **o fatickej funkcii** (gréc. fatizo = prihováram sa). Obyčajne ide o zdvorilostné nadviazanie kontaktu pozdravmi vyjadrenými

jazykovo (nezdvihneme iba klobúk, neurobíme iba úklon, ale povieme aj *dobrý deň, servus, máme sa?*, hoci nemáme na mysli ani nijaký deň, ani nijakého sluhu, ani nás prípadne vôbec nezaujíma, ako sa má ten, s ktorým sa pozdravujeme a pod.). Čisto kontaktový zmysel jazykovej funkcie sa prejavuje aj v tom, že zvukové zloženie zdvorilostných slov sa môže zredukovať na minimum, namiesto *servus sevas, evas, vas,* namiesto *dobrý deň rýdeň, ýdeň,* namiesto *bozkávam* (hoci vôbec nebozkávam) *kávam, ávam* a pod. Takúto fatickú funkciu plnia aj kontaktové slová pri telefonovaní *haló, prosím* (hoci nič neprosím), *počúvam* (hoci nič nepočúvam) a pod.

2. **Expresívna,** emotívna, **výrazová funkcia,** franc. fonction emotive, angl. expressive function, nem. Ausdrucksfunktion. O tejto funkcii hovoríme vtedy, keď vysielajúci komunikant (hovoriaci, píšúci) orientuje obsah informácie nie natoľko na realitu mimo seba, ale na seba, na svoj fyzický a psychický stav. Je to teda subjektívno-expresívna funkcia.

3. **Apelová, výzvová,** konatívna **funkcia,** rus. prizyvnaja funkcija, franc. fonction conative, angl. conative function (lat. conatus = pokúšajúci sa, snažiaci sa), nem. Appellfunktion. O tejto funkcii hovoríme vtedy, keď vysielajúci komunikant chce obsahom informácie, pokúša sa, snaží sa obsahom informácie ovplyvniť, usmerniť myslenie a konanie prijímajúceho komunikanta. Táto funkcia sa v protiklade k expresívnej nazýva aj impresívna, lebo jej cieľom je, aby „pritlačila" počúvajúceho v myslení, v reči alebo konaní.

Teóriu troch druhov jazykovej komunikácie vypracoval nemecký bádateľ K. Bühler v práci Sprachtheorie (1934). Oznamovaciu, zobrazovaciu, symbolickú funkciu (u Bühlera Darstellungsfunktion) rozšíril o fatickú a metajazykovú R. Jakobson.

Poznávacia funkcia jazyka

Pri výklade o komunikačnom procese je na prvom mieste informácia ako hlavný článok komunikácie, kvôli ktorému sa komunikácia deje. Je to spoločensky podmienený psychický obsah, ktorý chce vysielajúci komunikant (hovoriaci) oznámiť prijímajúcemu komunikantovi (počúvajúcemu).

Čo je to psychický obsah? **Psychický obsah** je obsah veľmi zložitého fenoménu, ktorý komplexne nazývame vedomie alebo duša. Slova *duša* sa

netreba ani v materialistickej vede a filozofii báť. Slovo *duša* podobne ako slovo *duch* súvisí so slovesom *dýchať*. Starí Slovania podobne ako starí Indoeurópania chápali dušu a ducha celkom materialisticky, t. j. tak, že dušu, ducha, vedomie má človek dovtedy, kým dýcha, to znamená, kým žije. Podobný prvotný význam majú aj latinské slová *animus* a *anima* „duch, duša", ktoré pôvodne znamenali *dych, dýchanie*. Rovnako aj grécke *psycha, psyché* „duša" malo pôvodný význam *dych, dýchanie* ako prejav, ako princíp života, resp. život sám. Iba idealistickí filozofi a psychológovia dali slovám *duša, duch* transcendentálny, od hmoty a života odtrhnutý zmysel. Materialistická veda a filozofia však môže spokojne nadväzovať na materialistické myslenie starých Slovanov a Indoeurópanov. Marx a Engels často zdôrazňovali, že materialistická veda má viacej vychádzať z prirodzeného myslenia ľudí ako zo zvráteného myslenia idealistických filozofov.

Podstatnou zložkou vedomia (duše, ducha) je *poznanie* a *myslenie*. Marx a Engels v práci Nemecká ideológia napísali, že duch (rozumej ľudský duch) je hneď od začiatku sprevádzaný kliatbou, že je „obťažkaný" hmotou, ktorá sa prejavuje vo forme vlnenia vrstiev vzduchu, tónov, slovom reči. Reč je taká stará ako vedomie, reč je praktické vedomie, a reč vzniká, rovnako ako vedomie, až z potreby, z nevyhnutnosti styku s inými ľuďmi. Z uvedenej formulácie vidieť, že Marx a Engels chápali komunikatívnu a poznávaciu funkciu jazyka ako dialektickú jednotu.

Poznanie čiže odraz reality mimo subjektu vo vedomí subjektu (tu používame pomenovanie vedomie v širšom zmysle ako vnútro, zmyslové vnútro vnímajúceho subjektu) sa vyvíja od predpsychických foriem odrazu (dráždenie) cez jednoduché psychické formy odrazu (pocity, vnemy, predstavy, asociácie predstáv) k vyšším, zložitým formám odrazu, k pojmom, súdom a úsudkom. Pod poznaním v užšom slova zmysle rozumieme tzv. „pasívne" formy odrazu od pocitu až po pojem, pod myslením rozumieme tzv. aktívne formy odrazu, t. j. súdy a úsudky. Pod poznaním v širokom zmysle rozumieme „pasívne" formy odrazu od pocitu po pojem, ale aj aktívne formy odrazu čiže myslenie. Termíny „pasívny" a „aktívny" tu treba chápať podmienečne, relatívne, lebo u človeka sú aj tzv. pasívne formy odrazu, predstavy, asociácie predstáv a pojmy aktívne, lebo človek aj pri vnímaní, predstavovaní a pojmovom zovšeobecňovaní myslí, čiže aktívne poznáva.

Kým nižšie formy odrazu, pocity, vnemy, predstavy a čiastočne aj asociácie predstáv majú aj zvieratá, vyššie formy odrazu, t. j. pojmy, súdy a úsudky sú špecifické iba pre človeka, a to práve zásluhou reči. Pri vyšších formách odrazu, pojmoch, súdoch a úsudkoch je totiž nevyhnutné zovšeobecňovanie, abstrahovanie od nepodstatných vlastností vecí a procesov, „odmyslenie" od toho, čo je na veciach nepodstatné, sústredenie vedomia na to, čo je na veciach a procesoch podstatné, nevyhnutné, typické.

Zovšeobecňovanie, abstrahovanie od nepodstatného a koncentráciu na podstatné umožňujú slová, reč, a to práve preto, že slová, reč svojimi hmotnými, zvukovými vlastnosťami nie sú príčinne, prirodzene späté s hmotnými, konkrétnymi vlastnosťami vecí, ktoré slová pomenúvajú. Myslenie, abstraktné myslenie v pojmoch a v súdoch je možné iba v reči, iba pomocou jazyka. Abstraktné, racionálne myslenie je nevyhnutne viazané na reč, na používanie jazykových znakov. Marx a Engels sa ironicky vysmievali Dühringovi, ktorý tvrdil, že kto dokáže myslieť len s pomocou reči, ten ešte nikdy neskúsil, čo to znamená čisté a vlastné myslenie. Engels na to ironicky reagoval, že potom by najčistejšími mysliteľmi, najvlastnejšími mysliteľmi boli zvieratá, lebo ich myslenie nikdy nie je zašpinené dotieravosťou reči.

Poznanie, myslenie v pojmoch, súdoch a úsudkoch je špecifické pre človeka ako bytosť s najvyššie rozvinutým mozgom. Iba človek má druhú signálovú sústavu čiže myslenie viazané na slová. To však neznamená, že človek nepoužíva reč aj vtedy, keď objektívnu realitu odráža v nižších formách psychického odrazu, v pocitoch, vnemoch, predstavách a asociáciách predstáv. Človek sa odlišuje od zvieraťa nielen tým, že myslí v pojmoch, úsudkoch, súdoch, ale aj tým, že aj nižšie formy odrazu vyjadruje rečou. Je to u človeka akási spätná väzba. Človek najprv pomenúva veci podľa pocitov, vnemov a predstáv, teda podľa nižších, konkrétnych, zmyslových foriem odrazu (to je prvotná motivácia významu slov) a až postupne prechádza k abstrahovaniu od konkrétneho (vo význame zmyslového) a k zovšeobecneniu, k rozumovej, racionálnej forme odrazu.

Lenin vo Filozofických zošitoch zovšeobecňujúcu povahu myslenia a reči charakterizoval v tomto texte: „Prečo nemožno nazvať jednotlivé? Lebo z predmetov daného rodu (= triedy), napr. stolov, sa každý niečím

odlišuje od druhých." (V. I. Lenin: Filozofické zošity, Bratislava.) Na inom mieste konštatuje, že zmysly ukazujú na realitu, myšlienka a slovo na všeobecné. Každé slovo (reč) už zovšeobecňuje.

Myslenie, ľudské myslenie je preto nevyhnutne viazané na reč, na jazyk, lebo iba slová, reč, jazyk umožňujú odrážať skutočnosť nie zmyslovo, na nižšom stupni odrazu, ale rozumovo, racionálne, zovšeobecňujúco, na vyššom stupni odrazu.

Človek ako najvyvinutejšia bytosť prírody sa od nižších druhov bytostí odlišuje nielen tým, že jeho psychika okrem nižších, zmyslových stupňov odrazu obsahuje aj vyššie, na druhú signálovú sústavu viazané abstraktné, racionálne, jazykom vyjadrované formy odrazu, pojmové myslenie, ale aj tým, že vedomie človeka okrem poznania a myslenia obsahuje aj citové a vôľové komponenty. Ľudská reč nie je iba zhmotňovateľom poznania a myslenia, ale aj zhmotňovateľom citových a vôľových, dynamických zložiek ľudskej psychiky. Kým zviera má iba inštinkty, človek má navyše aj vôľu a city. Aj táto zložka ľudského vedomia je úzko viazaná na reč. Človek má príjemné alebo nepríjemné city aj vtedy, keď nie sú bezprostredne viazané na zmyslové reagovanie na okolie. To práve umožňuje reč, tzv. vnútorná reč. Človek chce, človek má vôľové prejavy aj vtedy, keď nie je bezprostredne hnaný inštinktom. Aj túto vôľovú aktivitu umožňuje reč, vnútorná reč.

Reprezentatívna funkcia jazyka

Ako obrazne konštatovali klasici marxizmu-leninizmu, ľudský duch je od svojho začiatku sprevádzaný tou kliatbou, že je „obťažkaný" hmotou, ktorá sa prejavuje v reči. To znamená, že v reči človek zhmotňuje celé svoje bytie, svoj život, svoju prácu, svoje myslenie. Reč je teda nielen nástrojom komunikácie, poznávania a myslenia, čo by sme mohli nazvať základné, bázové funkcie jazyka, ale aj reprezentantívnym zrkadlom hmotnej a duchovnej kultúry ľudí, čo by sme mohli nazvať sprievodnou, nadstavbovou funkciou jazyka. Z jazyka určitej spoločnosti, najmä z jeho slovnej zásoby si môžeme urobiť dosť reprezentatívny obraz o danej spoločnosti, o kultúre spoločnosti (pod kultúrou tu rozumieme všetko, čo človek vytvorí v kontakte s prírodou, obyčajne v pracovnom kontakte s prírodou, ako aj vo vzájomnom kontakte človeka s inými príslušníkmi danej spoločnosti).

Kultúrno-reprezentatívna funkcia jazyka nám umožňuje preniknúť aj do takej hlbokej a ďalekej minulosti spoločnosti, z ktorej nemáme nijaké iné záznamy, nijaké iné svedectvá, iba to, čo sa z týchto pradávnych čias zachovalo v jazyku. Jazykoveda nám môže odkryť aj také prvky z pradávnej kultúry spoločnosti, ktoré nedokáže odkryť nijaká iná veda. Archeológia nám môže odkryť pracovné a výrobné nástroje, ako sú nože, hrnčiarske kruhy, hrnce, radlá a pluhy, môže nám odkryť telesné proporcie príslušníkov predhistorických spoločenstiev, ale archeológia nám nikdy neodkryje, do koľko vedeli rátať predhistorické spoločenstvá, akých členov veľkorodiny rozlišovali, či poznali alebo nepoznali pojem hranice atď. Jazykoveda sa svojou historicko-porovnávacou rekonštrukciou môže dostať aj do tých oblastí kultúry predhistorickej spoločnosti, ktoré sú pre archeológiu neprístupné. Iba historicko-porovnávacia jazykovedná rekonštrukcia môže zistiť, že praindoeurópske etnikum v kamennej dobe, v mladšej kamennej dobe, v 5.–4. tisícročí pred naším letopočtom vedelo rátať nielen do desať, ale že poznalo aj relatívne vysokú číslovku *sto.* Všetky indoeurópske národy zdedili totiž z tohto obdobia rovnaké číslovky od *jeden* do *desať* a rovnakú číslovku *sto* (prirodzene, že v hláskových podobách zmenených podľa hláskových vývinových zákonitostí daných jazykov). Naproti tomu číslovka *tisíc* starým Indoeurópanom v 5.–4. tisícročí pred n. l. ešte známa nebola. Tú si jednotlivé indoeurópske etniká vytvárali pravdepodobne až v 2. tisícročí pred n. l., teda už po rozchode z indoeurópskej pravlasti. Pretože vtedy boli v užšom kontakte predkovia Slovanov, Baltov (Litovcov, Lotyšov) a Germánov, iba oni majú spoločné pomenovanie pre číslovku *tisíc* (u Praslovanov tysontj-; porovnaj nem. tausend, angl. thousand, litov. tukstantis, lotyš. tukstuot). Oproti relatívne vysokému stupňu abstraktného kvantitatívneho myslenia (číslovky patria medzi najabstraktnejšie druhy slov) u starých Indoeurópanov starí Ugrofíni si vytvárali abstraktné číselné pojmy pomerne neskoršie, o čom svedčí fakt, že číslovky hét (sedem), tíz (desať) a száz (sto) v maďarčine sú prevzaté od Indoeurópanov, resp. Iráncov. Podobne iba skúmaním slovnej zásoby indoeurópskych národov, resp. jazykov môžeme zistiť, že Indoeurópania mali vytvorenú veľmi bohatú terminológiu príbuzenských názvov, z čoho môžeme zrekonštruovať zloženie indoeurópskej veľkorodiny (čo nedokáže archeológia), ale Indoeurópania v 5.–4. tisícročí, ba ešte ani v 3.–2. tisícročí nepoznali slovo pre abstraktný pojem „človek". Svedčí o tom zistenie, že jednotlivé

indoeurópske národy majú slová iného pôvodu pre pojem *človek* (nem. *Mensch*, lat. *homo*, gréc. *anthropos* atď.). Podobne ani iné staré etniká, napr. starí Ugrofíni, resp. Uralci nemali spoločné slovo pre abstraktný pojem *človek*. Nečudo, lebo pojem *človek* je veľmi vysoká abstrakcia (od pohlavia, od veku, od podoby tváre a tela). Prekvapuje zistenie, že vo väčšine prípadov bol abstraktný pojem človeka odvodený od menej abstraktného pojmu muža. (Porovnaj genetický vzťah medzi nem. *Mensch* „človek" a *Mann* „muž", gréc. *anthropos* s pôvodným významom „majúci mužský výzor", gréc. *aner* „muž", *ōp* „oko, výzor", prasl. *čelověk* bolo pôvodne zložené slovo s významom „dospelý, vysoký chlapec, chlap".)

Kým v starších obdobiach vývinu spoločnosti plní jazyk funkciu reprezentanta kultúry určitého etnika podvedome, nevedome, iba tým, že existuje a že odzrkadľuje bytie a myslenie spoločnosti, v období vznikania novodobých národov, v Európe v priebehu narastania kapitalistických prvkov v rámci feudálneho ekonomicko-spoločenského zriadenia, a najmä v kapitalistickom spoločenskom zriadení, začína jazyk plniť funkciu uvedomelého, cieľavedomého reprezentanta spoločnosti. Jazyk národnosti, a najmä jazyk národa začína plniť funkciu podstatného reprezentanta, podstatného znaku národa, ktorým sa národ odlišuje od iných národov. Národné povedomie sa začína budovať okrem iných faktorov aj na povedomí osobitného národného jazyka. Národný jazyk začína plniť jednu zo síl integrujúcich príslušníkov národa do jedného organického celku (Porovnaj známu, veľmi výstižnú vetu J. Škultétyho „Bez slovenčiny by sme boli ako rozviazaný snop."), a to popri iných integrujúcich silách, ako je spoločný trh, resp. spoločná ekonomika, spoločná ideológia a pod. Lenin v štúdii O práve národov na sebaurčenie výrazne konštatoval, že jazyk je najzávažnejším prostriedkom styku medzi ľuďmi, že jednotný jazyk a jeho nerušený vývoj je jednou z najzávažnejších podmienok skutočne slobodného a rozsiahleho obchodného styku. V tej istej štúdii Lenin hovorí, že epocha definitívneho víťazstva kapitalizmu nad feudalizmom bola na celom svete spätá s národným hnutím. Ekonomický základ týchto hnutí väzí v tom, že k úplnému víťazstvu tovarovej výroby je potrebné, aby buržoázia ovládla domáci trh, aby územie s obyvateľstvom hovoriacim rovnakým jazykom bolo spojené do jedného štátu a aby zároveň bolo odstránené všetko, čo by prekážalo vývoju tohto jazyka a jeho zakotveniu v literatúre.

Kým v starších vývinových obdobiach pred vznikom novodobých národov jazyk plnil neuvedomene všeobecnú kultúrno-reprezentatívnu funkciu, v období formovania novodobých národov jazyk začína plniť popri všeobecnej kultúrno-reprezentatívnej funkcii aj špecifickú **národno-reprezentatívnu funkciu.** Tá väzí v cieľavedomom pestovaní jazyka, v jeho vedeckom výskume a opise, v jeho normovaní a kodifikovaní, v jeho využívaní v krásnej a odbornej literatúre. S touto národno-reprezentatívnou funkciou jazyka je spätá aj snaha o jeho svojskosť, o jeho čistotu, o odstraňovanie cudzích nánosov, a to najmä v tých prípadoch, keď sa slabší národ a slabší národný jazyk cíti byť ohrozený zo strany silnejšieho národa a silnejšieho jazyka. Túto tendenciu, t. j. zdôrazňovať špecifickú svojskosť národného jazyka, najmä tendenciu odstraňovať cudzie nánosy zo slovnej zásoby a prípadne aj z gramatických prostriedkov národného jazyka nazývame jazykový purizmus (lat. purus = čistý). Kým purizmus plní iba obrannú funkciu, možno ho hodnotiť ako pozitívnu tendenciu. Ak prerastie do takej miery, že začína odstraňovaním cudzích prvkov (niet na svete jazyka, najmä kultúrneho jazyka, ktorý by neobsahoval cudzie prvky) ochudobňovať jazyk, nadobúda purizmus negatívnu, ba až reakčnú povahu. V otázkach purizmu v jazykovej kultúre majú závažnú úlohu aj politické a ideologické momenty. Napríklad proti vlne anglických amerikanizmov sa zdvihla vlna odporu nielen vo Francúzsku, ale v poslednom čase aj v Sovietskom zväze (články akademika F. P. Filina). Aj na tom vidieť, ako je jazyk úzko spätý so všetkými sférami ľudskej činnosti.

Estetická funkcia jazyka

Vedomie človeka predstavuje komplexnú organickú štruktúru zloženú z troch základných komponentov, a to racionálneho (rozumového), emocionálneho (citového) a volitívneho (vôľového).

Pri bežnom dorozumievaní zvukovou rečou čiže v hovorovom štýle jazyka sú do komunikačnej aktivity približne rovnako zapojené všetky tri psychické mohutnosti, t. j. rozum zameraný hlavne na objektívny poznávací obsah informácie, cit zameraný hlavne na subjektívnu zložku a subjektívne hodnotenie informácie a vôľa zameraná hlavne na informačné ovplyvnenie prijímajúceho komunikanta, snaha o určité zameranie jeho vnútornej psychiky a vonkajšieho správania. Medzi jednotlivými ľuďmi a jednotlivými rečovými prejavmi v bežnej komunikácii môžu byť však väčšie alebo

menšie individuálne rozdiely v miere zapojenia rozumovej, citovej a vôľovej mohutnosti psychiky. U niektorého človeka, resp. v jeho rečovom prejave môže viacej prevládať intencia rozumová, zameraná na neutrálne vyjadrenie objektívneho poznávacieho obsahu informácie, u druhého môže viacej prevládať intencia subjektívno-emocionálna, u tretieho intencia volitívno-konatívna. Jeden môže o starom Rakúsko-Uhorsku sucho konštatovať, že popri vykorisťovaní roľníkov a robotníkov vládnúcich národov Maďarov a Rakúšanov vykorisťovalo a utláčalo aj nevládnúce národy, najmä Slovanov. Druhý môže emocionálnejšie konštatovať, že staré Rakúsko-Uhorsko bolo žalárom národov. Jeden môže o svojom strýkovi sucho konštatovať, že býva veľmi ďaleko, druhý tú istú situáciu vyjadrí emocionálnejšie, že býva za horami za dolami. Jeden môže v tej istej objektívnej situácii niekoho sucho požiadať, aby odišiel, druhý povie Prac sa!, tretí povie Zmizni mi z očí!

Celkove však platí, že v bežnom dorozumievacom používaní jazyka, v bežnom hovorovom štýle jazyka je rozumová, citová a vôľová zložka zastúpená v priemere rovnako.

Pri odbornom, a to tak prakticky odbornom a ešte vo väčšej miere v teoreticky odbornom používaní jazyka, t. j. v odbornom štýle jazyka a podobne v administratívnom štýle jazyka výrazne prevláda zložka rozumová a vôľová, kým zložka emocionálna je redukovaná na minimum, ba často až na nulu, napr. v matematických alebo fyzikálnych textoch.

Pri používaní jazyka v bežnej hovorovej komunikácii, najmä však pri používaní jazyka v odbornom a administratívnom štýle, sa jazykové prostriedky značne schematizujú, zovšednievajú, stávajú sa suchými, studenými, stávajú sa mechanickými nástrojmi prenosu informácie a prakticky rozumového alebo teoreticky rozumového poznania. Okrem toho obsah informácie má do značnej miery povahu pasívneho odrazu skutočnosti. Ak je pri tvorivom vedeckom myslení zapojená psychika aktívne, tak iba v zmysle logicko-racionálnej aktivity, to znamená v zmysle logicko-racionálneho zovšeobecňovania a dedukovania z premís na sylogistické úsudky. Ináč povedané, pri praktickom odbornom, a najmä teoreticky odbornom myslení ide iba o tvorivosť, o obrazotvornosť racionálno-logickú, nie o tvorivosť, o obrazotvornosť emocionálno-psychickú, nie o fantáziu v pravom zmysle slova.

Pretože emocionálna mohutnosť je podstatnou zložkou ľudskej

psychiky, vzniká potreba odschematizovať, odracionalizovať, odlogicizovať jazykové prostriedky. Popri komunikatívno-poznávacej funkcii jazyka v bežnom hovorovom štýle a v odbornom štýle jazyka vzniká estetická (poetická) funkcia jazyka, ktorá síce neneguje totálne komunikatívno-poznávaciu funkciu jazyka, ale ju podstatne obohacuje o prvky emocionálne, a to jednak tým, že hľadá v objektívnej realite nielen to, čo v nej „vidí" ľudský rozum, ale aj to, čo v nej vidí ľudský cit čiže krásu, ale hlavne tým, že odschematizúva jazykové prostriedky bežného dorozumievacieho štýlu jazyka a odborného štýlu jazyka, ozvláštňuje jazykové prostriedky tak na rovine zvukovej, ako aj na rovine významovej. Slovom, estetická funkcia jazyka vyžaduje od používateľa hľadať krásu v mimojazykovej realite aj krásu v jazykovej realite. Na hľadanie krásy v mimojazykovej realite a na tvorenie krásy v jazyku je nevyhnutná fantázia, ktorá má síce niektoré styčné body s vedeckou fantáziou (napr. moment originálnosti), ale sa od vedeckej fantázie aj podstatne odlišuje. Vedecké myslenie je myslenie v maximálne zovšeobecnených, od konkrétnej motivácie abstrahovaných slovách a pojmoch, zacielených na neviditeľnú, zmyslami nevnímateľnú podstatu objektívnej reality. Umelecké, estetické myslenie je myslenie v konkrétnych, konkrétne motivovaných slovách, predstavách a vnemoch, zacielených na zmyslami vnímateľnú podobu objektívnej reality. Na obsahovej, významovej rovine sa umelecký štýl prejavuje hlavne v tom, že slová sa používajú často v nepriamych, prenesených, metaforických a metonymických významoch, teda vo významoch konkrétne motivovaných vonkajšou podobnosťou alebo vnútornou súvislosťou vecí. V umeleckom štýle rieka nie je iba rieka, ale aj dlhý nôž pohodený v tráve, prekážky nie sú iba prekážky, ale aj laná natiahnuté medzi ľuďmi, vietor nie je iba vietor, ale aj brusič nožov medzi borovicami, sen nie je iba sen, ale aj duchaprítomnosť uprostred spánku, alebo sen je myslenie bez pomoci tela (Ján Buzássy). Aj vedec, aj umelec pokračuje v hľadaní podstaty od abstraktného (vo význame odtiahnutého, oddeleného, izolovaného) ku konkrétnemu (vo význame zrastenému, komplexnému, totalitnému), ale odlišnými postupmi. Umelec napr. takto:

Struna dotknutá slákom
je viac než len struna; a slák,
ktorý sa dotkol struny, vie,
že to, čo tvoria spolu, je viac než oni dvaja.

Hudba ich prevyšuje počtom i silou,
tak vzniká krása:
príroda dá dohromady veci, ktoré k sebe patria,
a krása ich prevýši, dá im veľkosť,
ktorú samy nemali.
Je strechou nad zmyslom každej stavby.

(Ján Buzássy)

Kým na významovej rovine je podstata estetického štýlu v slovesnom, t. j. jazykovom umení viazaná na metafory, metonymie, personifikácie, prirovnania a iné sémantické transmotivácie, t. j. remotivácie zoschematizovaných slov bežného a odborného jazyka, na zvukovej rovine sa estetická funkcia viaže na zvukové harmónie (rýmy, rytmus, asonancie), na zvukové kontrasty (kontrastné striedanie hlások určitých fonetických vlastností, napr. vokálnosť – sonórnosť – konsonantnosť, znelosť – neznelosť, palatálnosť – nepalatálnosť a pod.). (Porovnaj bližšie v kapitole o zvukovej rovine jazyka.)

V umeleckom štýle jazyka sa slová básnickou transmotiváciou a remotiváciou často vracajú do toho prvotného stavu, v akom sa v dávnej minulosti používali aj v bežnej reči. Preto básnici sú často aj intuitívnymi etymológmi.

6. Reč a myslenie

Rečou a myslením sa človek ako koruna tvorstva podstatne odlišuje od nižších živých bytostí. Človeka môžeme definovať ako mysliacu a hovoriacu bytosť.

Problém vzťahu reči a myslenia, resp. jazyka a myslenia, reči a vedomia je predmetom viacerých špeciálnych vied, a to fyziológie vyššej nervovej činnosti, psychológie, semiotiky, teórie informácie, lingvistiky, formálnej logiky a i. Poznatky týchto špeciálnych vied zovšeobecňuje filozofia, resp. dialektika ako veda integrujúca ontológiu (náuku o bytí), gnozeológiu (náuku o poznaní) a logiku (náuku o myslení). Podľa filozofa J. Viceníka materialistická filozofia vychádza z axiómy, že existuje objektívne bytie, objektívna realita, t. j. také súcno, ktoré existuje nezávisle od človeka a ktoré sa odráža vo vedomí človeka.

Univerzálne bytie, t. j. všetko, čo existuje, kategorizujeme na dva základné druhy: 1. bytie prírodné, 2. bytie prírodno-spoločenské.

Človek patrí spolu s ostatnými živočíchmi do kategórie bytia prírodno-spoločenského. Prírodno-spoločenské bytosti sa vyznačujú schopnosťou, že svojimi zmyslami (zrakom, sluchom, hmatom atď.) odrážajú vo svojej nervovej sústave okolitý svet, a to tak prírodný, ako aj prírodno-spoločenský.

Existuje viacej vývinových druhov odrážania, resp. odrazu:

1. **Dráždivosť** ako najvyvinutejšia forma predpsychického odrazu je schopnosť živého organizmu výberovo reagovať na vplyv biologicky dôležitých faktorov, a to stavom vnútorného vzruchu a primeraného reagovania zodpovedajúceho biologickej podstate organizmu. Nižšie živočíchy reagujú na podráždenie celým telom (napr. améba), vyššie živočíchy reagujú špecializovanými orgánmi. Dráždivosťou sa živé organizmy adaptujú prostrediu, a tým realizujú svoju sebazáchovu, rast a reprodukciu. Engels nazýval dráždivosť a reagovanie vzruchom u živých organizmov „slabou podobou pocitu".

2. **Psychický odraz** majú živé organizmy s centrálnou nervovou sústavou. Takéto organizmy odrážajú aj také vplyvy vonkajšieho prostredia, ktoré nemajú bezprostredný biologický význam pre organizmus. Tu už nastáva „rozbitie" bytia na bytie „subjektové" (živý organizmus s centrálnou nervovou sústavou) a bytie „objektové" (všetko to z neživej aj živej prírody, čo ako vonkajší objekt pôsobí na centrálnu nervovú sústavu). Živý organizmus s centrálnou nervovou sústavou už aktívne vzťahuje odraz predmetu vo svojej centrálnej sústave na predmet, čiže projektuje odraz do vonkajšieho priestoru. Odraz sa u živých organizmov s centrálnou nervovou sústavou vyvinul na vzťah ideálneho a materiálneho, na jednoduchý psychický odraz.

Jednoduchým psychickým odrazom sú:

3. **Pocit** – psychicky najelementárnejší odraz, vznikajúci premenou vonkajšieho podráždenia na element psychiky, vedomia. Je to odraz jednotlivých vlastností predmetov objektívnej reality počas ich bezprostredného pôsobenia na zmyslové orgány. K piatim základným pocitom (zrakový, sluchový, hmatový, čuchový, chuťový) pristupujú pocity vibračné, teplotné, organické, pohybové a statické.

4. **Vnem** – ucelený zmyslovo-názorný, štruktúrovaný obraz odrážajúci

pocit – odraz jednotl. vlastností predmetu

jednotlivé predmety bezprostredne pôsobiace na zmyslové orgány, vlastnosti a vzťahy týchto predmetov. Vnem je bezprostredným odrazom predmetu ako celku, kým pocit iba bezprostredným odrazom jednotlivých vlastností predmetu. Celostnosť vnemu je daná celostnosťou predmetu.

5. **Predstava** – je taký subjektívny odraz predmetu, ktorý kedysi pôsobil na zmyslové orgány, ale v čase predstavovania už nepôsobí. Predstava sa rekonštruuje podľa stôp, ktoré sa zachovali v pamäti, hoci už sám predmet nemáme pred sebou. To je reprodukčná, spomienková predstava, ktorá má všeobecnú formu, ale ten istý obsah ako jednotlivé zmyslové nazeranie, resp. jeho súhrn. Okrem reprodukčnej, spomienkovej predstavy existuje aj obrazotvorná, anticipujúca predstava, tvorivá syntéza predstáv, v ktorej subjekt na základe existujúceho nazerania a predstáv vytvára nové predstavy podľa svojich potrieb, želaní a cieľov.

6. Najvyvinutejšou formou jednoduchého psychického odrazu je **asociatívne myslenie**, čiže zmyslovo-názorné myslenie založené na asociácii zmyslových predstáv. Toto myslenie ešte nemá povahu špecificky ľudského, pojmového myslenia. Ale čiastočne už plní niektoré myšlienkové funkcie, ktoré spočívajú v schopnosti mysliaceho organizmu narábať s predmetom, ktorý je mimo neho, v súlade s jeho formou, polohou a významom v okolitom svete. Asociatívne myslenie sa už spája s rozvojom zvukovej signalizácie. Asociatívnym myslením sa organizmus prispôsobuje podmienkam prostredia. Ako príklad na asociatívne myslenie sa uvádza postup opice, ktorá vie preložiť dosku cez potok, aby si zobrala z druhého brehu banán. Asociatívne myslenie je predstupňom prvej fázy zložitého, vedomého psychického odrazu. Touto prvou fázou je tzv. stádové vedomie ako základ špecificky ľudského vedomia. Stádové a neskôr kmeňové vedomie je vedomím o najbližšom zmyslovom okolí a vedomím obmedzenej súvislosti s inými osobami a vecami. Človek sa na danom stupni líši od nižších živočíchov tým, že namiesto inštinktu má vedomie, resp. že jeho inštinkt je vedomý. (Engels)

7. **Zložitý, vedomý psychický odraz** je vlastnosťou ľudského mozgu ako vysokoorganizovanej formy hmoty. Vzniká vtedy, keď sa nad prvou signálovou sústavou utvára druhá signálová sústava, čiže keď vzniká slovo ako signál signálov. Vedomý odraz realizuje živý organizmus, ktorý už nie je iba prírodným, biologickým indivíduom, ale prakticky, pracovne činným

spoločenským subjektom. Takýmto indivíduom je človek ako štruktúra spoločenských vzťahov.

Vedomý poznávací odraz je nielen vnímaným a predstavovaným predmetom, ale aj pojmovo mysleným objektom, ideálnym, v jazyku vyjadreným bytím objektu v subjekte.

Vedomý pojmový odraz je vzájomným pôsobením subjektu (človeka) a objektu (reality) vznikajúci, prírodne a spoločensky podmienený, v jazyku zafixovaný informatívny reprezentant reálneho objektu.

Prechod od jednoduchého psychického odrazu (dráždivosti, pocitu, vnemu, predstavy, asociatívneho myslenia) k vedomému odrazu, k pojmovému mysleniu prebiehal v procese práce a v procese vznikania reči.

V procese práce si človek vytváral pojem príčiny a následku (práca jeho rúk bola príčinou vzniku výrobku), pojem času (práca rúk predchádza vzniku výrobku), pojem objektívneho, mimo neho existujúceho sveta (produkt jeho práce sa celkom nezhoduje s tým, čo chcel vyrobiť). Na základe toho, že človek vyrobí niečo, čo predtým nebolo, si uvedomuje svoju existenciu, seba samého. V procese práce si človek vytvára pojem seba ako subjektu a pojem objektu, t. j. toho, čo je mimo neho a čo on vyrobil.

V praktickej činnosti, v procese práce človek vstupuje nevyhnutne do kontaktu s inými ľuďmi, a to jednak preto, aby si s nimi vymenil pracovné skúsenosti, jednak preto, aby sa spolu lepšie bránili pred inými živými organizmami. Na tento kontakt človek začal používať zvukové signály, zvukové komplexy, ktoré ako druhotné signály začali zastupovať prvotné signály (pocity, vnemy, predstavy, asociácie). Artikulované zvukové reťazce, slová ako hmotné nositele ideálnych odrazov objektívnej reality umožňujú vzájomnú výmenu praktických skúseností ľudí, intersubjektívnu, medziľudskú výmenu informácií, čím poznávací odraz nadobúda kvalitu spoločensky fundovaného odrazu interindividuálnou komunikáciou pomocou artikulovaných zvukov, čiže rečou sa vedomie človeka stáva „praktickým vedomím", t. j. vedomím pre druhého.

Pretože artikulované zvukové reťazce (slovné designátory) nie sú kauzálnym, mechanickým odrazom objektívnych predmetov, ale konvenčnými materiálnymi nositeľmi kognitívneho obsahu ako ideálneho odrazu predmetu vo vedomí, môže ideálny odraz nadobúdať všeobecný charakter,

môže nadobúdať povahu pojmu, čiže takého odrazu, ktorý nie je viazaný na jednotlivé vlastnosti odrážaného predmetu objektívnej reality, ale na jeho podstatu. Nastáva diferenciácia medzi jednotlivým a všeobecným. **Každé slovo (reč) zovšeobecňuje.** (Lenin) Až reč umožnila prechod od zmyslového odrážania (zmyslové nazeranie a predstavovanie) k odrážaniu pojmovému, k racionálnemu mysleniu. Zmyslový stupeň poznania historicky predchádzal poznaniu racionálnemu. Podľa Lenina ľudské poznanie sa pohybuje od živého nazerania (t. j. zmyslového odrazu) k abstraktnému mysleniu a od neho k praxi.

Prax, a to najmä pracovná prax, má v marxistickom výklade vzniku ľudskej reči a racionálneho ľudského myslenia závažné postavenie. Lakonicky možno konštatovať, že podľa marxistickej koncepcie **práca a reč urobila z nečloveka človeka.**

Funkciou práce ako cieľavedomej praktickej činnosti pri poľudšťovaní nečloveka na človeka vysvetlíme aj ten fakt, prečo sa na interindividuálnu komunikáciu a na zhmotnenie myslenia využili zvukové, akustické prostriedky, t. j. **artikulované zvuky,** a nie zrakové, optické prostriedky, napr. gestá, posunky, mimika a pod., hoci vieme, že zo zmyslových orgánov je najdôležitejší zrak. Vysvetlenie je takéto:

1. Pretože ruky, ktoré sa ortográdnemu primátovi (predchodcovi človeka chodiacemu vzpriamene) uvoľnili, využívali sa predovšetkým na realizáciu pracovného procesu a oči ako hlavný zmyslový orgán boli koncentrované na sledovanie pracovného procesu a na sledovanie okolia, využili sa na interindividuálnu komunikáciu a na zhmotňovanie myslenia tie orgány, ktoré zostávali pri práci „neobsadené". Boli to anatomické orgány od hrtana po pery, najmä jazyk, schopné produkovať artikulované zvuky, a uši, schopné tieto artikulované zvuky prijímať.

2. Anatomické orgány od pier po hrtan s hlavným článkom jazykom sú schopné vyprodukovať také množstvo artikulovaných zvukov (priemerný počet foném v jazykoch je 30 až 40), že ich kombináciou možno vytvoriť neobyčajne vysoké množstvo základných dorozumievacích jednotiek, t. j. slov. Ak aj zohľadníme tú skutočnosť, že nie každá hláska sa môže kombinovať s každou hláskou, predsa kombináciou 30 foném možno vytvoriť desaťtisíce slovných znakových jednotiek. Z tridsiatich foném možno vzájomnými kombináciami vytvoriť štyri tisíce trojhláskových slov, dvadsaťsedemtisíc štvorhláskových slov, stoštyridsaťtisíc päťhláskových

slov. Z nijakých iných než zo zvukových prostriedkov nemožno vytvoriť také veľké množstvo znakov. Pravda, ľudská reč nemala vo svojich prvotných vývinových fázach také veľké množstvo znakov. Posunkovými alebo mimickými figúrami by sa však nedal vytvoriť ani takýto relatívne malý počet dorozumievacích znakov. Okrem toho produkcia zvukov rečovými orgánmi stimuluje aj činnosť ostatných mozgových centier.

Postup ľudského odrážania skutočnosti čiže postup ľudského poznania od živého nazerania, t. j. zmyslového vnímania cez predstavy, asociácie predstáv k abstraktnému, zovšeobecnenému mysleniu v pojmoch a súdoch, ktoré umožňuje reč, je v podstate rovnaký pre všetky ľudské spoločenstvá, pre všetky kmene, národnosti a národy. Aj vývin významu slov ako základných prvkov jazykovej komunikácie a jazykového poznávania prebieha v podstate vo všetkých jazykoch od konkrétnej zmyslovej motivácie (podľa podoby, farby, veľkosti alebo iných vlastností predmetov, ako je poloha v priestore, funkcia vzhľadom na okolie a pod.) významu slova k zovšeobecnenému, abstraktnému, na konkrétnu zmyslami vnímanú vlastnosť neviazanému významu, k pojmovému významu. Vývin významu od zmyslového k pojmovému ide paralelne s vývinom od motivovaného (konkrétnymi jednotlivými vlastnosťami podmieneného) k demotivovanému, odmotivovanému, na konkrétne jednotlivé vlastnosti veci neviazanému čiže zovšeobecnenému, abstraktnému, od jednotlivých vlastností odabstrahovanému pojmovému významu. V tejto vlastnosti sú všetky jazyky v podstate rovnaké. Podobne sú v podstate všetky jazyky rovnaké v tom, že vyjadrujú substancie a vlastnosti substancií, dejové procesy a vlastnosti dejových procesov, kvantitatívnu stránku substancií a dejových procesov, vzťahy medzi substanciami na jednej strane a vzťahy medzi substanciami a dejovými procesmi na druhej strane. Slovom, gnozeologické a logické základy sú u všetkých národov a u všetkých jazykov v podstate rovnaké.

Jednotlivé národy a jazyky sa však viac alebo menej odlišujú v tom, ktoré konkrétne zmyslami vnímateľné vlastnosti vecí berú ako motivačné východisko pri pomenovaniach vecí, ako aj v tom, ako slovami mimojazykovú skutočnosť „klasifikujú", t. j. v tom, ktoré veci pomenúvajú osobitnými slovami a ktoré veci pomenúvajú jedným spoločným slovom. Napríklad Slováci, podobne ako ostatní Slovania a Indoeurópania, pomenúvajú mužského súrodenca slovom *brat* bez ohľadu na vek, t. j. bez ohľadu na to, či ide o mladšieho alebo staršieho brata. Naproti tomu Maďari majú

osobitné slovo pre mladšieho brata (*öcs*) a osobitné slovo pre staršieho brata (*bátya*). Podobne Slováci majú jedno pomenovanie pre *prst* bez ohľadu na to, či ide o prst na ruke alebo prst na nohe. Ale Nemci pomenúvajú osobitným slovom prst na ruke (*Finger*) a osobitným slovom prst na nohe (*Zehe*). Slováci majú osobitné slovo pre „živé drevo" čiže *strom* a osobitné slovo pre „mŕtvy strom" čiže *drevo*. Naproti tomu Maďari majú jedno slovo *fa* aj pre strom, aj pre drevo. Takýchto rozdielov v tom, ako jazyky slovami „pokrývajú" objektívnu realitu, je v jazykoch pomerne veľa. Zo zistenia takých rozdielov vznikla v jazykovede **teória jazykového relativizmu.** Teória jazykového relativizmu založeného na rozdieloch vo význame slov medzi jazykmi má najväčšiu tradíciu v nemeckej jazykovede. V 19. storočí jej hlavným predstaviteľom bol W. Humboldt (1767–1835), v súčasnosti hlavne Leo Weisgerber. Príslušníci jazykového relativizmu z faktu, že jednotlivé jazyky nepokrývajú objektívne univerzum svojou slovnou zásobou a svojou gramatickou stavbou rovnako, robia ďalekosiahle závery o myslení a o svetonázore jednotlivých jazykov, resp. národov hovoriacich jednotlivými jazykmi. Hyperbolicky povedané, podľa nich je na svete toľko druhov myslenia a toľko druhov svetonázorov, koľko je na svete jazykov. Už nemecký filozof J. G. Herder tvrdil, že každý národ rozpráva tak, ako myslí, a myslí tak, ako rozpráva. Podľa neho najlepšie rozprávajú a najlepšie myslia Nemci: „V zreťazení i vnútornom slede našich súvetí cítiť krok Nemca..., ktorý sa vyznačuje rovnomernou, pevnou a mužnou chôdzou." Podľa W. Humboldta jazyky sa nelíšia hláskami a znakmi, ale svetonázorovo, lebo city i správanie závisia od pojmov v tej podobe, ako ich človeku podáva jazyk. Podľa Weisgerbera jazyk ako hotový nástroj núti myslieť v istých apriórnych kategóriách, ktoré sa líšia od jazyka k jazyku. Každý jazyk uskutočňuje svojskú pojmovú segmentáciu objektívnej reality a používatelia jazyka túto segmentáciu (= pokrývanie skutočnosti slovami a vetnými konštrukciami) musia akceptovať. Teória jazykového relativizmu je prijateľná dovtedy, kým sa týka iba jazyka. Ak začne z rozdielov medzi jazykmi robiť ďalekosiahle závery o rozdieloch v myslení národov a svetonázore národov, začína byť nevedecká, ba až reakčná. Herderove myšlienky o prednostiach nemeckého jazyka a Humboldtove myšlienky o prednostiach flektívnej stavby nemčiny boli jedným z prameňov, v ktorých mal korene nemecký šovinizmus a hitlerovské blúznenie o nemeckom „übermenšstve".

V americkej jazykovede teóriu jazykového relativizmu, založeného najmä na gramatických rozdieloch medzi jazykmi, zdôrazňovali najmä E. Sapir (1884–1939) a B. L. Whorf (1897–1941). Whorfove názory obsahuje výber z jeho prác pod názvom Language, Thought and Reality (1956), t. j. Jazyk, myslenie a realita. Aj títo autori robili prehnané závery o myslení národov podľa toho, aké gramatické kategórie ich jazyky majú alebo nemajú, ako ich vyjadrujú, ako rozlišujú slovné druhy, ako konštruujú vety a pod.

Teória jazykového relativizmu, z ktorej sa robia závery o relativizme myslenia národov a svetonázoru národov, mechanisticky, metafyzicky stotožňuje jazyk a myslenie. Marxistická dialektická a materialistická teória jazyka pokladá jazyk a myslenie za dialektickú jednotu v tom zmysle, že myslenie ako ideálny odraz reality je viazané na materiál jazyka, že abstraktné ľudské myslenie umožňuje jazyk, ale mechanicky nestotožňuje jazyk s myslením. Rozdiely medzi významami slov v jazykoch a rozdiely v gramatickej stavbe jazykov nie sú prejavom ani dôkazom rozdielneho myslenia národov, ale dôsledkom odlišného vnútrojazykového vývinu jednotlivých jazykov.

7. Jazyk a spoločnosť

Do oblasti vzťahu jazyka a spoločnosti patrí množstvo závažných otázok. Ide najmä o tieto problémy:

1. Závažnosť spoločenského alebo individuálneho faktora pri vzniku ľudskej reči.
2. Problém monogenézy (vznik reči na jednom mieste Zeme) alebo polygenézy (vznik reči na viacerých miestach Zeme).
3. Spoločensko-ekonomické formácie a divergencia (diferenciácia) alebo konvergencia (koncentrácia) vo vývine jazykov.
4. Zemepisná a sociálna (spoločensko-profesionálna) diferenciácia jazykov.
5. Spisovné jazyky, zemepisné a sociálne nárečia ako základné útvary národného jazyka.
6. Vnútorná a medzinárodná jazyková politika pri normovaní a kodifikovaní spisovných jazykov v období kapitalizmu a v období socializmu. Internacionalizácia a intelektualizácia spisovných jazykov.

1. Nemarxistické, idealistické názory na vznik ľudskej reči jednostranne preceňujú (idealistický názor vzniká vždy z jednostranného, izolovaného preceňovania určitej jednotlivej stránky kompaktného, komplexného javu) individuálny, subjektívny faktor pri vzniku ľudskej reči. Je to buď preceňovanie individuálnej psychofyziologickej schopnosti prvotného človeka zvukmi prejavovať svoje citové a vôľové duševné stavy (interjekčná teória vzniku ľudskej reči), alebo preceňovanie individuálnej biologicko-fyziologickej schopnosti prvotného človeka napodobňovať zvuky prírody a zvuky zvierat (onomatopoická teória o vzniku ľudskej reči).

Naproti tomu marxistická materialistická koncepcia buduje svoj názor na axióme, že najzávažnejším faktorom pri vzniku ľudskej reči bol faktor spoločenský, spoločenská potreba prvotného človeka vzájomne sa dorozumieť s príslušníkmi spoločenského kolektívu v procese kolektívnej práce. Karol Marx v známom Úvode ku Kritike politickej ekonómie konštatoval, že výroba izolovaného jednotlivca mimo spoločnosti... je práve taký nezmysel ako vývoj reči bez spolužijúcich a spoluhovoriacich indivídií. Potreba spoločenskej komunikácie v procese práce bola teda základným činiteľom pri vznikaní a vývine ľudskej reči. Schopnosť prejavovať svoje city a vôľu zvukmi a schopnosť napodobňovať zvuky prírody a zvierat boli síce predpokladom, ale nie najzávažnejším faktorom vzniku spoločenskej komunikácie zvukovou rečou. Svoje vnútorné neurofyziologické stavy prejavujú navonok zvukmi aj zvieratá (psy, kone, vtáky atď.) a napodobňovať zvuky prírody a iných zvierat vedia tiež zvieratá (papagáje), a predsa sa „nedopracovali" k zložitej zvukovej reči ako nástroju spoločenskej komunikácie a spoločenského poznávania, pretože nežijú v takých pracovných kolektívoch, do akých sa zgrupovali prvotní ľudia a aké sú typické iba pre ľudskú spoločnosť.

2. Problém **polygenézy** alebo **monogenézy ľudskej reči** patrí medzi najťažšie otázky jazykovedy a iných spoločenských vied. Marxistická veda sa zásluhou F. Engelsa kloní k názoru o polygenéze reči, t. j. k názoru, že ľudská reč vznikla nezávisle na viacerých miestach Zeme. Podľa Engelsa na Zemi sa vytvorilo nezávisle od seba viacej civilizačných a jazykových centier, z ktorých sa postupne ľudstvo rozšírilo po celej Zemi a vytvorilo množstvo jazykových rodín a viacej typov jazykov. Súčasná jazykoveda ani pri existujúcich, pomerne dokonalých metódach historicko-porovnávacej rekonštrukcie predhistorických vývinových období a stavov jazykov zatiaľ

nemôže dokázať a pravdepodobne ani nikdy nebude môcť dokázať, že všetky jazyky sveta majú svoj pôvod v jednom prvotnom pra-pra-prajazyku celého ľudstva. Podľa dnešného stavu vedy, vyše sto rokov od napísania Engelsových prác, je stále oveľa pravdepodobnejšia teória, že ľudská reč vznikla nezávisle na viacerých miestach Zeme, čiže teória o polygenéze jazykov.

3. Historický materializmus vyčleňuje vo vývine spoločnosti päť základných **spoločensko-ekonomických formácií**: prvotnopospolná beztriedna spoločnosť, otrokárska triedna spoločnosť, feudálna triedna spoločnosť, kapitalistická triedna spoločnosť, socialistická a komunistická beztriedna spoločnosť.

Zo všetkých doterajších spoločensko-ekonomických formácií mala najdlhšie trvanie prvotnopospolná beztriedna spoločnosť zoskupená v rodoch, fratriách a kmeňoch. V dlhovekom trvaní prvotnopospolnej rodovo-kmeňovej spoločenskej formácie prevládala divergencia, diferenciácia jazykov. Tým si vysvetlíme, že na našej Zemi je okolo 3000 jazykov. Pôvodne každý rod, resp. zoskupenie rodov a fratrií do kmeňov malo svoje osobitné nárečie, ktoré rozsahom svojich výrazových prostriedkov zodpovedalo komunikatívnym potrebám jeho príslušníkov. V procese ďalšieho členenia rodov a kmeňov na ďalšie útvary sa diferencovali aj ich jazyky, a tak vznikali nové nárečia ako prirodzený dôsledok spoločenskej diferenciácie a rastu ľudských spoločenstiev.

Hoci v prvotnopospolnom kmeňovom beztriednom spoločenskom zriadení prevládala zásadne diferenciácia jazykov, nemožno vylúčiť také prípady, že z nejakých dôvodov dochádzalo k užšiemu kontaktu dvoch alebo viacerých kmeňov, prípadne kmeňových zväzov, čo malo ako prirodzený následok aj zbližovanie kmeňových jazykov a nárečí, t. j. jazykovú konvergenciu. Tá mohla byť dôsledkom vzájomnej jazykovej adaptácie dvoch (viacerých) susediacich kmeňov (tzv. adstrátová teória) alebo navrstvením jazyka jedného kmeňa na jazyk druhého kmeňa (tzv. substrátovo-superstrátová teória). Celkove však platí zásada, že v prvotnopospolnom zriadení prevládala divergencia, diferenciácia jazykov, spojená s diferenciáciou kmeňov a zemepisným sťahovaním kmeňov za lepšími prírodnými podmienkami na zabezpečenie živobytia. Preto napr. relatívne jednotný indoeurópsky prajazyk od 4.–3. tisícročia pred n. l. sa postupne začal štiepiť na množstvo nárečí a jazykov, z ktorých v priebehu 2. a 1. tisícročia

pred n. l. vzniklo vyše 12 jazykových rodín, z ktorých väčšina sa skladá z vyše desiatky jazykov, takže v doterajšej histórii a v súčasnosti je vyše sto indoeurópskych jazykov.

Prechod od prvotnej beztriednej spoločnosti k spoločnosti triednej, a to otrokárskej alebo feudálnej, je charakterizovaný vznikom štátu ako triedneho mocenského útvaru vládnúcej triedy na utláčanie a vykorisťovanie nevládnúcich spoločenských vrstiev. Štát má vo vývine spoločnosti integrujúcu funkciu. Štát musí integrovať vládnúcu triedu s nevládnúcimi spoločenskými vrstvami práve preto, aby nevládnúce spoločenské vrstvy pracovali na vládnúcu triedu. To je ekonomicko-spoločenská stránka integrácie. Tá je nevyhnutne sprevádzaná ďalšími integračnými činiteľmi, ako je jazyk. Vládnúca trieda sa musí dorozumieť spoločnými jazykovými prostriedkami s nevládnúcimi spoločenskými vrstvami (ináč by im nemohla rozkazovať), spoločná štátna ideológia (v stredovekej Európe najmä kresťanstvo) a i.

Od vzniku štátu ako integrujúcej triednej ekonomicko-politickej organizácie nastáva postupný obrat aj vo vývine jazykov od divergencie ku konvergencii, od diferenciácie ku koncentrácii jazykov. Vznikajú spisovné jazyky ako nadtriedne a nadnárečové útvary, charakteristické pre určité štátne a kultúrne zemepisné celky, v rámci ktorých postupne dochádza k zbližovaniu a splývaniu starých kmeňových nárečí. U starých Slovanov to boli v 7. storočí Samova ríša na území dnešných Slovákov a Čechov a protobulharská ríša na severovýchode Balkánu. Hoci osnovateľmi týchto prvých protoštátov na území starých Slovanov boli cudzinci, platí o nich to, čo konštatovali ako pravdepodobnú všeobecnú platnosť Marx a Engels v diele Nemecká ideológia, totiž fakt, ktorý sa pri sťahovaní národov vyskytoval všade, že sluha bol pánom a dobyvatelia veľmi skoro preberali od premožených reč, kultúru a mravy. Tak ako protobulharská (založená turkotatárskymi dobyvateľmi) ríša postupne prerástla na ríšu bulharsko-slovanskú a Protobulhari sa poslovančili, podobne protoštát západných Slovanov postupne prerástol do skutočného slovanského ranofeudálneho štátneho útvaru, do Veľkomoravskej ríše. Od 7. storočia sa začala nielen asimilácia neslovanských kmeňov a ich jazykov so Slovanmi (na území starej bulharskej ríše hlavne turkotatárskych kmeňov a ich jazykov, na území Samovej ríše a neskoršie Veľkej Moravy hlavne germánskych a keltských kmeňov a ich jazykov), ale aj vzájomná nivelizácia, zbližovanie starých slovanských kmeňových nárečí. Tam, kde táto nivelizácia nastúpila

najskôr (na území starej bulharskej ríše, na území Samovej ríše a v centre Veľkej Moravy, t. j. na území Slovenska a Moravy), máme zachovaných najmenej starých slovanských kmeňových názvov. Tam, kde táto nivelizácia nastúpila neskoršie (územie východných Slovanov, územie Poľska, územie Čiech a územie západných Slovanov až po poriečie Labe), máme zachované pomerne veľké množstvo starých slovanských kmeňov. Pravda, okrem uvedených faktorov (existencia prvých štátnych útvarov na území Slovanov) o zachovaní alebo nezachovaní starých slovanských kmeňových pomenovaní rozhodovali aj iné činitele. Engels v práci Pôvod rodiny, súkromného vlastníctva a štátu napísal, že názvy kmeňov vznikli väčšinou skôr náhodou, nie cieľavedome. Prvotnú motiváciu názvov starých kmeňov treba chápať tak, ako aj prvotnú motiváciu apelatívnych slov. Je náhodná v tom zmysle, že sa za východisko pomenovania berie niektorá z viacerých vlastností vecí, pričom to nemusí byť najpodstatnejšia, najcharakteristickejšia vlastnosť. Pri názvoch kmeňov to bolo napr. miesto ich obývania pri riekach (Bužania, Visľania, Polabania, Moravania atď.), zemepisná poloha (Severania), geomorfologická poloha v dolinách (Dudlebi, Dečania), vo vrchoch (Česi, Chorváti) a pod.

Slovanské ranofeudálne štáty v 9. a v 10. storočí nivelizovali staré slovanské nárečia a boli ekonomicko-politicko-jazykovými bázami na formovanie slovanských národností. Po rozpade Veľkej Moravy zanikli aj podmienky na sformovanie veľkomoravskej národnosti a vznikom českého štátu a začlenením Slovenska do uhorského štátu vznikli podmienky na formovanie českej a slovenskej národnosti.

Pre feudalizmus je na jednej strane charakteristická **ekonomická, spoločenská a jazyková integrácia,** ktorá prispieva k formovaniu národností, ale na druhej strane ekonomicko-administratívnym členením feudálneho štátu na župy, ktoré sú akýmisi malými štátikmi v rámci veľkého štátu, aj **spoločenská a jazyková diferenciácia.** Historické nárečové členenie Slovenska na tri základné nárečové oblasti (východoslovenská, stredoslovenská, západoslovenská) je rezíduom starých kmeňových a migračných rozdielov, kým drobnejšie nárečové členenie na nárečia oravské, liptovské, spišské atď. je pozostatkom starého členenia Slovenska na župy v rámci feudálneho uhorského štátu. Okrem toho tu pôsobili spoločenské a nárečové kontakty s etnikami a nárečiami neslovenskými (česko-moravskými na západe, poľskými na severe a ukrajinskými na východe, maďarskými na juhu), ako

aj cudzie etnické kolonizácie, najmä nemecká kolonizácia od 13. storočia a valašská kolonizácia od 14.–15. storočia.

Celkove však aj pri rôznych diferenciačných činiteľoch prevládala aj na Slovensku v období feudalizmu a jeho prerastania do kapitalizmu jazyková integrácia, čo sa výrečne prejavuje najviacej v ľudovej slovenskej slovesnosti z obdobia feudalizmu a kapitalizmu. Dokazujú to zreteľne Kollárom zozbierané Národnie spievanky, ktoré majú pomerne jednotný jazykový ráz s jednoznačnou prevahou stredoslovenského nárečového základu. Ľudovít Štúr správne vystihol integrujúci charakter stredoslovenskej nárečovej bázy a urobil ju základom novodobého spisovného jazyka slovenského národa.

Ako konštatoval Lenin v štúdii O práve národov na sebaurčenie, prechod od feudalizmu ku kapitalizmu a epocha definitívneho víťazstva kapitalizmu nad feudalizmom bola na celom svete spätá s národným hnutím. Ekonomický základ tohto hnutia väzí v tom, že k úplnému víťazstvu tovarovej výroby je potrebné, aby buržoázia ovládla domáci trh, aby územie s obyvateľstvom hovoriacim rovnakým jazykom bolo zlúčené do jedného štátu a aby súčasne sa odstránilo všetko, čo by prekážalo vývoju tohto jazyka a jeho zakotveniu v literatúre.

Z uvedenej Leninovej idey je jasné, že v období kapitalizmu pokračuje tendencia k jazykovej integrácii, ktorá má oveľa intenzívnejšiu povahu ako v období feudalizmu. Fakt, že slovenský národ v období feudalizmu ani v období kapitalizmu až do polovice 20. storočia nemal svoj samostatný štát, značne spomalil integráciu slovenčiny. Neexistenciu štátneho útvaru u Slovákov do roku 1918 v oblasti jazykovej integrácie značne suploval jej obranný reflex voči maďarčine, ktorý ju stmeľoval, a za buržoáznej Československej republiky jej obranný reflex voči češtine, ktorý ju stmeľoval aj napriek úsiliu českej vládnúcej buržoázie asimilovať slovenský národ a slovenskú reč s českým národom a českou rečou.

4. **Zemepisná členitosť jazyka** národnosti a jazyka národa čiže existencia zemepisných nárečí je pozostatkom starých kmeňových rozdielov, resp. rozdielov medzi kmeňovými zväzmi a ich migračnými prúdmi (tri základné nárečové oblasti Slovenska) a pozostatkom členenia starého feudálneho štátu na župy a celkového geomorfologického členenia územia národnosti a národa (existencia množstva slovenských podrečí podľa starých žúp

a geomorfologického členenia Slovenska). Toto je tzv. **horizontálne (zemepisné) členenie jazyka.** Okrem toho s rozvojom ekonomiky a kultúry v období feudalizmu a kapitalizmu vzniká aj tzv. **vertikálne členenie jazyka** čiže **členenie na sociálne nárečia** (odlišnosť reči vyšších spoločenských vrstiev, na Slovensku často pomaďarčených, od nižších mestských spoločenských vrstiev, najmä remeselníkov, kupcov, obchodníkov, vyšších spoločenských vrstiev, na dedinách statkárov a boháčov, farárov, učiteľov, notárov a nižších spoločenských vrstiev v mestách a na dedinách,robotníkov, roľníkov). Okrem tohto zemepisného (horizontálneho) a sociálneho (verikálneho) členenia jazyka v období feudalizmu a kapitalizmu vzniká **vertikálne členenie jazyka na funkčné štýly.** Pre nepriaznivé historické podmienky u nás na Slovensku slovenčina (zemepisné nárečia a sociálne nárečia) plnila iba funkciu bežného dorozumievacieho štýlu, funkciu umeleckého štýlu v ľudovej slovesnosti a funkciu odborného štýlu v nižšej administratíve (hospodársko-právne záznamy v mestách a na dedinách). Naproti tomu funkciu vysokého odborného štýlu čiže vedeckého štýlu dlho suplovala latinčina a funkciu vyššieho umeleckého náboženského štýlu u evanjelickej časti Slovákov čeština, ktorá v 14. a 15. storočí plnila takmer výhradne aj funkciu administratívneho štýlu. Funkciu vyššieho umeleckého náboženského štýlu u katolíckej časti Slovákov plnila poslovenčená čeština a od konca 18. storočia Bernolákova slovenčina.

5. Od oficiálneho kodifikovania spisovného jazyka, u nás Slovákov od konca 18. storočia Bernolákovej spisovnej slovenčiny a od polovice 19. storočia Štúrovej spisovnej slovenčiny, má národný jazyk tri základné útvary. Je to **spisovný jazyk** ako najvyššia kultivovaná a funkčne diferencovaná celonárodná forma národného jazyka, zemepisné nárečia ako pozostatok starého predfeudálneho a feudálneho členenia spoločnosti a sociálne nárečia ako dôsledok ekonomickej, profesionálnej a kultúrnej diferenciácie spoločnosti v období feudalizmu, kapitalizmu a socializmu. Na vývinovej línii od feudalizmu cez kapitalizmus k socializmu sa zosilňuje na jednej strane nivelizácia zemepisných nárečí v prospech spisovného jazyka, čiže nastáva postupné zanikanie zemepisných nárečí a vstupovanie spisovného jazyka do ich funkcie, na druhej strane sa zosilňuje sociálna, najmä však funkčná diferenciácia spisovného jazyka. Spisovný jazyk sa bohato lexikálne a syntakticky diferencuje vo funkčných štýloch, nastáva hierarchické

prevrstvovanie funkčných štýlov. Oproti minulosti, keď na vrchole funkčných štýlov stál umelecký literárny štýl, s rozvojom ekonomiky a s nástupom vedecko-technickej revolúcie sa dostáva na popredné miesto odborný štýl so štýlom publicistickým a administratívnym. Sociálna diferenciácia spisovného jazyka a prevrstvovanie v hierarchii funkčných štýlov spisovného jazyka má za následok aj diferenciáciu celkovej normy spisovného jazyka. Vzniká tzv. subštandardná norma spisovného jazyka (v podstate hovorový štýl spisovného jazyka, ktorý pripúšťa aj určité prvky zemepisných a sociálnych nárečí), štandardná norma spisovného jazyka (norma záväzná v školách, v rozhlase, v televízii, v tlači atď.) a tzv. superštandardná norma spisovného jazyka (norma vyžadovaná v umeleckom štýle divadelných predstavení, v televíznych a rozhlasových inscenáciách). Niekedy sa mimo všeobecnej normy spisovného jazyka vysúva umelecká básnická reč, ktorá pripúšťa vo význame slov, v syntaxi aj v zvukovom tvare slov veľa licencií, a to tak smerom k zemepisným a sociálnym nárečiam, ako aj smerom k iným jazykom, u nás najmä v smere k češtine, čo je dedičstvo používania biblickej češtiny ako cirkevnej reči, ale aj vplyv básnického štýlu češtiny na básnický štýl slovenčiny. Kultúrna reč národa je totiž úzko spätá s jeho dejinami a s jeho kultúrou.

6. Jazyk ako najzávažnejší prostriedok duchovnej komunikácie a spoločenského poznania, ako rezervoár národnej kultúry a reprezentant národa voči iným národom sa stáva dôležitou súčasťou kultúrnej politiky národa a štátu nielen v období kapitalizmu, ale aj v období socializmu.

V období kapitalizmu je **jazyková politika** súčasťou ideológie buržoázneho šovinizmu a buržoázneho nacionalizmu. Preukazne o tom svedčí jazyková politika za predmníchovskej buržoáznej Československej republiky medzi prvou a druhou svetovou vojnou.

Česká buržoázia ako vládnúca trieda predmníchovskej ČSR uplatňovala v otázkach spisovnej slovenčiny ideológiu veľkočeského šovinizmu, ktorým utláčala a vykorisťovala nielen nevládnúce vrstvy českého národa, ale chcela dostať do svojho vykorisťovateľského područia aj slovenský národ a slovenský jazyk tým, že ho postupne počeští. Tento plán českého šovinizmu mal rôzne varianty. Jeden bol taký, že Slováci si majú ponechať spisovnú slovenčinu iba v krásnej literatúre, kým v ostatných funkčných štýloch, najmä v odbornom vedeckom a v odbornom administratívnom štýle majú používať spisovnú češtinu. Iný variant bol taký, že sa spisovná

slovenčina ako celok má plánovite postupne počešťovať, t. j. majú sa z nej odstraňovať špecificky slovenské črty a namiesto nich sa majú používať slová a tvary české (napr. namiesto sloboda svoboda, namiesto rasca kmín a pod.). Táto tendencia sa výrazne uplatnila v Pravidlách slovenského pravopisu z roku 1931, ktoré v zásadných otázkach koncipoval a schvaľoval český jazykovedec Václav Vážný, predseda jazykového odboru Matice slovenskej. Proti tejto ideológii českého šovinizmu v otázkach spisovnej slovenčiny sa principiálne postavili nielen komunistickí predstavitelia slovenskej kultúry (napr. Ladislav Novomeský) a absolútna väčšina slovenského ľudu a pokrokovej inteligencie, ale aj pokrokoví a komunistickí predstavitelia českej kultúry (z jazykovedcov Josef Zubatý, z komunistických kultúrnych pracovníkov Július Fučík a i.).

Jedna časť slovenskej buržoázie, ktorá chcela spolu s českou buržoáziou vykorisťovať český a slovenský ľud, sa dala do vleku ideológie českého šovinizmu. Druhá časť slovenskej buržoázie, ktorá bola v opozícii proti vládnúcej českej buržoázii, chcela z vykorisťovania slovenského ľudu vytlačiť českú buržoáziu a chcela sama vládnuť nad slovenským ľudom. Svoju ideológiu buržoázneho nacionalizmu preniesla prostredníctvom svojich kultúrnych pomáhačov aj do oblasti jazykovej politiky spisovnej slovenčiny, a to tak, že sa násilne začali odstraňovať zo spisovnej slovenčiny také vlastnosti, ktoré boli zhodné s češtinou buď preto, že boli spoločným dedičstvom zo starých praslovanských čias (napr. prídavné meno *tlstý* oproti *tučný*), alebo preto, že čeština od 15. storočia ovplyvnila do určitej miery slovnú zásobu spisovnej slovenčiny v oblasti kultúry a vedy (napr. slová *umenie, veda, veta* a pod.). Prejavom buržoázneho nacionalizmu na Slovensku bol v otázkach spisovnej slovenčiny nacionalistický extrémny purizmus, ktorý hlásal najmä Henrich Bartek.

Hoci Košický vládny program z apríla 1945 jednoznačne postavil axiómu rovnoprávnosti českého a slovenského národa v novom štáte, predsa štátoprávne postavenie Čechov a Slovákov po oslobodení v roku 1945, ba aj po februári 1948 zostávalo v ústave riešené asymetricky. Preto mohlo dôjsť v päťdesiatych a v šesťdesiatych rokoch k určitým recidívam v otázkach normy a kultúry spisovnej slovenčiny.

Zásadne sa kultúrna politika, a tým aj jazyková politika v období socializmu, riadi dvoma základnými princípmi:

1. Princípom socialistického vlastenectva, ktoré v kultúre aj v jazyku

nadväzuje na všetko pozitívne pokrokové, čo sa v národnej minulosti vytvorilo a čo slúži aj súčasnej socialistickej kultúre. V otázkach normy a kultúry národného spisovného jazyka to znamená, že sa v spisovnom jazyku aj v období socializmu zachovávajú dlhodobým vývinom ustálené a celonárodne prijaté hláskové, gramatické a lexikálne vlastnosti a prvky bez ohľadu na ich voľakedajší pôvod. Každý kultúrny spisovný jazyk obsahuje totiž popri prvkoch autochtónnych, od pôvodu domácich, aj prvky cudzie, prevzaté. Iba jazyky primitívnych, civilizačne izolovaných etník obsahujú čisto domáce prvky.

2. Princípom proletárskeho a socialistického internacionalizmu. Socialistické národy a štáty na základe konvergentnej politiky robotníckych a komunistických strán zameranej na všestranný hospodársky, politický a kultúrny rozvoj najširších vrstiev obyvateľstva úzko spolupracujú aj v rozvoji vedy, umenia a kultúry. Táto úzka spolupráca sa prejavuje aj vo vzájomnom kultúrnom obohacovaní jednotlivých národov, čo sa odzrkadľuje aj na vzájomnom obohacovaní ich jazykov, najmä v slovnej zásobe. Vo vzájomnom vzťahu češtiny a slovenčiny sa to prejavuje snahou vytvárať rovnaké alebo aspoň veľmi blízke termíny pre nové reálie a nové pojmy, ktoré v období vedecko-technickej revolúcie značne rozširujú odborný slovný fond jazykov.

8. Jazykový znak

Učenie o jazykovom znaku patrí do širšej náuky o znakoch vôbec čiže do semiotiky. Pod znakom rozumieme takú hmotnú vec, ktorá nemá zmysel sama v sebe, sama pre seba, ale jej zmyslom, jej funkciou je zastupovať, označovať iné veci, a to hmotné aj nehmotné.

Počiatky náuky o znakoch čiže **semiotiky (semiológie)** siahajú do gréckej filozofie v III. – I. stor. pred naším letopočtom. Jej základy položila grécka stoická filozofická škola, preto aj termín semiotika má svoj pôvod v gréčtine. Stoici pokladali znak (semeion) za jednotku konštituovanú vzťahom medzi signifikantom (semainon) a signifikátom (semainomenon). Signifikant sa chápal ako vnímateľný (aistheton) a signifikát ako pochopiteľný, poznateľný (noeton). Okrem formy znaku čiže signifikantu a obsahu znaku čiže signifikátu vyčleňovali označovanú vec čiže denotát (tynkhanon). Stoici teda položili základy modelu znaku, ktorý sa v modernej jazykovede nazýva **sémantický trojuholník.**

Na stoickú teóriu znaku nadviazal rímsky filozof Augustinus (354–430), ktorý celú realitu, celé bytie rozdelil na primárne veci a sekundárne veci čiže znaky. Jazyk patrí do kategórie znakov. Znak (signum) je taktiež vecou, lebo ináč by nemohol existovať, ale má osobitnú funkciu, ktorá sa zakladá na tom, že sa skladá z časti označujúcej (signans) a označenej (signatum). Znaky sa delia na prirodzené (signa naturalia) a znaky konvencionálne, napr. znaky používané v armáde. Prirodzené znaky (napr. dym ako znak ohňa, horúčka ako znak choroby, t. j. v dnešnom chápaní symptómy) aj konvencionálne znaky môžu byť cieľavedomé, zámerné (signa data) alebo náhodné. Ľudský jazyk patrí do kategórie znakov konvencionálnych a cieľavedomých.

Otázka povahy vzťahu medzi materiálnou stránkou znaku a jeho ideálnym obsahom, resp. reálnou vecou, ktorú znak označuje, bola predmetom úvah už v začiatkoch gréckej filozofie (názor **fysei,** t. j. fyzikálny, prirodzený vzťah, a názor **thesei,** konvencionálny, dohodnutý vzťah). V novodobej vede 19. storočia sa k otázke povahy znaku jednoznačne vyslovil aj K. Marx v Kapitáli konštatovaním: „Názov nejakej veci nemá nič spoločné s jej povahou. Neviem nič o človeku, ak viem, že sa volá Jakub. Práve tak aj v peňažných názvoch libra, toliar, frank, dukát atď. mizne akákoľvek stopa hodnotového vzťahu.“

Na konci 19. a na začiatku 20. storočia sa otázkami semiotiky zaoberali najmä zakladateľ modernej európskej jazykovedy F. de Saussure (1857–1913) a americký filozof Ch. S. Peirce (1839–1914). Podľa Saussura, ktorý označujúcu stránku nazýval signifiant a označenú stránku signifié, sa má jazykoveda stať súčasťou všeobecnej vedy o znakoch čiže semiológie.

Peirce podľa povahy vzťahu medzi označujúcim materiálom a označenou vecou rozlišoval tri druhy znakov: 1. Ikony, ikonické znaky, pri ktorých ide o faktickú podobnosť medzi signifikantom a signifikátom, napr. obraz zvieraťa ako znak sa podobá zobrazenému zvieraťu. Obraz zvieraťa ako znak zastupuje zviera jednoducho preto, že sa mu podobá. 2. Indexy, indexové znaky, pri ktorých je medzi znakom a označeným vecná súvislosť,

nadväzuje na všetko pozitívne pokrokové, čo sa v národnej minulosti vytvorilo a čo slúži aj súčasnej socialistickej kultúre. V otázkach normy a kultúry národného spisovného jazyka to znamená, že sa v spisovnom jazyku aj v období socializmu zachovávajú dlhodobým vývinom ustálené a celonárodne prijaté hláskové, gramatické a lexikálne vlastnosti a prvky bez ohľadu na ich voľakedajší pôvod. Každý kultúrny spisovný jazyk obsahuje totiž popri prvkoch autochtónnych, od pôvodu domácich, aj prvky cudzie, prevzaté. Iba jazyky primitívnych, civilizačne izolovaných etník obsahujú čisto domáce prvky.

2. Princípom proletárskeho a socialistického internacionalizmu. Socialistické národy a štáty na základe konvergentnej politiky robotníckych a komunistických strán zameranej na všestranný hospodársky, politický a kultúrny rozvoj najširších vrstiev obyvateľstva úzko spolupracujú aj v rozvoji vedy, umenia a kultúry. Táto úzka spolupráca sa prejavuje aj vo vzájomnom kultúrnom obohacovaní jednotlivých národov, čo sa odzrkadľuje aj na vzájomnom obohacovaní ich jazykov, najmä v slovnej zásobe. Vo vzájomnom vzťahu češtiny a slovenčiny sa to prejavuje snahou vytvárať rovnaké alebo aspoň veľmi blízke termíny pre nové reálie a nové pojmy, ktoré v období vedecko-technickej revolúcie značne rozširujú odborný slovný fond jazykov.

8. Jazykový znak

Učenie o jazykovom znaku patrí do širšej náuky o znakoch vôbec čiže do semiotiky. Pod znakom rozumieme takú hmotnú vec, ktorá nemá zmysel sama v sebe, sama pre seba, ale jej zmyslom, jej funkciou je zastupovať, označovať iné veci, a to hmotné aj nehmotné.

Počiatky náuky o znakoch čiže **semiotiky (semiológie)** siahajú do gréckej filozofie v III.–I. stor. pred naším letopočtom. Jej základy položila grécka stoická filozofická škola, preto aj termín semiotika má svoj pôvod v gréčtine. Stoici pokladali znak (semeion) za jednotku konštituovanú vzťahom medzi signifikantom (semainon) a signifikátom (semainomenon). Signifikant sa chápal ako vnímateľný (aistheton) a signifikát ako pochopiteľný, poznateľný (noeton). Okrem formy znaku čiže signifikantu

a obsahu znaku čiže signifikátu vyčleňovali označovanú vec čiže denotát (tynkhanon). Stoici teda položili základy modelu znaku, ktorý sa v modernej jazykovede nazýva **sémantický trojuholník.**

Na stoickú teóriu znaku nadviazal rímsky filozof Augustinus (354–430), ktorý celú realitu, celé bytie rozdelil na primárne veci a sekundárne veci čiže znaky. Jazyk patrí do kategórie znakov. Znak (signum) je taktiež vecou, lebo ináč by nemohol existovať, ale má osobitnú funkciu, ktorá sa zakladá na tom, že sa skladá z časti označujúcej (signans) a označenej (signatum). Znaky sa delia na prirodzené (signa naturalia) a znaky konvencionálne, napr. znaky používané v armáde. Prirodzené znaky (napr. dym ako znak ohňa, horúčka ako znak choroby, t. j. v dnešnom chápaní symptómy) aj konvencionálne znaky môžu byť cieľavedomé, zámerné (signa data) alebo náhodné. Ľudský jazyk patrí do kategórie znakov konvencionálnych a cieľavedomých.

Otázka povahy vzťahu medzi materiálnou stránkou znaku a jeho ideálnym obsahom, resp. reálnou vecou, ktorú znak označuje, bola predmetom úvah už v začiatkoch gréckej filozofie (názor **fysei,** t. j. fyzikálny, prirodzený vzťah, a názor **thesei,** konvencionálny, dohodnutý vzťah). V novodobej vede 19. storočia sa k otázke povahy znaku jednoznačne vyslovil aj K. Marx v Kapitáli konštatovaním: „Názov nejakej veci nemá nič spoločné s jej povahou. Neviem nič o človeku, ak viem, že sa volá Jakub. Práve tak aj v peňažných názvoch libra, toliar, frank, dukát atď. mizne akákoľvek stopa hodnotového vzťahu."

Na konci 19. a na začiatku 20. storočia sa otázkami semiotiky zaoberali najmä zakladateľ modernej európskej jazykovedy F. de Saussure (1857–1913) a americký filozof Ch. S. Peirce (1839–1914). Podľa Saussura, ktorý označujúcu stránku nazýval signifiant a označenú stránku signifié, sa má jazykoveda stať súčasťou všeobecnej vedy o znakoch čiže semiológie.

Peirce podľa povahy vzťahu medzi označujúcim materiálom a označenou vecou rozlišoval tri druhy znakov: 1. Ikony, ikonické znaky, pri ktorých ide o faktickú podobnosť medzi signifikantom a signifikátom, napr. obraz zvieraťa ako znak sa podobá zobrazenému zvieraťu. Obraz zvieraťa ako znak zastupuje zviera jednoducho preto, že sa mu podobá. 2. Indexy, indexové znaky, pri ktorých je medzi znakom a označeným vecná súvislosť,

prirodzený príčinný vzťah: dym je znakom ohňa (oheň je príčinou dymu), zrýchlený tep, horúčka je znakom choroby (choroba je príčinou zrýchlenia tepu, horúčky), stopa v blate, piesku je znakom, že tade šiel človek. Tieto znaky sú symptómy a náuka o nich je symptomatická semiotika, resp. symptomatológia (najmä v medicíne). 3. Symboly, symbolické znaky, pri ktorých medzi označujúcim materiálom a označenou vecou niet ani faktickej podobnosti ako pri ikonických znakoch (ktoré Peirce delil ešte na dve podtriedy, na obrazy a na diagramy), ani vecnej súvislosti ako pri indexových znakoch, ale spätosť medzi označujúcim a označeným je čisto inštituovaná, naučená, konvenčná.

Peirceove ikonické znaky (obrazy, diagramy, grafy) by sme mohli nazvať metaforické znaky, lebo medzi označujúcim a označeným je vonkajšia formálna podobnosť rôzneho stupňa, kým indexové znaky sú vlastne metonymické znaky, lebo medzi označujúcim a označeným je vnútorná vecná súvislosť. Nedostatok vonkajšej podobnosti (metaforickosti) a vnútornej vecnej súvislosti (metonymickosti) pri symbolických znakoch nazývame v jazykovede **arbitrárnosť.** Niekedy sa táto vlastnosť nazýva aj nemotivovanosťou. Nie je to však správne, lebo vznik arbitrárneho znaku aj vznik ikonického znaku je motivovaný komunikačnými myšlienkovými potrebami človeka. Pretože termín symbol implikuje určitý vecný alebo vonkajší vzťah medzi znakom a označovaným (kosák a kladivo je symbolom spojenia robotníckej triedy a roľníctva, kladivo je charakteristické pre robotníka, kosák pre roľníka, červená farba symbolizuje revolúciu), nepoužívame v jazykovede pre arbitrárne znaky termín symboly, ale hovoríme o arbitrárnych znakoch, resp. o znakoch v užšom zmysle slova.

Arbitrárnosť znaku sa týka iba vzťahu medzi označujúcim materiálom znaku a ideálnym obsahom znaku, resp. predmetom ako prameňom ideálneho obsahu znaku čiže denotátom. Arbitrárnosť sa netýka vzťahu medzi znakom a jeho používateľmi. Vzťah medzi znakom a jeho používateľmi nie je arbitrárny, ale záväzný, obligátny, normatívny. Používatelia znaku nemôžu ľubovoľne meniť ani materiálnu stránku znaku, ani jeho ideálny obsah, lebo znaky by prestali plniť svoju základnú funkciu komunikácie medzi ľuďmi a funkciu zhmotňovateľa myslenia. Pri ľubovoľnosti v používaní znakov by vznikol zmätok v dorozumievaní a myslení ľudí.

Arbitrárnosť znaku sa netýka ani vzájomného vzťahu medzi znakmi

v danom systéme znakov (paradigmatické vzťahy) ani medzi znakmi v lineárnej štruktúre znakov (syntagmatické vzťahy medzi znakmi).

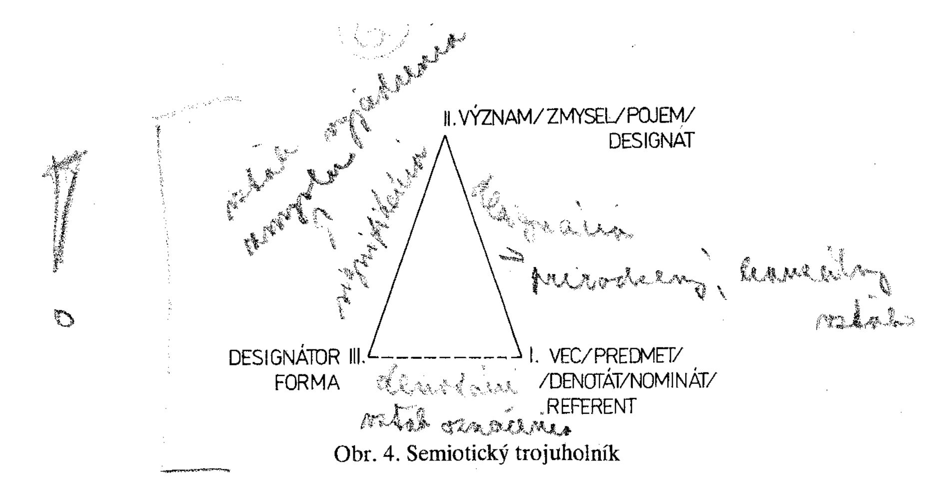
Arbitrárny vzťah medzi materiálnou stránkou znaku (signifikantom, designátorom) a ideálnym obsahom znaku (designátom, signifikátom), resp. reálnou vecou ako prameňom ideálneho odrazového obsahu (denotátom, referentom) je veľkou výhodou znaku, pretože:

1. Ideálna odrazová zložka znaku môže prechádzať od pocitovo-vnemovej a predstavovej, teda zmyslovej povahy odrazu k povahe zovšeobecnenej, pojmovej, a to bez toho, aby sa materiálna stránka znaku (signifikant, designátor) menila. To umožňuje dorozumievaciu, komunikačnú kontinuitu znakovej sústavy aj pri postupnej zmene obsahu znaku z hľadiska zmyslovej alebo racionálnej povahy významového obsahu znaku.

2. Pretože sústava znakov by bola neekonomická a pamäťovo nezvládnuteľná, keby mala obsahovať toľko znakov, koľko je v prírode a v spoločnosti diskrétnych vecí, môže ten istý znakový designátor označovať viacej vecí vnútorne alebo vonkajškovo súvisiacich (metonymické a metaforické rozširovanie významu slov), čiže arbitrárnosť znaku umožňuje polysémiu, prípadne až homonymiu znaku. Pravda, iba do takej miery, aby polysémia, resp. homonymia nespôsobovala v komunikácii nedorozumenie, zmätky. (Porovnaj o tom bližšie pri výklade v lexikológii.) Keby znak nebol arbitrárny, ale príčinne určený vlastnosťami denotátu a jeho ideálneho designátu, nemohla by znaková sústava obsahovať polysémantické znaky. Musela by mať toľko znakových jednotiek, že by bola ľudskou pamäťou nezvládnuteľná.

3. Materiálna stránka znaku (designátor) z rôznych vonkajších príčin (vplyv inej znakovej sústavy) alebo vnútorných príčin (vnútorné napätie v rámci vlastného systému) vývinove, historicky mení, resp. môže meniť svoje materiálne zloženie, svoju materiálnu povahu, ale jeho obsah sa nemusí meniť. Slová *noga, glava* sa v slovenčine zmenili na *noha, hlava*, ale táto hmotná zmena sa udiala bez vplyvu na ich význam. To je taktiež veľká výhoda vyplývajúca z arbitrárnosti znaku, lebo pri jeho hmotnej zmene vo vývine znakovej sústavy sa udržiava kontinuita znakovej sústavy ako nástroja komunikácie a myslenia.

Filozof G. Frege (1848–1925) a po ňom lingvisti C. K. Ogden a I. A. Richards v diele The Meaning of Meaning (1923) postavili **model** elementárneho **semiotického trojuholníka:**

Obr. 4. Semiotický trojuholník

Pre vec, predmet, ktorý sa znakom pomenúva, označuje, sa používa termín **denotát** alebo **nominát** (v sovietskej jazykovede) alebo **referent** (v anglickej, americkej jazykovede).

Pre ideálnu, obsahovú zložku znaku používajú termín zmysel najmä filozofi, pričom pod zmyslom rozumejú zmyslovo-racionálny odraz predmetu vo vedomí, čiže čisto kognitívnu zložku významu, pričom termín význam chápu širšie, t. j. nielen objektovo-subjektový kognitívny odraz, ale aj vnútrojazykovú významovú determináciu obsahu znaku. Aby sme sa vyhli sporom o tom, čo je obsahom jazykového znaku, budeme ho nazývať **designát** a hmotnú, formálnu stránku znaku termínom **designátor.**.

Vo filozofii aj v jazykovede niet jednotného názoru na to, ktoré z uvedených troch komponentov semiotického trojuholníka vytvárajú vlastný znak. Isté je iba to, že mimojazyková, mimosubjektová objektívna vec, denotát (referent) do jazykového znaku nepatrí. Ten existuje bez ohľadu na to, či o ňom hovoríme, alebo či ho zmyslami a rozumom vo vedomí odrážame.

Filozofi a niektorí lingvisti za znak pokladajú iba hmotného vyjadrovateľa čiže designátor. (Porovnaj napr. Teóriu poznania od autorov Černík–Farkašová–Viceník, s. 118.) To je tzv. **unilaterálna teória jazykového znaku.**

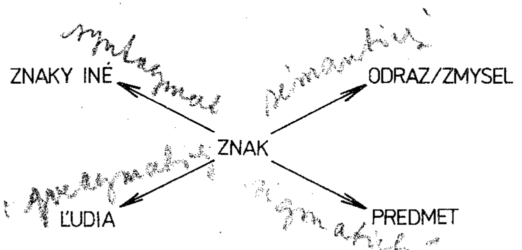
Iní bádatelia za imanentnú súčasť znaku pokladajú aj hmotného vyjadrovateľa (designátor) aj ideálny obsah znaku (zmysel, význam, designát). To je tzv. **bilaterálna teória jazykového znaku.** (Porovnaj bližšie A. Kráľ, Model rečového mechanizmu, s. 95 n.)

Vzťah medzi II (význam, zmysel, designát) a I (vec, predmet, denotát, nominát, referent) čiže vzťah medzi ideálnym obsahom znaku a vecou, ktorej tento ideálny obsah zodpovedá, je vzťahom kognitívneho odrazu. Zmyslový, významový obsah znaku je odrazom, poznávacím uchopením vlastností objektívnej veci. Tento vzťah je prirodzený, kauzálny, teda nie arbitrárny. Budeme ho nazývať **designácia.**

Vzťah medzi III (designátor, hmotná forma znaku) a I (denotát) je vzťah označenia čiže **denotácie.** Je to vzťah arbitrárny, preto je v trojuholníku vyznačený prerušovanou čiarou.

Vzťah medzi III (designátor) a II (zmysel, význam, designát) je vzťah vyjadrenia zmyslu. Budeme ho nazývať **signifikácia.**

Uvedené tri komponenty semiotického trojuholníka nevyčerpávajú základné determinanty, ktoré spoluurčujú komplexnú reálnu znakovú situáciu. Preto vznikajú pokusy vytvoriť komplexnejší model semiózy. Napríklad G. Klaus v práci Síla slova (s. 21) navrhol takýto semiotický model:

Obr. 5. Klausov semiotický model

Klaus vo svojom modeli vyčleňuje štyri typy vzťahov:

I. Vzťah medzi znakom a odrazom nazýva sémantický.
II. Vzťah medzi znakom a predmetom nazýva sigmatický.
III. Vzťah medzi znakom a inými znakmi nazýva vzťah syntagmatický.
IV. Vzťah medzi komunikujúcimi ľuďmi a znakom nazýva vzťah pragmatický.

Klausov model má nedostatky terminologického aj obsahového rázu. Ide o tieto nedostatky:

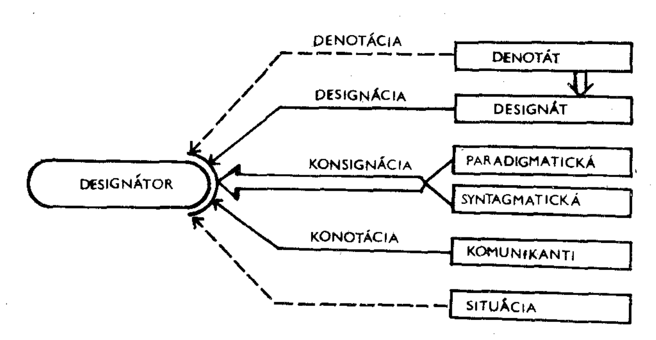
1. Nie je adekvátne nazývať vzťah medzi znakom a odrazom vzťahom sémantickým, pretože tento vzťah je iba jedným z determinantov sémantiky znaku.

2. Pretože termín sigma je v jazykovede už ustálený na označenie spoluhlásky *s*, nie je v semiotickej terminologickej sústave organický.

3. Nie je dostačujúce nazývať vzťah medzi znakom a inými znakmi vzťahom syntagmatickým, pretože znak vstupuje do vzťahu s inými znakmi nielen syntagmaticky, t. j. v lineárnom radení znakov v reči, ale aj paradigmaticky, t. j. v rámci asociačného systému znakov.

Na Klausovom modeli vidieť, že je príliš závislý od semiotika Ch. Morrisa, resp. jeho práce Foundations of the Theory of Signs z roku 1938 (preložená do češtiny v skriptách Lingvistické čítanky I. Sémiotika 2, Praha 1970). Aj Morris pri výklade vzťahu znaku k iným znakom berie do úvahy iba syntaktické vzťahy a pri výklade významu berie do úvahy iba vzťah odrazu a predmetu.

Požiadavka homogénnosti terminológie semiotického modelu a požiadavka zohľadniť maximum činiteľov a vzťahov, ktoré spoluurčujú semiózu znaku, nás vedie k postaveniu takéhoto semiotického modelu:

Obr. 6. Komplexný semiotický model

1. Vzťah medzi denotátom (vecou) a designátom (kognitívnym odrazom veci) je vzťah poznávacieho odrazu.

2. Vzťah medzi designátorom (materiálnou stránkou znaku) a denotátom (vecou) je denotácia.

3. Vzťah medzi designátorom (materiálnou stránkou znaku) a designátom (kognitívno-odrazovou zložkou významu znaku) je designácia.

4. Vzťah medzi komunikantmi a designátorom a cez designátor aj k designátu aj k denotátu je **pragmatika.** Pretože najvýraznejšou zložkou

pragmatického vzťahu je hodnotovo-emocionálna konotácia, budeme vzťah medzi komunikantmi a designátorom nazývať **konotácia.** Tá môže byť neutrálna (ku kognitívno-odrazovému designátu nič nepridáva, ani nič neuberá), pozitívna, melioratívna (k designátu pridáva kladné emocionálne hodnotenie) alebo negatívna, pejoratívna (k designátu pridružuje záporné emocionálne hodnotenie). (Pozri bližšie v lexikológii.)

5. Vzťah medzi designátorom a inými designátormi, resp. medzi znakom a inými znakmi, čiže konsignácia má dva typy.

5a. **Paradigmatické vzťahy** medzi znakom a inými znakmi v rámci jazykového systému na základe obsahových alebo formálnych asociácií (vzťahy v rámci sémantického poľa, vzťahy medzi synonymami, antonymami, homonymami, paronymami a pod.). To sú paradigmatické systémové vzťahy. Aj tie determinujú obsahovú náplň znaku, resp. designátora.

5b. **Syntagmatické vzťahy,** t. j. vzťahy medzi znakmi v rámci štruktúrovania znakov v rečovej výpovedi, v texte. Aj tieto syntagmatické vzťahy determinujú obsah znaku, resp. jeho designátora.

Z uvedených vzťahov vyplýva, že obsah, význam znaku, v prípade prirodzeného jazyka základného jazykového znaku čiže slova je determinovaný, určený týmito faktormi:

1. Denotátom, referentom čiže predmetom, vecou objektívnej mimojazykovej reality.

2. Designátom čiže poznávacím, zmyslovo-rozumovým odrazom denotátu, ktorý filozofi, teoretici poznania nazývajú kognitívny zmysel.

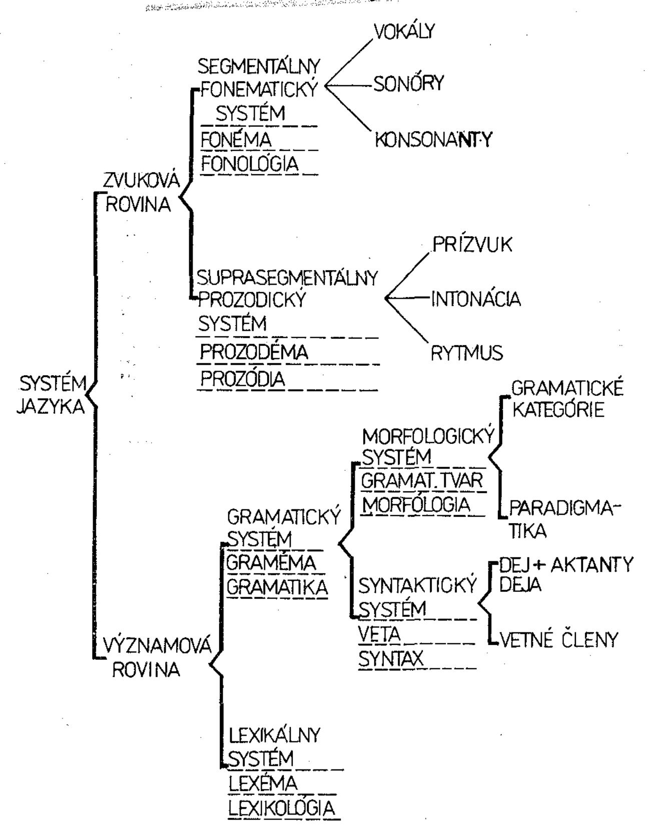
3. Postavením znaku v užšom systéme znakov (paradigmatika znaku) a postavením znaku v štruktúre rečovej výpovede (syntagmatika znaku).

4. Pragmatickým hodnotiacim postojom komunikantov k znaku, a tým aj k jeho designátu a denotátu, ktorý odráža v sebe spoločenské, triedne, historické, národné a kultúrne podmienky, za ktorých sa znak tvorí a funguje. To je konotácia znaku v širšom zmysle. Konotácia v užšom zmysle zahŕňa v sebe hlavne emocionálny hodnotiaci postoj k znaku, jeho designátu a denotátu.

Uvedené faktory determinácie významu znaku berú do úvahy komplexne dialekticky vzťah jazyka ako sústavy znakov k mimojazykovej skutočnosti, vzťah jazyka a myslenia, vnútrojazykové vzťahy a vzťah spoločnosti a jazyka. Komunikáciu určuje aj situácia.

9. Členenie jazykového systému a základné jazykovedné disciplíny

Ak vychádzame z poznania, že jazykový znak ako komunikatívna jednotka má dve základné zložky, a to zložku zvukovú (výrazovú, materiálnu, signifikant, designátor) a zložku významovú (sémantickú, obsahovú, signifié, signifikát), môžeme jazyk ako systém dorozumievacích a poznávacích znakov členiť na dve základné roviny:

Obr. 7. Členenie jazykového systému

1. rovina zvuková,
2. rovina významová.

Zvukovou rovinou reči sa zaoberá **fonetika,** ktorá sa ako relatívne

samostatná jazykovedná disciplína vyčlenila v druhej polovici 19. storočia. Základnou jednotkou zvukovej roviny reči je **hláska.**

Ak skúma fonetika tvorenie, artikulovanie hlások rečovými orgánmi, hovoríme o fonetike fyziologickej (artikulačnej, organogenickej). Ak skúma fonetika výsledok artikulácie čiže zvukové fyzické vlastnosti hlások, hovoríme o fonetike akustickej.

Ak skúmame hlásky vlastným pozorovaním (sluchom, zrakom, hmatom), hovoríme o fonetike sluchovej (presnejšie sluchovo-zrakovej). Ak skúmame hlásky pomocou technických zariadení a prístrojov, hovoríme o fonetike inštrumentálnej (nesprávne sa označuje ako experimentálna; nesprávne preto, že experimentálnou môže byť fonetika sluchová aj inštrumentálna).

Zvukovou rovinou jazyka sa zaoberá **fonológia,** ktorá sa ako osobitná jazykovedná disciplína vyčlenila približne súčasne v Európe aj v Amerike v dvadsiatych a tridsiatych rokoch 20. storočia. V Európe najmä zásluhou ideí F. de Saussura a J. Baudouina de Courtenay (1845–1929) aplikovaných v Pražskom lingvistickom krúžku v období 1926–1938 (Trubeckoj, Jakobson), v Amerike zásluhou lingvistov E. Sapira, L. Bloomfielda a W. Twadella v rokoch 1925–1935.

Základnou jednotkou zvukovej roviny je **fonéma.** Kým hláska je artikulačno-akustická jednotka zvukovej roviny reči, fonéma je abstraktná systémovo-funkčná jednotka zvukovej roviny jazyka. Tak ako reč je individuálna konkretizácia psychosociálneho jazykového systému, aj hláska je individuálna konkretizácia psychosociálnej zvukovej jednotky jazykového systému čiže fonémy. Jedna fonéma ako jazyková jednotka má viacej konkretizácií v hláskach ako rečových jednotkách. Každý jazyk má menší počet foném a väčší počet hlások. Rôzne konkrétne realizácie tej istej fonémy nazývame **varianty fonémy** čiže **alofóny**. Ak rôzne realizácie tej istej fonémy závisia od zvukového okolia jazykovej jednotky, hovoríme o pozičných (kombinatórnych, závislých) alofónach. Ak rôzne realizácie tej istej fonémy nezávisia od zvukového okolia jazykovej jednotky, ale od individuálnych alebo skupinových vlastností hovoriacich (komunikantov), hovoríme o fakultatívnych (nezávislých) alofónach, napr. rôzna výslovnosť fonémy *r*, rôzna výslovnosť fonémy *l* v slovenčine.

Ak sa pri segmentovaní (členení) zvukovej roviny jazyka zostáva pri fonéme ako najmenšej jednotke, hovoríme o fonematickej fonológii. Ak sa

fonéma podľa svojich substančných artikulačno-akustických vlastností rozkladá na dištinktívne, relevantné (komunikačne závažné) príznaky, hovoríme o subfonematickej fonológii, ktorá fonému chápe ako zväzok dištinktívnych, komunikačne relevantných príznakov. Ak sa fonológia zaoberá zvukovými vlastnosťami, ktoré sa viažu na fonému a na slabičné spojenie foném, hovoríme o suprasegmentálnej čiže prozodickej fonológii, napr. prízvuk, intonácia, rytmus.

Kým v období vzniku a počiatočného rozvoja fonológie bol sklon, a to najmä v európskej fonológii, metafyzicky izolovať fonológiu od fonetiky (fonetika sa hodnotila ako nejazykovedná, prírodovedná disciplína), resp. sklon budovať fonológiu ako čisto logicko-špekulatívnu vedu o zvukovej rovine jazyka, v posledných desaťročiach sa fonológia tohto extrému zbavuje a nastáva dialektické zblíženie medzi fonetikou a fonológiou. Dôsledkom tohto zblíženia je chápanie fonémy ako zväzku dištinktívnych, pri komunikácii relevantných vlastností. Dištinktívne vlastnosti majú totiž artikulačno-akustický substančný materiálny základ. Tak ako niet jazyka bez reči (ak sa jazyk nerealizuje v reči, umiera) a reči bez jazyka (bez jazykového psychosociálneho systému by reč nemohla byť nástrojom duchovnej komunikácie a duchovného poznávania), rovnako nemôže byť fonológie bez fonetiky a fonetiky bez fonológie. Tak ako reč a jazyk sú dva aspekty (individuálny a spoločenský) toho istého komplexného javu, rovnako aj fonetika a fonológia skúmajú dva aspekty toho istého komplexného zvukového javu, zvukový plán reči a jazyka. Preto by bolo žiadúce, aby si jazykoveda vytvorila jeden nadradený termín (pojem), ktorý by zahrnoval aj skúmanie zvukovej roviny reči, aj zvukovej roviny jazyka. Existuje síce termín **hláskoslovie** (kalkovaný z nemeckého termínu Lautlehre), ale ani ten nevyhovuje, lebo termín hláska sa už ustálil vo význame zvukovej jednotky reči.

Základy novšej slovenskej fonetiky položil J. Stanislav v prácach Československá mluvnica (1938) a Slovenská výslovnosť (1953). V súčasnosti sa zvukovej rovine spisovnej slovenčiny aj slovenských nárečí z hľadiska fonetického komplexne venuje Kabinet fonetiky na Filozofickej fakulte UK v Bratislave pod vedením Á. Kráľa.

Základy slovenskej fonológie položil v tridsiatych rokoch Ľ. Novák a po druhej svetovej vojne E. Pauliny prácami Fonológia spisovnej slovenčiny (1961) a Slovenská fonológia (1979).

Komplexne, t. j. foneticky aj fonologicky skúma zvukovú rovinu spisovnej slovenčiny J. Sabol na Filozofickej fakulte UPJŠ v Prešove.

Historický vývin zvukovej roviny slovenčiny mladogramatickou (nesystémovou) metódou synteticky opísal J. Stanislav v Dejinách slovenského jazyka I, (1956). Systémový výklad vývinu zvukovej roviny slovenčiny podľa ideí Ľ. Nováka podal E. Pauliny v knihe Fonologický vývin slovenčiny (1963).

Významová (sémantická) **rovina jazyka** sa člení na dva základné plány: **plán lexikálny** a **plán gramatický.** O lexikálnom význame hovoríme, keď je význam viazaný na jedno slovo, resp. jedno pomenovanie. O gramatickom význame hovoríme vtedy, keď je význam viazaný nie na jedno slovo, ale na celú kategóriu slov v rámci paradigmatických vzťahov (morfologické gramatické významy) alebo v rámci syntagmatických vzťahov (syntaktické gramatické významy). Pretože gramatické významy sú viazané na kategórie slov na paradigmatickej alebo na syntagmatickej rovine, nazývame ich aj **kategoriálne významy** alebo **gramatické kategórie.**

Slovo kategória pôvodne označovalo skupinu (gréc. kata-ageiro = zoskupujem). Pod gramatickou kategóriou v tomto klasifikačno-skupinovom poňatí rozumieme skupinu slov vyznačujúcich sa spoločnými všeobecnými významami a spoločnými funkciami. Takýmito klasifikačno-skupinovými gramatickými kategóriami sú **slovné druhy** čiže **časti reči.** Napríklad podstatné mená majú spoločný význam označovať substancie, spoločný význam pádu, rodu, čísla, spoločnú funkciu vyjadrovať vo výpovedi predovšetkým podmet a predmet (to vyplýva z ich substancionálneho významu). Slovesá majú spoločný význam označovania dejov (činností alebo stavov), časov, osôb atď. a spoločnú funkciu vyjadrovať vo výpovedi predovšetkým predikát (prísudok).

Metonymicky sa termín gramatická kategória preniesol z označenia slov majúcich spoločné všeobecné významy a funkcie na označenie týchto všeobecných významov a funkcií čiže na označenie substanciálnosti (predmetnosti), rodu, čísla, pádu pri podstatných menách, dejovosti, času, osoby atď. pri slovesách. Preto tieto všeobecné gramatické významy nazývame aj **kategoriálne významy**. Podobne sa termín kategória používa aj na označenie spoločnej funkcie, napr. funkcie podmetu, predmetu, prísudku vo vete, funkcie agensa (vykonávateľa deja), paciensa (trpiteľa deja), samotného deja čiže akcie a pod. Tieto sémanticko-funkčné gramatické kategórie,

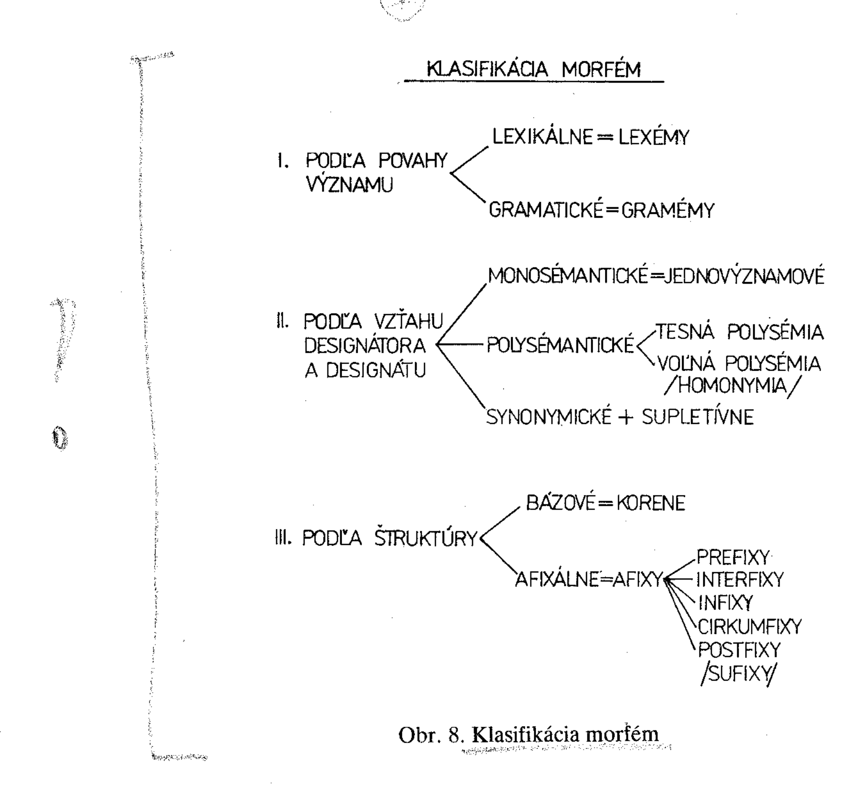
ktoré už nie sú viazané na paradigmatickú kategóriu slov, ale na syntagmatickú kategóriu slov vo výpovedi, nazývame syntakticko-sémantické kategórie.

Základnou jednotkou významovej roviny jazyka je **seméma.** Seméma ako jednotka významového, ideálneho plánu jazyka môže plniť komunikatívnu funkciu iba tak, že nadobudne zvukovú, materiálnu podobu. Zvukové zhmotnenie ideálnej semémy nazývame **morféma.** Morféma je teda najmenšia významová jednotka jazyka zhmotnená zvukovo. Termín morféma v uvedenom význame zaviedol poľsko-ruský jazykovedec Jan Baudouin de Courtenay (1845–1929), ktorý je spolu s F. de Saussurom zakladateľom modernej európskej jazykovedy 20. storočia. (Porovnaj výber z jeho diela Izbrannyje trudy po obščemu jazykoznaniju 2. Moskva 1963.) Francúzsky jazykovedec A. Martinet pre pojem morféma zaviedol termín monéma a členenie jazykového textu na monémy (t. j. morfémy) nazýva **prvá artikulácia** (segmentácia, členenie) na rozdiel od **druhej artikulácie** čiže segmentácie na fonémy.

Podľa toho, či morféma obsahuje význam viazaný iba na jedno slovo, resp. jedno pomenovanie, alebo význam viazaný na celú kategóriu slov, delíme **morfémy** na **lexikálne** a **gramatické.** V tvare *chlapovi* je morféma *chlap-* lexikálna, morféma *-ovi* gramatická. V tvare *nes-ú* je lexikálna morféma *nes-* a gramatická morféma *-ú.* V tvare *dlhší* je lexikálna morféma *dlh-* a gramatické morfémy *-š-* (vyjadruje význam stupňa) a *-í* (vyjadruje význam rodu, čísla, pádu).

Spojením lexikálnej morfémy (lexikálnych morfém) a gramatickej morfémy (gramatických morfém) vzniká **gramatický tvar slova:** *chlap-ovi, nes-ú, dlh-š-í.* Ak vzniká spojením lexikálnej morfémy a gramatickej morfémy jeden foneticky zrastený celok, hovoríme o syntetickom gramatickom tvare. Ak spojením lexikálnej morfémy a gramatickej morfémy nevzniká foneticky zrastený, ale foneticky voľný celok, hovoríme o analytickom gramatickom tvare (*písal by som, budem písať*).

Súbor všetkých gramatických tvarov slova nazývame **paradigma,** a to pri menách (substantíva, adjektíva, zámená, číslovky) **deklinačná paradigma,** pri slovesách **konjugačná paradigma.** Pretože nie všetky slová tej istej klasifikačno-skupinovej gramatickej kategórie tvoria úplne rovnaké gramatické tvary (napr. pri slovesách *nes-ú* oproti *rob-ia*), nazývame paradig-

Obr. 8. Klasifikácia morfém

mou v užšom zmysle aj jeden typ súboru gramatických tvarov. V tomto význame používame slovenský termín **vzor.** Jednotlivé podskupiny v rámci klasifikačno-skupinovej gramatickej kategórie nazývame **typy** alebo **triedy.**

Náuku o klasifikačno-skupinových kategóriách slov (slovných druhoch), náuku o kategoriálnych gramatických významoch a náuku o paradigmách gramatických tvarov zahŕňame do komplexnej časti gramatiky s názvom **morfológia (tvaroslovie).** Zakladateľom gramatickej morfológie v starovekej Indii bol Panini (5.–4. storočie pred n. l.) a v starovekom Grécku D. Thrax (1. storočie pred n. l.). Gramatickú morfológiu spisovnej slovenčiny na úrovni súčasného vedeckého poznania podáva Morfológia slovenského jazyka (1966), ktorú vypracovali lingvisti Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV pod redakciou J. Ružičku (L. Dvonč, G. Horák, F. Miko, J. Mistrík, J. Oravec, M. Urbančok).

Gramatický tvar slova sa tvorí spojením gramatickej morfémy s bázovou lexikálnou morfémou rozšírenou o afixálne morfémy čiže afixy:

chlap-ovi	chlap-c-ovi	chlap-ček-ovi	
ruk-y	rúč-k-y	ruč-ník-y	do-ruč-ova-teľ-ovi

Bázová lexikálna morféma čiže **koreň** je významovým jadrom slova a štruktúrno-organizačným centrom slova. **Afixálne morfémy** čiže **afixy** (lat. ad-figere = pripojiť, ad-fixus, affixus = pripojený) modifikujú lexikálny význam slova alebo lexikálny aj gramatický význam slova. Rozširovanie bázovej lexikálnej morfémy (koreňa) o afixy nazývame **derivácia.** Ak sa pridávaním afixov mení iba lexikálny význam slova, resp. ak sa pridávaním afixov tvorí iba nové slovo, hovoríme o **lexikálnej derivácii.** Náuka o lexikálnej derivácii je **derivatológia.** Základy lexikálnej derivácie spisovnej slovenčiny bernolákovskej kodifikácie položil A. Bernolák v práci Etymologia vocum slavicarum (1891). Lexikálnu deriváciu súčasnej spisovnej slovenčiny najdôkladnejšie opísal J. Horecký v prácach Morfematická štruktúra slovenčiny (1964) a Slovenská lexikológia 1 (1971).

Ak sa pridávaním afixov mení lexikálny aj gramatický význam slova (prechod do iného slovného druhu), hovoríme **o lexikálno-gramatickej derivácii**: *ruka, ruč-ný, do-ruč-ova-ť.*

Ak sa pridávaním afixov mení iba gramatický význam slova, hovoríme **o gramatickej derivácii** čiže **flexii** (ohýbaní).

Podľa polohy afixov vzhľadom k bázovej lexikálnej morféme rozlišujeme tieto druhy afixov:

1. **postfixy** čiže **sufixy**: *rúč-k-a, ruč-n-ý, ruč-ník*
2. **prefixy**: *do-ručiť, zá-ruka, za-ručiť, z-ručný*
3. **interfixy** čiže **fugy**: *ruk-o-pis, ruk-o-lapný*, nem. *Arbeit-s-tag* (nem. Arbeit = práca, -s- interfix, Tag = deň, t. j. pracovný deň)
4. **infixy** čiže **vpony**: *ku-n-doliť* oproti *kúdoliť, ha-n-dra* oproti čes. *hadr, fra-n-forec* za staršie *frafor-ec* hláskovou zmenou z *prapor* v pôvodnom význame odpáraný kus látky. Porovnaj čes. *prápor* s posunutým symbolickým významom. Praslovanské *leg-ti* (ľahnúť) oproti *le-n-g-ǫ* (ležím). V slovanských jazykoch je infix zriedkavým, sporadickým javom, hoci v staršej praslovančine a v indoeurópčine bol častejší. V niektorých jazykoch sa vyskytuje pravidelne. (Porovnaj maď. *olvas-om* (čítam) a *olvas-hat-om* (môžem čítať).)

derivácia - rozširovanie koreňa o afixy

5. **cirkumfixy**: *ná-ruč-ie, prie-hršt-ie*, v nemčine *ge-les-en* (čítaný), *ge-mach-t* (urobený).
6. **nulové afixy** čiže **nulové morfémy,** o ktorých hovoríme v tých prípadoch, keď sa v paradigme gramatických tvarov popri gramatických tvaroch s pozitívnymi gramatickými afixami (morfémami) vyskytuje gramatický tvar bez gramatického afixu (morfémy), napr. nom. sg. *chlap* oproti všetkým ostatným gramatickým tvarom tohto slova, imperatív 2. os. sg. *píš* oproti *píšme, píšte.*

Hoci morfému definujeme ako najmenšiu významovú jednotku zhmotnenú zvukovo, táto definícia neplatí o všetkých morfémach rovnako. Sú také morfémy, ktoré nemajú význam v pravom zmysle slova, ale majú iba **funkciu.** Napríklad interfix v slovenskom slove ruk-*o*-pis alebo v nemeckom slove *Arbeit-s-tag* (pracovný deň) nemá vlastný význam, ale iba funkciu, a to funkciu spájať dve bázové morfémy do jednej zloženej lexémy (kompozitum), preto sa interfix nazýva aj **spájacia morféma** alebo **fuga.** Interfix má formálno-štruktúrnu funkciu. Podobne morféma *-í-* v slovesnom tvare pros-*í*-š nemá význam, iba funkciu, a to formálno-klasifikačnú funkciu. Je to tzv. **tematická morféma.** Krajným prípadom je tzv. **prázdna morféma, prázdny afix,** ako je napr. v príslovke *blízko* popri *blízo, poskromný* popri *skromný.*

Medzi zvukovou rovinou morfémy a významovou rovinou morfémy nie je vždy ideálna súhra. Nie vždy jednému zvukovému reťazcu (designátoru) zodpovedá jedna seméma a nie vždy jednej seméme zodpovedá jeden zvukový reťazec (designátor).

Ak jedna morféma, presnejšie jeden designátor morfémy obsahuje dva alebo viacej významov, hovoríme o polysémantických morfémach, resp. o polysémii. Ak medzi dvoma (viacerými) sémami čiže významovými jednotkami je zreteľný súvis, hovoríme o tesnej polysémii čiže o polysémii v užšom zmysle. **Lexikálnu polysémiu** majú napr. slová *pás, pásmo, tvár* atď. **Gramatickú polysémiu** má napr. morféma *-i-* v tvare *kost-i*, lebo označuje datív, genitív a lokál, ale vždy je to pád. Ak medzi dvoma (viacerými) významami jednej morfémy niet vecného súvisu, hovoríme o voľnej polysémii, nazývanej aj **homonymná polysémia** alebo iba **homonymia.** Homonymné lexikálne morfémy sú napr. mesiac = 1. nebeské teleso, 2. dvanástina roka; rum = 1. nápoj, 2. zrúcanina. Homonymné gramatické morfémy sú napr. *-om* v tvare *dom-om,* pretože *-om* označuje datív, rod

a číslo, čiže rôznorodé gramatické kategórie. **Gramatická polysémia** a **gramatická homonymia** je charakteristická pre flektívny morfologický typ, akým je aj slovenčina a ostatné slovanské jazyky. Nedostatok gramatickej polysémie a nedostatok gramatickej homonymie je charakteristický pre aglutinujúci morfologický typ jazyka, akým je napr. maďarčina. (Bližšie v kapitole o morfologickej typológii jazykov.) **Lexikálna polysémia** a **lexikálna homonymia** sa vyskytuje vo všetkých jazykoch, hoci nie v rovnakom rozsahu.

Medzi lexikálnou polysémiou a homonymiou na jednej strane a **dĺžkou slova** na druhej strane je nepriama úmera. Čím má jazyk kratšie slová, tým má viacej polysémie a homonymie. Čím má jazyk dlhšie slová, tým má menej homonymie. Angličtina je na homonymiu oveľa bohatšia ako slovenčina, lebo dĺžka anglických slov je v priemere oveľa kratšia ako dĺžka slovenských slov. Toto pravidlo však platí iba pre také jazyky, ktoré nevyužívajú intonáciu ako fonologickú, významovo-rozlišovaciu zvukovú vlastnosť. *Čínština má takmer všetky slová jednoslabičné, ale má málo* homonymie, lebo v čínskom jazyku sa na rozlišovanie významu slov používajú až štyri druhy intonácie.

Uvedené pravidlo môžeme formulovať aj ináč: Čím má jazyk chudobnejšiu lexikálnu deriváciu, tým má bohatšiu lexikálnu homonymiu (angličtina). Čím má jazyk bohatšiu lexikálnu deriváciu, tým má chudobnejšiu lexikálnu polysémiu, resp. homonymiu (slovenčina a slovanské jazyky vôbec). Aj toto pravidlo však platí iba pre také jazyky, ktoré nevyužívajú ako fonologickú vlastnosť intonáciu.

Opačným prípadom ako polysémia a homonymia (jednému designátoru zodpovedá viacej tesne alebo voľne spojených významov) je synonymia morfém, pri ktorej viacerým designátorom zodpovedá jeden rovnaký alebo približne rovnaký význam. **Lexikálnu synonymiu** poznajú všetky jazyky. Čím je jazyk lexikálne rozvinutejší, tým má viacej synoným. Naproti tomu **gramatická synonymia** je charakteristická iba pre flektívne jazyky. Napríklad gramatický význam datívu sa v slovenčine vyjadruje designátorom *-ovi* (*chlapovi*), *-u* (*domu*), *-e* (*žene*), *-i* (*kosti*). Aglutinujúce jazyky nepoznajú gramatickú synonymiu. Napríklad v maďarčine datív má iba morfému *-nak/-nek*.

Na hranici medzi lexikálnou a gramatickou synonymiou je **supletivizmus** čiže **supletívne morfémy.** O supletívnych morfémach hovoríme, keď v rámci paradigmy toho istého slova sa vyskytujú rozdielne bázové morfémy, napr. *človek – ľudia, zlý – horší, dobrý – lepší,* v latinčine *fero = nesiem, tuli = priniesol som, latum = prinesené.* Supletivizmus je charakteristický pre flektívne jazyky a pre také analytické jazyky, ktoré vznikli z flektívnych jazykov (nemčina, angličtina). Naproti tomu aglutinujúce jazyky sa vyznačujú nedostatkom supletivizmu. Oproti slovenskému *dobrý – lepší,* nemeckému *gut – besser,* anglickému *good – better* je maďarské *jó – jobb* (bez supletivizmu), oproti slovenskému *človek – ľudia* je maďarské *ember – emberek.*

Gramatický tvar slova, ktorý vzniká spojením lexikálnej a gramatickej morfémy, je forma slova na vyjadrenie funkcie slova vo vete. Slovo samo osebe má totiž iba poznávaciu (odrazovú, gnozeologickú) funkciu, ale nemá komunikatívnu funkciu. Komunikatívnu funkciu nadobúda slovo až tým, že sa stáva časťou vety. Základnou komunikatívnou jednotkou jazyka je **veta,** resp. **výpoveď,** nie slovo. Kým slovo ako jazyková jednotka zodpovedá psychologicko-gnozeologickým kategóriám vnem, predstava, pojem, výpoveď zodpovedá logickej kategórii súd. Výpoveď je základnou komunikatívnou jednotkou reči, veta je základnou komunikatívnou jednotkou jazyka.

Náuka o vete je **syntax** (z gréc. syn = spolu, taxis = zoradenie, postavenie, poradie). Slovenský termín zhodný s českým termínom skladba je kalkom (prekladom) gréckeho termínu. Zakladateľom syntaxe je totiž grécky jazykovedec A p o l l o n i o s D i s k o l o s svojím dielom Peri syntaxeos (o zaraďovaní, o skladaní) z 2. storočia nášho letopočtu. Základy slovenskej syntaxe položil v druhej polovici 19. storočia Martin Hattala (1821 – 1903). Výskumom syntaxe súčasnej spisovnej slovenčiny sa zaoberajú M. Darovec, J. Kačala, F. Kočiš, J. Ružička, J. Oravec.

Pri analýze a opise vety sa rozlišuje tzv. **povrchová, formálna štruktúra vety** a tzv. **hĺbková, obsahová,** sémanticko-psychologická, ba až sémanticko-ontologická **štruktúra vety.** Povrchová, formálna štruktúra vety sa navonok prejavuje vo vetných členoch a v gramatických tvaroch.

Významovým jadrom vety je sloveso ako hlavný slovný druh vyjadrujúci predikáciu čiže prisudzovanie, t. j. časove a modálne aktualizované prisúdenie určitého deja určitej substancii ako vykonávateľovi (nositeľovi) deja, určitej substancii, ktorú dej zasahuje. Pretože **dej,** činnosť sa latinsky nazýva **actio** (fonet. akcio), nazývajú sa substancie, ktoré sa zúčastňujú na deji, **aktanty** (podľa niektorých participanty). Činný aktant je **agens**

(vykonávateľ deja), pasívny aktant je **paciens** (substancia, ktorú dej zasahuje), nástrojový aktant je **inštrument** (nástroj, ktorým agens vykonáva dej), **adresát** je substancia, ktorej je dej adresovaný atď. Počet obligátnych (záväzných) a voľných aktantov vo vete je závislý od lexikálneho významu slovesa. Slovesá typu *zmrákať sa, pršať* nemajú záväzný nijaký aktant. Slovesá typu *smiať sa, holiť sa* majú záväzný iba agens. Slovesá typu *niesť, viesť* majú záväzný agens aj paciens.

O rozdiele medzi povrchovou,morfologickou vetnočlenskou štruktúrou vety a hĺbkovou, sémanticko-funkčnou štruktúrou vety svedčia dva významovo zhodné varianty tej istej výpovede, napr. *Auto zrazilo dieťa. Dieťa bolo zrazené autom.* V prvej vete je *dieťa* objektom vety, v druhej vete je *dieťa* subjektom vety, hoci v jednej i druhej vete je paciensom.

Základy hĺbkovej, sémanticky funkčnej syntaxe slovenčiny položil E. Pauliny v knihe Štruktúra slovenského slovesa (1943).

Spojenie dvoch slov určitým gramatickým vzťahom bez ohľadu na to, či ide alebo nejde o predikáciu, sa nazýva **syntagma.** Rozlišujú sa tri základné druhy syntagiem:

1. **determinatívna syntagma** (určovací sklad): *dobrý syn, píše list, píše perom, píše otcovi,*
2. **predikatívna syntagma** (prisudzovací sklad): *syn píše,*
3. **koordinatívna syntagma** (priraďovací sklad): *syn a otec, píše a číta, otcovi a matke.*

Niekedy sa determinatívna syntagma v uvedenom užšom zmysle a predikatívna syntagma dávajú do jednej kategórie s názvom determinatívna syntagma v širšom zmysle, pričom syntagma typu *dobrý syn* sa hodnotí ako neaktualizovaná determinatívna syntagma a syntagma typu *syn píše* sa hodnotí ako aktualizovaná determinatívna syntagma.

Väčšími jazykovými útvarmi ako je syntagma a veta (jednoduchá a zložená, resp. vetná perióda) sa zaoberá tzv. **supersyntax, nadvetná syntax,** nazývaná aj **teória textu.** Do teórie textu však patria nielen nadvetné textové útvary, ale aj menšie jazykové útvary ako je veta.

S nadvetnou syntaxou má styčné body jazykovedná disciplína, ktorá sa nazýva **štylistika** (lat. stilus = griflík, brko; písanie, spôsob písania). Štylistika sa však nezaoberá iba výberom a funkciami nadvetných jazykových útvarov, ale výberom a funkciami jazykových jednotiek vôbec od foném cez morfémy, slová, gramatické tvary, vety, súvetia atď. Pravdou však je, že

štylistika sa najviacej zaoberá výberom slov a výberom viet pre rôzne účely jazykovej komunikácie (funkčné štýly), resp. výberom slov a viet u rôznych autorov jazykových textov (individuálne štýly). Štylistika teda nie je jazykovednou disciplínou takého druhu, ako je fonológia, morfológia, syntax, lexikológia. Kým uvedené jazykovedné disciplíny môžeme kvalifikovať ako základné, štylistiku môžeme kvalifikovať ako nadstavbovú jazykovednú disciplínu, ktorá ide naprieč všetkými základnými jazykovednými disciplínami. Štylistika vznikla už v staroveku, a to v gréckej a latinskej (rímskej) jazykovede. Základy modernej slovenskej štylistiky položil E. Pauliny. Do šírky a do hĺbky rozvinul slovenskú štylistiku J. Mistrík (porovnaj jeho kompendium štylistiky Štylistika slovenského jazyka, 1979) a F. Miko.

II

ZVUKOVÁ ROVINA

10. Základné pojmy

Pri segmentácii (členení) súvislého zvukového rečového signálu sa vymedzujú základné komplexné fonické útvary – **slabiky** (s. 130), ktoré ako nositele suprasegmentálnych, prozodických javov príslušného jazyka majú predovšetkým rytmickú funkciu. Tieto zvukové prvky sa však členia ešte na nižšie jednotky, **hlásky**. Hlásky môžeme definovať ako segmenty lineárneho rečového akustického signálu, ktoré sa v jazykovom vedomí (kóde) transponujú na **fonémy**, najmenšie zvukové **dištinktívne** (význam rozlišujúce) jednotky jazyka. Štúdium hlások (ich artikulačných a akustických vlastností) je predmetom **fonetiky**, štúdium foném (ich vlastností a protikladov) a fungovania týchto jednotiek pri výstavbe významových prvkov a pri jazykovej komunikácii je predmetom **fonológie**. Fonetika teda skúma fonickú štruktúru reči (zvukovú syntagmatiku), fonológia fonický systém jazyka (zvukovú paradigmatiku).

Pri stvárňovaní významových jednotiek sú dôležité také vlastnosti foném, ktoré sa využívajú v jazyku na rozlišovanie slov a tvarov. Nazývajú sa fonologicky **relevantnými (záväznými)** vlastnosťami; sú to dištinktívne vlastnosti. Také vlastnosti foném, ktoré nemajú dištinktívnu schopnosť, sú fonologicky **irelevantné (nezáväzné)**. Napríklad v spisovnej slovenčine sa vyskytuje predoďasnové (prealveolárne) *n* (*noha, vrana*) a zadopodnebné (velárne) *ŋ*, ktoré sa vyslovuje len pred spoluhláskami *k, g* (*čítanka, špongia*); toto zadopodnebné *ŋ* nemá v slovenčine dištinktívnu schopnosť, v jazykovom vedomí sa stotožňuje s predoďasnovým *n* a tvorí s ním jednu fonému. Vlastnosť zadopodnebnosti je teda pri slovenskej spoluhláske *n* fonologicky irelevantná (na rozdiel napr. od angličtiny a nemčiny

– porovnaj angl. *kin* – *king*, nem. *Wanne* – *Wange*; v týchto jazykoch je opozícia *n* – *ŋ* fonologicky relevantná, dištinktívna).

Také hlásky, ktoré namiesto niektorej fonologicky relevantnej vlastnosti majú nejakú inú vlastnosť, sa nazývajú **varianty** foném, **alofóny.** Varianty foném tvoriace množinu alofón tej istej fonémy sú vo vzťahu identity (A = B). Tak napr. zadopodnebné *ŋ* je v slovenčine variantom, alofónou fonémy *n*. Ak varianty foném vznikajú pod vplyvom zvukového okolia, nazývame ich **závislými (kombinatórnymi)** variantmi (zadopodnebné *ŋ* v slovenčine); varianty, ktorých výskyt sa neviaže na hláskové okolie, sú **nezávislé, fakultatívne** varianty. Tak napr. v spisovnej slovenčine sa pred spoluhláskami *n, ň, l, ľ* v rámci slova vyslovuje pernozubné (labiodentálne) *v*, ale aj obojperné (bilabiálne) *u̯*: *pevný* [pevní/peu̯ní], *hlavne* [hlavňe/hlau̯ňe], *pavlač* [pavlač/pau̯lač], *hnevlivý* [hňevľiví/hňeu̯ľiví]. Dôsledné vymedzovanie slabičného rozhrania v týchto dubletách tak, že *u̯* bude vždy na konci slabiky, v postavení po nositeli slabičnosti a *v* vždy na začiatku slabiky, pred nositeľom slabičnosti (pe-ví/peu̯-ní, hla-vňe/hlau̯-ňe a pod.) by znamenalo, že *u̯* a *v* sa nevyskytujú na totožnom mieste pri členení zvukového kontinua; na základe tohto zistenia možno *u̯* hodnotiť ako kombinatórny variant fonémy *v*. Vzhľadom na postavenie oboch segmentov v lineárnych reťazcoch (pred tými istými hláskami) však možno *u̯* interpretovať aj ako fakultatívny variant fonémy *v*. Fakultatívne varianty sa zvyčajne vyskytujú v reči hovoriacich, ktorí narúšajú ustálenú ortofonickú normu príslušného jazyka (správne tvorenie hlások). Za takéto narušenie možno v slovenčine pokladať napr. inú než predoďasnovú artikuláciu spoluhlásky *r*. Fakultatívne varianty majú preto často individuálny charakter.

Pre rozbor fungovania zvukových jednotiek pri výstavbe významových prvkov v jazyku je nevyhnutné vymedziť inventár foném a vzťahy medzi nimi; dôležité je pritom zistenie, či jednotlivé zvukové segmenty zodpovedajú samostatným fonémam, alebo sú len variantmi iných foném. Inventár foném sa vymedzuje pomocou tzv. **minimálnych párov** (tu sa proti sebe kladú dve slová, v ktorých sa jedna hláska nahrádza druhou, pričom sa mení význam slova, napr. *prať* – *brať*) alebo pomocou tzv. **komutačných testov** (tu ide o množinu minimálnych párov; proti jednej fonéme v jednotlivých pároch sa kladú podľa možnosti všetky fonémy príslušného jazyka, napr. pri fonéme *p prať* – *brať, prak* – *vrak, kopa* – *kosa, kopa* – *koza* atď.).

Dištinktívna schopnosť istého zvuku sa teda zisťuje proti inému zvuku v totožnom zvukovom kontexte. Ak sa môžu dve hlásky vyskytnúť v totožnom zvukovom okolí (v tomto prípade sú vo vzťahu **kontrastívnej distribúcie**), pričom menia význam slova, alebo pri ich zámene sa slovo stáva nezrozumiteľným, ide o osobitné fonémy. Je to postavenie tzv. **maximálnej fonologickej diferenciácie**; manifestujú sa v ňom alofóny osobitných foném. Miesto, v ktorom sa nemôžu vyskytnúť dve hlásky toho istého jazyka (teda ich protiklad nemôže meniť význam slov a tvarov), je postavením **minimálnej fonologickej diferenciácie**. Hlásky sú v tomto prípade vo vzťahu **komplementárnej (doplnkovej) distribúcie** (pozíciami sa navzájom vylučujú); ide o alofóny jednej fonémy.

Jadro fonémy tvorí vlastnosť **porovnávacieho základu**; jej odstránením by fonéma zanikla a ani by sa nezmenila na svoj protiklad. Napríklad fonémy *p* a *b* v slovenčine majú vlastnosti D (difúznosti), A (ostrosti), O (záverovosti) a Vc (znelosti); (porovnaj s. 96–99). Odstránením prvých troch vlastností by nevznikla nijaká fonéma. Fonémy stojace v opozícii majú spoločnú vlastnosť porovnávacieho základu, ale líšia sa vlastnosťou **korelačného príznaku**; odstránením tejto vlastnosti sa fonéma mení na svoj protiklad. Vlastnosťou korelačného príznaku je pri fonéme *b* vlastnosť znelosti (Vc); jej odstránením vzniká protikladná fonéma *p*, ktorá má vlastnosti D, A a O. Vlastnosť porovnávacieho základu je **stála, neneutralizovateľná vlastnosť**; vlastnosť korelačného príznaku je **neutralizovateľná vlastnosť** – pod vplyvom zvukového okolia sa môže meniť, „zastierať" (o neutralizácii fonologických protikladov pozri s. 113 n.).

Špecifickým rozložením vlastností porovnávacieho základu a korelačného príznaku pri fonémach stojacich v opozícii vzniká **korelácia**. Ide o vzťah viacerých (najmenej dvoch) fonematických dvojíc, pri ktorom každá dvojica je zviazaná rovnakými vlastnosťami porovnávacieho základu a fonémy jedného radu z týchto dvojíc majú vlastnosť (korelačného príznaku), chýbajúcu fonémam druhého radu. Typickou koreláciou v spisovnej slovenčine je korelácia šumových spoluhlások podľa vlastnosti znelosť/neznelosť (*p–b, t–d, s–z, š–ž* atď.).

Podľa toho, ako sa od seba líšia dištinktívne príznaky foném stojacich v opozícii, môžeme vymedziť **privatívne**, **graduálne**, **ekvipolentné** a **disjunktné protiklady**. V privatívnom protiklade sú dve fonémy vtedy, keď sa líšia len jednou vlastnosťou, ktorú má jedna z foném a ktorá chýba druhej

foneme. V graduálnom protiklade sú dve fonémy vtedy, keď sa líšia rozličným stupňom prítomnosti tej istej vlastnosti (ide napr. o otvorenosť samohlások). Dištinktívne príznaky foném vytvárajúcich privatívny a graduálny protiklad sú vo vzťahu inklúzie (A $\subset$ B). V ekvipolentnom protiklade sú dve fonémy vtedy, keď popri spoločných vlastnostiach majú navzájom rôznorodé vlastnosti (napr. protiklad *p – š, k – v, ž – t* a pod. v slovenčine). Dištinktívne vlastnosti foném vytvárajúcich ekvipolentné protiklady sú vo vzťahu prieniku (AB). Disjunktné protiklady vytvárajú fonémy vtedy, keď nemajú ani jednu spoločnú vlastnosť (opozícia samohlások a šumových spoluhlások). Dištinktívne vlastnosti foném vytvárajúcich disjunktné protiklady sú vo vzťahu exteriority (A $\neq$ B). Ekvipolentné a disjunktné protiklady možno hodnotiť ako kontrasty.

Podľa výskytu sa rozlišujú **proporcionálne** a **izolované** protiklady. O proporcionálnych protikladoch hovoríme vtedy, keď sa protikladový vzťah medzi dvoma fonémami vyskytuje pri viacerých dvojiciach (napr. protiklady podľa vlastnosti (ne) znelosti v spisovnej slovenčine); o izolovanom protiklade hovoríme vtedy, keď sa protikladový vzťah medzi dvoma fonémami nevyskytuje pri inej protikladovej dvojici v rámci určitej zvukovej sústavy.

Konkrétne dištinktívne príznaky foném vyplývajú z artikulačných a akustických vlastností hlások, segmentov zvukového kontinua príslušného jazyka.

Segmentálny podsystém

Hlásky (fonémy) na základe artikulačných a akustických charakteristík a funkcie v slabike rozdeľujeme na **samohlásky** (vokály) a **spoluhlásky** (konsonanty). Artikulačne sa obidve skupiny líšia tým, že pri samohláskach ide o vytváranie dutín, a teda voľného priechodu výdychovému prúdu; pri spoluhláskach o vytváranie prekážok na príslušných miestach artikulačného traktu. Dôsledkom tejto artikulačnej práce rečových orgánov je akustický rozdiel medzi obidvoma skupinami hlások: samohlásky sa vyznačujú tónovým akustickým spektrom (ide o periodické striedanie vzduchových vĺn), pre spoluhlásky sú charakteristické šumy (ide o neperiodické striedanie vzduchových vĺn). Samohlásky teda môžeme charakterizovať ako tóny voľných dutín, spoluhlásky ako šumy vznikajúce v mieste prekážky. Treba

poznamenať, že existuje skupina konsonantov, v ktorých akustickom spektre sú v prevahe tónové zložky podobne ako pri samohláskach; ide o tzv. sonórne spoluhlásky (v slovenčine *m, n, ň, l, ľ, r, j, v*). Sonórne spoluhlásky však majú také artikulačné a iné (napr. kombinačné a distribučné) vlastnosti, že ich zaraďujeme do množiny spoluhlások.

Rozdiel medzi vokálmi a konsonantmi sa prejavuje aj v stavbe slabiky: samohlásky fungujú ako nositele slabičnosti, ako jadrá slabík, ako tzv. **sonanty**, spoluhlásky sa v zásade uplatňujú ako nesonanty (v niektorých prípadoch môžu funkciu sonánt mať aj sonórne spoluhlásky).

Na pozadí uvedených artikulačných a akustických osobitostí vokálov a konsonantov možno vymedziť dva základné fonologické protiklady, teda také dištinktívne črty, ktoré sa uplatňujú pri všetkých fonémach: C – C° (konsonantnosť – nekonsonantnosť; neprítomnosť fonologickej vlastnosti zachytávame znakom stupňa) a V – V° (vokálnosť – nevokálnosť). Podľa týchto dvoch párov fonologických vzťahov sa vymedzujú tieto triedy foném:

	V	V°
C	sonórne spoluhlásky	šumové spoluhlásky
C°	samohlásky	kĺzavé elementy, tzv. glides (glajdy)

V spisovnej slovenčine so skupinou foném, ktoré by boli definované zápornými dištinktívnymi príznakmi C°V°, nerátame.

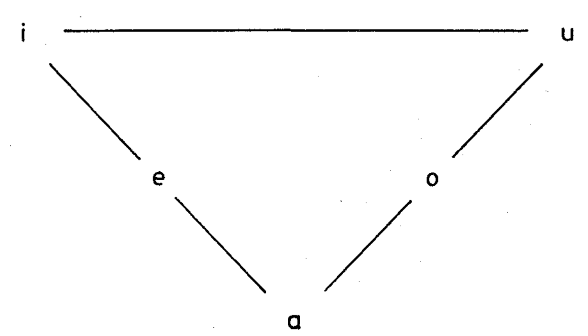
Na základe funkcie v slabike môžeme charakterizovať základné skupiny foném takto:

	sonantickosť
samohlásky	+
šumové spoluhlásky	–
sonórne spoluhlásky	–/+

Krátke samohlásky

Z artikulačného hľadiska sa samohlásky členia podľa pohybu jazyka v ústnej dutine v horizontálnom a vertikálnom smere. Podľa posunu jazyka

v horizontálnom smere rozdeľujeme samohlásky na predné, stredné a zadné; podľa posunu jazyka vo vertikálnom smere vymedzujeme vysoké, prostredné a nízke samohlásky. Určitým zjednodušením a klasifikačným „modelovaním" oboch súbežných pohybov jazyka dostávame trojuholníkovú schému vokalického podsystému (obr. 9).

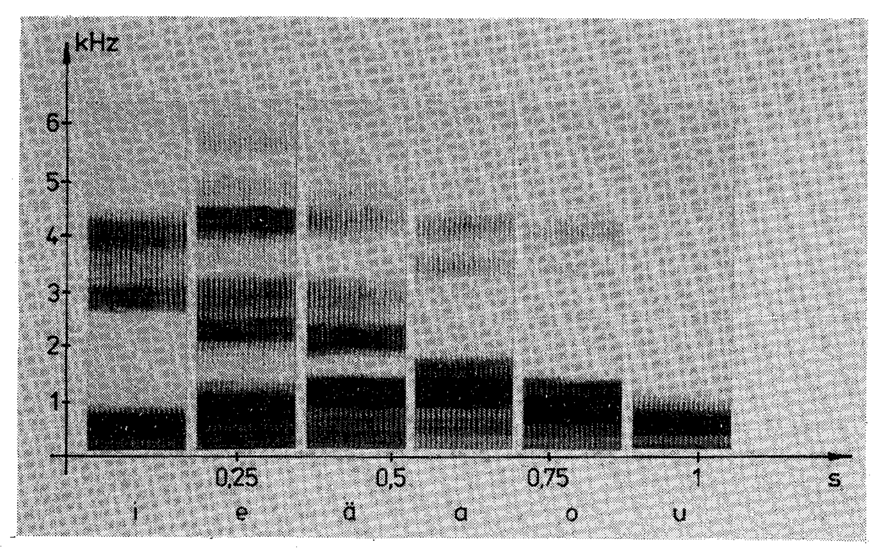
Obr. 9. Artikulačná schéma slovenských krátkych samohlások

Samohlásku *i* môžeme charakterizovať ako prednú a vysokú, *e* prednú a prostrednú, *a* strednú a nízku, *o* zadnú a prostrednú, *u* zadnú a vysokú. Slovenská samohláska *ä* sa nachádza v pásme medzi *e* a *a*.

Z akustického hľadiska samohlásky môžeme definovať ako hlásky so zreteľne ohraničenými formantovými štruktúrami (formanty sú maximá akustického spektra). Rozdiely v akustickej štruktúre vokálov sú dané konfiguráciou jednotlivých formantov. Na obr. 10 uvádzame akustické spektrá slovenských krátkych vokálov *i, e, ä, a, o, u*, získané spektrograficko analýzou na sonagrafe.

Pre slovenské krátke samohlásky možno určiť zhruba tieto priemerné hodnoty prvého a druhého formantu v hertzoch (Hz) (F_1 a F_2; F_1 je tón hrdlovej dutiny, F_2 tón ústnej dutiny; ostatné formanty sú pre základnú akustickú charakteristiku slovenských samohlások prakticky nadbytočné, rozhodujú predovšetkým o individuálnej farbe hlasu):

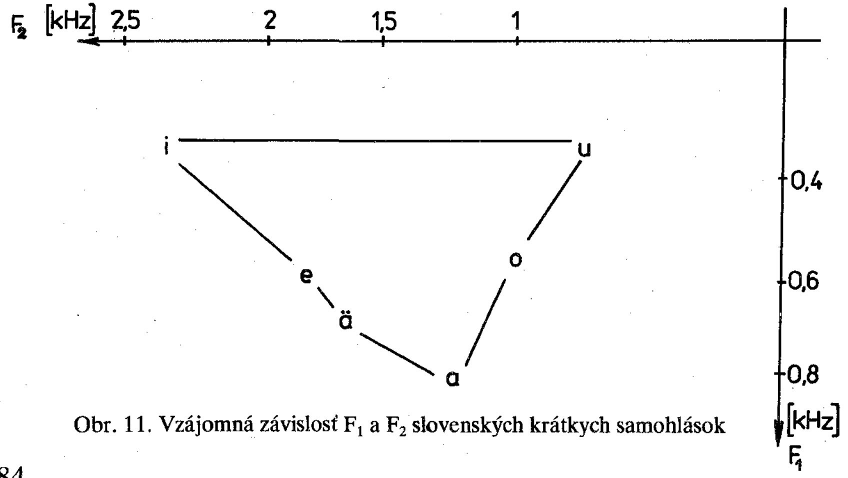
samohláska	F_1	F_2
i	265	2025
e	400	1750
ä	775	1700

Obr. 10. Sonagramy slovenských krátkych samohlások

a	700	1225
o	425	1000
u	235	850

Na obr. 11 uvádzame graf vzájomnej závislosti F_1 a F_2 pri logaritmickom priebehu oboch stupníc vo výslovnosti jedného hovoriaceho; tento graf sa

Obr. 11. Vzájomná závislosť F_1 a F_2 slovenských krátkych samohlások

v podstate kryje s artikulačnou schémou týchto hlások (obr. 9). Potvrdzuje sa tým vzájomná súvislosť a podmienenosť artikulačnej a akustickej štruktúry zvukových segmentov ľudskej reči.

Uvedené artikulačné a akustické charakteristiky samohlások sa môžu stať vhodným východiskom aj na vymedzenie dištinktívnych vlastností týchto foném. Popri „univerzálnych“ fonologických príznakoch a) V a b) C° sa pri slovenských vokáloch môžu vymedziť napríklad tieto ďalšie fonologické protiklady:

c) difúznosť – nedifúznosť (kompaktnosť); D – D°

Za kritérium pre tento protiklad môže slúžiť rozdiel F_2 a F_1, ktorý má pri jednotlivých vokáloch tieto hodnoty: *i* – 1760, *e* – 1350, *ä* – 925, *a* – 525, *o* – 575, *u* – 615 Hz. Samohlásky *i, e, ä* teda možno charakterizovať vlastnosťou D, samohlásky *a, o, u* zasa vlastnosťou D°.

d) koncentrovanosť – nekoncentrovanosť; Cc–Cc°

Táto vlastnosť vyplýva z pomeru F_2 a F_1. Slovenské vokály vykazujú tieto hodnoty: *i* – 7,6, *e* – 4,4, *ä* – 2,2, *a* – 1,8, *o* – 2,4, *u* – 3,6. Samohlásky *i* a *e* majú vlastnosť Cc°, samohlásky *ä, a, o, u* Cc.

e) úzkosť – neúzkosť; Nr – Nr° (podľa angl. výrazu *narrow*).

Samohlásky s nízkym F_1 majú vlastnosť Nr. V slovenčine ide o vysoké vokály *i* (265 Hz) a *u* (235 Hz). Ostatné vokály majú vlastnosť Nr°: *e* (400 Hz), *ä* (775 Hz), *a* (700 Hz), *o* (425 Hz).

f) labializovanosť – nelabializovanosť; Lb – Lb°.

Táto vlastnosť artikulačne súvisiaca s aktívnou činnosťou pier sa akusticky prejavuje nízkym ťažiskom spektra (vypočítame ho podľa vzťahu $\frac{F_1 + F_2}{2}$). Vlastnosť Lb majú samohlásky *o* (ťažisko spektra 713 Hz) a *u* (543 Hz), vlastnosť Lb° majú ostatné samohlásky: *i* (1145 Hz), *e* (1075 Hz), *ä* (1238 Hz), *a* (963 Hz).

Zvuková sústava slovenských krátkych samohlások obsahuje v jednej norme päť, v druhej šesť prvkov: *i, e, a, o, u*, resp. *i, e, ä, a, o, u*. Frekvenčne i funkčne základným podsystémom je prvý z nich; postavenie maximálneho fonologického rozlíšenia je pri jeho členoch pozícia po všetkých slovenských spoluhláskach (s určitým ohraničením pri niektorých kombináciách, napr. *t, d, n, l + e*) a aj na začiatku slova (hoci tu s výrazným obmedzením pri samohláskach *a, e, i* v domácich slovách). V norme, ktorá ráta s osobitným zvukom [ä], je postavením maximálnej fonologickej

diferenciácie iba pozícia po spoluhláskach *p, b, m, v.* Aj táto distribučná zákonitosť potvrdzuje, že prvá norma slovenskej spisovnej výslovnosti poskytuje rovnomernejšie možnosti na kombinačné a funkčné vyťaženie krátkych vokálov pri výstavbe významových jednotiek.

Podsystém slovenských krátkych samohlások je jednoduchý, preto ani z hľadiska spisovnej výslovnosti nepredstavuje osobitné problémy. Všetky slovenské samohlásky (okrem *ä*) majú „štandardné" artikulačné a akustické charakteristiky, niet medzi nimi prechodných pásem; vyslovujú sa vo „svojom" zvukovom pásme (na rozdiel od iných jazykov, napr. maďarčiny, nemčiny, francúzštiny). Treba poznamenať, že písmeno (grafémа) *y* (*ý*) v dnešnej spisovnej slovenčine nezachytáva osobitný zvuk, ale rovnako ako písmeno *i* (*í*) prednú vysokú samohlásku.

Dlhé samohlásky

Artikulačné a akustické vlastnosti slovenských dlhých vokálov *í, é, á, ó, ú* sa približne prekrývajú s príslušnými krátkymi samohláskami (platí to, prirodzene, aj o ich dištinktívnych príznakoch). Potvrdzuje to aj formantová skladba dlhých vokálov; porovnaj nasledujúce aproximatívne hodnoty rozpätia F_1 a F_2 týchto prvkov (v Hz):

samohláska	F_1	F_2
í	200–250	1950–2000
é	350–500	1500–2000
á	550–850	1100–1400
ó	300–450	750–900
ú	200–350	700–850

Základný rozdiel medzi krátkymi a dlhými samohláskami v slovenčine je rozdiel v trvaní; protiklad krátkych a dlhých samohlások má fonologickú, význam rozlišujúcu funkciu. Môžeme tu teda vymedziť ďalší dištinktívny protiklad

g) kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť; Lg – Lg° (long).

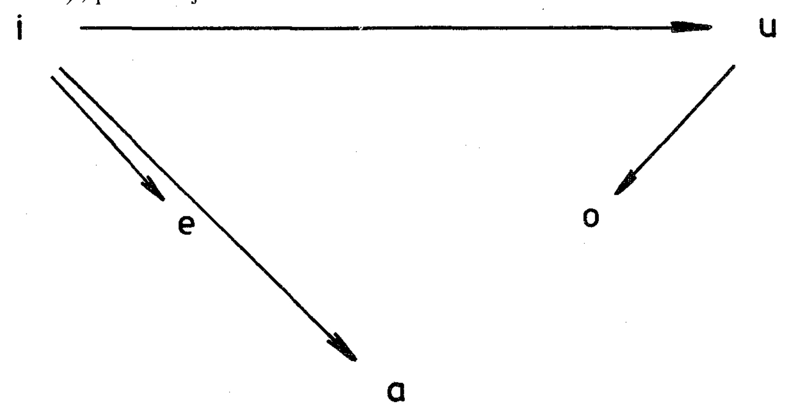
Vlastnosť Lg majú fonémy fungujúce ako dlhé nositele slabičnosti, vlastnosť Lg° zasa krátke sonantické fonémy. O distribučných osobitostiach dlhých vokálov pozri s. 90n.

Dvojhlásky

Dvojhlásky (diftongy) sú osobitné vokalické štruktúry, zložené z neslabičného a slabičného prvku. Ide o pohybové (kĺzavé) hlásky s dvoma formantovými akustickými ohniskami, ale len s jedným sonoritným (slabičným) vrcholom. Pri ich identifikácii je zásadne dôležité fonologické hľadisko. Za dvojhlásky v spisovnej slovenčine možno pokladať len také kĺzavé sonoritné komplexy, ktoré sa realizujú v rámci tej istej slabiky (sú tautosylabické) a majú vlastnosť dlhého nositeľa slabičnosti (Lg). Prvá vlastnosť je dôležitá pri rozbore cudzích samohláskových skupín, druhá pri analýze spojení slabičného prvku s neslabičným [i̯] alebo [u̯]. Dvojhlásky v slovenčine teda fungujú pri výstavbe významových jednotiek ako dlhé nositele slabičnosti so všetkými dôsledkami pre neutralizáciu kvantity; pokladáme ich preto za funkčne monofonematické jednotky, hoci ich zvuková štruktúra je zložitejšia než pri ostatných vokalických prvkoch.

Na pozadí funkčného, fonologického hľadiska (pozičné, kombinačné, distribučné zákonitosti, dištinktívna schopnosť) môžeme v spisovnej slovenčine vymedziť štyri stúpavé diftongy (stúpa ich otvorenosť, teda zvučnosť): *ia, ie, iu* (tieto tri dvojhlásky sa skladajú z neslabičného [i̯] a zo samohlások *a, e, u*) a *ô* (táto dvojhláska je zložená z neslabičného [u̯] a samohlásky *o*).

Artikulačné charakteristiky slovenských dvojhlások možno odvodiť z príslušnej schémy samohlások (túto problematiku skúmal podrobne Á. Kráľ); porovnaj obr. 12.

Obr. 12. Artikulačná schéma slovenských dvojhlások

Pri diftongu [i̯e] ide o pohyb jazyka z oblasti *i*-ovej do *e*-ovej, z vysokej a prednej do prostrednej a prednej. Spoločným artikulačným „priestorom" oboch fáz tejto dvojhlásky je oblasť vymedzená pohybom jazyka v horizontálnom smere – predná časť ústnej dutiny. Diftong *ie* môžeme charakterizovať ako predný diftong.

Pri diftongu [i̯u] sa jazyk pohybuje z oblasti *i*-ovej do *u*-ovej, z vysokej a prednej do vysokej a zadnej. Spoločným artikulačným pásmom oboch fáz dvojhlásky je oblasť vymedzená pohybom jazyka vo vertikálnom smere – ide o vysoký diftong.

Pri diftongu [u̯o] ide o pohyb jazyka z oblasti *u*-ovej do *o*-ovej, z vysokej a zadnej do prostrednej a zadnej. Spoločnou artikulačnou oblasťou jeho oboch fáz je zadná časť ústnej dutiny (podľa pohybu jazyka v horizontálnom smere) – ide o zadný diftong.

Pri diftongu [i̯a] ide o pohyb jazyka z oblasti *i*-ovej do *a*-ovej, z prednej a vysokej do strednej a nízkej polohy. Fázy tejto dvojhlásky nemajú spoločné artikulačné pásmo. Vzhľadom na to, že sonoritnejšia zložka diftongu sa realizuje v strednom pásme (podľa horizontálneho pohybu jazyka), možno tento diftong charakterizovať ako stredný.

Akustická štruktúra dvojhlások je pomerne blízka formantovej skladbe oboch zložiek (fáz) týchto prvkov; pohyb formantov sa uskutočňuje približne medzi *i*-ovou, resp. *u*-ovou oblasťou a oblasťou príslušných samohlások (*e*, *a*, *u*, *o*). Dokumentujú to priemerné hodnoty F_1 a F_2 (v Hz) prvej a druhej zložky (fázy) slovenských diftongov:

		F_1	F_2
ie	[i̯]	250	2390
ia	[i̯]	330	2200
iu	[i̯]	210	2033
ô	[u̯]	330	955
ie	[e]	500	2033
ia	[a]	715	1580
iu	[u]	250	955
ô	[o]	580	1000

Tieto hodnoty potvrdzujú vzájomnú spätosť formantov oboch prvkov dvojhlásky. Hodnoty F_1 a F_2 *i*-ovej zložky diftongu stúpajú so zvyšovaním hodnôt F_1 a F_2 timbrovej, sonoritnejšej časti diftongu.

Na základe analyzovaných zvukových charakteristík dvojhlások – v protiklade k dlhým a krátkym vokálom – možno uviesť ďalší vokalický fonologický protiklad:

h) kĺzavosť – nekĺzavosť; G – G° (glide)

Vlastnosť G majú dvojhlásky, vlastnosť G° majú dlhé a krátke vokály.

Vzťahy medzi krátkymi samohláskami, dlhými samohláskami a dvojhláskami

Vokalický podsystém slovenčiny obsahuje krátke samohlásky *i, e, ä, a, o, u*, dlhé samohlásky *í, é, á, ó, ú* a dvojhlásky *ie, ia, iu, ô*. Prítomnosť týchto foném vo zvukovom texte znamená vždy vznik slabiky; sú to teda slabikotvorné, sonantické prvky. Podobnú funkciu má v slovenčine aj slabičné *r, l, ŕ, ĺ*.

Konfiguráciu dištinktívnych príznakov pri vokalických fonémach zachytávame v matrici na obr. 13 (slabičné *r, l, ŕ, ĺ* tu neinterpretujeme); rozložením týchto fonických vlastností vznikajú aj príslušné vzťahy medzi členmi slovenského vokalického podsystému.

	i	í	e	é	ie	ä	a	á	ia	o	ó	ô	u	ú	iu
V	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
C	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
D	+	+	+	+	+	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Cc	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Nr	+	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+
Lb	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+	+	+	+
Lg	–	+	–	+	+	–	–	+	+	–	+	+	–	+	+
G	–	–	–	–	+	–	–	–	+	–	–	+	–	–	+

Obr. 13. Konfigurácia dištinktívnych príznakov slovenských samohlások a dvojhlások

Fonologické vlastnosti V a C° nediferencujú fonémy vnútri vokalického podsystému, ale ich vymedzujú proti ostatným fonémam (sonórnym a šumovým spoluhláskam). Opozície V – V° a C – C° sú teda najuniverzálnejšie; odrážajú aj základný slabičný kontrast – nesonanta + sonanta.

Medzi fonémami s vlastnosťami V a C° (krátke vokály, dlhé vokály a diftongy) sa vytvára sieť vzťahov v rámci príslušného samohláskového

timbru („zafarbenia“, napr. pri *e*-ovom type, *a*-ovom type a pod.), ale aj „navonok“, v opozícii samohláskových typov, timbrov. V prvom prípade sa uplatňujú protiklady Lg – Lg° a G – G°, v druhom prípade opozície D – D°, Cc – Cc°, Nr – Nr° a Lb – Lb°.

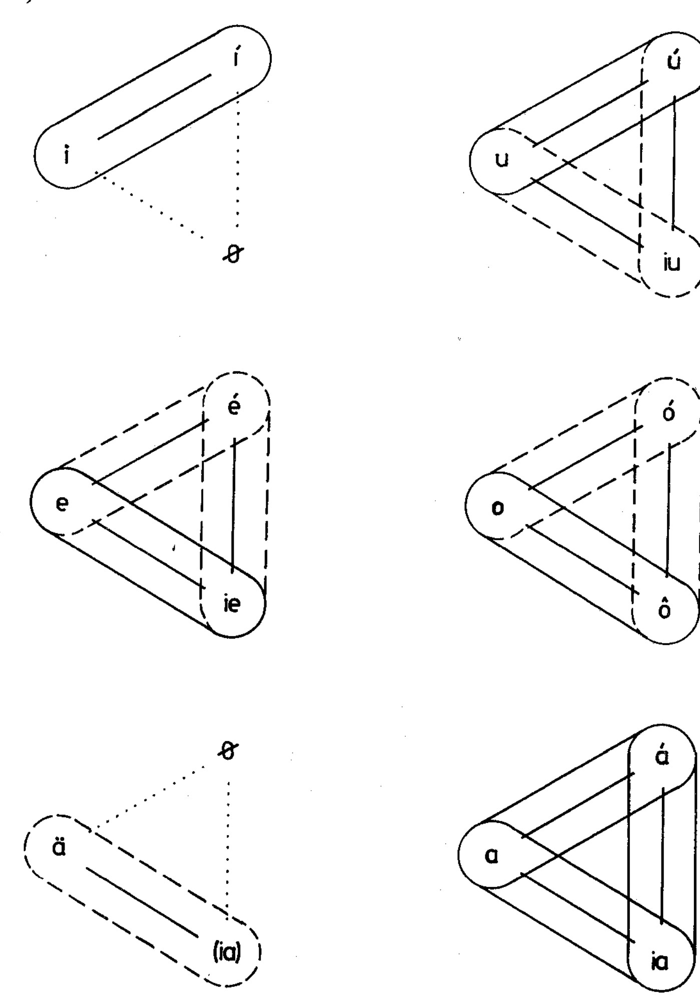
V rámci jednotlivých samohláskových typov (timbrov) sa v systéme spisovnej slovenčiny realizujú tri druhy vzťahov, ktoré vyplývajú z konfigurácií vlastností V, C°, Lg/Lg°, G/G°, konštituujúcich fonémy troch podmnožín (krátke vokály, dlhé vokály, diftongy). Vznikajú tak protiklady VC°Lg°G° – VC°LgG° (krátky vokál – dlhý vokál), VC°LgG° – VC°LgG (dlhý vokál – diftong) a protiklad (resp. kontrast) VC°Lg°G° – VC°LgG (krátky vokál – diftong). Protiklad krátkeho a dlhého nositeľa slabičnosti sa teda pri vokáloch a diftongoch v spisovnej slovenčine realizuje dvojako: ako opozícia krátkej a dlhej samohlásky a ako opozícia krátkej samohlásky a dvojhlásky.

Podrobnejšie sa pristavíme pri tomto type vzťahov v slovenskom vokalickom podsystéme a pokúsime sa vymedziť centrálne a periférne prvky v tejto podmnožine zvukovej sústavy spisovnej slovenčiny.

M. Romportl na vymedzenie centrálnych a periférnych prvkov vo fonologickom systéme používa tieto kritériá: účasť na väčšom alebo menšom počte dištinktívnych opozícií, vlastnosti protikladov (izolované, proporčné), na ktorých sa fonémy zúčastňujú (stupeň proporcionality), distribúciu a kombinačnú potenciu fonémy, miesto fonémy v centrálnom fonologickom systéme (domáci, intelektuálny slovník) a v periférnych systémoch (emocionálne slová, cudzie slová, vlastné mená). K tomu možno dodať, že pre fungovanie určitého fonologického protikladu je dôležitý predovšetkým stupeň fonologického zaťaženia foném stojacich v opozícii, a to najmä v postaveniach maximálnej fonologickej diferenciácie. Do úvahy tu treba brať aj rozloženie foném vo väčšom či menšom počte najmenších „nositeľov“ významu – morfém, čím sa rozmnožujú alebo obmedzujú možnosti na fonologické vyťaženie fonologického protikladu, a teda aj členov opozície.

Na základe frekvenčných, kombinačných, distribučných, a teda aj (faktických alebo potenciálnych) funkčných ukazovateľov, ktoré určujú miesto fonémy v centre alebo na periférii, mohli by sme vzťahy v jednotlivých vokalických typoch slovenčiny naznačiť tak, ako sa uvádza na obr. 14

(výnimočné postavenie v rámci naznačených vzťahov má protiklad, resp. kontrast *ä* – *ia;* tu nejde len o opozíciu VC°Lg°G° – VC°LgG, ale aj D – D°).

Obr. 14. Vzťahy medzi krátkymi samohláskami, dlhými samohláskami a dvojhláskami v jednotlivých vokalických typoch spisovnej slovenčiny

Keby sme stupeň fonologického zaťaženia týchto foném vyjadrili číslom od 1 (najmenšie zaťaženie) po 3 (najväčšie zaťaženie), dostali by sme približné hodnoty, ako sa zaznačujú v tab. 1.

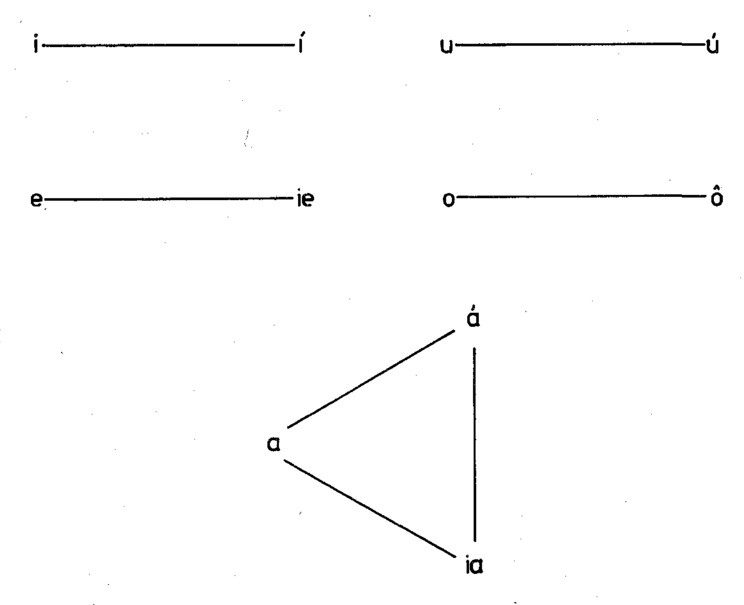
Tab. 1. Stupeň fonologického zaťaženia foném

fonéma	stupeň zaťaženia fonémy	fonologické zaťaženie vokalického typu
a	3	9
á	3	
ia	3	
e	3	8
é	2	
ie	3	
o	3	7
ó	1	
ô	3	
u	3	7
ú	3	
iu	1	
i	3	6
í	3	
ä	1	1

Fonémy označené indexom 3 (na obr. 14 sme ich zachytili v rámčekoch s plnou čiarou) – *i, í, e, ie, u, ú, o, ô, a, á, ia* – môžeme pokladať za základné, centrálne prvky, ostatné – *é, ä, iu, ó* – za sekundárne, menej alebo málo zaťažené periférne, okrajové prvky. Z tejto skutočnosti zároveň vyplýva, že všetky druhy možných protikladov vyplývajúcich z vlastností Lg/Lg° a G/G° sa v rámci príslušných vokalických typov najvyváženejšie realizujú pri *a*-ovom timbri. V ostatných vokalických typoch sa buď

nevyskytuje niektorý člen protikladu s vlastnosťou Lg (pri *i*-ovom type chýba diftong, pri *ä*-ovom type príslušný dlhý vokál a vlastne aj zodpovedajúci timbrový diftong; navyše aj *ä* je okrajová fonéma), alebo jeden z členov protikladu s vlastnosťou Lg je periférny (pri *e*-ovom type *é*, pri *o*-ovom type *ó*, pri *u*-ovom type *iu*). Fonéma *é* sa v spisovnej slovenčine síce vyskytuje v centrálnom pásme domácich slov, ale len vo vymedzených prípadoch: v koncovkách adjektiválií (*dobré, prvé, dobrého, prvého*) a v koreňovej morféme slova *dcéra* a jeho odvodenín. Práve preto sme stupeň jej fonologického zaťaženia hodnotili vyššie ako pri fonéme *ó* (indexom 2). Inak sa *é* – podobne ako *ó* – vyskytuje len v periférnej oblasti: v prevzatých slovách (*téma, planéta, bója, agronóm*) a v citoslovciach a onomatopojach (*jéj, mé, jój, hó*). Okrajové postavenie má aj fonéma *iu*: je len v tvare dat. sg. pri type *vysvedčenie*, v ak.sg. fem. skloňovacích typov *cudzí* a *páví* a v ak. sg. substantíva *pani*.

Základné, centrálne vzťahy medzi slovenskými samohláskami a dvojhláskami v rámci príslušných vokalických typov zachytávame na obr. 15.

Obr. 15. Centrálne vzťahy medzi samohláskami a dvojhláskami v rámci príslušných vokalických typov spisovnej slovenčiny

Tento náčrt ukazuje prekvapujúcu, „elegantnú“ symetriu medzi jednotlivými členmi slovenského samohláskového podsystému. Pri vokáloch vysokého radu sú základnými prvkami krátka samohláska a dlhá samohláska, pri vokáloch prostredného radu krátka samohláska a dvojhláska a pri nízkych vokáloch všetky tri možné jednotky v rámci *a*-ového typu: krátka samohláska, dlhá samohláska a dvojhláska. Uvedené prvky určujú aj základné, centrálne vzťahy: pri vokáloch vysokého radu protiklad krátka samohláska – dlhá samohláska (*i* – *í*, *u* – *ú*), pri prostredných vokáloch protiklad krátka samohláska – dvojhláska (*e* – *ie*, *o* – *ô*) a pri nízkych vokáloch protiklady krátka samohláska – dlhá samohláska (*a* – *á*), krátka samohláska – dvojhláska (*a* – *ia*) a dlhá samohláska – dvojhláska (*á* – *ia*).

Protiklad Lg – Lg° sa využíva vo všetkých vokalických typoch, a to takým spôsobom, že foméme s vlastnosťou Lg° zodpovedá fonéma (alebo dve fonémy) s vlastnosťou Lg. Výnimočné postavenie má tu samohláska *ä*, vyskytujúca sa v jednej norme spisovného jazyka, pri ktorej namiesto protikladného dlhého pendantu „zaskakuje“ fonéma inej podmnožiny – diftong *ia* (porovnaj striedanie *ä*/*ia* – *päť*/*piaty*, *päta*, *mäso* – gen. pl. *piat*, *mias*). Uvedená skutočnosť – popri ostatných, najmä frekvenčných a distribučných osobitostiach – veľmi oslabuje miesto tejto samohlásky v zvukovej sústave slovenských vokálov. Je preto zákonité, že tento „neperspektívny“ prvok spisovná slovenčina vysúva čoraz viac na okraj samohláskového systému. Napríklad tvary *bremä*, *temä*, *semä*, *vemä*, *plemä*, *ramä* sa dnes charakterizujú ako archaické, tlak tvarovej analógie (ide o jednu z najsilnejších tendencií v morfologickej sústave slovenčiny, vyrastajúcu zo snahy po jednoduchosti tvarov) si vynútil podoby *bremeno*, *temeno*, *semeno*, *vemeno*, *plemeno*, *rameno*; neproduktívne slovesá na *-päť* (*napäť*, *vypäť* atď.) ustupujú pred produktívnymi tvarmi s *-pnúť* (*napnúť*, *vypnúť* atď.); cudzie *ä* v prevzatých slovách sa do slovenčiny preberá prostredníctvom samohlásky *e* (napr. slovo *bendžo*); zdá sa, že v dnešnej slovenčine nastáva jemné frekvenčno-štylistické rozlíšenie aj pri dvojiciach typu *chlápä* – *chlapča*.

Protiklad G – G° (pri fonémach s vlastnosťou Lg) sa uplatňuje pri *e*-ovom, *a*-ovom, *u*-ovom a *o*-ovom timbri. Tu však treba diferencovať členy protikladu s vlastnosťou G, ktoré sa začínajú na neslabičné [i̯] (diftongy *ie*, *ia*, *iu*) a neslabičné [u̯] (diftong *ô* – *uo*). Dvojhláska *ô* má totiž v spisovnej slovenčine špecifické kombinačné zákonitosti; jej realizáciu

ovplyvňuje predchádzajúci, prípadne nasledujúci spoluhláskový kontext len v obmedzenom množstve prípadov (nemôže stáť napr. po spoluhláske *j*), na rozdiel od ostatných troch diftongov sa môže vyskytovať aj na začiatku slova (*ôsmy*, *ôstie*).

Distribučné a kombinačné osobitosti dlhých vokálov a diftongov *ie*, *ia*, *iu* v podstatnej miere určuje charakter predchádzajúcich konsonantov. Celkove sa dá vzťah medzi obidvoma typmi foném definovať ako komplementárna distribúcia (svojimi pozíciami sa navzájom vylučujú): po „mäkkých“ spoluhláskach sa v dlhej slabike vyskytuje diftong (*uliciam*, *cudzia*, *voniam*), po „nie mäkkých“ spoluhláskach zasa dlhý vokál (*ženám*, *pekná*, *volám*) v prípade, ak sa neneutralizuje kvantita, dĺžka podľa rytmického krátenia. Po spoluhláskach *p*, *b*, *m*, *v*, *f*, *s*, *z*, *r* sa však môže vyskytovať jeden aj druhý člen protikladu (aj dlhá samohláska aj dvojhláska; ide o postavenie maximálnej fonologickej diferenciácie pre tento protiklad), čím vzniká predpoklad na to, aby sa táto opozícia vyťažila na významové rozlíšenie (porovnaj dvojice *rád* – *riad*, *osám* – *osiam*, *más* – *mias*, *husár* – *husiar*). Poznamenávame, že protiklady krátky vokál – dlhý vokál a krátky vokál – diftong sa v spisovnej slovenčine využívajú na významovú diferenciáciu oveľa širšie (porovnaj *latka* – *látka*, *sud* – *súd*, *luky* – *lúky*, *vila* – *víla*, *pokladníčka* – *pokladníčka*, *hrabačka* – *hrabáčka*, *rad* – *rád*, *rad* – *riad*, *rasa* – *riasa*, *celiť* – *cieliť*, *čarať* – *čiarať*, *delo* – *dielo*, *sať* – *siať*, *ťapať* – *tiapať*, *osa* – *osia*, *koza* – *kozia*, *kozu* – *koziu* atď.).

Naznačené kombinačné a distribučné zákonitosti vzťahu dlhých vokálov a diftongov však v domácich neexpresívnych slovách platia dôsledne len pri *a*-ovom type, na ktorom ako jedinom možno sledovať zvukovú a funkčnú súhru krátkych samohlások, dlhých samohlások a dvojhlások (všetky tri členy príslušných protikladov sú základné, centrálne).

Uvedené vzťahy medzi krátkymi vokálmi, dlhými vokálmi a diftongmi sa naplno uplatňujú pri výstavbe morfém. Za typickú črtu spisovnej slovenčiny treba pokladať tendenciu preferovať pri montáži významových jednotiek základné, centrálne zvukové prvky a vzťahy medzi nimi. Robí sa to zavše aj proti očakávanej kombinačnej následnosti foném pri modelovaní morfém. Napríklad v gen. pl. feminín a neutier sa po „mäkkých“ spoluhláskach vyskytuje dvojhláska pri *a*-ovom a *e*-ovom type (*žaba* – *žiab*, *šťava* – *štiav*, *čaro* – *čiar*, *žena* – *žien*, *čelo* – *čiel*), po „nie mäkkých“ dlhý vokál pri *a*-ovom a *u*-ovom type (*chata* – *chát*, *hala* – *hál*, *pokuta* – *pokút*, *huba*

– *húb*); ale diftong *ie* sa objavuje aj po „nie mäkkých“ konsonantoch (*sekera – sekier, kefa – kief*) a dlhé *ú* aj po „mäkkých“ spoluhláskach (*šťuka – šťúk*); používajú sa tu teda napospol iba centrálne vokalické prvky. Rovnako sa tu uplatňuje centrálny prvok – dvojhláska *ô* – pri *o*-ovom type (*lopta – lôpt, šopa – šôp, kolo – kôl, ťažoba – ťažôb*). Podobné kombinačné následnosti foném môžeme pozorovať aj pri iných typoch morfém (porovnaj napríklad tvary *pekná, cudzia, veľká, ká – pekného, cudzieho, veľkého,* ale *kieho; ďalšiu,* ale *češú* a pod.) a pri preberaní slov cudzieho pôvodu. Pravidelne a bez problémov sa v týchto slovách v gen. pl. feminín a neutier uplatňuje alternácia *a/á, i/í, u/ú,* napríklad *žirafa – žiráf, figa – fíg, fakulta – fakúlt* (dlhé pendanty patria medzi centrálne prvky; samohláska *á* sa v týchto výrazoch používa aj po „mäkkých“ spoluhláskach – *šachta/šácht*). Prevzaté slová so samohláskou *-e-* a *-o-* v poslednej kmeňovej slabike odolávajú morfologickej tendencii po dĺžení v gen. pl. feminín a neutier silnejšie. Periférne prvky *é* a *ó* sa tu nemôžu použiť, avšak systémové striedanie *e/ie, o/ô* je už symptómom značného stupňa zdomácnenia prevzatého slova, pretože dvojhlásky sa vyskytujú len v domácich slovách (takto sa potom môže „upraviť“ v rámci *a*-ového timbru aj *á* na *ia* po „mäkkej“ spoluhláske). Alternácie *e/ie* a *o/ô* sa teda v tomto type výrazov objavujú až pri značnom stupni ich zdomácnenia: *legenda – legiend, paleta – paliet, nota – nôt, boka – bôk,* ale *Dardanely – Dardanel, komtesa – komtes, metresa – metres.*

Z rozboru jednoznačne vyplýva zovšeobecňujúci záver, že spisovná slovenčina vo svojej zvukovej sústave uprednostňuje systémové, pravidelné a centrálne prvky. Táto tendencia zvukovej roviny je v súlade s podobnou zákonitosťou morfologickej roviny: s tendenciou k jednotnej báze (tvarotvornému základu) a s tendenciou k uniformite tvarov; uvedené tvaroslovné zákonitosti si zavše vynucujú zmeny aj v zvukovom stvárnení významových jednotiek.

Spoluhlásky

Z fonetického (artikulačného a akustického) hľadiska možno spoluhlásky deliť podľa viacerých kritérií; za základné možno pokladať

A) miesto artikulácie,
B) spôsob artikulácie,

C) artikulujúci orgán,
D) sluchový (auditívny) dojem,
E) účasť hlasu,
F) účasť nosovej dutiny.

Artikulačné a akustické znaky spoluhlások sa stávajú východiskom aj na vymedzenie dištinktívnych príznakov týchto foném. Základnými príznakmi konsonantov sú a) C (túto vlastnosť majú všetky spoluhláskové fonémy; líšia sa ňou od samohlások) a b) V° (šumové spoluhlásky) a V (sonóry) – pozri s. 82.

A) Podľa miesta artikulácie možno vymedziť tieto skupiny slovenských spoluhlások (a – prirodzene – aj ich variantov):

pernoperné (obojperné, bilabiálne): p, b, m
pernozubné (labiodentálne): f, v
ďasnové (alveolárne), ktoré sa delia na
  predoďasnové (prealveolárne): t, d, n, s, z, c, dz, r, l
  zadoďasnové (postalveolárne): š, ž, č, dž
tvrdopodnebné (palatálne): ť, ď, ň, ľ, j; spoluhlásky ť, ď, ň, ľ možno
  charakterizovať aj ako ďasnovopodnebné (alveopalatálne)
mäkkopodnebné (velárne): k, g, ch
hrtanové (laryngálne): h

Z ortoepického hľadiska treba upozorniť aspoň na tri varianty spoluhláskových foném: bilabiálne *u̯* (variant *v*) a velárne spoluhláskové segmenty *ŋ* a γ (znelé *ch*).

Miesto artikulácie sa stáva východiskom na vymedzenie dvoch dvojíc fonologických protikladov pri spoluhláskových fonémach:

c) difúznosť – nedifúznosť (kompaktnosť); D – D°

Vlastnosť D majú tie spoluhláskové fonémy, ktorých fonetické koreláty sa artikulujú v prednej časti ústnej dutiny (bilabiálne, labiodentálne a prealveolárne spoluhlásky), vlastnosť D° zasa spoluhlásky, ktorých koreláty sa artikulujú v zadnej časti ústnej dutiny (postalveolárne, palatálne, velárne spoluhlásky a laryngálna spoluhláska *h*).

d) ostrosť – neostrosť (tuposť); A – A° (acute)

Vlastnosť A je daná artikuláciou v strede ústnej dutiny (alveolárne a palatálne spoluhlásky), vlastnosť A° vyplýva z artikulácie na okrajoch ústnej dutiny (bilabiálne, labiodentálne, velárne spoluhlásky a laryngálna spoluhláska *h*).

B) Podľa spôsobu artikulácie sa spoluhlásky delia na
záverové (okluzívy): p, b, m, t, d, n, ť, ď, ň, k, g
úžinové (konstriktívy): f, v, s, z, š, ž, r, l, ľ, j, ch, h
polozáverové (semiokluzívy): c, dz, č, dž

Spoluhlásku *r* možno charakterizovať aj ako kmitavú (vibrantu) a spoluhlásky *l* a *ľ* ako bokové (laterálne).

Druhom prekážky (záver alebo úžina) a z toho vyplývajúcou akustickou vlastnosťou (explózia alebo trenie) je daný fonologický protiklad

e) záverovosť – nezáverovosť (úžinovosť), okluzívnosť – neokluzívnosť; O – O°

Medzi spoluhlásky s vlastnosťou O zaraďujeme aj semiokluzívy, hoci pri zrušení ich záveru nevzniká explózia. Pri sonórnych spoluhláskach sa tento protiklad neuplatňuje; vlastnosť úžinovosti, resp. záverovosti je tu fonetickým korelátom príznaku C.

Zo skutočnosti, že pri spoluhláskach *l* a *ľ* ide o tzv. laterálnu, bokovú artikuláciu, vyplýva fonologický protiklad

f) laterálnosť – nelaterálnosť; Lt – Lt°

Vlastnosť Lt má spoluhláska *l* (v protiklade k *r*) a spoluhláska *ľ* (v protiklade k *j*). Pri ostatných spoluhláskach je neprítomnosť tejto vlastnosti fonologicky irelevantná.

C) Podľa artikulujúceho orgánu sa spoluhlásky členia na
pernoperné: p, b, m
pernozubné: f, v
jazyčné (lingválne), ktoré sa delia na
- končekové (apikálne): t, d, n, s, z, c, dz, š, ž, č, dž, r, l
- chrbtové (dorzálne), a to
  - predochrbtové (predorzálne): ť, ď, ň, ľ, j
  - zadochrbtové (postdorzálne): k, g, ch

hlasivkové: h

Táto charakteristika spoluhlások vyplýva z pohybu aktívneho artikulačného orgánu a z jeho súčinnosti s pasívnymi artikulačnými orgánmi, s artikulačnou plochou, s miestom artikulácie; ide o spoluúčasť na vytváraní fonetického korelátu vlastností D – D° a A – A°.

D) Podľa auditívneho dojmu sa spoluhlásky rozdeľujú na
výbuchové (explozívne): p, b, m, t, d, n, ť, ď, ň, k, g

afrikované (afrikáty): c, dz, č, dž
trené (frikatívy): f, v, s, z, š, ž, r, l, ľ, j, ch, h

Spoluhlásky *l* a *ľ* sa charakterizujú aj ako plynulé a spoluhláska *r* ako hrčivá.

Táto charakteristika je akustickou výslednicou spôsobu artikulácie (záverové spoluhlásky akusticky vnímame ako explozívy, užinové ako trené atď.); ide teda o spoluúčasť na vytváraní fonetického korelátu fonologickej vlastnosti O – O°. Akustický efekt sykavosti je fonetickým korelátom ďalšieho fonologického protikladu

g) sykavosť – nesykavosť (sibilantnosť – nesibilantnosť); S – S°

Vlastnosť S majú štyri úžinové sykavky (*s, z, š, ž*) a štyri záverové sykavky (*c, dz, č, dž*); vlastnosť S° je fonologicky relevantná pre fonémy *t, d, ť, ď*.

E) Podľa účasti hlasu sa spoluhlásky delia na
šumové (párové), a to
- znelé: b, d, ď, g, v, z, ž, dz, dž, h
- neznelé: p, t, ť, k, f, s, š, c, č, ch

sonórne (nepárové): r, l, ľ, m, n, ň, j, (v)

Poznamenávame, že spoluhláska *v* sa v slovenčine správa raz ako šumová spoluhláska (s možnosťou znelostného spodobňovania) a raz ako sonóra. Fonetickým protikladom spoluhlásky *ch* je γ.

Charakteristika spoluhlások podľa účasti hlasu je súčasťou komplexu ich artikulačno-akustických vlastností fonologicky opísaných dištinktívnymi znakmi C, V a V°. Prítomnosťou alebo neprítomnosťou hlasivkového tónu pri šumových spoluhláskach vzniká dištinktívny protiklad

h) znelosť – neznelosť; Vc – Vc° (voice)

O sonórnych a šumových spoluhláskach a o protiklade Vc – Vc° porovnaj nižšie.

F) Podľa účasti nosovej dutiny rozdeľujeme spoluhlásky na
nosové (nazálne): m, n, ň
ústne (orálne): všetky ostatné

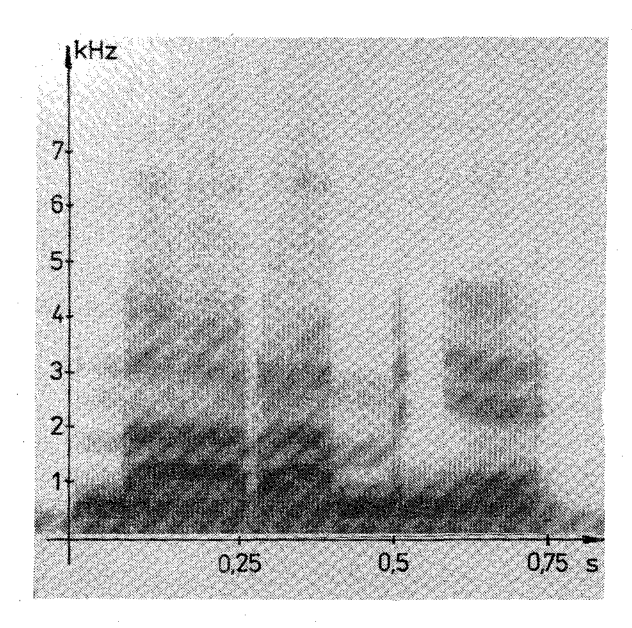
Zapojením nosového rezonátora do artikulácie, resp. jeho „zatvorením“ vzniká akustický korelát dištinktívneho príznaku

i) nazálnosť – nenazálnosť (orálnosť); N – N°

Vlastnosť N majú v slovenčine spoluhlásky *m, n, ň*.

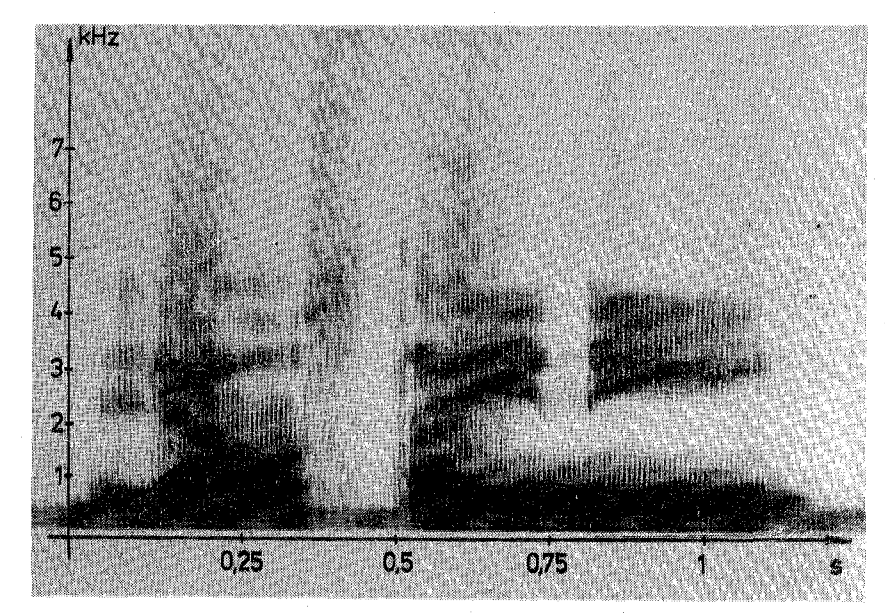
Sonórne spoluhlásky

Medzi hlásky s formantovou štruktúrou patrí aj časť spoluhlások, tzv. sonóry. V akustickej štruktúre sonór jednoznačne prevláda tónová zložka (ako pri vokáloch). Túto skutočnosť možno dobre pozorovať pri spektrografickej analýze: na obr. 16 je sonagram slova *náramne* [náramňe] a na obr. 17 sonagram slova *ľahostajný* [ľahostai̯ní]. Pravda, ďalšie fonetické a fonologické vlastnosti týchto hlások prečnievajú cez podmnožinu vokálov a vykazujú zhodné znaky s konsonantmi; vzhľadom na tieto črty ich zaraďujeme medzi spoluhlásky.

Obr. 16. Sonagram výrazu [náramňe]

Podľa protikladov uvedených na s. 97n. môžeme uviesť matricu dištinktívnych príznakov sonórnych spoluhlások v spisovnej slovenčine (obr. 18); značkou 0 sa označuje neprítomnosť príslušného fonologického protikladu.

Obr. 17. Sonagram výrazu [ľahostai̯ní]

	r	l	ľ	m	n	ň	j	(v)
V	+	+	+	+	+	+	+	+
C	+	+	+	+	+	+	+	+
D	+	+	−	+	+	−	−	+
A	+	+	+	−	+	+	+	−
Lt	−	+	+	0	0	0	−	0
N	−	−	−	+	+	+	−	−

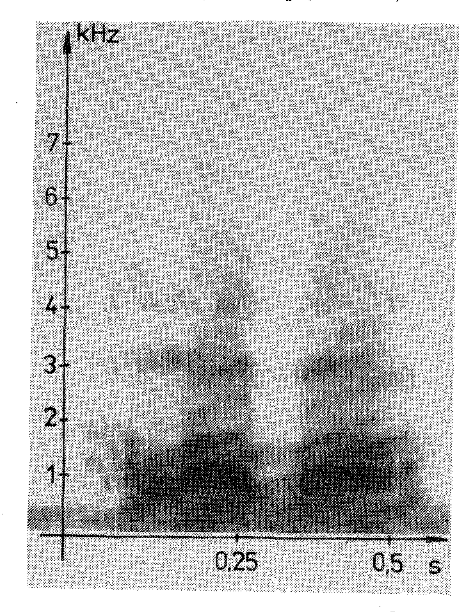
Obr. 18. Konfigurácia dištinktívnych príznakov sonórnych spoluhlások v slovenčine

Poznamenávame, že vlastnosť Vc je pri sonórach „inkorporovaná" do príznaku V, patriaceho medzi vlastnosti porovnávacieho základu, preto sa tieto spoluhlásky znelostne nespodobujú, neneutralizujú.

Vysoký stupeň tónovosti sonór (vlastnosť V) spôsobuje, že niektoré z týchto spoluhlások sa za určitých okolností môžu využívať ako sonantické hlásky (nositele slabičnosti). V spisovnej slovenčine môžu mať túto funkciu spoluhlásky *r, l, ŕ, ĺ*, pravda, len v pozícii medzi dvoma spoluhláskami (*prvý,*

vŕba, slnko, spĺňať) na rozdiel od iných jazykov, napr. češtiny (tu môže stáť slabičné *r, l* aj po spoluhláske na konci slova: *vítr, nesl, padl* atď. proti slovenským tvarom *vietor, niesol, padol*).

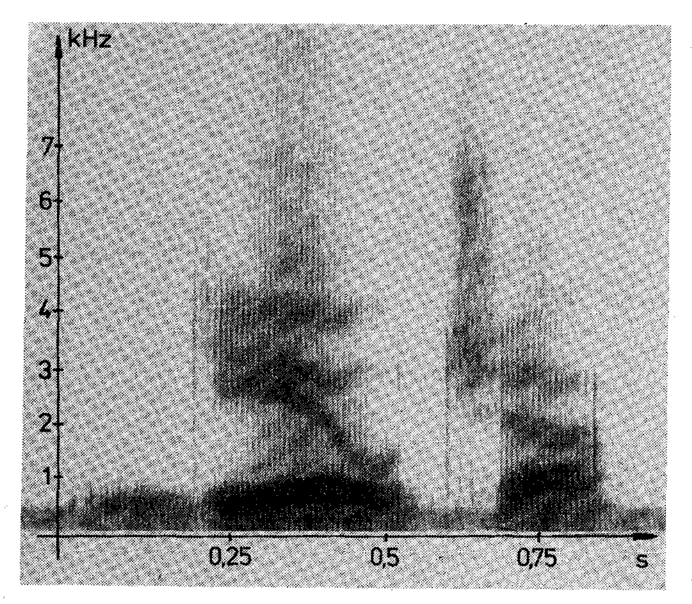
Spoluhláska *v* sa v niektorých pozíciách svojimi akustickými a inými zvukovými črtami správa ako sonóra; ide o presonantické postavenie (pozícia pred nositeľom slabičnosti) pred vokálom a sonórou a o postsonantické postavenie (pozícia po nositeli slabičnosti); v druhom prípade sa fonéma *v* manifestuje ako u̯. Porovnaj sonagramy sonórneho *v* v slove *hlava* (obr. 19) a u̯ v slove *dievča* [ďi̯eu̯ča] (obr. 20).

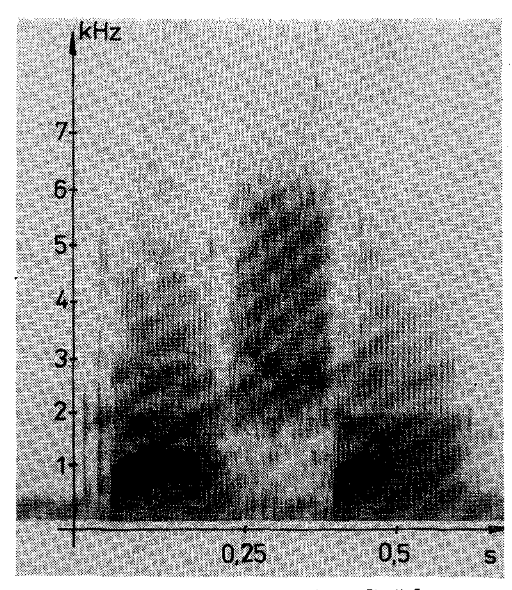
Obr. 19. Sonagram výrazu [hlava]

Šumové spoluhlásky

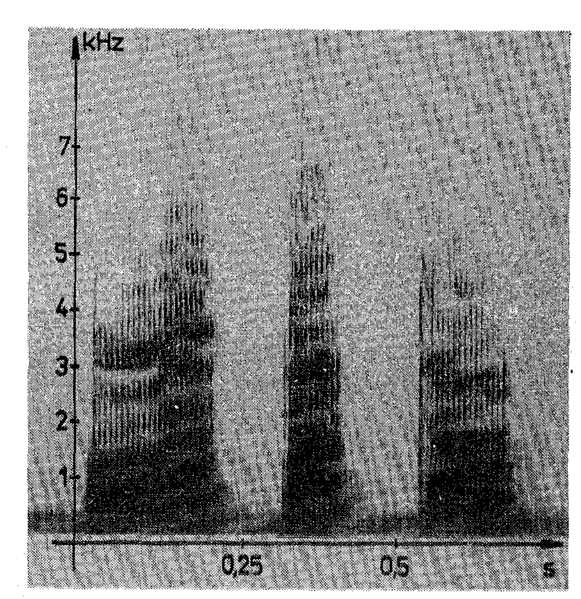
K šumovým spoluhláskam v spisovnej slovenčine zaraďujeme dvadsať prvkov a ich variantov. Sú to z funkčného hľadiska konsonanty *p, b, f, v, t, d, s, z, c, dz* (vo fonetickej transkripcii ʒ), *č, dž* (v transkripcii ǯ), *š, ž, ť, ď, k, g, ch* (v transkripcii x) a *h*. Tieto spoluhlásky (s výnimkou pri sonoritných variantoch *v*; šumová spoluhláska *v* sa vyskytuje v presonantickom posta-

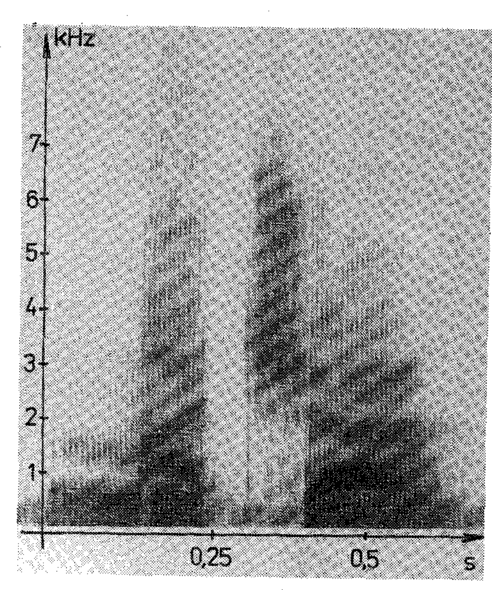
Obr. 20. Sonagram výrazu [ďi̯eu̯ča]

Obr. 21. Sonagram výrazu [kaša]

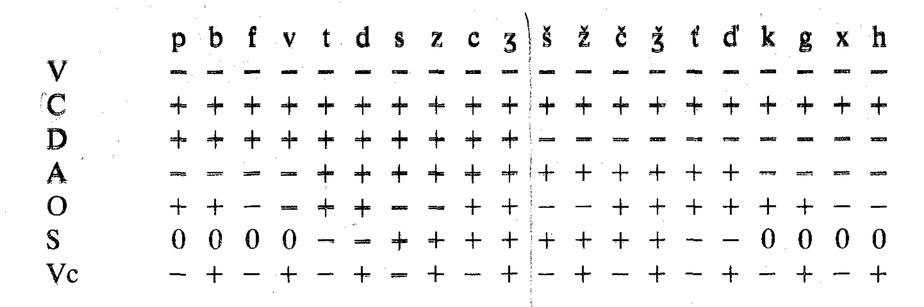
Obr. 22. Sonagram výrazu [lopata]

Obr. 23. Sonagram výrazu [mača]

vení pred šumovým konsonantom) sa z akustického hľadiska vyznačujú neprítomnosťou formantovej štruktúry a prítomnosťou charakteristického šumu. Ich spojité spektrum nemá výraznejšie vyvýšeniny ani nie je rovnomerné pri všetkých frekvenciách. Tieto akustické črty možno ilustrovať výsledkami spektrografickej analýzy. Uvádzame príklad na výrazný trecí šum pri spoluhláske *š* v slove *kaša* (obr. 21), na pulz (pulzy sú veľmi krátke akustické javy; v reči ich vnímame ako výbuchové, explozívne štruktúry) pri spoluhláskach *p* a *t* v slove *lopata* (obr. 22); afrikáty predstavujeme sonagramom spoluhlásky *č* v slove *mača* (obr. 23).

Na základe artikulačných a akustických vlastností a podľa protikladov uvedených na s. 97n. uvádzame matricu dištinktívnych príznakov šumových spoluhlások v spisovnej slovenčine (obr. 24).

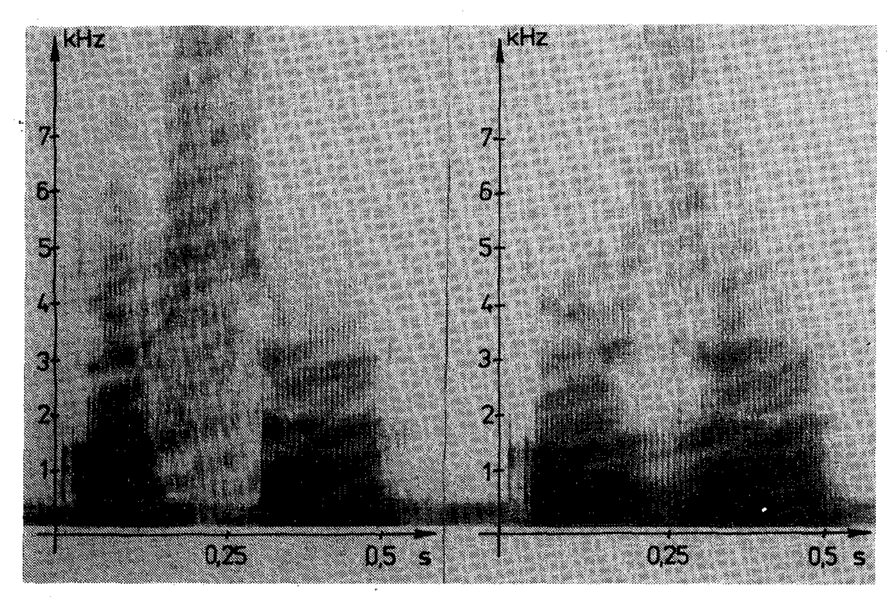

	p	b	f	v	t	d	s	z	c	ʒ	š	ž	č	ǯ	ť	ď	k	g	x	h
V	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
C	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
D	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
A	–	–	–	–	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	–	–	–	–
O	+	+	–	–	+	+	–	–	+	+	–	–	+	+	+	+	+	+	–	–
S	0	0	0	0	–	–	+	+	+	+	+	+	+	+	–	–	0	0	0	0
Vc	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+

Obr. 24. Konfigurácia dištinktívnych príznakov šumových spoluhlások v slovenčine

Vlastnosť Vc a Vc° pri šumových spoluhláskach je daná prítomnosťou, resp. neprítomnosťou hlasivkového tónu, čo sa pri spektrografickej analýze zaznamenáva sýtosťou pruhu na spodnom okraji sonagramu (tmavé pole pri spoluhláskach s prítomnosťou hlasivkového tónu – porovnaj protiklad hlások *s* a *z* vo výrazoch *kosa* a *koza* na obr. 25). Vlastnosť Vc je vlastnosťou korelačného príznaku, a teda je neutralizovateľná; šumové spoluhlásky prostredníctvom protikladu Vc – Vc° vytvárajú znelostnú koreláciu, ktorá v spisovnej slovenčine pozostáva z desiatich dvojíc foném.

Poznámka. Pripomíname, že sú aj iné opisy fonologického systému slovenčiny (Horecký, 1975; Pauliny, 1968; 1979).

Obr. 25. Sonagramy výrazov [kosa] a [koza]

Kombinácie foném

Fonémy sa pri výstavbe a diferencovaní významových jednotiek nekombinujú náhodne. Vo zvukovej kombinatorike sa odrážajú isté zákonitosti radenia foném, vyplývajúce z artikulačných a akustických osobitostí ich fonetických korelátov, ale aj z ich systémového zaradenia. Kombinácie foném sa v jazyku utvorili jednak podľa zásady „najmenšej námahy" rečových orgánov pri ich tvorení, ale zároveň vznikali na pozadí systémovo vynútených jazykových zmien; cez ne a s nimi sa utvárali nové jazykové, a teda aj kombinačné osobitosti príslušnej jazykovej sústavy až po jej dnešný dynamický stav.

Niektoré kombinačné zákonitosti slovenčiny

Fonémy sa zúčastňujú na modelovaní významových jednotiek v dvoch smeroch: syntagmaticky (lineárne) a paradigmaticky (komutatívne). Paradigmatické využívanie fonologických protikladov a kontrastov, diferencujúcich fonémy, je širšie, univerzálnejšie. Na pozadí kombinačných a distribučných pravidiel prejavujúcich sa a zisťovaných pri paradigmatickom „obmieňaní" jazykových sekvencií sa vymedzujú fonémy ako zvukové jednotky s dištinktívnou funkciou (porovnaj vymedzenie foném *k, v, h* podľa kontrastného výskytu v slovách *klas, vlas, hlas* a pod.). Pravda, aj paradigmatické využívanie foném sa „odhaľuje" cez časovo podmienený nevyhnutný lineárny sklad zvukových segmentov stvárňujúcich významové prvky.

Pri lineárnom radení foném do vyšších jednotiek jazykového systému sa v slovenčine najčastejšie uplatňujú základné protiklady: C – C° (šumové spoluhlásky a sonóry – vokály) a V – V° (vokály a sonóry – šumové spoluhlásky). Pravda, pri takto kontrastujúcich fonémach sú „ticho" prítomné aj ostatné fonologické vlastnosti, viac sa odhaľujúce pri paradigmatickom využívaní foném; tu vlastne „tieňujú" uvedené základné fonologické opozície. Frekvenčne najzaťaženejším kontrastom je C– C° s obligátnou opozíciou V° – V (26,5 %) a jeho obrátené poradie (20,9 %), teda protiklad šumovej (nesonórnej) spoluhlásky a samohlásky. Protiklady foném diferencovaných dvoma základnými vlastnosťami CV° – C°V a C°V – CV° predstavujú v spisovnej slovenčine 47,4 %, teda takmer polovicu všetkých kontrastov, „viditeľne" sa uplatňujúcich pri syntagmatickom radení zvukových prvkov v rámci slova; protiklad C– C°/C° – C (s rovnakou vlastnosťou V) sa využíva na 33,8 % (ide o protiklad sonórnych spoluhlások a vokálov) a opozícia V– V°/V° – V (s rovnakou vlastnosťou C) sa využíva na 10,3 % (ide o protiklad sonórnych a šumových spoluhlások). Pomocou základných protikladných fonologických vlastností sa teda v spisovnej slovenčine „hrubo" diferencuje absolútna väčšina foném v rámci slova (91,5 %).

Z uvedeného vyplýva, že pre slovenčinu nie je typické radenie foném, ktoré málo kontrastujú (toto zrejme možno konštatovať – s istým zrelatívnením – o jazykoch všeobecne); takéto zvukové konfigurácie majú vyhradené osobitné miesto (napr. hiát, kombinácia dvoch vokálov v rámci slova sa môže vyskytnúť v podstate len na morfematickej hranici predpona + základ slova; porovnaj napr. výrazy *pootvoriť, neoblomný, naučiť sa*), prípadne fonémy v nich sú zasahované neutralizačnými zmenami (porovnaj napr. neutralizáciu konsonantických protikladov Vc – Vc° a S – S° – s. 117n.; 122n.); výsledky neutralizácií „špeciálnejších" fonologických

protikladov sa tak často „vracajú" k univerzálnejším opozíciám (napr. pri protiklade S – S°).

Základný slabičný kontrast v jazyku konsonant + sonanta (konsonant + nositeľ slabičnosti) sa môže rozlične kombinovať. V spisovnej slovenčine – podobne ako v iných jazykoch – je najbežnejšie spojenie CV (konsonant + vokál, presnejšie konsonant + sonanta; za vokály pri tejto kombinačnej následnosti foném treba pokladať všetky slabičné prvky, teda aj slabičné *r, l, ŕ, ĺ*). Toto spojenie pri jednoslabičných slovách predstavuje takmer polovicu, pri dvojslabičných až päťslabičných slovách približne štvrtinu všetkých spoluhláskovo-samohláskových variácií. Uvedené základné modely sa „napĺňajú" prevažne týmito kombináciami (vysvetlenie symboliky: C_s = sonórny konsonant, C_0 = záverový nesonórny/šumový konsonant, C_f = úžinový nesonórny/šumový konsonant): pri jednoslabičných slovách C_sV a C_fV, pri dvojslabičných slovách C_sVC_sV a C_fVC_sV, pri trojslabičných slovách $C_sVC_0VC_sV$ a $C_0VC_0VC_sV$, pri štvorslabičných slovách $C_0VC_fVC_sVC_sV$ a $C_0VC_sVC_fVC_sV$, pri päťslabičných slovách $C_0VC_sVC_0VC_0VC_fV$ a $C_sVC_0VC_0VC_sVC_0V$. Kombinácia CV – pretože sa pri nej uplatňuje najväčší kontrast, maximálna rozdielnosť zvukov – nepredstavuje nijaký problém pri delení slov na slabiky (slabičné rozhranie je medzi V a C, porovnaj napr. výrazy *la-vi-ca, ta-bu-ľa* a i.); ide o typ slabiky, ktorý je najprirodzenejší, a teda komunikačne (artikulačne, akusticky i percepčne) najústrojnejší. Pravda, aj ostatné typy spoluhláskovo-samohláskových kombinácií, ktoré sú z hľadiska slabičného rozhrania jednoznačné, majú vysokú frekvenciu: CVC (26 %), CVCVC (14 %), CVCVCVC (12 %) atď.

Konsonanticko-vokalická výstavba slov v spisovnej slovenčine odráža tento základný model slabiky; zároveň však s rastom slabičnosti slov sa vyrovnávajú pravdepodobnosti rozličných spoluhláskovo-samohláskových kombinácií. Popri kontrastoch vnútri slabiky sa pri viacslabičných slovách uplatňujú aj rozdielnosti v zložení jednotlivých slabík. Dá sa formulovať téza, že čím má slovo vyššiu slabikovú dĺžku, s tým menšou pravdepodobnosťou sa dá predvídať jeho konsonanticko-vokalické zloženie.

Analýza konsonanticko-vokalického zloženia slov v spisovnej slovenčine odkrýva aj ďalšiu zákonitosť: pomer vokálov a konsonantov sa vyrovnáva so zvyšovaním slabičnosti slov – pri jednoslabičných slovách je 1 : 1,36, pri dvojslabičných 1 : 1,43, pri trojslabičných 1 : 1,32, pri štvorslabičných 1 : 1,25, pri päťslabičných 1 : 1,19, pri šesťslabičných 1 : 1,12, pri sedemslabičných 1 : 1,10. Z tejto skutočnosti vyplýva dôležitý záver: Pomer vokálov a konsonantov v spisovnej slovenčine závisí od priemernej slabikovej dĺžky slova. Text s nižšou priemernou slabikovou dĺžkou signalizuje väčšie konsonanticko-vokalické rozpätie a naopak. Uvedený jav môže slúžiť ako základný rozlišujúci príznak pri prvom dotyku so štylisticky diferencovaným textom. Zistená stúpajúca samohláskovosť v smere viazaný verš → voľný verš → próza má teda svoje vnútorné jazykové odôvodnenie: vo viazanom verši je zároveň najnižšia priemerná slabiková dĺžka slova a v próze zasa vykazuje najvyššie hodnoty; voľný verš stojí uprostred.

Pri rozbore pomeru konsonantov a vokálov v okrajových postaveniach slova (na začiatku a na konci slov) sa ukázalo, že v spisovnej slovenčine vzhľadom na opozíciu začiatok slova – koniec slova sa konsonanty zoskupujú na začiatku slov (pomer samohlások a spoluhlások je

tu 1 : 1,25; na konci slov 1 : 1,03). Prvá slabika slova je v slovenčine spravidla aj nositeľom dôležitej prozodickej vlastnosti – prízvuku, realizovaného na sonante. Tým sa dynamické napätie konsonant – vokál vyrovnáva.

Spoluhláskové skupiny a fonologické protiklady

V spisovnej slovenčine je frekvenčný pomer spoluhlások a samohlások približne 1,3 : 1. Podľa tohto zistenia slovenčina stojí medzi románskymi jazykmi (vyššia samohláskovosť) a germánskymi jazykmi (nižšia samohláskovosť).

Z pomeru spoluhlások a samohlások v slovenčine vyplýva existencia spoluhláskových skupín v slovenských slovách. Treba pritom upozorniť, že pri skúmaní spoluhláskových zoskupení i ďalších kombinačných zákonitostí sa musí vychádzať zo slova ako základnej sémanticko-rytmickej jednotky, základnej premiestniteľnej jednotky jazyka, v ktorej sa zvukové reťazce montujú na pozadí historicky podmienených, synchronicky ustálených (ale dynamických) pravidiel. Veď napríklad aj isté zmeny foném (neutralizácie) sa uskutočňujú v rámci slova, za hranice slova neprechádzajú.

V spisovnej slovenčine sa vyskytujú dvojčlenné, trojčlenné a štvorčlenné konsonantické skupiny (päťčlenná skupina sa objavuje len veľmi okrajovo; porovnaj slovo *nervstvo*). Z nich – podľa očakávania – sú najčastejšie dvojčlenné spoluhláskové skupiny, pričom štvorčlenné skupiny konsonantov majú takmer zanedbateľnú frekvenciu. V lineárnych reťazcoch spisovnej slovenčiny je v priemere až každá 9.–10. spoluhlásková skupina iná než dvojčlenná (a zasa s vysokou pravdepodobnosťou uvedená iná skupina je trojčlenná). Dá sa to ľahko overiť pozorovaním akéhokoľvek textu spisovnej slovenčiny. Je pritom zákonité, že práve najnižšia – dvojčlenná skupina spoluhlások je najčastejšia. Vyplýva to z komunikačnej uspôsobenosti slovenčiny (podobne ako iných jazykov); čím je v jazyku viac a bohatších zoskupení konsonantov, tým je väčšia náročnosť na prácu artikulačných orgánov hovoriaceho aj sluchového aparátu počúvajúceho. Súvisí to s tým, že v takýchto fonických zoskupeniach sa jednotlivé fonémy rozlišujú menej než pri stretnutí spoluhlások a samohlások. Ide zároveň o jedno z najzložitejších miest kodifikácie ortoepickej normy.

Najviac spoluhláskových skupín sa v rámci slova vyskytuje v tzv. intersonantickej pozícii, medzi dvoma nositeľmi slabičnosti (55,3 %), menej na začiatku slova (42,9 %) a najmenej na konci slova (1,8 %). Absolútna frekvenčná prevaha dvojčlenných konsonantických skupín v porovnaní s trojčlennými a štvorčlennými skupinami spoluhlások badateľne stúpa od pozície na začiatku slova (92 %) cez intersonantické postavenie (94 %) po pozíciu na konci slova (96 %).

Ukazuje sa, že v spisovnej slovenčine je najcitlivejším miestom spoluhláskovej skupiny okrajová (najmä koncová) pozícia slova. Táto zákonitosť súvisí so štruktúrou slabiky.

Začiatok slova je súčasne začiatkom prvej slabiky slova a koniec slova sa prekrýva s koncom poslednej slabiky slova; tu sú teda hranice slabík (na začiatku slova z ľavej strany a na konci slova z pravej strany) jednoznačné. Najväčšia frekvenčná aj kombinačná zaťaženosť spoluhláskovej skupiny medzi dvoma nositeľmi slabičnosti súvisí s možnosťou slabičného rozhrania vnútri tejto skupiny na rozdiel od jednoznačnej slabičnej hranice v okrajových miestach slova. V slove *strecha* je skupina *str-* začiatkom prvej slabiky, v slove *bystrý* sa však intersonantická skupina *-str-* môže aj rozčleniť; tu sú možné až tri delenia na slabiky – *by-strý, bys-trý* a *byst-rý.*

Výskum spoluhláskových skupín v troch pozíciách v slove v závislosti od slabikovej dĺžky priniesol ďalšie zaujímavé zistenia: čím má slovo vyššiu slabikovú dĺžku, tým dominantnejšie postavenie má v ňom intersonantická pozícia konsonantickej skupiny; to znamená, že spoluhláskové zoskupenia na začiatku a na konci slova sa vyskytujú predovšetkým v menejslabičných slovách. Toto zistenie má určité dôsledky pre výstavbu i rozbor umeleckého textu: vo viazanom verši (nižšia priemerná slabiková dĺžka slova) možno zákonite očakávať viac spoluhláskových skupín (napr. s možnosťou eufonického alebo eufonicko-rytmického a či eufonicko-sémantického využitia) v okrajových pozíciách slova než vo voľnom verši a v próze (vyššia priemerná slabiková dĺžka slova).

Aké je frekvenčné zaťaženie konkrétnych spoluhláskových skupín v spisovnej slovenčine? Štvorčlenné spoluhláskové skupiny sa na začiatku slova viažu na predponu *vz-* (resp. na jej fonetický variant *fs-*), vnútri slova zasa na produktívnu slovotvornú príponu *-stvo.* Najtypickejšími štvorčlennými skupinami spoluhlások (uvádzame ich podľa konkrétnej zvukovej realizácie) sú *-nstv-, -rstv-, -ľstv-, -mstv-, -šstv-.*

Trojčlenné spoluhláskové skupiny sa vyskytujú vo všetkých troch pozíciách slova (na začiatku slova, medzi dvoma nositeľmi slabičnosti, na konci slova); najviac vnútri slova, menej na jeho začiatku, úplne okrajovo v koncovom postavení. Na začiatku slova sú najčastejšie spojenia: *str-, fst-* (graficky *vst-/vzt-*), *skr-, vzd-, zdr-, skl-, vžd-, skľ-;* v intersonantickej pozícii: *-str-, -nsk-, -stn-, -rsk-, -spr-;* na konci slova sa vyskytuje len niekoľko zoskupení, najvyššiu frekvenciu má z nich *-jsť* (prípadne jeho fonetický variant *-jzď*), ostatné sú veľmi zriedkavé a vyskytujú sa v podstate len v cudzích slovách.

Pri dvojčlenných spoluhláskových skupinách sú pre zvukovo-kombinačnú charakteristiku slovenčiny dôležité konfigurácie so sonórnymi spoluhláskami. Systém spisovnej slovenčiny vylučuje v postavení na absolútnom začiatku slova kombináciu sonóra + šumová spoluhláska. Niekoľko osihotených výrazov typu *rty, lkať* nenarúša túto zákonitosť; ide o slová prevzaté z češtiny, v ktorej je toto zoskupenie bežné, s príznakovým štylistickým využitím (sú to poetizmy a knižné výrazy). Podobne ani „zrkadlová", koncová pozícia slova nepripúšťa kombináciu šumová spoluhláska + sonóra (na rozdiel od češtiny alebo iných jazykov).

V kombinácii dvoch sonór (o „sonórnom" v porovnaj nižšie) sú v spisovnej slovenčine na začiatku slova iba také prípady, keď sa na prvom mieste vyskytuje spoluhláska *m* (*mráz, mlieko, mladý, mnoho*). Táto skutočnosť môže – okrem iného – súvisieť aj s nižšou „sonoritou" tohto konsonantu, najmä v porovnaní so spoluhláskami *r* a *l.* Medzi nositeľmi slabičnosti je takáto frekvenčná postupnosť dvoch sonórnych spoluhlások: *-rn-, -mn-, -rň-, -nn-, -jn-, -ln-, -jň-.* Tieto spoluhláskové skupiny sú najčastejšie pri tvorení adjektív a adverbií (porovnaj *cenný, verne* – [verňe]). Na konci slova sa kombinácie dvoch sonór vyskytujú len

veľmi zriedka: *-jn* (napr. v slove *kombajn*), *-lm* (*film*), *-rň* (*čerň*); ide takmer výlučne o slová cudzieho pôvodu.

Dvojčlenné zoskupenia šumových spoluhlások a sonór sú veľmi časté. Na začiatku slova sú typické tieto skupiny: *pr-, kr-, tr-, sl-, hl-, vr-, hr-, dr-, br-, zm-;* vnútri slova: *-dn-, -br-, -pr-, -ľk-, -nk-, -tr-, -sl-, -dň-, -sľ-;* na konci slova sú aj tieto kombinácie dosť vzácne a vyskytujú sa v najmenšom počte prípadov (ide napr. o skupiny *-nt, -rt, -rs, -rš, -lt* – zväčša v slovách cudzieho pôvodu). Ako sme už uviedli, systém spisovnej slovenčiny pripúšťa v postavení na začiatku slova len poradie šumová spoluhláska + sonóra (*krík*), na konci slova opačne: sonóra + šumová spoluhláska (*park*). Zmena tohto poradia by znamenala zvýraznenie príznaku vokálnosti sonórnej spoluhlásky, čím by vznikla nová slabika. Miesto slabičného rozhrania je totiž v týchto pozíciách slova jednoznačné. V postavení medzi dvoma nositeľmi slabičnosti je – podľa očakávania – najväčšia variácia týchto spoluhláskových kombinácií (porovnaj napr. *mokrý – morka*). Je zaujímavé, že aj v tejto pozícii, podobne ako na začiatku slova (tu je to však výlučné poradie), prevláda zoskupenie šumová spoluhláska + sonóra. „Kombinačný návyk" z postavenia na začiatku slova akoby sa prenášal aj do postavenia medzi dvoma nositeľmi slabičnosti. Možnosť výskytu zoskupenia spoluhlások v poradí sonóra + šumový konsonant je v tejto pozícii daná slabičným rozhraním medzi obidvoma spoluhláskami.

V dvojčlenných kombináciách šumových spoluhlások je toto frekvenčné poradie na začiatku slova: *st-, sv-, kt-, sp-, fš-, dv-, sk-, tv-, zv-, sť-,* v intersonantickom postavení: *-st-, -sť-, -tk-, -sk-, -čk-, -šť-, -šk-, -ck-;* na konci slova: *-sť, -zď, -cť.* Z dvojčlenných spoluhláskových skupín je kombinácia dvoch šumových spoluhlások na konci slova najčastejšia a slovenčine najbližšia. Celkove však je aj toto zoskupenie spoluhlások v koncovej pozícii slova v porovnaní s ostatnými dvoma postaveniami v slove najmenej frekventované a najmenej pestré. V skupinách dvoch šumových spoluhlások je v spisovnej slovenčine oveľa prirodzenejšie poradie frikatíva + okluzíva než naopak, a to vo všetkých troch postaveniach v rámci slova.

Rozbor spoluhláskových skupín zároveň ponúka možnosti sledovať fonologické protiklady, v ktorých konsonanty navzájom stoja. Kombinačné zákonitosti slovenčiny nedovoľujú uplatniť v spoluhláskových skupinách všetky fonologické protiklady. Tak napríklad nemôže v konsonantickej skupine stáť vedľa seba znelá a neznelá šumová spoluhláska (alebo naopak), pretože vlastnosť (ne)znelosti pri takomto zoskupovaní spoluhlások sa neutralizuje, zastiera. Treba poznamenať, že spoluhláska *v* sa v tejto kombinácii foném správa ako sonóra, môže sa teda v rámci slova pred ňou vyskytnúť znelá aj neznelá šumová spoluhláska (*dvor – tvor*). Alebo iný príklad: v konsonantických skupinách nemôžu stáť spoluhlásky *t, d, ť, ď* pred sykavkami, pretože sa tu neutralizuje protiklad nesykavosť – sykavosť. Z uvedeného vyplýva, že v konečnom ustrojení spoluhlásková skupina má len také konsonanty, ktorých vlastnosti sa v príslušnom kontexte neneutralizujú.

Komunikačné uspôsobenie jazykového systému sa prejavuje aj pri utváraní spoluhláskových skupín; ide o tendenciu využiť väčšie zvukové rozdiely medzi spoluhláskami zúčastnenými na výstavbe týchto skupín. Pri konsonantoch je najviditeľnejší rozdiel medzi sonórnymi a šumovými spoluhláskami (ide o opozíciu V – V°); je teda zákonité, že sa tento protiklad v konsonantických zoskupeniach využíva veľmi často. Okrem tejto opozície sa pri výstavbe spoluhláskových skupín využíva najčastejšie protiklad O° – O.

V najfrekventovanejších typoch štvorčlenných spoluhláskových skupín kontrastujú fonémy svojimi vlastnosťami v takomto poradí: V – V°, O° – O, O – O° (resp. V° – V; ide o skupiny typu *nstv, rstv, lstv*); tu najprv kontrastuje sonóra s nasledujúcou nesonórou (šumovou spoluhláskou), ďalej úžinová šumová spoluhláska so záverovou a nakoniec záverová šumová spoluhláska s úžinovou (resp. nesonóra so sonórou). V trojčlenných skupinách spoluhlások je najčastejší takýto sled kontrastujúcich vlastností: O° – O a V° – V; ide o zoskupenie typu *str, spr, skr, zdr, skl,* teda o súvislé poradie úžinovej šumovej spoluhlásky, záverovej šumovej spoluhlásky a sonóry. Protiklad V° – V sa ďalej uplatňuje vo veľmi „obľúbených" zoskupeniach šumovej a sonórnej spoluhlásky v dvojčlenných konsonantických skupinách, protiklad O° – O (oveľa častejšie v tomto poradí než naopak, ako sme uviedli) sa zasa ako najčastejší využíva pri kombináciách dvoch šumových spoluhlások. Ostatné fonologické protiklady spoluhlások (napr. D – D°, A – A°) sa na vykreslenie kontrastu konsonantov v spoluhláskových skupinách využívajú zriedkavejšie.

Zvuková exkluzívnosť, nápadnosť, frekvenčná okrajovosť istej spoluhláskovej skupiny sa môže v jazyku využiť ako „vonkajší" signál expresívnosti slova.

Ak si premietneme zaradenie spoluhláskovej skupiny do zvukového „kontextu" slova a slabiky, ukáže sa, že táto skupina ako celok kontrastuje so susedným vokálom protikladom C – C°. Aj v slabikách s konsonantickými skupinami sa v podstate uplatňuje kontrast spoluhláskovej a samohláskovej zložky. V tomto zmysle protiklad spoluhláskovej skupiny a susedného vokálu splýva do najvšeobecnejšej opozície zvukovej sústavy jazyka: spoluhláska – samohláska.

Aj rozbor spoluhláskových skupín potvrdzuje známy fakt „obojživelnosti" sonórnych spoluhlások. Ich samohláskovosť (vlastnosť V), resp.

spoluhláskovosť (vlastnosť C) sa vždy vníma na pozadí najbližšieho zvukového okolia. Z toho vyplývajú svojrázne kombinačné, distribučné, frekvenčné a funkčné osobitosti týchto foném, a teda aj ich jednoznačné zaťaženie pri výstavbe spoluhláskových skupín.

Treba ešte poznamenať, že frekvencia nesonánt v spoluhláskových skupinách (v slovenčine sú tu najvyťaženejšie konsonanty *s, r, t, n, k, m, v*) v základných črtách odráža frekvenciu spoluhlások v spisovnej slovenčine vôbec.

Neutralizácie a alternácie

Neutralizácia je fonologický jav, pri ktorom ide o vplyv fonémy na fonému (alebo prozodémy na prozodému – o prozodéme porovnaj na s. 130). Ide o zmenu fonémy (prozodémy) na inú fonému (prozodému) vynútenú zvukovým, fonickým okolím. Napríklad v slove *briezka* sa foném *z* pod tlakom nasledujúcej fonémy *k* neutralizuje podľa protikladu znelosť – neznelosť (Vc – Vc°) a realizuje sa ako [s]. V tvare dat. pl. *bránam* (na rozdiel od tvaru *ženám*) dlhá chronéma (jedna z prozodém spisovnej slovenčiny) realizovaná v prvej slabike si vynucuje skrátenie nasledujúcej systémovo dlhej chronémy (ide o neutralizáciu protikladu Lg – Lg°). Neutralizácie sú teda **kombinačné** zmeny foném (prozodém). Môžu prebiehať **regresívne** (zvukový prvok sa mení pod vplyvom nasledujúceho prvku, napr. neutralizácia protikladu Vc – Vc°) alebo **progresívne** (zvukový prvok sa mení pod vplyvom predchádzajúceho prvku, napr. neutralizácia protikladu Lg – Lg°).

Neutralizácia sa realizuje ako **asimilácia, disimilácia** alebo **redukcia.** Pri asimilácii sa neutralizovaný zvukový prvok prispôsobuje príslušnou fonologickou vlastnosťou neutralizujúcemu zvukovému prvku (napr. protiklad Vc – Vc°), pri disimilácii ide o rozlíšenie, resp. zvýšenie rozdielu dvoch zvukových prvkov (napr. praslovanské * plet-ti → plesti,* ved-ti → ves-ti; sem by sme mohli zaradiť aj neutralizáciu protikladu Lg – Lg°: dlhá sonanta + dlhá sonanta → dlhá sonanta + krátka sonanta), pri redukcii sa vokál v príslušnom zvukovom kontexte nahrádza iným vokálom (napr. v ruštine sa vokál *o* v pozícii pred prízvučnou slabikou alebo v prvej neprízvučnej slabike slova nahrádza vokálom *a*).

Alternácia (striedanie fonických prvkov) je fonologický (morfonologický) jav, pri ktorom ide o vplyv morfémy na fonému (prozodému). Je to zámena fonémy v rámci morfémy inou fonémou, fonematickou nulou alebo spojením foném. Na rozdiel od neutralizácií sú pri alternácii zmeny fonických prvkov vynútené nie zvukovým, ale významovým okolím. Napríklad pri tvorení názvov mláďat nastávajú v slovenčine zmeny spoluhlások *t, d, n, l, k, ch, h, g* na *ť, ď, ň, ľ, č, š, ž, dž* (*kvet/kvieťa, had/háďa, žena/žieňa, vyžla/výžľa, vlk/vĺča, mucha/múša, úbohý/úboža, striga/strídža*); tieto zmeny nie sú vynútené nasledujúcim vokálom *a* ako fonémou, ale derivačnou morfémou, slovotvornou príponou *-a*, ktorou sa tvoria uvedené odvodeniny (v slovenčine neplatí pravidlo, že by sa na morfematickom švíku pred vokálom *a* menili uvedené konsonanty na svoje alternačné pendanty). Alternácie sú **nekombinačné** (voľné) zmeny fonických prvkov. Podľa druhu alternujúcich foném sa rozdeľujú na **vokalické** a **konsonantické.**

Pohybom alternánt (aj „alternánt" neutralizačného typu), alternujúcich foném vznikajú určité zvukové obmeny tej istej morfémy. Tak napr. koreňová morféma *vlk-* môže mať v spisovnej slovenčine ešte ďalšie variácie: *vlg-* [vl̥g‿na‿lúke], *vlc-* (*vlc-i*), *vlč-* (*vlč-ic-a*), *vĺč-* (*vĺč-a*); ide o tzv. **alomorfémy** (rozličné realizácie tej istej morfémy). Alternanty *k/(g)/c/č* a *l/ĺ* tvoria alternačný rad, skupinu, množinu foném vyskytujúcich sa v tej istej morféme. Takáto množina foném sa nazýva **morfonéma.** Jazykovedná disciplína, ktorá skúma využívanie fonologických prostriedkov v morfológii, t. j. fonematické zloženie morfém, hranice medzi morfémami a alternácie, sa nazýva **morfonológia.**

Neutralizácia protikladu Lg – Lg°

Už sme uviedli, že protiklad Lg – Lg° sa v slovenčine využíva na významové rozlíšenie slov a tvarov. Táto schopnosť uvedeného protikladu realizovaného osobitnou prozodémou – chronémou (z fonetického hľadiska sa tento zvukový jav bežne nazýva kvantitou) manifestujúcou sa na sonantických fonémach sa však v spisovnej slovenčine reguluje osobitnou zákonitosťou, neutralizáciou, tzv. rytmickým zákonom, rytmickým krátením. Priebeh tejto neutralizácie je progresívny; časovo „staršia" dlhá slabikotvorná fonéma pôsobí na nasledujúceho nositeľa slabičnosti v rámci slova a vynucuje si jeho skrátenie. Rytmický zákon, skracovanie systémovo

dlhej slabiky po dlhej slabike spôsobuje, že protiklad Lg – Lg° sa v slovenčine dá na významové rozlíšenie vyťažiť len v tých prípadoch, keď sa tento dištinktívny príznak neneutralizuje, nezastiera. Pozíciou maximálneho fonologického rozlíšenia pre protiklad Lg – Lg° (pozíciou, v ktorej sa môže realizovať dlhý aj krátky nositeľ slabičnosti, sonantická fonéma s Lg i Lg°) s možnosťou fonologicko–sémantickej dištinkcie je v spisovnej slovenčine:

a) postavenie v 1-slabičných slovách (*sud – súd*);

b) postavenie v 1. slabike 2-slabičných až n-slabičných slov (*vila – víla*);

c) postavenie po slabike s Lg° (*pokladnička – pokladníčka*);

d) (teoreticky aj) postavenie v slabike s Lg po slabike s Lg.

Sonantická fonéma s vlastnosťou Lg° po slabike s vlastnosťou Lg v rámci slova je v neutralizačnom postavení, v pozícii minimálneho fonologického rozlíšenia.

Rytmický zákon je zvukový jav, ktorý preniká predovšetkým tvaroslovnou, morfologickou rovinou spisovnej slovenčiny. Uplatňuje sa pri podstatných menách (*ženám – trávam, uliciam – sviecam, mestá – miesta, srdcia – skielca*), pri adjektiváliách (*dobrý – krátky, cudzí – svieži, prvý – piaty*) a pri slovesách (*volám – rátam, robím – chválim*), zasahuje teda významovo najvýraznejšie, najsýtejšie a funkčne najzaťaženejšie skupiny slovných druhov. Zvuková sústava jazyka však nepracuje izolovane; zvukové jednotky (fonémy) slúžia na výstavbu významových jednotiek (morfém, slov). Tak na seba narážajú zákonitosti zvukovej a významovej roviny; z ich spätia a napätia sa rodí výsledný tvar, ktorý nesie pečať viacerých, zavše aj protichodných tendencií v jazyku. Významová, obsahová stránka výrazu je pri týchto spolupôsobiacich i proti sebe idúcich silách základná, dominantná.

Aj uvedená zvuková zákonitosť spisovnej slovenčiny – neutralizácia kvantity, rytmický zákon – sa v niektorých prípadoch narúša pod tlakom iných rovín. Výnimky z rytmického krátenia sa dajú odôvodniť zákonitosťami obmedzujúcimi platnosť tohto zvukového pravidla z tvarových dôvodov. Všimnime si ich bližšie a pokúsme sa pre ne nájsť spoločného menovateľa.

Tradične sa za výnimky z rytmického krátenia pokladajú tieto prípady (ide tu, prirodzene, len o neskrátenú dlhú slabiku stojacu po dlhej slabike): 1. pádové prípony podstatných mien stredného rodu na *-ie* (*lístie*); 2. pádová

prípona *-í* v gen. pl. substantív ženského rodu (*básní*); 3. pádové prípony privlastňovacích prídavných mien typu *páví*; 4. tvary slovies typu *rozumieť* (*zmúdrieť, zmúdriem*); 5. pádová prípona 3. os. pl. prítomného času na *-ia*, prípona prechodníka *-iac* a prípona činného príčastia prítomného *-iaci* (*chvália, chváliac, chváliaci*); 6. prípona činného príčastia prítomného *-úci, -úca, -úce* a prípona činného príčastia minulého *-vší, -všia, -všie* (*vládnúci, vyliavší*); 7. opakovacie slovesá na *-ievať* (*trápievať*); 8. prípony *-ár, -áreň* (*mliekár, mliekáreň*); 9. zložené slová (*tisícnásobný, jedenásťmiestny*); 10. tvary neurčitých zámen s časticou *nie-* (*niečí, niekým*); 11. slová s predponami *ná-, zá-, sú-* (*námietka, zásielka, súčiastka*).

Už sme uviedli, že rytmický zákon preniká morfologickou rovinou spisovnej slovenčiny. Podrobný prieskum výnimočných prípadov z neutralizácie kvantity potvrdzuje toto konštatovanie. Výnimkami v priestore „čistej" morfológie (teda pri modelovaní tvarov v rámci pohybu len najvšeobecnejších morfologických kategórií) sú vlastne len tvary gen. pl. typu *básní* (ktoré možno vysvetliť tendenciou po odstránení homonymie pádových prípon), prvý z možných variantov v gen. pl. *zámien/zámen* a tvary 3. os. pl. prítomného času slovies typu *bránia* (v obidvoch prípadoch mohol pôsobiť aj tlak analógie). A tak spoločným menovateľom výnimočných prípadov z neutralizácie kvantity v spisovnej slovenčine sa stáva signalizovanie protikladu tvarotvorného (morfologického) a slovotvorného (derivačného) procesu. Výnimka z rytmického krátenia je jedným z „vonkajších" znakov pohybu výrazu v rámci slovotvornej paradigmy, prípadne opúšťania priestoru vlastného tvarotvorného procesu. Pri substantívach typu *lístie* a pri adjektiváliách typu *páví* ide aj o odvodzovací proces; o jednoznačný slovotvorný postup ide pri slovesách typu *zmúdrieť* a pri substantívach s odvodzovacími príponami *-ár/-iar, -áreň/-iareň*. Ďalšími výnimočnými prípadmi z rytmického krátenia sú príčastia, „hybridné" tvary, v ktorých sú prostriedky na vyjadrenie slovesnej a mennej charakteristiky; ďalej tvarovo meravý prechodník typu *chváliac* a frekventatíva (upravujúce lexikálno-gramatickú kategóriu vidu: *súdievam, tvárievam sa*). Slovotvorný pohyb naznačuje aj spojenie dlhej predpony *ná-, zá-, sú-* s prvou dlhou slabikou základu slova (*námietka, zásielka, súcitiť*). Zostávajú zloženiny typu *viacnásobný* a *niečí*; tu v pravom zmysle slova nejde o narúšanie neutralizácie kvantity (tento zvukový jav, podobne ako iné typy

neutralizácie, neprekračuje rámec slova; aj tu však ide o signalizovanie slovotvorného procesu). Znakom rozhrania častí zložených slov je v tvaroch typu *viacnásobný, päťmiestny* aj neutralizácia protikladu Vc – Vc° [vi̯aʒnásobní, päďmi̯estni] (konkrétne zmena neznelej šumovej spoluhlásky na znelú pred sonórou), ktorá v takejto podobe prebieha iba na hraniciach slov a na morfematickom švíku predpona + základ slova.

Rozhranie tvarotvorného a slovotvorného procesu sa teda v spisovnej slovenčine – okrem iného – hlási priebehom neutralizácie kvantity a nerešpektovaním tejto neutralizácie (rytmického zákona). O ďalšom rozdiele medzi obidvoma procesmi, ktorý vyplýva z pohybu kvantitatívne modulovaných slabík, pozri pri vokalických alternáciách.

Neutralizácia protikladu Vc – Vc°

V slovenskom fonologickom systéme má protiklad Vc – Vc° (znelosť – neznelosť) – najmä vzhľadom na počet i frekvenciu členov tohto korelačného protikladu – dominantné postavenie.

Znelostnú koreláciu v spisovnej slovenčine vytvára desať dvojíc foném: *p – b, f – v, t – d, s – z, c – ʒ, š – ž, č – ǯ, ť – ď, k – g, x – h*. Zákony znelostnej neutralizácie (smer tejto neutralizácie je regresívny) sa však pri všetkých uvedených dvojiciach neuplatňujú rovnako. Platí to najmä o protiklade *f – v* a *x – h*.

Tak ako pri ostatných dvojiciach – vzhľadom na neutralizáciu vlastnosti Vc/Vc° – platí v spisovnej slovenčine pravidlo, že pred fonematickou nulou (na absolútnom konci slova pred pauzou) sa môže vyskytnúť iba šumový konsonant s vlastnosťou Vc°, pri protiklade *f – v* sa toto pravidlo nerešpektuje (v spisovnej slovenčine sa na absolútnom konci slova pred pauzou *v* nerealizuje ako *f*, ale ako *u̯*). Spoluhláska *v* totiž v sebe spája vlastnosti frikatívy a sonóry (o šumovom a sonórnom *v* v slovenčine podrobne písal Á. Kráľ). Neutralizácia *v* na *f* sa uskutočňuje iba v presonantickej pozícii (pred nositeľom slabičnosti) pred fonémou s vlastnosťou Vc° (*v tieni* [f‿ti̯eňi], *povstanie* [pofstaňi̯e]), v postsonantickom postavení sa totiž *v* manifestuje ako *u̯* (*domov* [domou̯], *dievča* [ďi̯eu̯ča], *novší* [nou̯ší], *prv* [pr̥u̯]); neutralizácia *f* na *v* nastáva v postsonantickom postavení v poslednej slabike slova pred fonémou s vlastnosťami VC°, VC a V°CVc (*šéf ústavu*

[šév‿ústavu], *taft na šaty* [tavd‿na‿šati]). Dá sa konštatovať, že dvojica *f* – *v* v spisovnej slovenčine je súčasťou korelácie podľa vlastnosti Vc/Vc°; nie je však v centre tejto korelácie, ale na jej periférii.

Protiklad *x* – *h* sa zákonitostiam korelačného vzťahu podľa vlastnosti Vc/Vc° vymyká v inom smere. Jeho výnimočné postavenie v tejto korelácii vyplýva už z rozdielu v mieste artikulácie oboch členov opozície. Preto sa fonéma *x*, ale aj *h* pred slovom, ktoré sa začína na fonému s vlastnosťami VC°, VC a V°CVc, v spisovnej výslovnosti najčastejšie realizuje ako γ (*prach na ceste* [praγ‿na‿cesťe], *Váh hučí* [Váγ‿hučí] atď.).

Pre fonologickú interpretáciu slovenských foném s vlastnosťami V°CVc a V°CVc° sú dôležité dve pozície v slove:

a) na mieste prvej až predposlednej fonémy v slove (označujeme ju ako $\# F_1 \ldots F_{n-1} \#$) a

b) na mieste poslednej fonémy v slove ($\# F_n \#$).

Šumové konsonanty stojace v rámci slova (na mieste $\# F_1 \ldots F_{n-1} \#$) môžu byť v postavení maximálnej fonologickej diferenciácie, maximálneho fonologického rozlíšenia (MaxFD) alebo v postavení minimálnej fonologickej diferenciácie (MinFD); šumové spoluhlásky stojace na absolútnom konci slova (na mieste $\# F_n \#$) sú vždy v postavení MinFD. Výnimku tu tvorí iba fonéma *v* (porovnaj vyššie). V rámci slova sú šumové spoluhlásky spisovnej slovenčiny v pozícii MaxFD pred fonémami s vlastnosťami VC°, VC a pred fonémou *v;* pred fonémami s uvedenými vlastnosťami sa v realizácii vyskytuje jeden aj druhý člen fonologického protikladu znelosť – neznelosť s možnosťou fonologicko-sémantickej dištinkcie (*kosa – koza, tvor – dvor, prať – brať, chudobný – hudobný, telo – delo, fáza – váza* a pod.).

Toto pravidlo má v spisovnej slovenčine štyri obmedzenia:

a) Na morfematickom švíku predpona + základ slova sú šumové konsonanty v komplementárnej distribúcii: pred základom slova, ktorý sa začína na fonému s vlastnosťami VC°, VC a V°CVc, sa vyskytujú na konci prefixálnej morfémy iba šumové konsonanty s vlastnosťami V°CVc (*zbiť* [zbiť], *zvábiť* [zvábiť], *zorať* [zorať], *odbiť* [odbiť]); pred základom slova, ktorý sa začína na fonému s vlastnosťami V°CVc°, môžu stáť na konci predponovej morfémy iba šumové spoluhlásky s vlastnosťami V°CVc° (*sfarbiť* [sfarbiť], *odchádzať* [otxáʒať]). Tento prípad možno vysvetliť skutočnosťou, že na švíku predpona + koreň slova sú v spisovnej slovenčine podobné kombinačné zákonitosti ako na rozhraní dvoch slov. Tu sa výrazným spôsobom ozýva veľmi silný a jednoznačne vymedziteľný morfematický švík; keď sa táto morfematická hranica vo vedomí používateľov už neuvedomuje, znelostná asimilácia nenastáva (napr. v slovách *smrť, svah, sloh*).

b) Druhé obmedzenie nastáva pred gramatickou morfémou imperatívu v 1. os. pl., ktorá sa začína na fonému *m,* teda fonému s vlastnosťami VC. V realizácii pred ňou stojí iba šumový konsonant s vlastnosťami V°CVc (*píšme* [pížme], *vláčme* [vláǯme], *prosme* [prozme], *plaťme* [plaďme], *pusťme* [puzďme]). Priebeh znelostnej neutralizácie je signálom aglutinačného procesu pri tvorení týchto tvarov.

c) Podobne v dat. sg. mužského a stredného rodu privlastňovacích zámen *nášmu, vášmu* [nážmu, vážmu] sa vyskytuje pred gramatickou morfémou iba šumový konsonant s vlastnosťami V°CVc. Aj tu ide o zvukový znak aglutinačného procesu; priebeh znelostnej neutralizácie v tomto prípade mohla podporovať aj analógia s tvarmi genitívu (resp. pri životných maskulínach aj akuzatívu) sg. *nášho, vášho* [nážho, vážho], na ktoré sa vzťahuje pravidlo o inkompatibilite (nezlučiteľnosti) šumových spoluhlások s rozličnou prítomnosťou vlastnosti (ne)znelosti.

d) Podľa tvarov imperatívu (bod b) vznikla znelostná neutralizácia pred fonémou s vlastnosťami VC v rámci slova aj pri tvare sme [zme].

V ostatných postaveniach v rámci slova sú šumové spoluhlásky vzhľadom na znelosť – neznelosť v pozícii MinFD (vyskytuje sa tu v realizácii vždy iba jeden člen protikladu). Pred fonémou s vlastnosťami V°CVc môže stáť iba fonéma s vlastnosťami V°CVc (*prosba* [prozba], *mlatba* [mládba]) a pred fonémou s vlastnosťami V°CVc° sa manifestuje iba fonéma s vlastnosťami V°CVc° (*briezka* [brieska], *bežte* [bešťe]); v týchto prípadoch sa vzťah medzi šumovými spoluhláskami s vlastnosťou (ne)znelosti realizuje ako komplementárna distribúcia.

Šumové spoluhlásky na mieste $\# F_n \#$ sú vždy v postavení MinFD (okrem *v* – porovnaj vyššie); sú komplementárne viazané. Pred slovom, ktoré sa začína na fonému s vlastnosťami V°CVc°, a pred fonematickou nulou (pred pauzou) sa na konci predchádzajúceho slova v realizácii vyskytuje iba šumová spoluhláska s vlastnosťami V°CVc° (*raz sa stalo* [ras‿sa stalo], *mráz štípe* [mrás‿štípe], *mládež v školách* [mláďeš‿f‿školáx], *dub* [dup], *hrazda,* gen. pl. *hrázd* [hrást], *mozog* [mozok]) a pred slovom,

ktoré sa začína na fonému s vlastnosťami VC°, VC alebo V°CVc, sa na mieste poslednej fonémy predchádzajúceho slova môže vyskytnúť iba šumová spoluhláska s vlastnosťami V°CVc (*žiak odišiel* [žiag‿odišiel], *pes uteká* [pez‿uťeká], *žiak ma čaká* [žiag‿ma čaká], *pes nebreše* [pez‿ňebreše], *žiak beží* [žiag‿beží], *pes drieme* [pez‿drieme]).

Pri znelostnej neutralizácii treba ešte upozorniť na ďalší osobitný prípad: ide o spojenie predložiek *s* a *k* s tvarmi osobných zámen. Namiesto očakávanej asimilácie sú tu pred sonórami a pred *v* neznelé spoluhlásky: *s ním* [s‿ňím], *s ňou* [s‿ňou], *k nemu* [k‿ňemu], *k nej* [k‿ňei] a podobne v ostatných spojeniach týchto predložiek a ich vokalizovaných podôb *so, ku* s tvarmi osobných zámen – *s nami* [s‿nami], *s vami* [s‿vami], *k nám* [k‿nám], *k vám* [k‿vám], *so mnou* [so‿mnou], *ku mne* [ku‿mňe]; podobne sa žiada vyslovovať s neznelým *k* aj spojenia, ktoré sa vyskytujú v básnických textoch: *ku nej, ku nám, ku nim, ku nemu.* Tieto výnimočné prípady nesú na sebe pečať histórie: je v nich zachovaný stav, keď v slovenčine ešte nebola znelostná asimilácia (podrobne o týchto prípadoch píše E. Pauliny). Tvary *so mnou, ku mne* narúšajú zoskupovanie foném a morfém slovenčiny aj v inom smere: na pozadí dnešných kombinačných zákonitostí by sa tu pri predložke *s* žiadala len nevokalizovaná podoba (porovnaj napr. spojenie *s mnohými*), pri predložke *k* aj nevokalizovaná podoba (*k mnohým/ku mnohým*). Ide teda zasa o pozostatky starších vývinových štádií, ktoré sa vďaka svojej vysokej frekvencii mohli v pôvodnej podobe zachovať dodnes.

Na osobitných prípadoch znelostnej asimilácie v slovenčine sme ukázali, že tieto javy sú jednak stopami starších vývinových stupňov, jednak sa v nich odrážajú niektoré súčasné tendencie – patrí k nim aj výrazné vykresľovanie hraníc významových jednotiek (morfém a slov) a signalizovanie stupňa vnímania morfematického rozhrania. Tak sa dostávajú do nového svetla aj niektoré osobitosti tejto neutralizácie: z hľadiska zvukových kombinačných zákonitostí ide o „výnimočné prípady", pohľad cez iné jazykové roviny a tendencie v nich zasa potvrdzuje, že nejde o náhodné, ale zavše funkčne vynútené a zdôvodnené javy.

Fonologické využívanie, zaťaženie členov istej korelácie možno skúmať aj exaktne (na základe ich frekvencie najmä v postaveniach MaxFD). Fonologické zaťaženie korelačných dvojíc s protikladom znelosť – neznelosť v spisovnej slovenčine sme pozorovali porovnávaním troch hodnôt: súčtu pravdepodobnosti jedného i druhého člena opozície (čím vyšší súčet, tým väčšia tendencia k zaťaženiu), pomeru člena opozície s vyššou a nižšou frekvenciou (čím viac sa

výsledok blíži k jednotke, tým rovnomernejšie sú zaťažené oba členy opozície; ideálny stav by sa vyjadril číslom 1, išlo by o členy s rovnakou pravdepodobnosťou) a hodnoty pravdepodobnosti člena opozície s nižším výskytom, „slabšieho" člena opozície (čím vyššia pravdepodobnosť tohto člena opozície, tým väčšie zaťaženie protikladu). Brali sme do úvahy všetky tri ukazovatele; ako najdôležitejšie sa však ukázali hodnoty podielu pravdepodobnosti frekventovanejšieho a menej frekventovaného člena opozície a pravdepodobnosť výskytu člena s nižšou frekvenciou (výsledky pozri v tab. 2).

Tab. 2. Fonologické zaťaženie korelačných dvojíc s protikladom znelosť – neznelosť (pozícia # F_1..... F_n #)

	$p_1 + p_2$	p_1/p_2	p_2
t – d	0,186	1,42	0,077 (d)
s – z	0,148	1,39	0,062 (z)
p – b	0,152	1,67	0,057 (b)
ť – ď	0,066	1,36	0,028 (ď)
š – ž	0,050	1,27	0,022 (š)
x – h	0,065	2,82	0,017 (x)
k – g	0,117	15,71	0,007 (g)
f – v	0,148	36,00	0,004 (f)
c – ʒ	0,030	14,00	0,002 (ʒ)
č – ǯ	0,039	–	0,000 (ǯ)

V spisovnej slovenčine je v rámci celého slova (# F_1...F_n #) z desiatich korelačných dvojíc s protikladom znelosť – neznelosť fonologicky najzaťaženejšia dvojica t – d (má veľmi výhodné všetky tri parametre), ďalej *s – z, p – b, ť – ď, š – ž* a *x – h*; najmenej sú fonologicky zaťažené dvojice *k – g, f – v* (vysoký súčet pravdepodobností, ale vysoký podiel p_1/p_2 a veľmi nízka frekvencia p_2, ktorá odráža okrajové postavenie foném *g* a *f* v rámci slovenského konsonantického podsystému), *c – ʒ* (všetky tri ukazovatele málo výhodné) a *č – ǯ* (p_2 má dokonca nulovú hodnotu; malé zaťaženie oboch posledných protikladov vyplýva z periférneho postavenia foném *ʒ* a *ǯ* v sústave slovenských spoluhlások).

Neutralizácia protikladu D – D°

Neutralizácia protikladu D – D° v spisovnej slovenčine prebieha pri ostrých spoluhláskach (s vlastnosťou A); ide o nesykavé okluzívy a sonóry *t – ť, d – ď, n – ň, l – ľ,* pravda, aj tu je dosť obmedzená. Neutralizačným postavením tohto protikladu je v podstate pozícia pred príslušnou korelačnou spoluhláskou, pred niektorými inými spoluhláskami a pred *e*-ovým a *i*-ovým segmentom (neutralizácia opozície D – D° má regresívny priebeh; porovnaj napr. *oddiaľeka* [oďďaľeka], *denne* [ďeňňe] atď.). Dištinktívna schopnosť uvedených foném sa teda nevyužíva vo všetkých

postaveniach, iba v pozícii maximálnej fonologickej diferenciácie, teda v postavení, v ktorom sa vyskytuje jeden aj druhý člen protikladu s možnosťou významového rozlíšenia slov a tvarov (*pätka – päťka, hrudou – hruďou, dnový – dňový, uhol – uhoľ* atď.).

Narúšaním neutralizácie D – D°, teda realizáciou difúznych spoluhlások *t, d, n, l* pred *e, i, í, ie* sa hlási preriférny fonologický systém (slová cudzieho pôvodu: *termín, idea, lignit, nikotín;* onomatopoické výrazy: *tik-tak, tidli-fidlí*), presadzuje sa morfologická rovina cez zákonitosť jednotnej podoby tvarotvorného základu (*zaviateho, piatemu, krásnej, biele, matkinej, jednej, tie*) a cez zákonitosť tvarovej analógie (*jeden, žiaden, vinen, hoden*), ohlasujú sa relikty starších vývinových štádií slovenčiny (*ten, temer, teraz, vtedy, teda;* do tejto skupiny výrazov treba zaradiť aj slová typu *dych, lyže, tylo,* v ktorých síce – na pozadí dnešnej grafickej sústavy slovenčiny – ypsilon signalizuje nepalatálnu, pôvodnú výslovnosť, ale vo zvukovej rovine ide o kombináciu [t, d, n, l + i]) a potvrdzuje sa súhra medzislovného predelu a prefixálneho švíku (*odísť, predísť, nadísť, podeň, nadeň* – rovnako ako na rozhraní slov: [von‿iďem], nie [voň‿iďem]).

Protiklad *t–ť, d–ď, n–ň, l–ľ* je v slovenčine charakteristický tým, že podlieha jednak neutralizačným zmenám, ale jeho členy vystupujú aj ako alternanty.

Neutralizácia protikladu S – S°

Uviedli sme už, že vlastnosť sykavosti (S) majú štyri úžinové (*s, z, š, ž*) a štyri záverové spoluhlásky (*c, ʒ, č, ǯ*) a že vlastnosť nesykavosti (S°) je fonologicky relevantná pre spoluhlásky *t, d, ť, ď.*

Podľa E. Paulinyho sú medzi týmito spoluhláskami možné dvojaké vzťahy:

a) vzťah úžinovej spoluhlásky proti záverovej:

$$\text{typ}\quad s + \begin{Bmatrix} c \\ t \end{Bmatrix}$$

V tomto prípade sa uplatňuje protiklad O° – O (úžinovosť/nezáverovosť – záverovosť); ide o vzťah medzi vlastnosťami porovnávacieho základu, ktoré sa neneutralizujú (porovnaj výrazy *pasta, pasca*).

b) vzťah záverovej spoluhlásky s fonologicky relevantnou vlastnosťou S° proti spoluhláskam s vlastnosťou S:

$$\text{typ}\quad t + \begin{Bmatrix} s \\ c \end{Bmatrix}$$

V tomto prípade sa uplatňuje neutralizovateľný protiklad S° – S. Neutralizujúcou fonémou je spoluhláska s vlastnosťou S, je to teda regresívny typ neutralizácie: *dvadsať* [dvaccať], *predsa* [precca], *otec–otca* [occa]. Ide tu o vzťah medzi vlastnosťami korelačného príznaku, ktoré sa neutralizujú.

Pri uvedených spoluhláskach sa však môže realizovať ešte ďalšia kombinácia vzťahov:

c) vzťah záverovej spoluhlásky s vlastnosťou S a záverovej spoluhlásky s vlastnosťou S°, resp. úžinovej spoluhlásky s vlastnosťou S:

$$\text{typ}\quad c + \begin{Bmatrix} t \\ s \end{Bmatrix}$$

V prvej kombinácii (c – t) sa uplatňuje protiklad S – S° (vlastnosť korelačného príznaku), teda neutralizovateľný protiklad, a predsa neutralizácia neprebieha (*pocta, ocot – octu*), v druhej kombinácii (c – s) sa realizuje protiklad O – O° (vlastnosť porovnávacieho základu), teda neneutralizovateľný protiklad, ale neutralizácia sa uplatňuje (*Inovec – inovec-+-ský*→ [inoveckí], *Prievidza* – prievidz-+-ský → [prievickí] atď.).

Progresívny typ neutralizácie typu c + s → c by sme mohli charakterizovať ako vzácny prípad neutralizácie konsonantického protikladu O – O° pri sykavých spoluhláskach, ktorú vyvoláva osobitný spôsob artikulácie záverových sykaviek (záverová a úžinová artikulačná fáza) v spojení s úžinovými sykavkami.

Vokalické alternácie

Vokalické alternácie sú štvoraké:

a) **kvalitatívne** alternácie (pri alternantách sa uplatňuje protiklad inej vlastnosti než Lg/Lg°);

Príklady: *sedieť/sadať, vešať/visieť, kvet/kvitnúť* a pod. Ide o vzácny typ alternácie v spisovnej slovenčine.

b) **kvantitatívne** alternácie (pri alternantách sa uplatňuje protiklad Lg – Lg°, niekedy v spojení s opozíciou G – G°);

Príklady: *hlas/hlások, žena/žienka, hviezda/hvezdár, kúriť/kurič, písať/pisateľ, strieľať/strelec, sádzať/sadzač, prebiehať/priebeh, vysypať sa/výsyp; mráz/mrazu, vietor/vetra, stôl/stola; žena/žien, hlava/hláv, kopa/kôp, šťuka/šťúk* a pod. Tieto alternácie sú v spisovnej slovenčine veľmi časté.

c) **kvalitatívno-kvantitatívne** alternácie (pri alternantách sa uplatňuje protiklad Lg – Lg° a súčasne aj ďalší „timbrový" vokalický protiklad);

Príklady: *dosoliť/dosáľať, natočiť/natáčať, hodiť/hádzať, zatvoriť/zatvárať* a pod. Aj tento typ alternácie (podobne ako alternácie uvedenej v bode a) je v slovenčine málo vyťažený (ide v podstate len o alternáciu o/á v slovesných tvaroch pri zmene vidu). K tomuto typu alternácie treba zaradiť aj alternáciu ä/ia (*päta/piať*); platí to aj v prípade, keď sa namiesto [ä] vyslovuje [e] [peta/pi̯at].

d) alternácie **vokálu s nulou;**

Príklady: *deň/dňa, pes/psa, orol/orla, chrbát/chrbta; hradba/hradieb, matka/matiek, látka/látok, výhra/výher/výhier* a pod. Tento typ alternácie je dosť častý pri ohýbaní, v derivácii sa uplatňuje zriedkavo (*krídlo/krídelko, svetlo/svetielko* a i.).

V obmedzených prípadoch sa v slovenčine vyskytuje aj alternácia **vokál/konsonant:** *ža-ť/žn-em, žn-ú* (a/ň, n) a pod.

Uviedli sme (s. 114n.), že rozhranie tvarotvorného a slovotvorného procesu sa v spisovnej slovenčine vykresľuje priebehom neutralizácie kvantity a nerešpektovaním tejto neutralizácie. Medzi obidvoma procesmi je však aj ďalší výrazný rozdiel vyvierajúci z pohybu kvantitatívne modulovaných slabík: v tvarosloví sa väčšmi uplatňuje neutralizácia kvantity, v derivácii, v slovotvorných postupoch je zasa v prevahe kvantitatívna alternácia. Zdá sa, že tomuto konštatovaniu protirečí tvorenie gen. pl. feminín a neutier: Sú tu totiž – hoci ide o tvarotvorný proces – bohaté kvantitatívne alternácie (pozri v bode b); je však príznačné, že práve v tomto tvare je výrazná tendencia narúšať rytmický zákon (*básní, čísiel, hospodárstiev*), podobne ako pri slovotvornom postupe. V zhrnutí možno konštatovať, že v spisovnej slovenčine je súhra v zámere kvantity signalizovať morfologický proces (neutralizácia kvantity, obmedzenie kvantitatívnej alternácie) a derivačný proces (kvantitatívna alternácia, narúšanie neutralizácie kvantity). Podobne sa rozdiel tvarotvorného a slovotvorného postupu v spisovnej slovenčine vykresľuje aj zmenami spoluhlások (pozri nižšie).

Dominantné frekvenčné postavenie kvantitatívnej vokalickej alternácie

v slovenčine spôsobuje, že vedomie o totožnosti koreňa pri kvalitatívnej zmene alternánt je zavše oslabené, ba často sa už v takýchto prípadoch stráca aj etymologická súvislosť koreňových morfém (*čes-ať – kos-a*).

Konsonantické alternácie

Konsonantické alternácie rozdeľujeme na alternácie **korelovaných** a alternácie **nekorelovaných** konsonantov.

Pri alternácii korelovaných konsonantov sa alternanty líšia len jednou vlastnosťou korelačného príznaku, preto sú veľmi blízke neutralizáciám. V spisovnej slovenčine ide o striedanie foném *t/ť* (*plot/plôtik*), *d/ď* (*schod/schodík*), *n/ň* (*lán/lánik*), *l/ľ* (*sokol/sokolík*) a opačne – *ť/t* (*hrsť/hŕstka*), *ď/d* (*žrď/žŕdka*), *ň/n* (*kuchyňa/kuchynský*), *ľ/l* (*palec/palca*) a *s/š* (*skosiť/skášať*), *z/ž* (*zvoziť/zvážať*), *c/č* (*mesiac/mesiačik*), *dz/dž* [ʒ/ǯ] (*sádzať/sádžem*). Rovnaký charakter majú aj alternácie *t/c* (*motať/mocem*) a *d/dz* [d/ʒ] (*vládať/vládzem*).

Pri alternácii nekorelovaných konsonantov sa alternanty líšia viacerými vlastnosťami; členy takejto alternácie nevytvárajú korelačné dvojice. K najčastejším alternáciám tohto typu v spisovnej slovenčine patria: *k/c* (*vojak/vojaci*), *k/č* (*žiak/žiačik*), *h/ž* (*noha/nožička*), *ch/š* [x/š] (*orech/oriešok*); ostatné sú menej vyťažené – sú to napr. alternácie *ch/s* [x/s] (*valach/valasi*), *sk/šť* (*vosk/voština*) a i.

Vo využívaní konsonantických alternácií sa v spisovnej slovenčine prejavuje jednak súvzťažnosť s vokalickými alternáciami, jednak sa uplatňujú osobitné zákonitosti pri striedaní korelovaných a nekorelovaných konsonantov a jednak sa intenzívne manifestuje tlak morfologickej roviny: tendencie k jednotnej báze a tendencie k uniformite tvarov.

V súvislosti so súhrou vokalických a konsonantických alternácií treba pripomenúť konštatovanie R. Jakobsona, že v spisovnej slovenčine ako členy kvantitatívnej korelácie vystupujú obyčajne korelačné fonémy, zvukové jednotky so spoločným timbrom, „zafarbením" (*koňa – kôň, žena – žien, sudca – súd*), zatiaľ čo v spisovnej češtine krátka fonéma často alternuje s dlhou fonémou, s ktorou nie je korelačná (*koně – kůň, chlév – chlívek, touha – tuh*). Toto konštatovanie možno rozšíriť aj na konsonantické alternácie v oboch jazykoch. „Súlad" oboch podsystémov

(vokalického a konsonantického) sa prejavuje v tom, že v slovenčine sú veľmi frekventované alternácie korelovaných konsonantov, zatiaľ čo v češtine sa oveľa častejšie vyskytujú aj alternácie nekorelovaných konsonantov (*matka – matke, matkin*, čes. *matce, matčin*; *veľký človek – veľkí ľudia*, čes. *velcí lidé* atď.). Tieto poznámky o súhre vokalických a konsonantických alternácií v slovenčine a češtine možno predĺžiť do širších komunikačných súvislostí: v slovenčine prevláda „úsilie" tvaroslovného systému po jednotnej podobe bázy, v češtine je tu zasa väčšia dispozícia k jej diferencovanosti; tento „nábeh" k protichodným tendenciám je už vo vzťahu alternánt – v slovenčine sú v prevahe menej diferencované alternanty, v češtine majú značnú frekvenciu práve viac rozlíšené alternanty. S týmito zákonitosťami – zdá sa – súvisí sčasti rozdielna homonymita pádových a osobných prípon v slovenčine a v češtine. Výsledné tvary sú tak vo vzťahu lexikálnej a gramatickej zložky „vyvážené", znižuje sa pri nich komunikačné riziko a potvrdzuje sa ich funkčné uspôsobenie a efektívnosť v oboch jazykových systémoch.

„Obľúbenosť" alternácií korelovaných spoluhlások a ústup alternácií nekorelovaných spoluhlások v slovenskom tvarosloví sú očividné. Z dvanástich deklinačných typov slovenských substantív (neberieme tu do úvahy niektoré okrajové typy) nenastávajú pri skloňovaní zmeny spoluhlások na konci tvarotvorného základu pri piatich (*ulica, dlaň, kosť, srdce, vysvedčenie*); pri ostatných sa na tomto mieste tvaru uplatňuje alternačný pohyb s dominantným využívaním alternácie korelovaných konsonantov, a to *t/ť, d/ď, n/ň, l/ľ* (tabuľka 3). Striedanie týchto spoluhlások systémovo prebieha v nom. pl. pri podstatných menách typu *chlap* (*huncút/huncúti, kadet/kadeti, potmehúd/potmehúdi, lord/lordi, velikán/velikáni, Slovan/Slovania, generál/generáli*), v lok. sg. pri skloňovacích typoch *dub* a *mesto* (*agát/pri agáte, limit/v limite, hrad/na hrade, fond/vo fonde, balkón/na balkóne, spln/pri splne, obal/na obale, ventil/o ventile, blato/v blate, percento/o percente, hniezdo/v hniezde, stádo/pri stáde, brvno/na brvne, lano/na lane, čelo/na čele, sídlo/v sídle*), v dat. a lok. sg. skloňovacieho typu *žena* (*autorita/autorite, zákruta/zákrute, balada/balade, móda/móde, anténa/anténe, koruna/o korune, píla/o píle, parabola/o parabole*); alternácia *t/ť* sa uplatňuje pri substantívach typu *hrdina* s morfémou *-i* v nom. pl. (*huslista/huslisti, táborita/táboriti*), alternácia *ť/t* pri type *dievča* (*dievčaťa, dievčaťu, o dievčati, dievčaťom/dievčatá, dievčat* atď.), alternácia *l/ľ* v lok.

Tab. 3. Konsonantické alternácie pri skloňovaní slovenských substantív

Pád	chlap						hrdina	dub			
Nsg	t	d	n	l	k	ch	t	t	d	n	l
G	t	d	n	l	k	ch	t	t	d	n	l
D	t	d	n	l	k	ch	t	t	d	n	l
A	t	d	n	l	k	ch	t	t	d	n	l
L	t	d	n	l	k	ch	t	ť	ď	ň	ľ
I	t	d	n	l	k	ch	t	t	d	n	l
Npl	t/ť	d/ď	n/ň	l/ľ	k/c	ch/s	t/ť	t	d	n	l
G	t	d	n	l	k	ch	t	t	d	n	l
D	t	d	n	l	k	ch	t	t	d	n	l
A	t	d	n	l	k	ch	t	t	d	n	l
L	t	d	n	l	k	ch	t	t	d	n	l
I	t	d	n	l	k	ch	t	t	d	n	l

Pád	stroj	žena				mesto						dievča
Nsg	l	t	d	n	l	t	d	n	l	k	ch	–
G	l	t	d	n	l	t	d	n	l	k	ch	ť
D	l	ť	ď	ň	ľ	t	d	n	l	k	ch	ť
A	l	t	d	n	l	t	d	n	l	k	ch	–
L	ľ	ť	ď	ň	ľ	ť	ď	ň	ľ	k	ch	ť
I	l	t	d	n	l	t	d	n	l	k	ch	ť
Npl	ľ	t	d	n	l	t	d	n	l	k/č	ch/š	t
G	l	t	d	n	l/ľ	t	d	n	l	k/č	ch/š	t
D	l	t	d	n	l	t	d	n	l	k/č	ch/š	t
A	ľ	t	d	n	l	t	d	n	l	k/č	ch/š	t
L	l	t	d	n	l	t	d	n	l	k/č	ch/š	t
I	l	t	d	n	l	t	d	n	l	k/č	ch/š	t

sg. a v nom. a ak. pl. pri niektorých prevzatých slovách patriacich do typu *stroj* (*bicykel/na bicykli, bicykle*) a ojedinele v gen. pl. substantív skloňovacieho typu *žena* (*medaila/medailí*). Treba pripomenúť aj bohaté alternácie pri tvorení gen. pl. s vkladným *e, ie* (tu nejde o pozíciu na konci tvarotvorného základu) pri podstatných menách skloňovacích typov *žena* (*matka/matiek, katedra/katedier, hunka/huniek, šelma/šeliem*), *ulica* (*Selce/Seliec, Žbince/Žbiniec*), *mesto* (*zvieratko/zvieratiek, krídlo/krídiel, vlákenko/vlákeniek, tylko/tyliek*) a *srdce* (*zrnce/zrniec, krídelce/krídeliec, okience/okieniec, skielce/skielec*). Systémový priebeh alternácií korelovaných spoluhlások možno pozorovať aj pri tvorení slovesných tvarov (*hrnúť/hrňiem, hrň!; chudnúť/chudňem*). Ako ukazujú príklady, uvedenej alternácii sa pred gramatickými morfémami s *i*-ovou a *e*-ovou zložkou a pred vkladnými hláskami *e, ie* príslušné konsonanty podriaďujú i v prevzatých slovách. Alternácie korelovaných spoluhlások sú rovnako bohaté aj pri odvodzovaní slov (*plot/plôtik, schod/schodík, lán/láník, sokol/sokolík; kvet/kvieťa, had/háďa, žena/žieňa, vyžla/výžľa; teta/tetička, paráda/parádička, žena/ženička, tehla/tehlička* a pod.).

Alternácie nekorelovaných konsonantov sa v slovenskom tvarosloví obmedzujú najmä pôsobením uvedených morfologických tendencií. Pri skloňovaní substantív typu *chlap* je v nom. pl. pravidelná alternácia *k/c* (*vojak/vojaci, žiak/žiaci, úradník/úradníci*; ide tu o signál príznaku životnosti), avšak vo viacerých prípadoch sa pritlmuje priberaním pádovej prípony *-ovia* (*ujček/ujčekovia, predok/predkovia, svák/svákovia, Ink/Inkovia*); alternácia *ch/s* už nie je taká produktívna (*hajdúch/hajdúsi, valach/valasi, beloch/belosi*, ale *moloch/molochovia, šach/šachovia, ozembuch/ozembuchovia, vydriduch/vydriduchovia, eunuch/eunuchovia, Vojtech/Vojtechovia, vetroplach/vetroplachovia*); pri tvarotvornom základe zakončenom na *-g* a *-h* sa slovenčina vyhýba alternácii tým, že v tomto tvare sa používa len morféma *-ovia*, pred ktorou alternácie nie sú (*stratég/stratégovia, druh/druhovia*). Rovnako pri substantívach skloňovacieho typu *dub* a *mesto* sa k tvarotvornej báze zakončenej na *-k, -g, -h, -ch* pripája v lok. sg. morféma *-u*, pred ktorou alternácia neprichádza do úvahy (*stolík/na stolíku, vínko/pri vínku, mozog/v mozgu, tango/o tangu, hloh/pri hlohu, blaho/o blahu, orech/na orechu, ucho/v uchu*); pri podstatných menách ženského rodu patriacich do typu *žena* alternácie nekorelovaných spoluhlások nenastávajú ani pred pádovou príponou *-e* v dat. a lok. sg. – tlak

morfologickej roviny sa tu presadil definitívne. Alternácie *k/č, ch/š* sa periférne uplatňujú iba pri slovách *oko, ucho* vo variante s nepravidelným plurálovým skloňovaním (*oči, uši*). Osihotené konsonantické alternácie sa vyskytujú vo fragmentoch bývalého vokatívu (*človek/človeče*), ktorý v slovenčine nie je samostatným pádom; ide o príznakové oslovenia. Alternácie nekorelovaných konsonantov sa pri slovesách uplatňujú len v neproduktívnych typoch *niesť* (*piekol/pečie, striehol/strežie*) a *česať* (*skákať/skáče, páchať/páše, luhať/luže*). V súčasnosti pri type *česať* badať silný vnútorný pohyb: z tejto dnes už uzavretej skupiny slovies postupne prechádzajú slovesá k živému, produktívnemu typu *chytať*, čo sa prejavuje v množstve dvojtvarov pri mnohých slovesách (*trestať – tresce/trestá, tresci/trestaj* atď.); tento „rozpad" typu *česať* podporujú aj konsonantické alternácie, ktoré nie sú v súlade s celkovou tendenciou slovenskej morfológie po jednotnej báze. Skutočnosť, že práve v rámci tohto typu sa alternácie využívajú ako signál expresívneho príznaku, svedčí o tom, že tento (mor)fonologický jav sa tu postupne vysúva do periférneho systému.

Už sme konštatovali, že pri ohýbaní slovenských substantív sa s dominantnou prevahou využívajú alternácie korelovaných konsonantov (pomer frekvenčného zaťaženia týchto alternácií a alternácií nekorelovaných konsonantov je približne 13 : 1). Treba pritom poznamenať, že „skryté" alternačné možnosti tvarotvorného základu sa v dôsledku variantnosti pádových prípon nerealizujú vo všetkých prípadoch. Pri tvorení nom. pl. skloňovacieho typu *chlap*, v ktorom ako jedinom sa využívajú alternácie korelovaných aj nekorelovaných konsonantov (ak neberieme do úvahy alternáciu *k/č* a *ch/š* pri substantívach *oko/oči, ucho/uši* ako relikt starších vývinových štádií), túto skutočnosť spôsobuje variantná pádová prípona *-ovia*, pred ktorou alternácie nie sú (pozri vyššie). Alternačný „potenciál" *k/c* sa tu odčerpáva na 78 %, *ch/s* na 42 %; pri korelovaných konsonantoch: *n/ň* na 98 %, *t/ť* na 93 %, *l/ľ* na 64 % a *d/ď* na 48 %. Aj využívanie možností alternačného pohybu v tomto tvare potvrdzuje suverénne postavenie alternácie *n/ň* v paradigmatike slovenských substantív (49 % zo všetkých konsonantických alternácií). Pri skloňovacom type *hrdina* sa možnosť alternácie *t/ť* realizuje až na 99 %; v týchto prípadoch sa v nom. pl. používa pádová prípona *-i*. Bez alternácie je len niekoľko výrazov (napr. *starosta, prednosta*) s príponou *-ovia* v nom. pl.

Alternácie nekorelovaných konsonantov (ide o striedanie *k, ch, h, g*

s tupými sykavkami: *krok/krôčik, orech/oriešok, breh/briežok, striga/strídža* a pod.) sa na rozdiel od tvaroslovia systémovo uplatňujú pri derivácii. Je to ďalší zvukový signál na rozlíšenie tvarotvorného a slovotvorného procesu v spisovnej slovenčine.

Suprasegmentálny podsystém

Popri najmenších zvukových jednotkách (hláskach, segmentoch, na úrovni systému fonémach) sa pri komunikácii uplatňuje celý rad ďalších zvukových javov, ktoré sa navrstvujú na fonické jednotky, fungujúce ako nositele slabičnosti. Tieto zvukové javy nazývame prozodickými, suprasegmentálnymi prvkami (na úrovni systému prozodémami; aj pre „konkrétne" prozodémy možno pri opise paradigmatickej osi jazyka používať termíny na *-éma: chronéma, tempéma, rytméma, akcentéma, melodéma* atď.). Na rozdiel od hlások nevznikajú základnou prácou artikulačných orgánov, ktorej výsledkom je príslušný akusticky stvárnený zvuk; sú dané istou moduláciou, úpravou artikulačného prúdu, hlasu. Vnímame ich až v rámci slabiky; preto je slabika základnou jednotkou súvislej reči.

Slabika je fonicko-rytmická jednotka s jedným vrcholom zvučnosti (sonority) fungujúca ako nositeľ všetkých suprasegmentov (prozodém) príslušného jazyka. Jej jadro tvorí hláska s najvyšším stupňom sonority, tzv. sonanta. Každá slabika má tri postupné fázy: začiatočnú, vrcholovú a koncovú. Hlavná z nich je vrcholová fáza, ktorú vypĺňa sonanta, nositeľ slabičnosti, hlásky v ostatných dvoch fázach sú nesonanty.

Artikulačný prúd, hlas sa môže stvárňovať trojako: časovo, silovo a tónovo (ide o moduláciu troch rozmerov zvuku – trvania, intenzity a frekvencie). Niekedy sa ešte hovorí o kvalitatívnej hlasovej modulácii; ide o zafarbenie hlasu, timbre každého hovoriaceho, ktoré je súčasťou jeho výzorových a výrazových symptómov. Táto modulačná zložka reči je však pre svoju individuálnosť komunikačne irelevantná, hoci ju čiastočne možno uplatniť napr. pri tzv. imitatívnom timbri v hovorovom a umeleckom štýle.

Časová modulácia reči

Časovou moduláciou artikulačného prúdu (jeho trvaním a rušením) vznikajú tieto prozodické javy, suprasegmenty: kvantita, pauza, tempo a rytmus.

Kvantita

Kvantita, dĺžka nositeľov slabičnosti, vlastnosť charakterizujúca sonanty, sa prejavuje v každej slovenskej slabike, je teda univerzálna, „všadeprítomná". Jej dôležitosť v zvukovej stavbe slovenčiny zvýrazňuje skutočnosť, že protiklad príslušnej dlhej a krátkej samohlásky a slabičnej spoluhlásky (dlhého a krátkeho nositeľa slabičnosti) je schopný rozlišovať významy slov a tvarov. Táto dištinktívna, význam rozlišujúca schopnosť spája kvantitu so základnými,inherentnými vlastnosťami, ktoré sa manifestujú na fonémach. Práve cez dĺžku nositeľov slabičnosti možno v spisovnej slovenčine protiklad segmentov a suprasegmentov definovať ako ekvipolentný, s prienikovou množinou kvantity.

Fonologické využívanie kvantity v spisovnej slovenčine sa viaže na výslovnostný pomer krátkeho a dlhého nositeľa slabičnosti, ktorý je približne 1 : 2. Treba poznamenať, že na fonologicko-dištinktívnu funkciu kvantity sa navrstvuje expresívna funkcia. Signalizuje ju – okrem iného – výrazné pretiahnutie dôrazovej slabiky; čím viac sa v takomto prípade zvýši „neutrálny", fonologický pomer krátkej a dlhej sonanty, tým je výpoveď expresívnejšia, subjektívnejšia. Doménou tejto funkcie kvantity je najmä oblasť hovorového štýlu.

Pristavme sa teraz bližšie pri niektorých zisteniach o kvantite v slovenských slovách a tvaroch.

Z princípu jazykovej ekonómie vyplýva, že väčšiu frekvenciu majú v spisovnej slovenčine krátke ako dlhé slabiky. Pomer dlhých a krátkych slabík v slovenčine závisí aj od dĺžky slova a tvaru:

v 1-slabičných slovách – 1 : 8,3,
v 2-slabičných slovách – 1 : 4,0,
v 3-slabičných slovách – 1 : 4,0,
v 4-slabičných slovách – 1 : 4,4,
v 5-slabičných slovách – 1 : 5,2,
v 6-slabičných slovách – 1 : 6,6,
v 7-slabičných slovách – 1 : 7,0,
v 8-slabičných slovách – 1 : 5,9.

Priemerne sa v spisovnej slovenčine na jednu dlhú slabiku vyskytuje 4,5 krátkych slabík.

Ukazuje sa, že najväčšie rozpätie krátkych a dlhých slabík je v spisovnej slovenčine pri najkratších a najdlhších slovách; najmenej krátkych slabík pripadá na jednu dlhú slabiku v množine dvojslabičných až päťslabičných slov. Táto zákonitosť vyplýva zrejme z toho, že systémovo viazaná kvantita sa sústreďuje v príponách plnovýznamových (autosémantických)

slov (podstatné mená, prídavné mená, menej zámená, z čísloviek najmä radové, slovesá); ich najväčší výskyt pokrýva práve uvedenú množinu slov a tvarov. Pri jednoslabičných slovách majú totiž najvyššiu frekvenciu neplnovýznamové (synsémantické) výrazy, z plnovýznamových slová s chudobným vecným obsahom a s gramatickou funkciou. Táto skutočnosť je prirodzená; autosémantické slovo potrebuje na zvukové, formové zachytenie množstva vecných i gramatických významov nevyhnutne širší priestor.

Zaujímavé je ďalej sledovať pomer dlhých a krátkych slabík na mieste 1. až 8. slabiky slova. Náš výskum priniesol tieto výsledky:

na mieste 1. slabiky – 1 : 6,5,
na mieste 2. slabiky – 1 : 3,9,
na mieste 3. slabiky – 1 : 3,3,
na mieste 4. slabiky – 1 : 3,3,
na mieste 5. slabiky – 1 : 2,8,
na mieste 6. slabiky – 1 : 7,1,
na mieste 7. slabiky (tu ide o pomer krátkej a dlhej) – 1 : 1,4,
na mieste 8. slabiky – 1 : 2.

Aj tieto výsledky potvrdzujú, že citlivým miestom výskytu dlhých slabík v spisovnej slovenčine sú stredové a koncové, nie prvé slabiky slovenských slov a tvarov. Ide predovšetkým o systémovo viazanú, vynútenú „prítomnosť" kvantity (dlhej chronémy), ktorá sa však, ako sme už uviedli, práve v týchto slabikách neutralizuje, stráca po dlhej slabike.

Pauza

Reč ako akt dorozumievania, komunikácie je dômyselne organizovaná na každom úseku svojej lineárnej postupnosti: na začiatku, v strede (pokračovaní) i na konci. Každá základná jednotka komunikácie – veta (predikatívna syntagméma), resp. jej aktualizovaná realizácia – výpoveď je výrazne ohraničená, ba aj vnútri vety sú jednotlivé časti vydelené, a to sémanticky aj rytmicky. Túto delimitačnú funkciu spĺňa – popri iných zvukových javoch – aj pauza.

Pauza, prestávka v reči má svoje východiskové bytostné pozadie: súvisí s nevyhnutnosťou vdychu. Takto organizované pauzy nazývame **fyziologické.** Ohraničujú čas medzi dvoma vdychmi. Pre proces komunikácie je však dôležité významové členenie reči. Preto sa fyziologická pauza musí „prikryť" **významovou, komunikatívnou** pauzou. Počúvajúci (prijímateľ prejavu, percipient) totiž každú prestávku v reči hodnotí ako funkčnú, ako významovú.

Pauza je gramatizujúcim prostriedkom vety (J. Mistrík). Výrazne sa pri nej hlási vzťah zvukovej a syntaktickej roviny, a to cez fonologicko-delimitačnú funkciu na úrovni vetných členov a syntagiem. Fonetická realizácia pauzy úzko súvisí s tempom reči a so syntakticko-významovou výstavbou výpovede. Pauzou sa napríklad rozlišuje vzťah medzi členmi viacnásobného prívlastku (*nový, sivý oblek; pekný, červený kvet*) a medzi členmi rozvitého prívlastku (*nový sivý oblek; pekný červený kvet*).

Výsledky experimentálneho prieskumu dĺžky pauzy v štylisticky diferencovaných textoch potvrdili (podobne ako pri tempe reči), že čím je prejav sémanticky nasýtenejší, náročnejší na vnímanie, tým väčší počet páuz a ich dlhší čas realizácie možno v ňom predpokladať než pri zvukovom texte, ktorý je významovo menej naplnený, a teda aj menej náročný na vnímanie. Priemerné trvanie pauzy v hovorovom štýle je 522 ms (milisekúnd), v publicistickom štýle 476 ms a v umeleckom štýle 686 ms. Súčasne sa potvrdila aj vnútorná diferenciácia v rámci umeleckého štýlu: v próze 535 ms, vo voľnom verši 711 ms a vo viazanom verši 942 ms. Sonda do prejavu jedného hovoriaceho vo všetkých uvedených štýloch ukázala, že počet páuz stúpa od hovorového štýlu cez publicistický štýl po umelecký štýl spisovnej slovenčiny. Za istú výnimku možno pokladať zistenie (bolo by ho treba overiť na rozsiahlejšom materiáli), že v publicistickom prejave je trvanie páuz v priemere kratšie ako v hovorovom texte, hoci jeho celkové tempo je zákonite pomalšie ako v bežnom hovorovom prejave. Túto skutočnosť možno vysvetliť z dvoch strán: Publicistický prejav nie je spontánny, hovorený „bez prípravy", ale čítaný, vtesnaný do určitého časového rozpätia (napr. v rozhlase a v televízii); hovorový prejav je zasa nepripravený, improvizovaný, spontánny, hovoriaci v ňom zavše hľadá vhodnejší výraz, čím sa môže pauza predlžovať. V takomto prípade ide o tzv. pauzu z váhania, ktorá je v tomto štýle dosť častá.

Tempo

Jazykové jednotky sa stvárňujú, modulujú a v dorozumievacom procese vysielajú a prijímajú v určitom časovom rozpätí, v určitom tempe. Táto časová nevyhnutnosť realizácie jazykových prvkov je taká prirodzená, že si ju na prvý pohľad ani neuvedomujeme. Prirodzenosť však v tomto prípade neznamená samoúčelnosť, vyplývajúcu z nevyhnutnosti. O tom sa jednoznačne presvedčíme vtedy, keď sa pri dorozumievaní prostredníctvom jazyka stretneme s takým časom realizácie jazykových jednotiek, s takým

tempom reči, ktoré náš spontánny komunikačný návyk narúša: môže ísť o príliš rýchle, alebo príliš pomalé tempo reči. Tento prozodický jav má teda svoje uvedomované pevné časové rozpätie, ktoré sa v jazyku naplno využíva aj funkčne. Funkčnosť tempa reči vyplýva z dorozumievacej situácie a je daná aj vnútornou výstavbou textu.

Tempo reči je citlivým seizmografom artikulačno-akustickej a percepčnej výkonnosti, kapacity odosielateľa a prijímateľa (expedienta a percipienta) v komunikačnom kanáli. V každej forme prenosu existuje určitá maximálna hranica prietokového množstva znakov, ktoré môže kanál preniesť, pričom aj príjemca má určitú kapacitu vnímania. Tempo reči – nemáme tu na mysli len artikulačný čas a čas akustického signálu, ale v podstate rýchlosť prenosu sémantickej informácie – teda súvisí s rýchlosťou odrazu objektívnej reality prostredníctvom jazyka a s reakciou človeka na konkrétnu, bezprostrednú situáciu. Určité jemné rozdiely v tempe reči pri jednotlivých jazykoch, ktoré môžeme bežne pozorovať, nie sú (iba) výsledkom „temperamentu" hovoriaceho, ale zákonite odrážajú rovnako ľudskú skúsenosť a schopnosť zachytávať a zobrazovať objektívnu skutočnosť a odovzdávať jej záber a poznanie o nej prostredníctvom jazykových jednotiek. Pri dorozumievaní pomocou jazyka sme totiž zvyknutí dostať isté množstvo informácie za určitý čas. Táto skutočnosť si na expedientovi (hovoriacom) „vynucuje", aby svoj prejav realizoval primeraným tempom vzhľadom na významové bohatstvo informácie. Každé narušenie krajných hodnôt tempa, v ktorých pozadí stojí štylistické zaradenie prejavu, teda aj sémantická náplň textu daná najmä protikladom komunikačnej a vyjadrovacej jazykovej funkcie, počúvajúci vníma a „hodnotí" ako dorozumievaciu chybu, deformáciu. Z uvedeného vyplýva typologický záver: čím je priemerná slabiková dĺžka základnej premiestniteľnej významovo-zvukovej jednotky jazyka – slova (prípadne tvaru) dlhšia, tým viac tlačí na používateľa príslušného jazyka, aby svoj prejav stvárňoval v rýchlejšom tempe a opačne. Výsledný komunikačný efekt je tak v jednotlivých jazykoch rovnaký: za istú časovú jednotku sa „odvysiela" (v určitých aproximatívnych hodnotách) rovnaké množstvo informácie. Tým sa potvrdzuje univerzálny „ľudský" odraz objektívnej skutočnosti prostredníctvom jazyka.

Naše poznámky sa doteraz dotýkali najmä univerzálneho „ľudského" tempa reči, ktoré súvisí so schopnosťou človeka artikulovať, ale aj akusticky

spracúvať a vnímať jednotlivé hlásky (ako realizácie foném) a vyššie zvukové jednotky tak, aby sa v procese dorozumievania nenarúšali ich osobitné vlastnosti umožňujúce rozlišovať význam. Inak by sa komunikačný zámer nemohol uspokojujúco uskutočniť a uzavrieť.

Na „nižšej úrovni" – v rámci konkrétnych jazykov – treba tempo reči skúmať v makrotexte a mikrotexte.

Tempo reči je významným signálom a regulátorom sémantickej hustoty textu: čím je prejav sémanticky bohatší, náročnejší, tým pomalším tempom sa realizuje a naopak. Komunikačný návyk dostať za určitý čas približne rovnaké množstvo informácie sa zákonite uplatňuje aj pri zvukovej výstavbe štylisticky diferencovaných prejavov v rámci konkrétneho jazyka. Významovo chudobnejší, prázdnejší, konvenčnejší prejav sa realizuje rýchlejšie ako sémanticky nasýtený text (tempo prejavu v širšom zmysle slova nie je dané len stupňom rýchlosti artikulácie slabík, slov a vyšších jednotiek, množstvom a dĺžkou páuz, ale aj lexikálnou a gramatickou výstavbou textu, skracovaním výrazov, univerbizáciou, elipsami a inými prostriedkami kondenzácie vyjadrovania). Ide napríklad o opozíciu hovorového a odborného, prípadne umeleckého štýlu. Aj tu sa množstvo významovej informácie za časovú jednotku približne vyrovnáva.

Naznačené vzťahy tempa reči a významovej náplne textu sme preverovali aj experimentálnym fonetickým výskumom. Vychádzali sme z empirického predpokladu, že čím je prejav štylisticky „nižší", významovo chudobnejší, tým je rýchlejší a naopak. Experimentom sa tento predpoklad potvrdil: v hovorovom štýle sme namerali priemernú realizáciu 1 slabiky za 247 ms, v publicistickom texte za 255 ms a v umeleckom štýle za 268 ms. Za 1 sekundu sa v hovorovom štýle spisovnej slovenčiny vysloví priemerne 4,05 slabík, v publicistike 3,92 slabík, v umeleckom štýle 3,73 slabík. Rovnako sa potvrdilo aj vnútorné rozlíšenie v rámci umeleckého textu: v próze sa jedna slabika vyslovila v priemere za 253 ms, vo voľnom verši za 269 ms a vo viazanom verši za 281 ms; za 1 sek. sa v próze vysloví v priemere 3,95 slabík, vo voľnom verši 3,72 slabík a vo viazanom verši 3,56 slabík. Za 1 sek. nám vychádza v spisovnej slovenčine v jednoslabičných až päťslabičných slovách priemerná realizácia 3,92, teda približne štyroch slabík.

Ďalej sa zistila zákonitosť, že s rastom slabičnosti slova sa znižuje priemerný čas artikulácie jednej slabiky. Konkrétne výsledky:

priemerný čas na 1 slabiku
v 1-slabičných slovách = 393 ms
v 2-slabičných slovách = 268 ms
v 3-slabičných slovách = 229 ms
v 4-slabičných slovách = 202 ms
v 5-slabičných slovách = 181 ms

Táto skutočnosť súvisí okrem tendencie k izochrónnosti taktov a iných osobitostí zvukového prejavu (hláskový sklad analyzovaných slabík, morfém a slov a i.) akiste aj s tým, že vo viacslabičných slovách sa jednotlivé významy, kódované do morfém, rozkladajú na väčšej ploche, pri menejslabičných sú zhustené v kratšom úseku; pri viacslabičných slovách sa teda dajú aj pri rýchlejšom tempe úspešne dešifrovať a predvídať.

A aké sú základné zákonitosti tempa mikrotextu (viet ako najmenších komunikatívnych jednotiek)?

Pri výstavbe prejavu sa spravidla rýchlejším, „menejcennejším" tempom reči realizujú východisko výpovede a tranzitný člen (časti textu komunikačne známe a prediktabilné hovoriacemu aj počúvajúcemu) a pomalším tempom reči jadro výpovede, teda komunikačne nový, najdôležitejší úsek mikrotextu. Tu, prirodzene, tempo reči úzko „spolupracuje" aj s inými prozodickými javmi.

Experimentálny prieskum rýchlosti realizácie nedôrazových a dôrazových slov priniesol tieto výsledky: v hovorovom štýle sa jedna slabika nedôrazového slova vyslovila v priemere za 214 ms, jedna slabika dôrazového slova za 269 ms; v publicistickom texte je tento pomer 213 : 275 ms; v umeleckom štýle 236 : 283 ms (v próze 242 : 250 ms, vo voľnom verši 240 : 260 ms, vo viazanom verši 272 : 293 ms).

Rovnako sa zmeneným tempom stvárňujú komentujúce, nepodstatné časti výpovede, vložky, vložené vety, uvádzacie vety a pod. Aj pri nich tempo reči spolupôsobí s inými prozodickými javmi, najmä s hlasovým registrom, intenzitou hlasu a melódiou.

Z rozboru vychodí záver, že tempo mikrotextu podporuje prozodické javy s gramatizujúcou funkciou (pauza, dôraz, melódia) a že tempo makrotextu je výrazným zvukovo-štylistickým a štylizačným javom.

Rytmus

Rytmická „tvár" jazykovej sústavy je daná predovšetkým rozložením a pohybom prízvučných slabík, hlavných nositeľov rytmickej informácie a určujúcich prvkov prozodickej charakteristiky slova. Z konfigurácie prízvučných a neprízvučných slabík vychádza základné, primárne rytmické vlnenie jazykového prejavu – pohyb od slabiky k taktu. Sekundárnym rytmickým prúdom je pohyb od taktu k vete.

Takt, foneticko-rytmickú jednotku, priamo nadradenú slabike (spodnou hranicou taktu je jednoslabičné prízvučné slovo), definujeme nasledujúcim spôsobom:

Takt je neprázdna množina 1...n slabík s jednou slabikou prozodicky (v spisovnej slovenčine prízvukovo) zvýraznenou. Takty sa zoskupujú do **taktových skupín** vyčlenených pauzami.

Pre vzťah taktu a slova platí:

a) takt ≧ slovo;

b) hranica taktu je zároveň hranicou slova.

Pre zistenie hraníc taktu vzhľadom na enklitiky a proklitiky treba definovať vzťah:

a) enklitiky nestávajú po pauze;

b) proklitiky nestávajú pred pauzou.

Postavenie prozodicky zvýraznenej, „vedúcej" slabiky taktu určuje charakter tejto zvukovo-rytmickej jednotky: keď je prízvučná slabika na začiatku taktu, hovoríme o silovo zostupnom, decrescendovom takte; keď je na konci taktu, ide o vzostupný, crescendový takt; postavením prízvučnej slabiky vnútri taktu vzniká obstupný, crescendovo-decrescendový takt. Uvedieme príklad:

Nemusíš mi svoje srdce luhať.
Hľa, už trúbi súmrak z pažití.
Ako dúha zájdeš, ako dúha,
až sa mojich chlebov nasýtiš.

Nemusíš, veď nezlorečím, žena,
nerúham sa v hrubej nevôli,
nepadám ti, prosiac, na kolená.
Prebolí, no čože, prebolí.

V tomto úryvku z Rufúsovej básne Nemusíš môžeme vyčleniť nasledujúce takty: 1) **Ne**musíš mi; 2) **svo**je; 3) **srd**ce; 4) **lu**hať; 5) **Hľa**; 6) už **trú**bi; 7) **sú**mrak; 8) **z pa**žití; 9) **A**ko; 10) **dú**ha; 11) **záj**deš; 12) **a**ko; 13) **dú**ha; 14) **až** sa; 15) **mo**jich; 16) **chle**bov; 17) **na**sýtiš; 18) **Ne**musíš; 19) veď **ne**zlorečím; 20) **že**na; 21) **ne**rúham sa; 22) **v hru**bej; 23) **ne**vôli; 24) **ne**padám ti; 25) **pro**siac; 26) **na** kolená; 27) **Pre**bolí; 28) no **čo**že; 29) **pre**bolí. V uvedenom texte je 6., 19. a 28. takt obstupný, 5. takt je „neutrálny" (chýba mu širší prozodický kontext, pozadie, na ktorom by sa vynímala prízvučná slabika; avšak vzhľadom na celkový prozodický pôdorys slovenského slova ho môžeme hodnotiť aj ako decrescendový), ostatné sú zostupné. Už aj takáto náhodná sonda do rytmickej štruktúry spisovnej slovenčiny vari výrečne naznačuje jej základné rytmické charakteristiky.

Pri taktoch rozlišujeme typy, varianty a subvarianty. Typ taktu je daný počtom slabík v ňom (1-slabičný až n-slabičný takt), variant taktu postavením prízvučnej slabiky (napríklad pri trojslabičnom takte sú varianty s prízvukom na prvej slabike – vzniká tak daktyl, s prízvukom na druhej slabike – amfibrachius a s prízvukom na tretej slabike – anapest), subvariant taktu rozložením slov v takte.

Ako príklad uvedieme modely 5-slabičného taktu 1. a 2. variantu a ich subvarianty v spisovnej slovenčine. Používame tieto symboly: V_n (slovo podľa slabičnosti, index znamená slabikovú dĺžku slova), V_1E (enklitika – príklonka), V_1P (proklitika – predklonka), V_1P_p (jednoslabičná predložka), V_1A (jednoslabičné autosémantické slovo), V_1S (jednoslabičné synsémantické slovo), V_2P_p (dvojslabičná predložka).

1. variant	2. variant
x x x x x	x **x** x x x
V_5	$V_1P\ V_4$
$V_4\ V_1E$	$V_1P\ V_3\ V_1E$
$V_3\ V_1E\ V_1E$	$V_1P\ V_2\ V_1E\ V_1E$
$V_2\ V_1E\ V_1E\ V_1E$	$V_1P\ V_1A\ V_1E\ V_1E\ V_1E$
$V_1A\ V_1E\ V_1E\ V_1E\ V_1E$	$V_1P\ V_1S\ V_1E\ V_1E\ V_1E$
$V_1S\ V_1E\ V_1E\ V_1E\ V_1E$	$V_1P_p\ V_4$
$V_1P_p\ V_4$	$V_1P_p\ V_3V_1E$
$V_1P_p\ V_3\ V_1E$	$V_1P_p\ V_2\ V_1E\ V_1E$

$V_1P_p\ V_2\ V_1E\ V_1E$	$V_1P_p\ V_1A\ V_1E\ V_1E\ V_1E$
$V_1P_p\ V_1A\ V_1E\ V_1E\ V_1E$	$V_1P\ V_2P_p\ V_1A\ V_1E$
$V_2P_p\ V_1A\ V_1E\ V_1E$	

Tieto bohaté zoskupenia slov organizujúcich takty (taktové subvarianty) vyvažujú nábeh k rytmickému „stereotypu" slovenčiny, ktorý vychádza z pevného miesta slovenského prízvuku, a umožňujú prízvukovo-rytmickú variantnosť, „osviežene" rytmu (porovnaj napríklad kombinácie s jednoslabičnými predložkami) najmä pri komponovaní umeleckého textu.

Fixné miesto slovenského prízvuku na 1. slabike slova a tvaru spôsobuje, že v spisovnej slovenčine sa uplatňuje len 1. a 2. variant taktu (2. variant možno predpokladať vtedy, keď na čele taktu je predklonka alebo neprízvučná jednoslabičná predložka); ostatné varianty taktov sú prakticky vylúčené. Tým sa zároveň v mnohom určuje aj prozodický charakter slovenčiny: najväčšiu frekvenciu majú zostupné, decrescendové takty (1. variant taktu), oveľa menší výskyt majú obstupné, crescendovo-decrescendové takty, ktoré predpokladajú „mäkký", proklitikový začiatok, takmer úplne sú vylúčené vzostupné, crescendové takty (ide vlastne o kombináciu proklitiky alebo neprízvučnej jednoslabičnej predložky a prízvučného jednoslabičného slova v rámci toho istého taktu).

Pre spisovnú slovenčinu sú – na pozadí prozodickej charakteristiky slovenského slova a dominantnej frekvencie jednoslabičných, dvojslabičných a trojslabičných slov (viacslabičné slová „tieňujú" základný rytmický pôdorys slovenčiny) – typické trochejské (trochej je dvojslabičný takt s prízvukom na prvej slabike) a daktylské, presnejšie trochejsko-daktylské a daktylsko-trochejské takty.

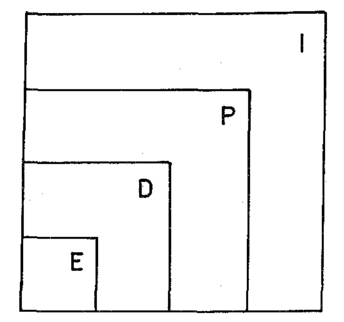
V reči je rytmus všadeprítomný; v niektorých textoch sa však výrazne prediera do popredia, v iných je v pozadí, pritlmený a náznakový. Už sme uviedli, že primárne vyviera z pohybu od slabiky k taktu, sekundárne je daný pohybom od taktu k vete. Prvý typ rytmického prúdu sa ohláša vo viazaných veršoch a vo voľných veršoch blízkych týmto textom, druhý charakterizuje voľné verše, ktoré sú bližšie k próze, a prozaické texty. Cez pohyb od taktu k vete sa zároveň dajú charakterizovať ostatné štylisticky diferencované texty spisovného jazyka. Treba však poznamenať, že prvý aj druhý rytmický pohyb pokrýva všetky texty, len sa v nich mení vzájomná

hierarchia obidvoch rytmických prúdov. Tento typ jazykového rytmu – ktorý je daný v jednom aj druhom prípade rozložením prízvučných a neprízvučných slabík utvárajúcich takty – možno hodnotiť ako prozodický, suprasegmentálny jav, vychádzajúci z časovej modulácie hlasu, úzko spolupracujúci s prvkami danými silovou úpravou artikulačného prúdu a prejavujúci sa ako štylizujúci činiteľ.

Silová modulácia reči

Silovou moduláciou artikulačného prúdu vznikajú tieto prozodické javy: intenzita hlasu, prízvuk, vetná, gramatizujúca aktualizácia prízvuku – dôraz a citová, expresívna aktualizácia dôrazu – emfáza. Uvedené suprasegmentálne javy sú vo vzťahu inklúzie (obr. 26).

Platí teda $E \subset D \subset P \subset I$.

Obr. 26. Vzťah suprasegmentálnych javov daných silovou moduláciou artikulačného prúdu

Vysvetlenie symbolov: I = intenzita hlasu, P = prízvuk, D = dôraz, E = emfáza

Intenzita hlasu

Intenzita hlasu – celkový silový register reči – je štylizujúcim prostriedkom vety. Tento register „zapíname" podľa vonkajšej situácie prejavu (najmä podľa priestorových súvislostí), ale hlavne vo vnútornom pásme jazykovej komunikácie. Intenzitou hlasu možno účinne upravovať zvukový rečový prejav, stlmovať a stupňovať jeho dynamiku, vydeľovať menej

podstatné časti výpovede a rozlišovať ich od dôležitých najmä v spolupráci s niektorými inými suprasegmentálnymi javmi (tempo, hlasový register). Najmä pri štylizácii umeleckého prejavu ponúka intenzita hlasu možnosť rozohrať jednotlivé škály od piano po forte.

Prízvuk

Prízvuk (podľa starých gramatikov „anima vocis" – „duch slova") je v spisovnej slovenčine viazaný na prvú slabiku slova (**Zaj**tra **pôj**deme **do**mov.). Viazanosť prízvuku v slovenčine vylučuje jeho schopnosť rozlišovať význam (na rozdiel od jazykov s voľným prízvukom, napr. ruštiny). Sú však možné niektoré také okrajové taktové spojenia, pri ktorých na lepšie pochopenie významu je prízvuk rozhodujúcim prozodickým javom (**Zah**la som za **hla**som; **Zvie**ra **la**som **zvie**rala som; **Za**ťaženie **zaťa ž**enie). Podobne prízvuk slúži ako jeden zo signálov rozhrania predložkového spojenia substantíva (*na hlas, od vrchu, po kope* – tu sa môže prízvukovať predložka aj slovo, v druhom prípade ide o príznakový typ prízvukovania) a zvukovo paralelnej príslovky (*nahlas, odvrchu, pokope* – tu sa môže prízvukovať iba prvá slabika adverbia, ide o nepríznakový typ prízvukovania). Prízvuk má v slovenčine dôležitú, delimitačnú funkciu: pretože je viazaný na prvú slabiku slova, pomáha vymedziť slovo (a jeho hranice) ako základnú sémanticko-rytmickú jednotku jazyka.

Jednoznačne sa vymedzuje prízvuk v dvojslabičných a viacslabičných slovách pri ich vzájomnom striedaní: **U**šetri, **bás**nik, **hrd**lo **svo**jej **pies**ne... (Novomeský). Rovnako jednoznačne možno vymedziť prízvuk vtedy, keď je slovo z dvoch strán vydelené výraznou pauzou (ide o 1-slabičné až n-slabičné slová), napríklad: **Viem**, **viem** – **ach**, **be**da! – **to**ho **prí**činu... – **Ach**, **ra**dosť, **pra**vá, **čis**tá **ra**dosť! (Hviezdoslav)

Neistota pri interpretácii prízvuku v slovenských slovách sa prejavuje pri kombinácii s jednoslabičnými slovami. Inak sa totiž prízvukovo a rytmicky správajú jednoslabičné autosémantické slová, inak jednoslabičné synsémantické slová (najmä predložky); tieto slová môžu, ale nemusia byť prízvučné. Osobitné prízvukové a rytmické zákonitosti môžeme zasa pozorovať pri jednoslabičných slovách, ktoré nemajú prízvuk, preto sú aj rytmicky nesamostatné. Musia sa v zvukovom texte „oprieť" o predchádzajúci (enklitiky, príklonky) alebo nasledujúci takt (proklitiky, predklonky).

Z toho vyplýva, že enklitiky nestávajú po pauze a proklitiky pred pauzou.

K enklitikám v spisovnej slovenčine možno zaradiť: zámenné tvary *mi, ti, mu, si, ma, ťa, ho, sa, jej, ju, nám, vám, im, nás, vás, ich,* tvary pomocného slovesa *byť – som, si, je, sme, ste, sú,* časticu *by*. Možno povedať, že enklitiky sú rytmicky najcitlivejšie slová. Ako uvádza J. Mistrík, stoja v intonačne samostatných útvaroch vždy na druhom mieste, teda po prvom vetnom člene a vo vedľajšej vete hneď za spojkou; napríklad: **I**šiel *si* len **po**obzerať **re**vír, **čo** *mu* v ňom **na**vystrájala **zi**ma. (Urban)

K proklitikám zaraďujeme zasa niektoré jednoslabičné neprízvučné spojky a častice (*a, aj, že, keď*...). Predklonky nie sú už také citlivé na rytmus ako príklonky, nemajú svoje pevné miesto v intonačných útvaroch. Ich väčšia rytmická „životaschopnosť" sa prejavuje aj v tom, že môžu slúžiť ako opora pre enklitiky; v takomto prípade sú prízvučné: **Po**čuli ste, *že* si ten **Br**veník **be**rie **Ma**linovú? (Jesenský)

Kombinácie s enklitikami a proklitikami pomáhajú riešiť aj vymedzenie prízvuku pri jednoslabičných plnovýznamových slovách, ktoré nemusia byť vždy prízvučné. Zásadne sa prízvukuje jednoslabičné slovo pred enklitikou: **Á**no, **tak** je to, **všet**ko je **jed**noduché... (Mináč) – **Mal** by. **Len**že... **Čo** mi **mô**že **po**vedať? (Urban) Podobné tendencie možno pozorovať pri stretnutí proklitiky s jednoslabičným slovom: A **ja bu**dem **ra**da, keď **vyj**dem cez **vrá**ta... (Hronský) Rovnako jednoznačné je prízvukovanie jednoslabičného slova (okrem príklonky) pred pauzou (ide o vetnú aktualizáciu prízvuku, o dôraz): Môj **muž**, **Jo**žo **Mak**. (Hronský)

Z hľadiska prízvuku osobitnú problematiku predstavuje spojenie jednoslabičnej predložky so slovom.

Zdá sa, že pri riešení tejto zložitej otázky je najvýhodnejšie postupovať tak, že sa vyčlenia základné, nepríznakové prípady prízvukovania a príznakové, okrajovejšie, sekundárne možnosti. Ako hlavný činiteľ pri určovaní prízvuku v spojeniach s jednoslabičnými predložkami sa ukazuje rytmus a dôraz (pri vymedzovaní prízvuku v spisovnej slovenčine pracujeme s rytmickým činiteľom ako základným, ďalej berieme do úvahy intonačný, dôrazový, sémantický a eufonický činiteľ a činiteľ rytmickej zotrvačnosti). Dominantnosť rytmického činiteľa vyplýva zo spolupôsobenia prízvuku a rytmu.

Výsledky prieskumu prízvukovania v spojeniach jednoslabičnej predložky s jednoslabičným až n-slabičným slovom ukazujú, že spisovná

slovenčina „rieši" miesto prízvuku v takýchto prípadoch predovšetkým podľa slabikovej dĺžky slova po predložke. Najväčší pohyb možno pozorovať pri spojeniach predložky s dvojslabičným a trojslabičným slovom; rytmicky tu totiž vyhovujú obidva prípady prízvukovania: pri prízvukovaní predložky ide o daktylský takt (v spojení s dvojslabičným slovom), resp. ditrochej (v spojení s trojslabičným slovom). Variácie týchto stôp sú aj pri „mäkkom", neprízvučnom začiatku: ide o trochej s predrážkou, prípadne o daktyl s predrážkou (pri rozbore verša sa posledné dva prípady interpretujú ináč). Obidva spôsoby prízvukovania tak vlastne „tieňujú" prirodzený rytmus slovenčiny. Obmeny uvedených taktov umožňujú hovoriacim modulovať zvukový prejav v jemnej súhre a diferencii rytmickej a sémantickej štruktúry textu.

V týchto súvislostiach možno formulovať ešte jednu tézu: V textoch, ktoré vyzdvihujú aj organizáciu zvukových jednotiek (umelecký štýl), prevažuje tendencia prízvukovať predložky pred dvojslabičným a trojslabičným slovom, zatiaľ čo v textoch, ktoré túto organizáciu pritlmujú a vyzdvihujú jednoznačne sémantickú náplň kódu (odborný štýl, publicistika), je zasa výrazná tendencia prízvukovať aj prvú slabiku dvojslabičného a trojslabičného slova po predložke, teda signalizovať začiatok významovo nasýteného výrazu po sémanticky „okrúhlom", všeobecnom, gramatickom prvku, akým je predložka. V poslednom prípade vlastne prízvuk ako príznak slova (taktu) veľmi často prerastá do svojej vetnej aktualizácie, do dôrazu.

Možno konštatovať, že čím je slovo kratšie, tým viac sa pred ním prízvukuje predložka, tým viac sa v spojení predložky a slova presadzuje zvukovo-rytmická rovina jazyka. Výnimočným prípadom je tu čiastočne postavenie predložky pred trojslabičným slovom v umeleckom štýle; ide tu o „echo" kombinácie predložky s jednoslabičným slovom.

Celkove je pomer prízvukovania predložky pred jednoslabičným až n-slabičným slovom a prízvukovania slova po jednoslabičnej predložke (najmä vďaka prízvukovaniu predložky pred jednoslabičnými a dvojslabičnými slovami, ktoré majú v reči vysokú frekvenciu) približne 3 : 1; vo vecných textoch sa obidve tendencie vyrovnávajú (približne 1 : 1), v umeleckých textoch výrazne prevažuje prízvukovanie predložky (približne 19 : 1). Miestom, v ktorom sa obidve tendencie najviac vzďaľujú, v ktorom je maximálne napätie medzi sémantickým a rytmickým činiteľom, je

postavenie jednoslabičnej predložky pred trojslabičným slovom; táto skutočnosť vyplýva z charakteru celkového rytmického pôdorysu slovenčiny, konštituovaného rozložením prízvučných a neprízvučných slabík.

Uvedieme niekoľko štatistických údajov o rozložení prízvučných a neprízvučných slabík v spisovnej slovenčine.

Pomer prízvučných a neprízvučných slabík v slovách a tvaroch spisovnej slovenčiny okrem jednoslabičných, dvojslabičných a trojslabičných slov vychádza zo vzťahu jednej prízvučnej a zvyšku neprízvučných slabík v slove (ide o vzťah 1 : n – 1). V jednoslabičných slovách prevahu neprízvučných slabík nad prízvučnými spôsobujú predovšetkým vysoko frekventované enklitiky a proklitiky, v dvojslabičných a trojslabičných slovách (v porovnaní s „očakávaným" pomerom prízvučnej a neprízvučnej slabiky 1 : 1, resp. 1 : 2) zasa skutočnosť, že ich prvá slabika sa po predložke v príslušnom kontexte nemusí prízvukovať (pozri vyššie; okrajovo sa po jednoslabičnej predložke nemusí prízvukovať ani štvorslabičné slovo).

Konkrétne štatistické výsledky získané zo skúmania prízvučných a neprízvučných slabík v jednoslabičných až osemslabičných slovách v textoch spisovnej slovenčiny sú takéto:

	prízvučná slabika	neprízvučná slabika
1-slabičné slová	1	1,5
2-slabičné slová	1	1,1
3-slabičné slová	1	2,2
4-slabičné slová	1	3
5-slabičné slová	1	4
6-slabičné slová	1	5
7-slabičné slová	1	6
8-slabičné slová	1	7
priemer	1	1,8

V spisovnej slovenčine pripadá na jednu prízvučnú slabiku priemerne 1,8 neprízvučných slabík (teda ani nie dve slabiky); ak si uvedomíme, že prízvučné slabiky sú rytmické dominanty zvukového prejavu, že sú signálmi osobitných taktov, potom sa nám ukáže, že slovenčina dáva jednoznačne prednosť kratším, rytmicky nosnejším a priebojnejším taktom. Platí totiž zákonitosť, že čím je priemerná slabiková dĺžka slova alebo taktu nižšia, tým text viac prejavuje tendencie k rytmickosti a naopak.

Treba ešte poznamenať, že prízvuk je zvukovo komplexný jav, preto záznam intenzity nevyjadruje prízvučnosť a neprízvučnosť v jazyku. Aj v spisovnej slovenčine je intenzita len jednou parciálnou – hoci rozhodujúcou – zložkou jeho zvukovej charakteristiky.

Dôraz

Gramatizujúcim prostriedkom vety je vetná aktualizácia prízvuku – dôraz, ktorý súvisí s členením výpovede na východisko a jadro. V jadre sú komunikačne najdôležitejšie slová, ktoré sa vymedzujú aj pomocou iných suprasegmentálnych javov (tempo, intenzita hlasu, pauza, melódia). Pri základnom slovoslede je dôrazové slovo na konci komunikačnej jednotky, môže sa však príznakovo presúvať k začiatku vety; čím je zdôraznené jadro bližšie k čelu vety, tým je viacej podčiarknuté (J. Mistrík). S posunom dôrazu od nepríznakovej polohy na konci komunikačnej jednotky k začiatku vety súvisí aj subjektívne podfarbenie výpovede; je preto zákonité, že expresívne „výbuchy", citoslovcia môžu stáť iba na čele výpovedných jednotiek (*Ach, ako je tu krásne!*), teda presne na opačnom póle, ako to žiada objektívny slovosled.

Emfáza

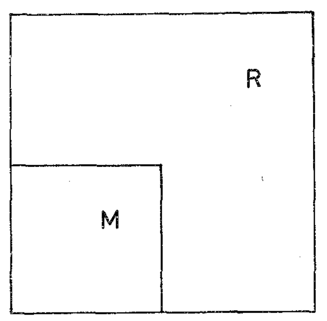
Emfáza, citový dôraz, je expresívnou aktualizáciou, modifikáciou dôrazu. Výrazne sa ňou štylisticky manifestuje posunutie prejavu ku komunikačnému aspektu jazykovej funkcie, pri ktorej sa podčiarkuje vzťah expedienta a percipienta, ich bezprostredný kontakt, prejavujúci sa aj v množstve citovo podfarbených jazykových prostriedkov.

Slabika, na ktorej sa realizuje emfáza, môže mať popri zvýraznenej dynamike, sile hlasu aj ďalšie sprievodné príznaky (môže byť napríklad nápadnejšie predĺžená; tu sa využíva expresívna funkcia kvantity). Emfáza – na rozdiel od slovného prízvuku – nemusí byť vždy na prvej slabike slova.

Tónová modulácia reči

Tónovou moduláciou artikulačného prúdu vznikajú ďalšie suprasegmentálne javy: hlasový register a melódia. Ich vzťah možno – ako pri suprasegmentoch vznikajúcich silovou moduláciou hlasu – definovať vzťahom inklúzie (obr. 27).

Platí teda: $M \subset R$.

Obr. 27. Vzťah suprasegmentálnych javov daných tónovou moduláciou artikulačného prúdu

Vysvetlenie symbolov: R – hlasový register, M – melódia

Hlasový register

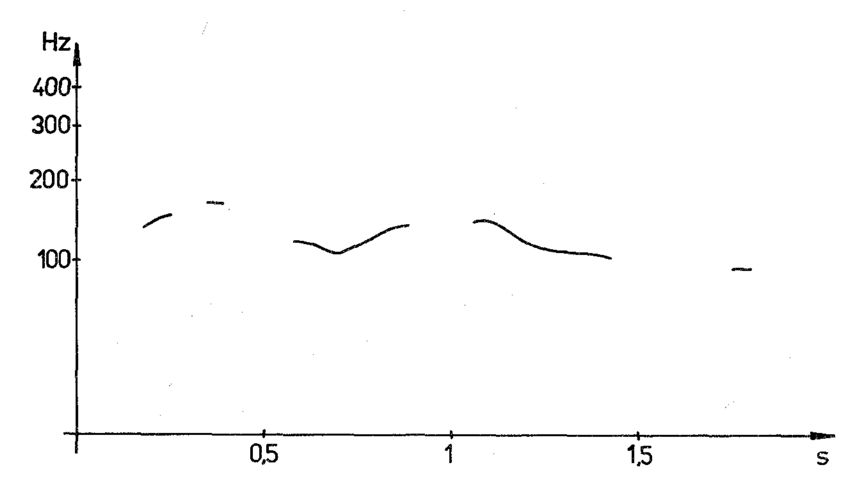
Hlasový register je prozodický jav, ktorý vzniká nasadením hlasu do istej výšky, „tóniny". Na jeho pozadí sa odráža aj tónová zmena slabík, ktorú vnímame ako melódiu vety. Zmenu hlasového registra zaznamenávame pri rozličných typoch vložiek, parentéz a ostatných komentujúcich častí výpovede, ležiacich „bokom" od hlavného prúdu jazykovej informácie. Ide o jav, ktorý sa môže využiť ako štylizujúci činiteľ, najmä v súčinnosti s inými prozodickými fenoménmi (tempo, intenzita hlasu). Monotónnejšie nasadenie prejavu v nižšom hlasovom registri môže vsugerúvať pochmúrnu náladu; vyšší register zasa môže naznačiť „veselšie", slávnostnejšie zafarbenie prejavu.

Melódia

Melódia je tónové vlnenie slabík vetného úseku, spôsobované zmenou výšky hlasu po sebe nasledujúcich nositeľov slabičnosti. Melódia je gramatizujúcim prostriedkom vety. Sekundárne sa môže využiť ako expresívny prvok. Výkyvy vo výške tónu môžu mať aj štylizujúci účinok. Melódia vety je takto funkčne najzaťaženejším prozodickým javom v spisovnej slovenčine.

Komunikačne je najcitlivejšia a najdôležitejšia melódia koncového vetného úseku, teda melódia predpauzových slabík. V podstate rozoznávame tri druhy melódie:

a) **konkluzívnu kadenciu** (melódia vetného úseku uspokojujúco uzavretého končiacou pauzou). Je to predovšetkým melódia oznamovacích viet. Posledný vetný úsek má výrazne klesavý tónový priebeh; tón poslednej slabiky je najnižší. (Porovnaj napr. vo vete *Otec sa vrátil za rána.* – obr. 28).

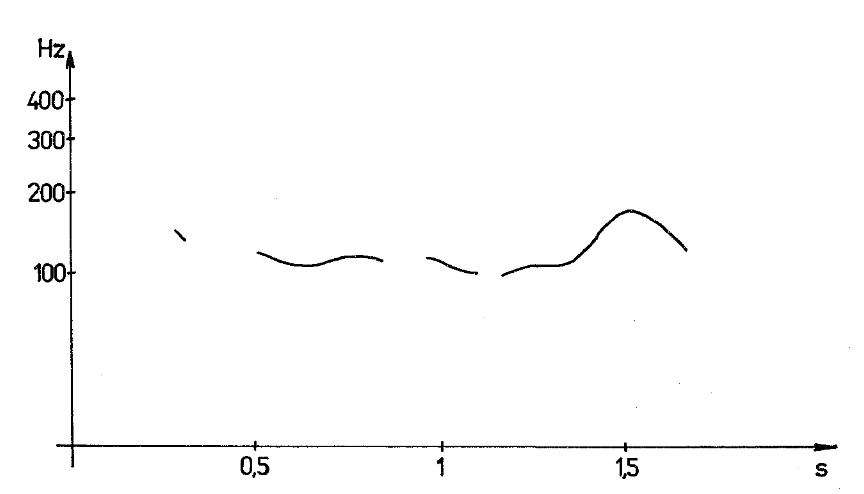

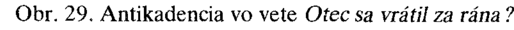
Obr. 28. Konkluzívna kadencia vo vete *Otec sa vrátil za rána.*

b) **antikadenciu** (melódia vetného úseku neuspokojujúco uzavreteno končiacou pauzou). Ide o melódiu zisťovacích opytovacích viet. Má stúpavý alebo stúpavo-klesavý priebeh. Porovnaj napríklad vo vete *Otec sa vrátil za rána?* (obr. 29) s dôrazom na poslednom takte (*za rána*).

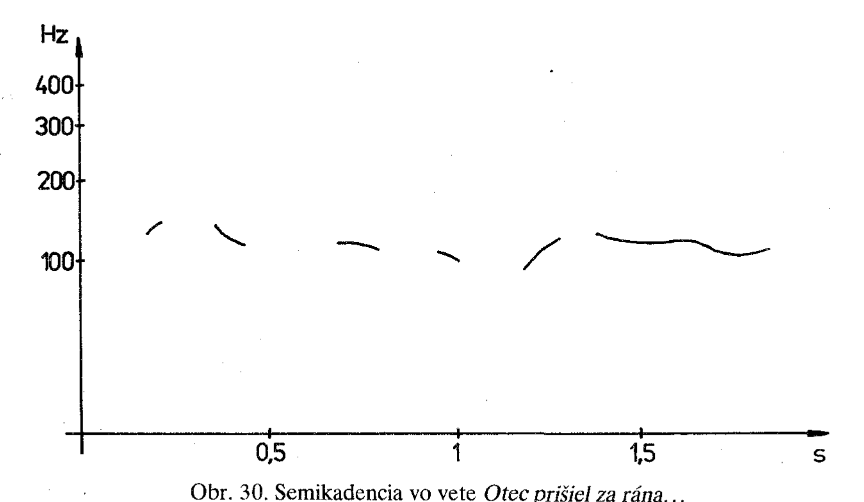
c) **semikadenciu** čiže **polokadenciu** (melódia vetného úseku pred nekončiacou pauzou). Táto melódia naznačuje, že výpoveď sa ešte neskončila, počúvajúci očakáva jej pokračovanie. Slabiky predpauzového úseku majú dosť monotónny priebeh; tón poslednej slabiky tohto úseku nie je najnižší: *Otec prišiel za rána...* (obr. 30).

Dorozumievacia situácia sa melodicky uzatvára konkluzívnou kadenciou (antikadencia a semikadencia sú teda vlastne „parciálne" typy melódie); takýto melodický priebeh má aj odpoveď na zisťovaciu otázku (*Otec sa vrátil za rána? Áno, za rána.*) a ukončenie výpovede po nekončiacej pauze (*Otec prišiel za rána.../ a doniesol nám jablká.*).

Obr. 29. Antikadencia vo vete *Otec sa vrátil za rána?*

Obr. 30. Semikadencia vo vete *Otec prišiel za rána...*

Prozodická stavba slovenského slova

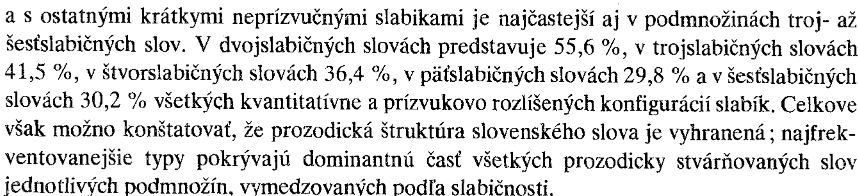
Zo všetkých suprasegmentálnych javov sa na zvukovej charakteristike slova najviac zúčastňuje kvantita a prízvuk. Z ich súhry a protihry v mnohom vyrastajú základné prozodické znaky spisovnej slovenčiny.

K vzťahu kvantity a prízvuku v slovenčine treba uviesť dve typologické poznámky: a) spisovná slovenčina potvrdzuje inkompatibilitu (nezlučiteľnosť) voľnej kvantity a voľného prízvuku (v tomto zákone sa formuluje vzťah medzi fonologickou kvantitou a fonologickým prízvukom: v jazykoch, v ktorých je voľná, teda fonologická kvantita, nie je fonologický prízvuk a naopak); b) v jazykoch s fonologickou kvantitou (medzi ne patrí aj slovenčina) sa môže protiklad dlhej a krátkej slabiky uplatniť v rámci jedného slova aj viackrát (napríklad v slove *práca* je tento pomer 1 : 1, v slove *pracovitý* 1 : 3, v slove *priatelia* 2 : 1), ale pri prízvuku ide v rámci slova (alebo taktu) vždy o pomer jednej prízvučnej slabiky ku všetkým neprízvučným slabikám.

Kvantita je v spisovnej slovenčine primárne vlastnosťou slabiky a prízvuk primárne vlastnosťou slova. Túto skutočnosť možno dokázať aj experimentálne: izolovaná slabika sa dá podľa kvantity percepčne určiť – najmä ak sa v nej zachováva približný artikulačný pomer krátkeho a dlhého nositeľa slabičnosti, ale vzhľadom na prízvuk nie (takáto slabika, keďže v nej chýba dlhší kontext na porovnanie silovej modulácie, vyznieva vlastne „prízvučne“, čo nevystihuje jazykovú skutočnosť); prízvuk vnímame na celkovom intenzitnom pozadí ako relatívnu vlastnosť slabiky v protiklade k ostatným slabikám v rámci slova (taktu).

Dialektická spätosť jednotiek jazykového systému umožňuje obidva suprasegmenty – prízvuk a kvantitu – premietnuť na spoločného menovateľa. Toto spätie ponúka možnosť skúmať prozodickú štruktúru slovenského slova (tu má svoje základné domovské právo prízvuk, ale cez slabiku aj kvantita), ale aj sledovať prozodicky, teda kvantitatívne a prízvukovo modulované slabiky (tu má svoje primárne domovské právo kvantita, ale cez vyššie jednotky, slová, ktoré sú zložené z prízvukovo modifikovaných slabík, aj prízvuk).

Výsledky výskumu prozodickej výstavby slovenských slov (ide o prieskum rozličných zoskupení prozodicky, teda prízvukovo a kvantitatívne modelovaných slabík) ukazujú, že s rastom slabičnosti slov sa vyrovnáva pravdepodobnostné rozloženie jednotlivých typov prozodicky stvárňovaných slabík (vrchol reprezentujú osem-, šesť-, štvor- a päťslabičné slová); tým sa súčasne znižuje možnosť predvídať prozodické zloženie týchto podmnožín slov a zvyšuje neurčitosť pri výbere konkrétne modifikovaného slova. Najnerovnomernejšie pravdepodobnostné rozloženie majú dvojslabičné slová; tu jednoznačne prevláda typ krátka prízvučná + krátka neprízvučná slabika. Typ s krátkou prízvučnou slabikou na prvom mieste

a s ostatnými krátkymi neprízvučnými slabikami je najčastejší aj v podmnožinách troj- až šesťslabičných slov. V dvojslabičných slovách predstavuje 55,6 %, v trojslabičných slovách 41,5 %, v štvorslabičných slovách 36,4 %, v päťslabičných slovách 29,8 % a v šesťslabičných slovách 30,2 % všetkých kvantitatívne a prízvukovo rozlíšených konfigurácií slabík. Celkove však možno konštatovať, že prozodická štruktúra slovenského slova je vyhranená; najfrekventovanejšie typy pokrývajú dominantnú časť všetkých prozodicky stvárňovaných slov jednotlivých podmnožín, vymedzovaných podľa slabičnosti.

Zo štyroch možných kvantitatívne a prízvukovo diferencovaných slabík v spisovnej slovenčine (neprízvučná krátka – x, prízvučná krátka – **x**, neprízvučná dlhá – x́, prízvučná dlhá – **x́**) má *najvyššiu frekvenciu najmenej príznakový typ (neprízvučná krátka)* a najnižšiu frekvenciu najviac príznakový typ (prízvučná dlhá), ktorý „spotrebúva" zo všetkých uvedených typov slabík najväčšie množstvo artikulačného času a sily výdychového prúdu. Táto skutočnosť nepochybne súvisí aj s princípom jazykovej ekonómie a komunikačnej „efektívnosti" slovenčiny (podobne je to aj v iných jazykoch).

Pomer rozoberaných typov slabík je v skupinách jednoslabičných až osemslabičných slov spisovnej slovenčiny takýto:

	x	**x**	x́	**x́**
jednoslabičné slová	14,4	8,5	1	1,8
dvojslabičné slová	5,1	4,8	1,5	1
trojslabičné slová	11,6	5,8	3,4	1
štvorslabičné slová	48,2	19,8	14,3	1
päťslabičné slová	214,3	65,7	52,3	1
šesťslabičné slová	176,3	40,8	32	1
sedemslabičné slová	82,3	14,9	12,9	1
osemslabičné slová	35,7	5	6	1
priemer	9,4	5,7	2,4	1

Ukazuje sa, že dominantný slabičný typ – krátka neprízvučná slabika – od dvojslabičných slov zvyšuje svoju pravdepodobnosť. Výnimočné postavenie v hierarchii prozodicky modulovaných slabík majú jednoslabičné slová, v ktorých má najnižšiu frekvenciu neprízvučná dlhá slabika, a osemslabičné slová (tu má prízvučná krátka slabika najmenšiu pravdepodobnosť zo všetkých podmnožín slov; nízky výskyt osemslabičných slov však relativizuje objektívnejšiu platnosť tohto zistenia). Osobitné postavenie jednoslabičných slov pri rozložení prozodicky stvárňovaných slabík neprekvapuje. Problematika prízvuku je pri nich najsvojráznejšia (vysoký výskyt majú neprízvučné slová, enklitiky, a potenciálne neprízvučné slová, proklitiky). Z hľadiska kvantity je zasa pri nich zaujímavé to, že rytmické krátenie sa v nich nevyskytuje a ani nemôže vyskytnúť; niet tu slabiky, ktorú by v rámci slova ovplyvňovala predchádzajúca dlhá slabika.

Prozodickú stavbu slovenských slov možno skúmať aj cez rozloženie prízvukovo a kvantitatívne diferencovaných slabík na mieste ich prvej až ôsmej slabiky. Postavením najväčšej koncentrácie uvedených slabík je prvá slabika slova; tu sa môžu vyskytovať všetky štyri možné prozodické modifikácie slovenských slabík (prízvučná krátka, neprízvučná krátka, prízvučná

dlhá, neprízvučná dlhá), v ostatných slabikách len dve (neprízvučná krátka a neprízvučná dlhá). Táto skutočnosť súvisí s pevným miestom prízvuku na prvej slabike slovenských slov a tvarov.

Zhrnutie funkcií suprasegmentálnych javov spisovnej slovenčiny

Všetky prozodické, suprasegmentálne javy zvukovej reči vyplývajúce z časovej, silovej a tónovej modulácie hlasu zhŕňame v termíne **intonácia**. Konfigurácia týchto fenoménov je v spisovnej slovenčine zložitá: pracujú v mene viacerých funkcií, dopĺňajú sa navzájom, striedajú sa v texte, sú vo vzťahu suplementárnosti. Dá sa pri nich vymedziť fonologicko-dištinktívna, fonologicko-delimitačná, expresívna, gramatizujúca a štylizujúca funkcia (tab. 4).

Jednotlivé suprasegmentálne javy teda úzko spolupracujú a prekrývajú sa. V ich konfigurácii sa odzrkadľuje prozodický charakter príslušného jazykového systému. V spisovnej slovenčine sa najviac zapájajú do syntakticko-gramatickej a štylistickej výstavby textu.

Na pozadí funkcií suprasegmentálnych javov možno aspoň zhruba určiť niektoré charakteristiky spisovnej slovenčiny:

a) Kvantita nositeľov slabičnosti má v spisovnej slovenčine fonologicko-dištinktívnu funkciu, ktorá ju spája s množinou inherentných fonologických vlastností. Čiastočné viazanie voľnej kvantity rytmickým zákonom vytvára jednu z najsvojráznejších zvukových čŕt spisovnej slovenčiny.

Tab. 4. Funkcie suprasegmentálnych javov spisovnej slovenčiny

suprasegment	funkcia				
	fonolog.-dištinkt.	fonolog.-delimit.	expres.	gramatiz.	štyliz.
kvantita	+	–	(+)	–	–
pauza	–	(+)	–	+	–
tempo	–	–	–	(+)	+
rytmus	–	–	–	–	+
intenzita hlasu	–	–	–	–	+
prízvuk	–	+	–	–	–
dôraz	–	–	–	+	–
emfáza	–	–	+	–	–
hlasový register	–	–	–	–	+
melódia	–	–	(+)	+	(+)

b) Spisovná slovenčina potvrdzuje inkompatibilitu voľnej kvantity a voľného prízvuku.

c) Viazanie slovenského prízvuku na prvú slabiku slova spôsobuje jednoznačnú dominantnosť zostupných, decrescendových taktov v spisovnej slovenčine.

d) Hranica slova sa v spisovnej slovenčine vykresľuje aj suprasegmentálnymi javmi, najmä prízvukom; ide o fonologicko-delimitačnú funkciu slovenského prízvuku.

e) Pauza, dôraz a melódia sú dôležité gramatizujúce činitele pri výstavbe slovenskej vety.

f) Tempo, rytmus, intenzita hlasu a hlasový register sa uplatňujú pri montáži textu ako štylizujúce činitele; z „diaľky" spolupracujú pri naznačovaní diferenciácie sémanticko-syntaktických mikrokompozičných a makrokompozičných zložiek textu (táto „funkcia" sa vzťahuje najmä na tempo).

g) Sústava prozodických javov spisovnej slovenčiny umožňuje hovoriacim uplatniť aj subjektívny aspekt, expresívnu, citovú zaujatosť na výpovedi (kvantita, emfáza, melódia). Ide o univerzálnu intonologicko-typologickú vlastnosť reči.

Zvuková a grafická sústava

Zvuková reč – od vynájdenia písma – sa zaznamenáva osobitným systémom znakov. Ustálený konvenčný a záväzný spôsob zachytávania fonickej reči písmom (grafikou) sa nazýva **pravopis (ortografia)**. Písmo je sústava grafických znakov na zaznamenávanie hovorených jazykových prejavov; znaky môžu byť piktogramy (obrázky reprezentujúce pojmy), ideogramy (komplexné znaky pre pojmy), slabičné znaky (zachytávajúce celé slabiky) a abecedné znaky, grafémy (reprezentujúce fonémy).

Slovenská abeceda sa skladá z týchto písmen: *a, á, ä, b, c, č, d, ď, dz, dž, e, é, f, g, h, ch, i, í, j, k, l, ľ, ĺ, m, n, ň, o, ó, ô, p, r, ŕ, s, š, t, ť, u, ú, v, y, ý, z, ž.* V cudzích slovách sa používajú aj ďalšie grafémy: *q, w, x, ö, ü* a i. V slovenskom pravopise sa každá zvuková jednotka označuje jedným osobitným písmenom; výnimku tvoria hlásky [x], [ʒ], [ǯ], ktoré zaznamenávame spojením dvoch písmen (zložkami) – *ch, dz, dž.* Paralelou hláska – písmeno je daný charakter slovenskej grafiky; ide o tzv. **hláskové** písmo.

Spôsob označovania zvukovej reči písmom je v každom jazyku konštruovaný na pozadí určitých princípov – podľa väčšej či menšej korešpondencie medzi zvukmi a písmenami.

Pri charakteristike pravopisných princípov v slovenčine vychádzame dôsledne z jazykovej dichotómie vo zvukovom pláne, zo vzťahov medzi jednotkami zvukovej štruktúry (hlásky) a zvukového systému (fonémy) a z ich korešpondencie s jednotkami grafickej sústavy (grafémy). Fonémy pri tomto výklade vymedzujeme podľa teórie Moskovskej fonologickej školy, teda na základe ich fungovania vo významových jednotkách, morfémach; tým sa pri tejto analýze garantuje dialektické spätie zvukovej a významovej roviny. Uvedená koncepcia totiž predpokladá, že fonematické zloženie morfémy poznávame cez všetky jej možné realizácie. Ak sa pri realizácii dostane niektorá fonéma danej morfémy do postavenia minimálnej fonologickej diferenciácie (do slabej pozície, t. j. do pozície, v ktorej sa prestáva líšiť od niektorých iných foném), máme právo rekonštruovať jej skutočné fonematické zloženie podľa tých jej výskytov, kde daná fonéma je v postavení maximálneho rozlíšenia (v silnej pozícii).

Na základe korešpondencie medzi grafickou, hláskovou a fonémovou výstavbou morfém možno stanoviť tieto pravopisné princípy (pre grafému, hlásku a fonému používame ďalej označenia G, H, F):

A) Ak platí vzťah

a) $G \equiv H \wedge G \not\equiv F$, alebo

b) $G \equiv H \wedge$ fonematické zloženie morfémy nie je jednoznačne rekonštruovateľné,

ide o **fonetický** pravopisný princíp (FPP).

Poznámka. Uvedený symbolický záznam treba čítať takto: a) ak graféma korešponduje s hláskou a graféma nekorešponduje s fonémou, alebo b) ak graféma korešponduje s hláskou a fonematické zloženie morfémy nie je jednoznačne rekonštruovateľné, ide o fonetický pravopisný princíp.

Príklady:

aa) písanie predpony *s-, z-, zo-*

Segmenty *s-, z-* sa v tejto predpone graficky zachytávajú podľa výslovnosti (ide o korešpondenciu G a H). Alofóny [s-] a [z-] sú vzhľadom na protiklad znelosť – neznelosť v postavení minimálneho fonologického rozlíšenia; východiskom na fonematické zloženie morfémy je postavenie [z-] vo vokalizovanej podobe tejto predpony – [zo-] (pozícia maximálneho fonologického rozlíšenia pre tento protiklad), podľa ktorého jednoznačne rekonštruujeme fonému Z-(G nekorešponduje s F). Ide teda o FPP podľa pravidla a.

Je to súčasne príklad na korešpondenciu jednotiek zvukovej štruktúry (hlások) zviazaných v rámci morfémy komplementárnou distribúciou a ich grafického zachytenia.

ab) písanie *s* v derivačných príponách *-ský, -stvo*

Pri písaní -s- je korešpondencia medzi G a H; fonematické zloženie týchto významovo-tvarových jednotiek vzhľadom na alofónu [-s-] nie je jednoznačne preveriteľné a rekonštruovateľné (ide o pozíciu minimálneho fonologického rozlíšenia pre protiklad znelosť – neznelosť bez možnosti preveriť segment [-s-] podľa protikladu S–Z).

Uplatňuje sa tu teda FPP podľa pravidla b.

ac) písanie *t, d, p* v slovách *tchor, dbať, pšenica*

Je tu korešpondencia medzi G a H. Fonematické zloženie morfém vzhľadom na alofóny [t-], [d-], [p-] nie je jednoznačne preveriteľné a rekonštruovateľné (podľa protikladu znelosť – neznelosť). Ide teda o FPP podľa pravidla b.

Fonetický pravopisný princíp je v spisovnej slovenčine vyťažený približne na 7 %.

B) Ak platí vzťah

a) G ≢ H ∧ G ≡ F, alebo

b) G ≡ H ∧ G ≡ F,

ide o **morfonematický** pravopisný princíp (MPP).

Príklady:

ba) písanie predpôn *v-/vo-, roz-/rozo-*

Segmenty [v-] a [f-] v prefixe *v-* sú na rovine hlások zviazané komplementárnou distribúciou, podobne ako [-z-] a [-s-] na konci prefixu *roz-* (porovnaj výslovnosť [vbiť – fkladať], [rozbiť – roskladať]); neuplatňuje sa pri nich korešpondencia G a H. Fonematický charakter týchto alofón sa dá jednoznačne určiť podľa postavenia vo vokalizovaných podobách (pozícia maximálnej fonologickej diferenciácie pre protiklad znelosť – neznelosť): ide o fonémy V- a -Z- (je tu teda korešpondencia G a F). Pri ostatných častiach morfém (*-o-* v predpone *vo-; ro-* a koncové *-o-* v predpone *roz-/rozo-*) ide o korešpondenciu G a H aj G a F.

Grafémy *v-* a *-z-* sa používajú na základe MPP podľa pravidla a, ostatné grafémy na základe MPP podľa pravidla b.

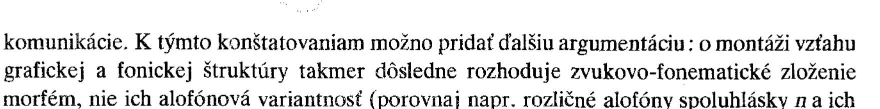
bb) písanie tvarov *snop, dub*

Koncové *-p* a *-b* graficky zachytáva hlásky, ktoré sú vo vzťahu komplementárnej distribúcie – [snop‿f‿stodoľe/snob‿jačmeňa], [dub‿v‿hore/dup‿sxňe] (nejde tu o korešpondenciu medzi G a H). Podľa postavenia v ostatných tvaroch týchto výrazov sa zasa dá jednoznačne určiť fonéma na konci koreňovej morfémy: P v slove *snop* (napr. podľa [snopa]) a B v slove *dub* (napr. podľa [duba]); je tu zhoda medzi G a F. Pri písaní *-p* a *-b* ide o MPP podľa pravidla a, pri ostatných grafémach o MPP podľa pravidla b.

bc) písanie tvarov *loďka, halúzka*

Spoluhlásky *-ď-* a *-z-* na konci koreňových morfém sú grafickými signálmi hlások, ktoré sú opäť vo vzťahu komplementárnej distribúcie: [loťka, halúska] a v tvaroch gen. pl. [loďiek, halúzok]; nejde tu o zhodu G a H. Tvar gen. pl. je zároveň východiskom na jednoznačnú fonematickú rekonštrukciu alofón [-ť-/-ď-] a [-s-/-z-] ako -Ď- a -Z- (je tu korešpondencia medzi G a F). Pri grafickom zázname *-ď-* a *-z-* ide o MPP podľa pravidla a, rovnako ako pri *-k-* v derivačnej prípone *-ka* (v gen. pl. sa tu môže v istom kontexte realizovať aj segment [-g-]). Pri ostatných písmenách sa uplatňuje MPP podľa pravidla b.

Morfonematický pravopisný princíp je v spisovnej slovenčine základný, dominantný – pokrýva asi 88 % písaných textov. V prípadoch MPP podľa pravidla b, keď synchronicky ide aj o korešpondenciu grafémy a hlásky aj o korešpondenciu grafémy a fonémy, dávame prednosť interpretácii podľa roviny systému, „kódu": zvukové jednotky sú tu v postavení maximálnej fonologickej diferenciácie, ktorá sa premieta aj do štruktúry morfémy a stáva sa východiskom na grafické zachytávanie foném aj v neutralizačných postaveniach. Rešpektujeme tým vyšší stupeň abstrakcie roviny systému a jej „riadiacu" činnosť v procese jazykovej

komunikácie. K týmto konštatovaniam možno pridať ďalšiu argumentáciu: o montáži vzťahu grafickej a fonickej štruktúry takmer dôsledne rozhoduje zvukovo-fonematické zloženie morfém, nie ich alofónová variantnosť (porovnaj napr. rozličné alofóny spoluhlásky *n* a ich jednotné grafické označenie).

C) Ak platí vzťah

a) G ≢ H ∧ G ≢ F, alebo

b) G ≢ H ∧ fonematické zloženie morfémy nie je jednoznačne rekonštruovateľné,

ide o **etymologický** pravopisný princíp (EPP).

Príklady:

ca) písanie *y, ý*

Chýba tu synchronická korešpondencia medzi G a H aj G a F; ide o EPP podľa pravidla a.

cb) písanie gramatickej morfémy *-š* v prézente slovies a infinitívnej formovej morfémy *-ť*

Gramatická morféma *-š* sa zvukovo realizuje podľa kontextu buď ako [-š], alebo ako [-ž] – [ideš‿k‿ťeťe; idež‿domou̯], rovnako infinitívna formová morféma *-ť* sa vyslovuje podľa zvukového okolia ako [-ť], ako [-ď] – [buďem mať‿píšťalku; buďem maď‿vistúpeňi̯e], prípadne v príslušnom zvukovom kontexte aj ako záverová sykavka vzhľadom na neutralizáciu protikladu nesykavosť – sykavosť – [učiť‿sa/učic‿sa]; nejde tu teda o korešpondenciu G a H. Fonematické zloženie týchto významových prvkov nie je zasa jednoznačne preveriteľné a rekonštruovateľné (v rámci morfémy sa podľa protikladu znelosť – neznelosť nemôžu dať príslušné alofóny do postavenia maximálnej fonologickej diferenciácie). Uplatňuje sa tu EPP podľa pravidla b.

cc) písanie *v* v slove *vták* a v predpone *vz-/vzo-*

Graféma *v* v týchto morfémach zachytáva hlásku [f] [fták] a segmenty [f-] a [v-] ([fsplanúť, vzňi̯esť]); neuplatňuje sa tu korešpondencia medzi G a H. Fonematické zloženie týchto morfém nie je zasa vzhľadom na uvedené alofóny podľa protikladu znelosť – neznelosť jednoznačne preveriteľné a rekonštruovateľné. Ide teda o EPP podľa pravidla b.

Etymologický pravopisný princíp sa v slovenskej grafickej sústave uplatňuje najmenej (asi na 5 %).

Analyzovanými pravopisnými princípmi možno jednoznačne definovať používanie grafém v spisovnej slovenčine. Uvedomujeme si pritom, že niektoré pravopisné javy definované vzťahom grafémy, hlásky a fonémy sa môžu navyše doplňujúco vysvetľovať aj pravopisnými princípmi z iných rovín (porovnaj napr. princíp gramatický, prípadne sémantický, ktoré sa uvádzajú v odbornej literatúre); tu však ide v podstate len o modifikáciu uvedených vzťahov medzi jednotkami grafického a zvukového systému, ktorá môže mať predovšetkým metodický význam (pri gramatickom pravopisnom princípe ide napr. o vysvetlenie príčin rozdielu v písaní niektorých tvarov podľa EPP a MPP; pri sémantickom pravopisnom princípe okrem iného o zachytenie rozdielnej konfigurácie suprasegmentálnych javov, porovnaj napr. protiklad *navrch – na vrch* a i.).

Štatistický prieskum jednotlivých pravopisných princípov potvrdzuje, že v spisovnej slovenčine je zásadná súhra medzi fonematickým zložením morfém, jeho zvukovou realizáciou a adekvátnym grafickým zachytením (asi 87 %). Citlivé miesta slovenskej pravopisnej sústavy vznikajú nerealizovaním synchronickej korešpondencie grafém a jednotiek zvukovej roviny a „rozptyľovaním" zvukového stvárňovania foném v neutralizačných postaveniach.

III

VÝZNAMOVÁ ROVINA

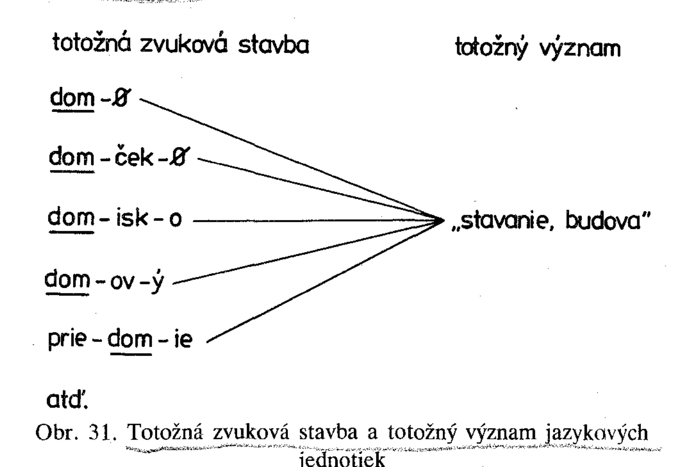
11. Vzťah zvukových (výrazových) a významových jednotiek

Jazyk je znaková sústava; v jeho prvkoch sa odráža dialektická vibrácia zvuku a významu. Spätie zvukových a významových jazykových jednotiek vo vzťahu k označovanej skutočnosti je ľubovoľné (rovnaký význam sa v rozličných jazykoch zachytáva rozdielnou konfiguráciou zvukových prvkov). Napríklad slovenský výraz *strom* (ako jednota istého významu a ustáleného sledu zvukových jednotiek) má v ruštine ekvivalent *derevo*, v angličtine *tree* [trí], v nemčine *Baum*; *kačka* je po rusky *utka*, po anglicky *duck* [dak], po nemecky *Ente* atď. Obsah jazykového znaku (jeho význam) teda nesúvisí s jeho formou, akustickou podobou (okrem niekoľkých osobitných prípadov, najmä pri onomatopojach; napr. slovo *kukučka* so zrejmým zvukomalebným základom má v ruštine podobu *kukuška*, v angličtine *cuckoo* [kukú], v nemčine *Kuckuck* [kukuk] a pod.). To však neznamená, že pri používaní jazyka každý jednotlivec môže ľubovoľne označovať veci osobitnými fonickými jednotkami; práve naopak: záväznosť vzhľadom na kolektív, ktorý príslušný jazyk používa, je jednou zo základných čŕt jazykového znaku. Tak napr. zvukové označenia významov „strom" a „kačka", ktoré sme uviedli na ilustráciu v niektorých jazykoch, majú v jednotlivých jazykových sústavách svoje záväzné, historicky podmienené „vyznenie".

Vo vzťahu zvukových a významových prvkov treba rozlišovať dvojaký smer: k označovanej a pomenúvanej skutočnosti (tu sa spätie zvuku a významu konštituuje ľubovoľne, arbitrárne) a ku kolektívu (tu je vzťah zvuku a významu pri pomenúvaní javov mimojazykovej skutočnosti záväzný). Tieto fakty potvrdzujú svojráznosť jazykovej znakovej sústavy a súčasne aj skutočnosť, že jazyk je spoločenský útvar.

„Súžitie" zvukových a významových jazykových prvkov môže mať trojakú podobu:

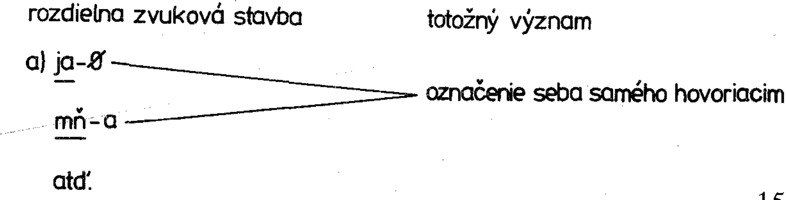
1. Významová totožnosť jazykovej jednotky sa ohlasuje v totožnom sklade zvukových prvkov:

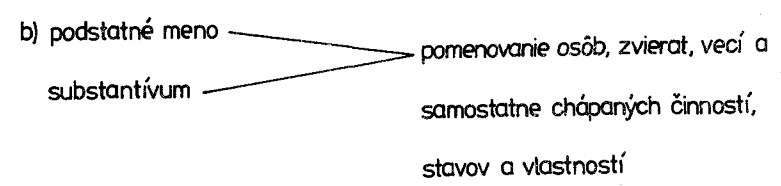

Obr. 31. Totožná zvuková stavba a totožný význam jazykových jednotiek

Z hľadiska komunikácie je tento „prienik" totožnej zvukovej stavby a totožného významu jazykových jednotiek „ideálny"; neprekvapuje preto, že takýchto prípadov je v jazykoch rozhodujúca väčšina. Uplatňuje sa tu princíp identity zvuku a významu. Na pozadí vzťahu takýchto „jednôt" zvukových a významových prvkov k iným takýmto „jednotám" v jazyku sa využíva princíp kontrastu zaisťujúci dostatočné zvukové rozlíšenie rozdielnych sémantických jednotiek (rozdielna zvuková stavba – rozdielny význam). Pravda, zvukovú totožnosť identických významových prvkov treba vidieť v určitej variantnosti; túto variantnosť spôsobujú najmä neutralizácie a alternácie.

2. Rozdielnu zvukovú stavbu jazykových jednotiek sceľuje totožný význam:

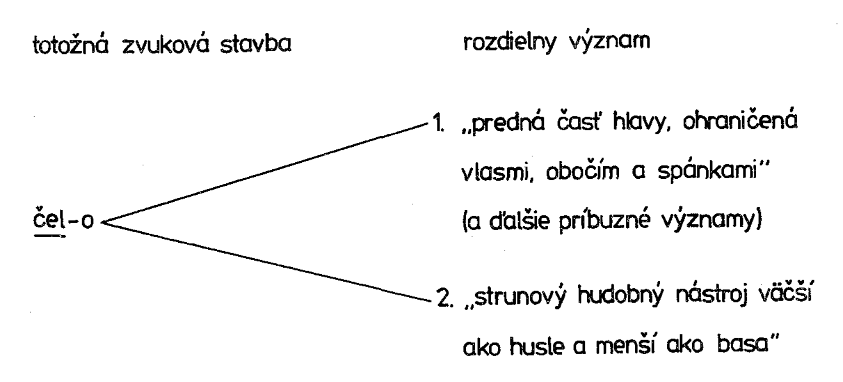

Obr. 32. Rozdielna zvuková stavba a totožný význam jazykových jednotiek

V prípade a) ide o tzv. **supletivizmus** (v jednotlivých formách toho istého významového prvku sú rozdielne tvarotvorné základy), v prípade b) ide o **rovnoznačné slová** (**synonymá** – pozri s. 236n.). Pripomíname však, že významová totožnosť synoným je relatívna; medzi synonymnými prvkami sú významové a štylistické rozdiely (ide tu skôr o „približný“ význam).

3. Totožná zvuková stavba zodpovedá rozdielnym významovým jednotkám:

Obr. 33. Totožná zvuková stavba a rozdielne významové jednotky

Ide o **rovnozvučné** (**homonymné**) výrazy v jazyku (pozri s. 225n.). Ak sa tento vzťah realizuje v paradigme, hovoríme o **synkretizme.**

Vymedzenie uvedených troch možných kombinácií zvukovej a významovej totožnosti (identity) a rozdielnosti (kontrastu, diferencie) jazykových jednotiek vari dostatočne jasne ukazuje, že podstatným „partnerom“ vzťahu medzi obidvoma zložkami jazykového znaku je význam; len cez neho možno uvažovať o kombináciách v spätí zvukových a významových prvkov, len on dáva možnosť vymedziť tieto kombinácie. Veď zmyslom

jazykovej komunikácie je odvysielať a prijať významovú informáciu. Zvuk teda pracuje v mene významu, nie naopak.

Najvlastnejšími a najdôležitejšími úlohami zvukových jazykových jednotiek je diferencovanie významových jazykových prvkov (ide o dištinktívnu funkciu foném) a účasť na intonačnom stvárňovaní vety (prozodické, suprasegmentálne javy s gramatizujúcou funkciou). Okrem týchto základných úloh a či súbežne s nimi fonické jazykové prvky ponúkajú významovým jednotkám svoju „pomoc“ najmä v týchto priestoroch jazykovej sústavy (pripomíname, že medzi vymedzovanými funkciami je plynulý prechod; na ilustráciu uvádzame príklady zo súčasnej spisovnej slovenčiny):

a) Zvukové jednotky a ich kombinácie signalizujú periférny jazykový systém.

V periférnej oblasti (emocionálne výrazy, cudzie slová, vlastné mená) sa využívajú osobitné kombinácie zvukových prvkov; je tu zavše príznakový výskyt zvukových jednotiek aj ich konfigurácií. Tak napr. v spisovnej slovenčine je v zvukomalebných slovách kombinácia *t, d, n, l* pred *i*-ovým a *e*-ovým segmentom (*tidli-fidli, tik-tak* atď.), ktorá sa vymyká zo zákonitosti spájania „mäkkých“ spoluhlások *ť, ď, ň, ľ,* pred *e, i, í, ia, ie, iu.* V tejto oblasti sa vyskytujú – okrem iného – aj kombinácie so slabičným *r, ŕ* po spoluhláske pred pauzou (na konci slova, napr. *hŕ, kr, tŕ*), nerešpektujúce kombinačné osobitosti slovenských slabičných spoluhlások, ktoré sa v spisovnej slovenčine môžu objavovať iba medzi konsonantmi. Aj tento sled zvukových jednotiek je v slovenčine symptómom výrazného expresívneho zafarbenia.

b) Zvukové jednotky a ich kombinácie signalizujú hranice významových jednotiek.

V spisovnej slovenčine má túto funkciu z prozodických javov prízvuk a pauza spolu s predpauzovou melódiou. Z ďalších javov zúčastnených na tomto procese možno spomenúť: osobitný priebeh neutralizácie protikladu znelosť – neznelosť na konci slova v porovnaní s jej realizáciou vnútri slova (na rozhraní slov nastáva výslovnostná zmena neznelej šumovej spoluhlásky na znelú aj pred samohláskou a sonórnou spoluhláskou, v rámci slova nie; porovnaj napr. spojenie *chlap asi videl* [xlab‿asi viďel] – *chlapa si videl* [xlapa si viďel]), osobitný priebeh neutralizácie protikladu nesykavosť – sykavosť na hraniciach slov (porovnaj: *brat sa vrátil* [brat‿sa

vráťil/brac‿sa vráťil]; *predsa* [precca], *ľudský* [ľuckí]), neuskutočňovanie neutralizácie protikladu *t – ť, d – ď, n – ň, l – ľ* pred *e*-ovým a *i*-ovým prvkom na rozhraní slov (*brat ide* [brad‿iďe], nie [brať‿iďe] atď.), nerešpektovanie neutralizácie kvantity na medzislovnom predele (napr. *nová látka, nedeľný výlet*), kombináciu dvoch samohlások (hiát) v tomto postavení (napr. *dobrá učiteľka, matka a otec* a pod.), osobitné prípady výslovnosti spoluhlásky *v* (porovnaj dvojice výrazov *priateľov achát* [priaťeľou‿axát] – *priateľova chata* [priaťeľova xata], *bratov odev* [bratou‿oďeu] – *bratovo dieťa* [bratovo ďieťa] a i. Uvedené zvukové javy (okrem prozodických prvkov) sa rovnako uplatňujú na konci slova aj na morfematickom švíku predpona + základ slova (s určitými modifikáciami pri spoluhláske *v*).

c) Zvukové jazykové prostriedky sú signálmi prejavu subjektívneho vzťahu hovoriaceho ku skutočnosti.

Toto využitie fonických jazykových prostriedkov možno dobre pozorovať pri tzv. expresívnej funkcii kvantity, emfázy a melódie v súčinnosti aj s niektorými inými prozodickými javmi. Sem možno zaradiť aj expresívne „ladenie" niektorých hláskových kombinácií. Expresívne podfarbujú výraz napríklad kombinácie *chm* (*chmuľo*), *chň* (chňap), *čm* (*čmudiť*), *fľ* (*fľasnúť*), často spojenia spoluhlások *ď, ť, ň, š, ž, č, c* so samohláskami *o, u/ú* (*ďubať, šúľať, ďobať*) a i.

d) Zvukové prostriedky naznačujú rozdiel medzi osobitnými procesmi a kategóriami v jazyku.

V spisovnej slovenčine je súhra v zámere kvantity signalizovať morfologický proces (neutralizácia kvantity, obmedzenie kvantitatívnej alternácie) a slovotvorný proces (narúšanie neutralizácie kvantity, kvantitatívna alternácia). Podobne sa rozdiel tvarotvorného a slovotvorného postupu vykresľuje aj konsonantickými alternáciami. Tu možno spomenúť aj osobitný priebeh neutralizácie protikladu znelosť – neznelosť v tvaroch imperatívu a v privlastňovacích zámenách (*píšme!, kozme!; nážmu, vážmu*). V spisovnej slovenčine – podobne ako v slovanských jazykoch – sa kategória životnosti pri substantívach mužského rodu „presadzuje" aj prostredníctvom alternácií: *žiak/žiaci, valach/valasi, radi/rady* a pod.

e) Zvukové prostriedky regulujú významovú intenzitu výpovede a naznačujú štylistické zaradenie prejavu.

Jedným z rozhodujúcich zvukových prvkov určujúcich významovú

závažnosť zložiek textu je dôraz. Z ďalších suprasegmentálnych javov treba uviesť tempo reči, ktoré je významným signálom a regulátorom sémantickej hustoty textu. Rovnako sa významová výstavba textu diferencuje aj množstvom a dĺžkou páuz. Štylistické zaradenie prejavu sa môže hlásiť aj istými hláskami a ich kombináciami, charakteristickým tempom, rytmickou štruktúrou, intenzitou hlasu, hlasovým registrom, melódiou a niektorými inými zvukovými javmi, ktoré tu pôsobia zvyčajne vo vzájomnej súčinnosti.

Ukazuje sa, že je dosť dôkazov na „spoluprácu" zvukových (výrazových) a významových jazykových prvkov; ich dialektická spätosť tvorí podstatu jazyka ako špecifickej znakovej sústavy odrážajúcej mimojazykovú skutočnosť a garantujúcej dorozumievanie medzi ľuďmi. Tento vzťah má spoločné črty vo všetkých jazykových systémoch, ale zároveň v každom jazyku aj svoje osobitné a neopakovateľné zrkadlenie.

A

MORFOLOGICKÁ ROVINA

12. Základné pojmy

Morfologickú (tvaroslovnú) rovinu jazyka tvorí množina gramatických tvarov, ktoré majú bilaterálnu povahu: sú zložené z formových (výrazových) prvkov a z obsahových (významových) prvkov. Dialektické spätie výrazu a významu morfologických jednotiek garantuje ich zapojenie do tvarových (paradigmatických) a významových (sémantických) čiastkových systémov. Morfologickú (tvaroslovnú) rovinu jazyka skúma osobitná jazykovedná disciplína, ktorá je súčasťou gramatiky (druhú gramatickú disciplínu tvorí syntax) – **morfológia** (tvaroslovie). Výrazovú stránku morfologických jednotiek a vzťahov medzi nimi skúma **formálna** (paradigmatická) morfológia, významovú stránku morfologických jednotiek a ich funkcií skúma **sémantická** morfológia.

Gramatický tvar je formálny (výrazový) prostriedok na vyjadrenie gramatického významu; napr. *pracujeme* je gramatický tvar vyjadrujúci 1. os. množ. č. prítomného času. **Gramatický význam** je obsahová (významová) zložka slovného tvaru týkajúca sa celej skupiny slov, resp. slovného druhu. **Gramatická kategória** je všeobecný obsahový (významový) prvok gramatickej stavby vyjadrovaný záväznými a ustálenými formálnymi (výrazovými) prostriedkami. V súčasnej jazykovede sa tento termín používa aj na označenie jazykových jednotiek (napr. morfém alebo slov) so spoločnou gramaticky významovou alebo syntaktickou vlastnosťou, resp. komplexom takýchto vlastností. Pri takomto „rozšírenom" chápaní termínu gramatická kategória vzniká potreba rozlíšiť gramatické kategórie vyššieho radu (primárne) a gramatické kategórie nižšieho radu (sekundárne); k primárnym gramatickým kategóriám sa zaraďujú **slovné druhy,** k sekundárnym gramatickým kategóriám napr. kategória rodu, čísla, pádu, času,

osoby atď. Slovné druhy ako gramatické kategórie vyššieho radu sa charakterizujú určitým súborom gramatických kategórií nižšieho radu, napr. gramatické kategórie rodu, čísla a pádu „konštituujú" gramaticko-významový „štatút" podstatných mien ako slovného druhu v spisovnej slovenčine.

Morfematická štruktúra slova

Pri segmentácii slov a slovných tvarov na nižšie jednotky, ktoré odkazujú na význam, sú dôležité pojmy **tvarový okruh** a **tvarový súbor.** Tvarový okruh je podmnožina slovných tvarov charakterizovaných rovnakým začiatkom a tvarový súbor je podmnožina slovných tvarov charakterizovaných rovnakým zakončením (pri poznámkach o morfematickej štruktúre slovenčiny vychádzame najmä zo zistení J. Horeckého). Vzťah medzi tvarovými okruhmi a tvarovými súbormi môžeme znázorniť napr. takto:

Sg. N.	dom-∅		rad-∅		
G.	dom-u		rad-u		
D.	dom-u	strom-u	rad-u	dub-u	— tvarový súbor
A.	dom-∅		rad-∅		
L.	dom-e		rad-e		
I.	dom-om	strom-om	rad-om	dub-om	— tvarový súbor
	tvarový okruh		tvarový okruh		

Prienik tvarového okruhu a tvarového súboru je neprázdna množina, množina s jedným prvkom. Ako vyplýva z uvedeného príkladu, prienikom tvarového súboru vyznačeného zakončením *-om* a tvarového okruhu vyznačeného začiatkom *dom-* je slovný tvar *domom;* podobne *radom, domu, radu.* Tento prienik zároveň potvrdzuje, že slovné tvary *domu, radu, domom, radom* sa členia na časti *dom + u, rad + u, dom + om, rad + om* (prvou časťou sa tieto slovné tvary zaraďujú do tvarového okruhu, druhou do tvarového súboru). Časti tvaru *dom-* a *rad-* sú koreňové morfémy a časti *-u* a *-om* gramatické (relačné) morfémy, pádové prípony.

Podobne možno zaradiť do jedného tvarového súboru aj odvodené slová – podľa segmentov stojacich medzi koreňovými a relačnými morfémami; napr.:

ryb-a			včel-a	
ryb-ár-Ø	rep-ár-Ø	lamp-ár-Ø	včel-ár-Ø	tvarový súbor
ryb-ník-Ø				
ryb-k-a			včiel-k-a	
ryb-í			včel-í	
tvarový okruh			tvarový okruh	

V smere okruhu sa vyčleňujú koreňové morfémy *ryb-* a *včel-*, v smere súboru zasa odvodzovacia (derivačná) morféma *-ár*. Podobným spôsobom – na základe analógie a súvzťažnosti zvukových a významových prvkov – možno vyčleniť všetky typy morfém spisovnej slovenčiny.

Pri morfematickej analýze treba osobitne upozorniť na dialektiku formy a obsahu (výrazu a významu) jazykových jednotiek. **Morfému** môžeme definovať ako najmenšiu vydeliteľnú časť slova alebo slovného tvaru, ktorá je nositeľom elementárneho alebo komplexného významu. Morféma je jednotka výrazového plánu jazyka. Jej protikladom vo významovom pláne jazyka je seméma – najmenšia zložka významu, ktorá má v jazyku elementárne alebo komplexné vyjadrenie. Morfémy sú nositeľmi základnej sémantickej informácie o faktoch objektívneho sveta alebo o všeobecných gramatických významoch, prípadne o určitých modifikáciách týchto informácií. Pri morfematickom rozbore slov a tvarov sa však vymedzujú aj také jednotky, ktoré nekódujú sémantickú informáciu v širokom zmysle slova, prípadne nejakú jej modifikáciu; ide o tzv. **morfy**, segmenty, ktoré sú nositeľmi určitej funkcie. Pripomíname, že v distribučnej teórii termín morfa zodpovedá termínu alomorféma.

Ján Horecký vymedzuje pre spisovnú slovenčinu predponové derivačné morfémy (ako osobitný druh derivačných morfém), koreňové morfémy, derivačné morfémy, modifikačné morfémy, formové morfémy, kongruenčné morfémy a relačné morfémy (k nim sa môžu pripájať aj enklitické morfémy ako súčasť podmnožiny modifikačných morfém), tematické morfy, interfigované morfy a spájacie morfy.

Základným krokom pri morfematickej analýze konkrétnych slov a tvarov je vymedzenie relačných (gramatických) morfém – ide o pádové prípony substantív, adjektiválií, zámen, čísloviek, o gramatické segmenty prísloviek a o slovesné osobné prípony. Napríklad súbor relačných (gramatických) morfém pri skloňovacom type *žena* v spisovnej slovenčine (základný variant a ostatné varianty) má túto „podobu":

	Sg.	Pl.
N.	-a	-y
G.	-y	-Ø, -í
D.	-e, -i	-ám, -am
A.	-u	-y
L.	-e, -i	-ách, -ach
I.	-ou	-ami

Súbor relačných morfém v prítomnom čase slovies spisovnej slovenčiny je takýto:

	Sg.	Pl.
1. os.	-m	-me
2. os.	-š	-te
3. os.	-Ø	-ú (-u), -ia (-a)

Podobným obmieňaním častí slov a slovných tvarov v prednom okruhu relačných morfém možno vyčleniť ďalšie zvukové rady, ktoré sú nositeľmi určitého lexikálneho (vecného) významu:

ryb-	(ryba)	včel-	(včela)
ryb-ár-	(rybár)	včel-ár-	(včelár)
ryb-ár-k-	(rybárka)	včel-ár-k-	(včelárka)
ryb-k-	(rybka)	včiel-k-	(včielka)

Takýmto segmentovaním môžeme vyčleniť najmä derivačné morfémy, jednotky, kódujúce istú spoločnú lexikálnovýznamovú vlastnosť (ide tu o segmenty *-ár-*, *-k-*) a koreňové morfémy – segmenty nosiace základný lexikálny význam slova (v našom príklade *ryb-* a *včel-*). Osobitným typom derivačných morfém sú predponové, prefixálne morfémy:

vy-lož-i-ť	*vy*-let-ie-ť
v-lož-i-ť	*v*-let-ie-ť

Osobitnou črtou derivačných morfém (aj predponových derivačných morfém) je skutočnosť, že v tom istom slove ich môže byť aj viac: *ne-po-do*-náš-a-ť, ryb-*ár-k*-a, včel-*ár-sk*-y a pod.

Medzi koreňovou a relačnou morfémou sa nachádzajú aj také fonické útvary, ktoré iba modifikujú význam kódovaný najmä v koreňovej morféme; ide o tzv. modifikačné morfémy: nos-*iev*-a-ť, chyt-*áv*-a-ť, po-zr-i-me-*že*, ak-ý-*koľvek* (v posledných dvoch prípadoch ide o enklitickú modifikačnú morfému *-že* a *-koľvek*).

Špecifickým typom slovesných morfém je formová morféma vyjadrujúca slovesné tvary (neurčitok, prechodníky, príčastia, préteritum, imperatív): chvál-i-*ť*, chyt-a-j-*úc*, na-pís-a-*n*-ý, rob-iev-a-*l*-Ø; imperatívna formová morféma má v slovenčine dve podoby: *-Ø*, *-i* (chyt-a-j-*Ø*-Ø, chyt-a-j-*Ø*-me, chyt-a-j-*Ø*-te; u-tr-*i*-Ø, u-tr-*i*-me, u-tr-*i*-te). V imperatívnych tvaroch teda môžeme predpokladať dve nulové morfémy stojace vedľa seba: bež-Ø-Ø (prvá z nich je formová morféma, druhá relačná morféma).

Ďalším typom slovesnej morfémy je kongruenčná morféma vyjadrujúca kongruenciu (zhodu) s nadradeným substantívom, teda číslo a rod, resp. číslo v tvaroch minulého času: prac-ov-a-l-*Ø*, prac-ov-a-l-*a*, prac-ov-a-l-*o*, prac-ov-a-l-*i*.

Tematické morfy sú vokalické (alebo nulové) útvary s funkciou dopĺňať, resp. rozširovať slovesný alebo deverbatívny kmeň; tieto jednotky vyjadrujú príslušnosť slovesa k istému typu. Ján Horecký pri rozbore slovesných tematických morf pokladá za hlavné morfy tematickú morfu v 1. os. sg. prít. času a v neurčitku a medzi tieto morfy zaraďuje morfy v 3. os. pl. prít. času, v tvare préterita a v tvare trpného príčastia. Takýto súbor morf plne odhaľuje formálny systém slovenského slovesa. Mohli by sme tu dokonca hovoriť v istom zmysle slova o „paradigme" tematických morf; ako sme uviedli, táto „paradigma" sa stáva kritériom na zaradenie slovesa do príslušného časovacieho typu.

Uvedieme príklady na súbory tematických morf niektorých časovacích typov v spisovnej slovenčine.

Tematické morfy slovies typu *chytať* majú takúto podobu:

á (po dlhej slabike a v iteratívach aj po krátkej slabike sa táto morfa realizuje ako *-a-*, po „mäkkých" spoluhláskach ako *-ia-*) – *a* – *a* – *a* – *a* (chyt-*á*-m, chyt-*a*-j-ú, chyt-*a*-l-Ø, chyt-*a*-n-ý, chyt-*a*-ť).

Tematické morfy slovies typu *rozumieť* sa realizujú takto:

ie (civ-*ie*-m) – *e* (civ-*e*-j-ú), – *e* (civ-*e*-l-Ø) – *e* (vy-civ-*e*-n-ý) – *ie* (civ-*ie*-ť).

Tematické morfy slovies typu *česať* majú takúto podobu:

e (češ-*e*-m) – *Ø* (češ-*Ø*-ú) – *a* (čes-*a*-l-Ø) – *a* (čes-*a*-n-ý) – *a* (čes-*a*-ť). Tento súbor morf „tieňujú" aj tematické morfy slovies typu *pracovať* (prac-u-j-e-m, prac-u-j-Ø-ú, prac-ov-a-l-Ø, vy-prac-ov-a-n-ý, prac-ov-a-ť). Variantom tohto súboru morf je morfa slovies typu *brať* – rozdiel je len v 1. os. sg. (ber-*ie*-m, ber-*Ø*-ú, br-*a*-l-Ø, br-*a*-n-ý, br-*a*-ť).

Slovesá časovacieho typu *minúť* sa charakterizujú týmto súborom morf: *ie* – *Ø* – *u* – *u* – *ú*.

Podobným spôsobom možno vymedziť súbory tematických morf pri všetkých časovacích typoch slovenských slovies.

Interfigované morfy sú zvukové útvary, synchronicky sa často prejavujúce ako relikty starších vývinových štádií, ktoré sa vkladajú medzi morfémové segmenty z dôvodov spojitosti kódu a fungujú zavše ako antihiátové prvky. Príklady: diev-č-*at*-k-o, chláp-*äť*-a, Kóre-*j*-ec-Ø, prac-u-*j*-e-m, chyt-a-*j*-ú a i.

Spájacie morfy majú funkciu spájať dve koreňové morfémy alebo derivačnú a koreňovú morfému (cest-*o*-pis-Ø, vod-*o*-vod-Ø, dol-n-*o*-orav-sk-ý).

Niektoré typy morfém sa môžu realizovať aj nekonzistentnou fonickou štruktúrou; tak napr. niektoré derivačné morfémy sú rozložené po obidvoch stranách slovotvorného základu (*ná*-brež-*ie*, *pod*-pät-*ok*-Ø) – ide o tzv. rozštiepené derivačné morfémy. V niektorých prípadoch pri konštruovaní zložených gramatických tvarov sú gramatické sémy rozložené na niekoľko samostatných fonematických radov; ide o tzv. rozložené morfémy (rob-i-*l*-*Ø som*, rob-i-*l*-*Ø by som* a pod.).

Vzájomnou konfrontáciou jednotlivých slovných tvarov, tvarových okruhov a tvarových súborov, ako sme uviedli, možno vymedziť morfémy a morfy, a tak zistiť a opísať morfematickú štruktúru slov a tvarov. Pri tomto opise získavame cenné údaje o prednom okruhu morfém a morf (ide o súhrn morfém a morf, ktoré sa môžu spájať s danou morfémou, resp. morfou z ľavej strany) a o zadnom okruhu morfém a morf (ide o súhrn morfém a morf, ktoré sa môžu spájať s danou morfémou, resp. morfou z pravej strany). Pripomíname, že morfematická štruktúra slova a tvaru je lineárna na rozdiel od slovotvornej štruktúry, ktorá je binárna, dvojčlenná.

Komunikačná uspôsobenosť, ekonomickosť a efektívnosť slovenčiny sa dá demonštrovať frekvenciou morfém a morf a ich fonematickou výstavbou.

Najfrekventovanejším druhom morfémy v spisovnej slovenčine sú – podľa očakávania – koreňové morfémy, ktoré predstavujú takmer polovicu morfém vyčlenených v súvislých textoch (47 %). Na konci slovného tvaru (v zadnom okruhu koreňovej morfémy bezprostredne po koreňových morfémach alebo po niektorých iných morfémach, resp. morfách) sa pri autosémantických slovách vyskytujú relačné morfémy, preto neprekvapuje ich vysoká frekvencia – nasledujú hneď za koreňovými morfémami (26 %). Dominantné frekvenčné postavenie pri troch druhoch morf majú tematické morfy (84 %). Vysoká prediktabilita týchto jednotiek súvisí s vysokou frekvenciou slovesných a deverbatívnych tvarov v textoch spisovnej slovenčiny. Pomer morf a morfém je v spisovnej slovenčine celkove 1 : 12,9. To znamená, že len približne každý 13. segment súvislého textu (vyčlenený pri morfematickom „dekódovaní") neodkazuje priamo na význam.

V spisovnej slovenčine majú najvyššiu frekvenciu jednofonémové (39 %), dvojfonémové (22 %), trojfonémové (17 %) a nulové morfémy a morfy (10 %). Treba poznamenať, že morfy sme zaznamenali iba v podmnožinách nulových, jednofonémových a dvojfonémových prvkov. Pomer nulových až deväťfonémových morfém a morf je v spisovnej slovenčine približne 171 : 653 : 366 : 285 : 138 : 46 : 13 : 5 : 2 : 1; dá sa teda vysloviť téza, že počnúc jednofonémovými morfémami a morfami sa znižuje frekvencia týchto jednotiek vyčlenených podľa fonémovej dĺžky. Čím je morféma (prípadne morfa) dlhšia, tým s menšou pravdepodobnosťou sa vyskytuje a naopak.

V spisovnej slovenčine sú najpestrejšie jednofonémové morfémy a morfy; v tomto podsystéme sme v našom skúmanom materiáli zaznamenali všetkých 10 morfém a morf (pozri vyššie). Pri dvojfonémových morfémach a morfách sme vymedzili 7 osobitných podmnožín: prefixálne morfémy, koreňové morfémy, modifikačné morfémy, derivačné morfémy, formové morfémy, relačné morfémy a interfigované morfy; pri nulových 5 podmnožín: koreňové morfémy, formové morfémy, kongruenčné morfémy, relačné morfémy a tematické morfy; pri trojfonémových 4 podmnožiny: prefixálne morfémy, koreňové morfémy, derivačné morfémy a relačné morfémy; pri štvorfonémových 3 podmnožiny: prefixálne morfémy, koreňové morfémy a modifikačné morfémy (pri modifikačných morfémach išlo o segmenty *hoci-* a *voľa-* v neurčitých zámenách). Pri päťfonémových a viacfonémových prvkoch sme v našom materiáli zaregistrovali iba koreňové morfémy. Najdlhšie koreňové morfémy sa s najväčšou prediktabilitou vyskytujú pri prevzatých slovách. Dĺžka koreňových morfém môže teda byť aj dosť hodnoverným signálom pre opozíciu domáce slovo – prevzaté slovo (slovo cudzieho pôvodu) a v konečnom dôsledku pre štylistické zaradenie výrazu (treba upozorniť napr. na známu hypertrofiu prevzatých slov – poväčšine s extrémnou konsonanticko-vokalickou štruktúrou koreňových morfém – v odbornom štýle).

Priemerná frekvenčná fonémová dĺžka prefixálnych morfém v spisovnej slovenčine je 2, koreňových morfém (vrátane nulových; vymedzujeme ich pri segmentovaní zámenných tvarov Ø-ho, Ø-mu, Ø-ich – tvar osobného zámena, Ø-im) 3, modifikačných morfém 1,5, derivačných morfém 1,7, formových morfém (vrátane nulových) 0,9, kongruenčných morfém (vrátane nulových) 0,6, relačných morfém (vrátane nulových) 1,1, tematických morf (vrátane nulových) 0,7, interfigovaných morf 1,3 a spájacích morf 1; najdlhšie sú teda koreňové

morfémy (pozri vyššie) kódujúce najkonkrétnejšie a najrozmanitejšie sémy. Priemerná fonémová dĺžka morfémy (a morfy) v spisovnej slovenčine (vrátane nulových morfém a morf) je 1,9; jedno slovo (tvar) spisovnej slovenčiny – podľa nášho excerpčného materiálu – sa v priemere konštituuje 2,6 morfémami (morfami) a 4,9 fonémami. Je zrejmé, že tieto údaje do značnej miery ohlášajú aj niektoré typologické charakteristiky spisovnej slovenčiny.

Sémantická morfológia

Slovné druhy

Slovné druhy sú lexikálno-gramatické množiny slov charakterizované určitými spoločnými formálnymi a významovými vlastnosťami. Na vymedzenie týchto skupín slov sa používajú lexikálno-sémantické, morfologické a syntaktické kritériá. Podľa Morfológie slovenského jazyka (v ďalšom výklade sa opierame najmä o túto prácu) sa v spisovnej slovenčine dá vyčleniť desať slovných druhov: podstatné mená, prídavné mená, zámená, číslovky, slovesá, príslovky, predložky, spojky, častice a citoslovcia.

Z lexikálno-sémantického hľadiska sa slovné druhy rozdeľujú na

a) **autosémantické** (plnovýznamové) – podstatné mená, prídavné mená, zámená, číslovky, slovesá a príslovky;

b) **synsémantické** (neplnovýznamové, pomocné) – predložky, spojky a častice.

Osobitnú skupinu tvoria citoslovcia, slová s veľmi slabým, neurčitým lexikálno-sémantickým jadrom, vyjadrujúcim často aj protikladný expresívny „význam".

Podľa všeobecného významu, ktorý je základným sémantickým podložím slovných druhov, môžeme slovnú zásobu členiť na

a) **kvalitatívne slová** – podstatné mená, prídavné mená, príslovky, slovesá;

b) **kvantitatívne slová** – číslovky;

c) **deiktické slová** – zámená;

d) **gramatické slová** – predložky, spojky, častice;

e) **lexikálne nediferencované slová** – citoslovcia.

Formálne morfologické kritériá možno pri vymedzovaní slovných druhov použiť vo flektívnych jazykoch. Pre spisovnú slovenčinu (a pre ďalšie flektívne jazyky) sa dá uplatniť klasifikácia vychádzajúca zo systému

formálnych paradigiem. Podľa tohto kritéria možno slovné druhy deliť na

a) **ohybné** (flektívne) – podstatné mená, prídavné mená, číslovky, zámená a slovesá;

b) **neohybné** – príslovky, predložky, spojky a častice;

c) **amorfné** – citoslovcia.

Ohybné slová sa delia na **mená** (skloňujú sa, majú **deklináciu**) a na **slovesá** (časujú sa, majú **konjugáciu**).

Podľa syntaktického kritéria (schopnosť fungovať ako vetný člen, a teda vstupovať do syntagmatických spojení) sa slovné druhy delia na:

a) **autosyntagmatické** (majúce úlohu vetného člena) – podstatné mená, prídavné mená, zámená, číslovky, slovesá a príslovky;

b) **synsyntagmatické** (nemajúce úlohu vetného člena) – predložky, spojky a častice.

Aj podľa tohto kritéria osobitnú skupinu tvoria citoslovcia, pretože nefungujú ako vetné členy a nevytvárajú syntagmatické vzťahy.

Na pozadí komplexných kritérií (formálnych, funkčných a sémantických) možno slovné druhy rozdeliť do troch skupín:

a) **slová – morfémy** – synsémantické a synsyntagmatické slová (predložky, spojky, častice);

b) **slová – vetné členy** – autosémantické a autosyntagmatické slová (podstatné mená, prídavné mená, zámená, číslovky, slovesá, príslovky);

c) **slová – vety** (citoslovcia).

Na základe uvedených charakteristík sa dajú dosť podrobne a výstižne definovať jednotlivé slovné druhy.

Podstatné mená (substantíva) sú pomenovania samostatne jestvujúcich javov, substancií (*škola, strom*) alebo ako substancií chápaných vlastností (*dobrota*), dejov (*prechádzka*) a stavov (*spanie*). Sú to kvalitatívne, autosémantické, ohybné a autosyntagmatické slová – vetné členy. Delia sa na konkrétne (*strom, haluz, pes, Dunčo*), abstraktné (*usilovnosť, prvenstvo, dobrota*); osobné (*človek, chlap, žena*), neosobné (*medveď, levica*); životné (*muž, lev*), neživotné (*dom, skriňa*); všeobecné – apelatíva (*les, priateľ, dedina*), vlastné – propriá (*Kriváň, Košice, Július*); hromadné – kolektíva (*vtáctvo, zverina, prútie*), látkové (*piesok, mak, múka*), skupinové (*vlasy, zápalky*) a pomnožné – pluráliá tantum (*dvere, nožnice, sane*).

Prídavné mená (adjektíva) sú pomenovania statických príznakov samostatne jestvujúcich javov, substancií. Sú to kvalitatívne, autosémantické,

ohybné a autosyntagmatické slová – vetné členy. Rozdeľujú sa na vlastnostné, a to akostné (*biely, krátky, bosý*) a vzťahové (*drevený, šípkový, žilnatý*) a na privlastňovacie (*bratov, matkin*).

Zámená (pronominá) sú slová so všeobecným významom charakterizované ukazovacou (deiktickou) a odkazovacou (anaforickou) funkciou. Ide o deiktické, autosémantické, ohybné a autosyntagmatické slová – vetné členy. Sú to „zastupujúce" slová s platnosťou substantív (*ja, on*), adjektív (*môj, taký, oný*), čísloviek (*koľko, toľko*) a adverbií (*kde, tam*); podľa týchto gramatických významov sa delia na substantívne, adjektívne, numerálne a adverbiálne. Podľa lexikálneho významu sa zámená rozdeľujú na osobné, a to základné (*ja, ty, on*) a privlastňovacie (*môj, tvoj, náš, váš*), na zvratné, a to základné (*seba/sa*) a privlastňovacie (*svoj*), na ukazovacie (*ten, onen, taký, onaký*), opytovacie (*kto, čo, aký, čí*), neurčité (*niekto, niečo, daktorý, dačí, ktosi, ktokoľvek*) a vymedzovacie (*ten istý, iný, všetok, každý, sám, nikto*).

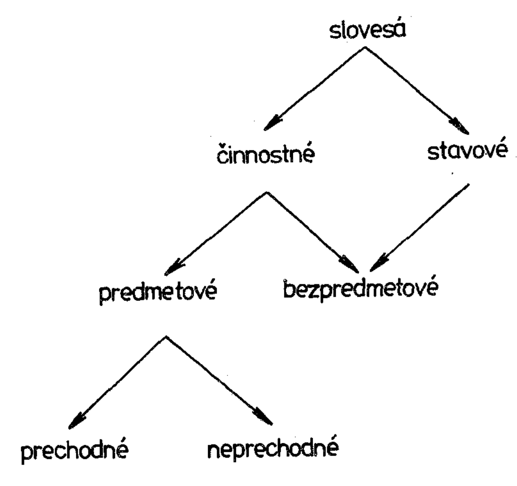
Číslovky (numerálíá) sú slová s číselným významom. Tieto výrazy zjednocuje ich lexikálno-sémantický obsah; formálne korešpondujú so substantívami (*sto, tisíc*), adjektívami (*prvý, tisíci*) a adverbiami (*päť ráz, osemkrát, dvojnásobne, trojmo*). Sú to kvantitatívne, autosémantické, ohybné a autosyntagmatické slová – vetné členy. Delia sa na základné, násobné, radové a druhové. V rámci týchto skupín sú ďalšie podmnožiny čísloviek: základné číslovky sa rozdeľujú na určité (*tri, deväť, dvadsať*), neurčité (*veľa, mnoho, málo*) a skupinové (*dvoje, štvoro*), násobné môžu byť určité (*desať ráz, dva razy, stokrát*) a neurčité (*veľa ráz, mnohokrát*), radové určité (*prvý, tretí, dvadsiaty*) a neurčité (*dakoľký, posledný*) a druhové určité (*dvojaký, štvoraký*) a neurčité (*mnohoraký, niekoľkoraký*). Medzi neurčitými číslovkami a neurčitými zámenami sú zjavné paralely. Grafické zachytenie jednotlivých skupín čísloviek pozri v tab. 5.

Slovesá (verbá) sú pomenovania dynamických príznakov samostatne jestvujúcich javov; sú to pomenovania procesov (dejov a stavov). Ide o kvalitatívne, autosémantické, ohybné a autosyntagmatické slová – vetné členy. Delia sa na činnostné (*písať, kresliť, hrabať*), stavové (*spať, blednúť, belieť sa*) a pomocné. Posledná skupina slovies sa člení na fázové (*začínať, začať, ostať, ostávať, prestať, prestávať*), limitné (*ísť, mať; ide puknúť, mal umrieť*), modálne (*môcť, mať, musieť, chcieť*) a sponové (*byť, stať sa*). Činnostné slovesá rozdeľujeme na predmetové, pri ktorých činnosť vychá-

Tab. 5. Rozdelenie čísloviek

Číslovky				
	základné	násobné	radové	druhové
určité	+ (štyri)	+ (štyri razy)	+ (štvrtý)	+ (štvoraký)
neurčité	+ (mnoho)	+ (mnoho ráz)	+ (dakoľký)	+ (mnohoraký)
skupinové	+ (štvoro)	–	–	–

dza od agensa a zasahuje paciensa slovesného deja (*kosiť, rúbať, rezať*), a na bezpredmetové (podmetové), pri ktorých sa paciens nevyjadruje (*poletovať*). K bezpredmetovým slovesám patria všetky stavové slovesá. Predmetové slovesá sa delia na prechodné (tranzitíva), ktoré majú predmet v prostom akuzatíve (*kosiť lúku, písať úlohu, polievať záhradu*), a neprechodné (intranzitíva), ktoré majú predmet v inom páde (*bojovať za mier, prihovoriť sa priateľovi, mihnúť očami*). Čiastkový systém slovies porovnaj na obr. 34.

Obr. 34. Parciálny systém slovies

Príslovky (adverbiá) sú pomenovania príznakov príznakov; môžu teda fungovať len vo vzťahu k adjektívam (*veľmi dobrý*), k slovesám (*rýchlo napísať*) a k adverbiám (*veľmi dobre*). Sú to kvalitatívne, autosémantické, neohybné a autosyntagmatické slová – vetné členy. Delia sa na okolnostné (*navrchu, bokom, potme*), vlastnostné, a to akostné (*jemne, veselo*) a vzťahové (*denne, jazykovo*). V rámci okolnostných i vlastnostných prísloviek sa vyskytujú parciálne významy miesta (*domov; vysoko*), času (*ráno; ročne*), príčiny (*omylom; nútene*) a spôsobu (*potme; ticho*). K druhotným príslovkám patria obsahové príslovky, a to stavové (*je zima*) a modálne (*bolo treba hovoriť*).

Predložky (prepozície) sú slová vyjadrujúce rozličné vzťahy medzi substanciami; táto ich funkcia „pripomína" relačné morfémy substantív. Sú to gramatické, synsémantické, neohybné a synsyntagmatické slová – morfémy. Na pozadí funkcie (podľa stupňa viazanosti na meno a podľa abstraktnosti významu) sa delia na prvotné, primárne (*do, k/ku, za, na, o*) a na druhotné, sekundárne (*prostred, blízko, konča, okolo*). Prvotné predložky majú veľmi všeobecný význam a používajú sa len v predložkovej funkcii. Druhotné predložky vznikli neutralizáciou príznaku autosémantickosti, napr. substantív (*kvôli*), prísloviek (*okolo*), slovies (*končiac*), preto sa tieto výrazy používajú aj v inej ako predložkovej funkcii.

Spojky (konjunkcie) sú slová, ktoré vyjadrujú rozličné vzťahy medzi vetnými členmi alebo vetami. Sú to gramatické, synsémantické, neohybné a synsyntagmatické slová – morfémy. Rozdeľujú sa na hypotaktické (vyjadrujúce podraďovacie vzťahy) – *keby, len čo, že, keď, kým, pretože, aby, hoci* atď. – a na parataktické (vyjadrujúce priraďovacie vzťahy) – *a, ale, ba, ani, alebo, veď* a pod. Podľa toho, či sa spojky používajú ako konektory vetných členov alebo viet, delia sa na členské a vetné. Toto členenie nie je však veľmi priezračné, pretože v slovenčine chýbajú výrazné členské spojky. Podľa formálneho, tvarového „ustrojenia" sa spojky členia na jednomorfémové (*a, i, sťa*) a viacmorfémové (*akoby, pretože, nielenže*), jednoslovné (*ale, lenže, že, keď, kým*) a viacslovné (*len čo, zatiaľ čo*), jednočlenné (stoja len na jednom mieste v syntagme: brat *a* sestra) a viacčlenné (upotrebúvajú sa v rámci každého člena syntagmy: *alebo* ty, *alebo* ja; *nielen* slová, *ale aj* činy).

Častice (partikuly) sú kontextové a aktualizačné prvky vyjadrujúce rozličné významové odtienky výrazov alebo výpovedí. Sú to gramatické,

synsémantické, neohybné a synsyntagmatické slová – morfémy. Delia sa na uvádzacie, a to pripájacie (*ale, a, i, no*) a pobádacie (*aby, akože, kiež*) a na vytyčovacie, a to vysvetľovacie (*ako, aspoň, navyše*), hodnotiace (*akiste, asi, sotva, vlastne*) a zdôrazňovacie (*akurát, áno, najmä*). Z formálnej, tvarovej stránky sa častice rozdeľujú – podobne ako spojky – na jednomorfémové (*aj, len, no*) a viacmorfémové (*aleže, horkýže, kiežby*) a na jednoslovné (*veru, tobôž, len, asi, aj*) a viacslovné (*akože by, koniec koncov, to jest*), ktoré majú veľmi zriedkavý výskyt.

Citoslovcia (interjekcie) sú amorfné (beztvaré), lexikálne nediferencované slová – vety, ktoré vyjadrujú spontánne zážitky a reakcie z oblasti citu, vôle a vnímania. Delia sa na citové (napr. *ach, fuj, ech*) a vôľové, ktoré charakterizuje zacielenie na prijímateľa prejavu (napr. *ľaľa, aha, haló, čit, hajde*). K citoslovciam sa zaraďujú aj napodobňujúce (imitatívne) výrazy, tzv. zvukomalebné slová (onomatopoje), napr. *bác, čľup, kikirikí, cingi-lingi*.

Gramatická kategória rodu

Gramatický rod mien je kategória, ktorou sa manifestujú slovnodruhové zväzky medzi substantívami a slovami adjektívnej formy (adjektiváliami); je to teda typ zhody substantív s adjektiváliami (F. Miko): *ten, náš, prvý, dobrý, volaný priateľ; tá, naša, prvá, dobrá, chválená učiteľka; to, naše, prvé, dobré, vytvorené dielo*. V spisovnej slovenčine sú tri takéto typy zhody: mužský rod (maskulínum), ženský rod (feminínum) a stredný rod (neutrum). V rámci maskulín sa vyčleňuje subkategória rodu vyplývajúca z protikladu životnosti a neživotnosti (pri životných maskulínach je zhoda tvarov genitívu a akuzatívu – *od žiak-a, na žiak-a;* pri neživotných maskulínach nominatívu a akuzatívu: *dub–Ø*, na *dub-Ø*); uplatnenie sa tejto subkategórie sa odráža napr. aj v dubletách *psi/psy, vlci/vlky, vtáci/vtáky*.

Popri zhode najzreteľnejším formálnym prejavom gramatického rodu je existencia rodovo silných prípon v nom. sg.: *-Ø* pre maskulína, *-a* pre feminína, *-o, -e, -ie* pre neutrá; rodové diferencie sa, pravda, prejavujú aj v rámci celých paradigiem.

Významovým podložím formálno-gramatickej kategórie rodu v slovenčine je tzv. **prirodzený rod** (členitosť názvov osôb podľa pohlavia,

napr. *otec, muž, baran – matka, žena, ovca*), ktorý sa presadzuje aj napriek „napätiu“ formy (slová s „feminínovou“ relačnou morfémou *-a*, resp. „neutrovou“ príponou *-o* v nom. sg. pri maskulínach: *hrdin-a, strýk-o*).

Rod je v spisovnej slovenčine hlavným konštituentom zhody ako syntaktického postupu. Zhoda podradeného adjektivália, resp. *l*-ového tvaru slovesa s nadradeným substantívom môže mať štyri základné podoby:

a) zhoda adjektivália so substantívom v atributívnej syntagme: *ten, náš, prvý, chválený učiteľ; tá, naša, prvá, chválená učiteľka; tým, naším, prvým, chváleným učiteľom; tú, našu, prvú, chválenú učiteľku; to, naše, prvé, nájdené pero* a pod.;

b) zhoda *l*-ového tvaru slovesa v prísudku so substantívom v podmete: *chlapec bežal-Ø; chlapci, sestry, deti bol-i na lúke;*

c) zhoda adjektivália v mennom prísudku so substantívom v podmete: *žiak je usilovn-ý; dom je vysok-ý; žiačka je usilovn-á; ráno je slnečn-é; žiaci sú usilovn-í; domy, žiačky, rána sú pekn-é;*

d) zhoda adjektivália v doplnku so substantívom vo funkcii podmetu alebo predmetu: *pes leží unaven-ý, budova stojí vysok-á, plávku našli rozlomen-ú, o študentovi hovorili ako o mimoriadne nadan-om* a pod.

Gramatická kategória čísla

Táto gramatická kategória je motivovaná výskytom jednej veci (gramaticky sa stvárňuje formou jednotného čísla, **singuláru**) alebo viacerých vecí (gramaticky sa stvárňujú formou množného čísla, **plurálu**). Na formálne vyjadrenie rozdielov v čísle sa využíva dvojaká podoba relačných morfém: *chlap, žena – chlapi, ženy; chlapovi, žene – chlapom, ženám; chlapom, ženou – chlapmi, ženami* atď.

Osobitnými podmnožinami v rámci gramatickej kategórie čísla sú tzv. **pluráliá tantum** (pomnožné podstatné mená) – substantíva, ktoré majú iba plurálovú podobu, a to aj vtedy, keď označujú jednu vec (*sane, dožinky, prázdniny, husle*), a tzv. **singuláriá tantum** – substantíva, ktoré majú len singulárovú formu (*mladosť, dobrota*); osobitným prípadom singulárií tantum sú hromadné a látkové podstatné mená, ktoré formou singuláru vyjadrujú množstvo alebo súbor niečoho, sú teda v určitom zmysle protikladom k pluráliám tantum (*hydina, zverina, skálie, čučoriedie; mak, piesok, múka*).

Gramatická kategória pádu

Kategória pádu vyjadruje špecifické vzťahy podstatného mena k iným menám, alebo označuje východisko tohto vzťahu (takúto funkciu má nominatív). Pády, pri ktorých prevláda význam relačný, vzťahový, sa nazývajú **syntaktické** (ide o syntaktickú závislosť mena vo vete – *rúbať drevo, rúbanie dreva*); pády, pri ktorých prevládajú nevzťahové, najmä okolnostné významy, sa nazývajú **adverbiálne** alebo **nesyntaktické** (napr. *ísť okolo budovy, cesta lesom*).

V spisovnej slovenčine sa vymedzuje šesť rozličných pádov s týmito základnými významami:

1. **nominatív** so základným syntaktickým významom; je to pád podmetu (*otec kosí záhradu*), ale aj mena v prísudku (*otec je učiteľ*);

2. **genitív** vyjadruje obmedzenú účasť deja na danom predmete; tento pád má jednak syntaktické významy (*pílenie dreva*), jednak nesyntaktické významy (*spolok včelárov*);

3. **datív** vyjadruje perspektívny objekt deja; popri syntaktických významoch (*veriť priateľovi*) má predovšetkým nesyntaktické významy (*kúpiť chlapčekovi korčule, tak ti začal predo mnou hvízdať*);

4. **akuzatív** vyjadruje plnú, neobmedzenú účasť deja na danom predmete; má základný syntaktický význam – je to pád priameho predmetu (*brat píše úlohu, vrabce pozobali zrno*);

5. **inštrumentál** vyjadruje prechodnú účasť deja na danom predmete; tento pád má predovšetkým nesyntaktické, adverbiálne významy (*vojsť dvermi, dívať sa škárou, spev sa ozýva nocou*);

6. **lokál** je v slovenčine iba predložkovým pádom; významy predložkových konštrukcií s lokálom vyplývajú z významu predložiek.

V školskej praxi sa používa aj číselné označenie pádov: 1. pád (nominatív), 2. pád (genitív), 3. pád (datív), 4. pád (akuzatív), 6. pád (lokál), 7. pád (inštrumentál). V tomto označení chýba 5. pád, tzv. **vokatív**, a to z toho dôvodu, že vokatív v slovenčine nie je samostatným pádom; z jeho osobitných foriem sa zachovali iba fragmenty (*chlapče, človeče*).

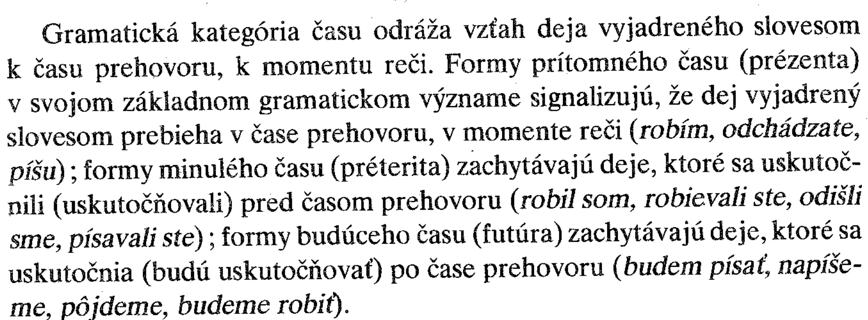
Gramatická kategória osoby

Sémantickým východiskom tejto kategórie je protiklad ja – nie ja, resp. účasť na rozhovore – neúčasť na rozhovore. Postavenie autora prehovoru,

expedienta sa vyjadruje zámenom 1. osoby – *ja*, postavenie adresáta prehovoru, percipienta sa vyjadruje zámenom 2. osoby – *ty*, postavenie neúčastníka prehovoru sa vyjadruje zámenom 3. osoby – *on, ona, ono*. Treba poznamenať, že plurál nie je prostým násobkom singuláru; plurál k *ja* je *my*, ale neznamená *ja + ja*, lež *ja + ty*, resp. *+ on*. Táto skutočnosť sa dá využiť aj pri sémantickom rozbore protikladu singuláru a plurálu pri substantívach.

Ak podmet (nositeľ deja) má v prehovore postavenie autora, odosielateľa, príslušný určitý slovesný tvar má formu 1. osoby (vyjadruje sa osobným zámenom *ja*, resp. *my* a slovesnou relačnou morfémou 1. osoby *-m*, resp. *-me*); ak podmet má v prehovore postavenie adresáta, prijímateľa, príslušný slovesný tvar má formu 2. osoby (vyjadruje sa osobným zámenom *ty*, resp. *vy* a slovesnou relačnou morfémou 2. osoby *-š*, resp. *-te*), ak podmet má v prehovore postavenie neúčastníka, príslušný slovesný tvar má formu 3. osoby (vyjadruje sa osobným zámenom *on, ona, ono*, resp. *oni, ony* a slovesnými relačnými morfémami 3. osoby *-Ø*, resp. *-ú/-u, -ia/-a*).

Gramatická kategória času

Gramatická kategória času odráža vzťah deja vyjadreného slovesom k času prehovoru, k momentu reči. Formy prítomného času (prézenta) v svojom základnom gramatickom význame signalizujú, že dej vyjadrený slovesom prebieha v čase prehovoru, v momente reči (*robím, odchádzate, píšu*); formy minulého času (préterita) zachytávajú deje, ktoré sa uskutočnili (uskutočňovali) pred časom prehovoru (*robil som, robievali ste, odišli sme, písavali ste*); formy budúceho času (futúra) zachytávajú deje, ktoré sa uskutočnia (budú uskutočňovať) po čase prehovoru (*budem písať, napíšeme, pôjdeme, budeme robiť*).

Hlavným tvarovo-formálnym signálom minulého času je v spisovnej slovenčine formová morféma *-l-*. Formy prézenta a budúceho času od dokonavých slovies sú syntetické (*robím, robievam; urobím*), špeciálne tvarové signály na vyjadrenie času tu chýbajú; naznačuje sa sústavou relačných morfém, osobných prípon. Futúrum od slovies nedokonavého vidu sa v slovenčine tvorí analyticky (*budem písať, budete spievať*); pri slovesách pohybu sa tvorí pomocou prefixu *po-/pô-* (*poletím, pobežím, pôjdem*), pri slovese *byť* supletívne (*byť – budem, budeš, bude...*).

Gramatická kategória spôsobu

Kategória spôsobu (modu) vyjadruje postoj hovoriaceho k reálnosti výpovede; je to gramatické vyjadrenie modality.

V spisovnej slovenčine do tejto kategórie patrí: a) oznamovací spôsob (indikatív) – *Janko píše úlohu;* b) podmieňovací spôsob (kondicionál) – *Janko by písal úlohu;* c) rozkazovací spôsob (imperatív) – *Janko, píš úlohu!*

Oznamovací spôsob nehovorí nič o reálnosti alebo nereálnosti výpovede, je to nepríznaková kategória. Kondicionál a imperatív vyjadrujú nereálnosť deja. Kondicionálová nereálnosť vyjadruje dej hypotetický, predpokladaný (*Janko by písal úlohu, ale nemá čas.*) alebo žiadaný (*Janko, mal by si písať úlohu!*); imperatívna nereálnosť vyplýva z komunikačnej situácie, v ktorej hovoriaci (expedient) vyzýva poslucháča (percipienta), aby vykonal (resp. nevykonal) dej vyjadrený slovesom.

Gramatická kategória spôsobu sa signalizuje viacerými prostriedkami: špeciálnymi morfémami (napr. imperatívnou formovou morfémou *-Ø* a *-i*, morfémou *by* pri kondicionáli), osobitnými intonačnými štruktúrami, najmä melódiou, modálnymi časticami, opytovacími a neurčitými zámenami, modálnymi slovesami atď.

Gramatická kategória slovesného rodu

Obsahovým podložím gramatickej kategórie slovesného rodu (genus verbi) je skutočnosť, že substancie alebo vykonávajú dej, teda majú k nemu činný (aktívny) vzťah, alebo sú dejom zasahované, teda majú k nemu trpný (pasívny) vzťah. Na tomto základe sa rozlišuje **činný rod** (aktívum) a **trpný rod** (pasívum). Na vyjadrenie tohto protikladu sa používajú osobitné formálno-tvarové prostriedky (*chválim, chválil som, budem chváliť – som chválený, bol som chválený, budem chválený* atď.).

Syntakticky sa vzťah medzi aktívnou a pasívnou konštrukciou prejavuje tak, že pri aktívnej perspektíve vety agens, činiteľ deja funguje ako podmet a paciens, zásah deja ako predmet (*Učitelia v škole preťažujú žiakov.*), zatiaľ čo pri pasívnej konštrukcii je podmetom nie činiteľ deja, ale zasahovaná substancia (*Žiaci sú v škole preťažovaní učiteľmi.*). O pasívnej perspektíve vety sa však dá hovoriť len vtedy, keď sa táto perspektíva

vyjadruje aj osobitnými formálnymi prostriedkami. Tak napr. vety *Otec starne.*, *Hora sa zelenie.*, v ktorých je podmetom vety nie činiteľ slovesného deja, ale nositeľ stavu, treba pokladať za gramaticky aktívne. Poznamenávame, že pasívna konštrukcia sa môže realizovať iba pri slovesách intenčného typu A – D – P.

Kategória vidu

Kategória vidu zachytáva dej ako plynúci alebo ako uzavretý fakt. Je to lexikálno-gramatická kategória slovenského (a slovanského) slovesa. Slovesá, ktoré vyjadrujú plynúci, prebiehajúci dej, sú **nedokonavé** (*písať, chodiť, ohlasovať, padať*); slovesá, ktoré vyjadrujú uzavretý, ukončený dej, sú **dokonavé** (*napísať, ohlásiť, prísť, klesnúť*). Slovesá teda podľa vidu vytvárajú binárne, dvojčlenné protiklady; príznakovým členom vidovej opozície je dokonavý vid, nepríznakovým členom nedokonavý vid.

Slovesný vid sa formálne vyjadruje jednak prefixmi (*kričať – zakričať, spievať – dospievať, zbierať – vyzbierať*), jednak sufixmi (*ohlásiť – ohlasovať/ohlášať, poliať – polievať, obuť – obúvať, podkuť – podkúvať*). Vidové prefixy sú prevažne gramaticko-lexikálne prvky (to znamená, že popri dokonavosti vyjadrujú aj isté modifikácie lexikálnych významov). Sú však aj tzv. čisto vidové prefixy, ktoré môžeme hodnotiť ako gramatické morfémy (*robiť – urobiť, prosiť – poprosiť, písať – napísať*); od takýchto prefixálnych slovies dokonavého vidu sa netvoria frekventatíva (**urábať, *poprosovať, *napisovať*, ale *vyrobiť – vyrábať, odprosiť – odprosovať, zapísať – zapisovať*).

S otázkami kategórie vidu sa spája aj tzv. kategória **spôsobu slovesného deja** (actio verbi); ide tu o významovú modifikáciu východiskového bezpredponového alebo aj predponového slovesa. Prostredníctvom tejto kategórie sa modifikujú rozličné odtiene významov týkajúcich sa delimitatívnosti slovesného deja (*posedieť*), rezultatívnosti slovesného deja (*precestovať*) atď.

Kategória intencie slovesného deja

Sloveso ako pomenovanie dynamických príznakov má konštantnú schopnosť spájať sa so substantívami na základe **zamerania, intencie** deja.

Táto schopnosť slovesa spájať sa so substantívami na základe intencie deja sa nazýva intenčnou hodnotou slovesa. V tejto lexikálno-gramatickej kategórii sa odráža tranzitná povaha slovesa: dej (D) vychádza od istého činiteľa, agensa (A) a zasahuje istú substanciu, paciensa (P).

Podľa vyjadrenia, resp. nevyjadrenia vzťahov v intenčnom systéme sa v Morfológii slovenského jazyka delia slovesá na šesť intenčných typov:

a) A – D – P; v tomto type sa vyjadrujú všetky tri prvky osobitne (*otec polieva záhradku*);

b) A – D_p; cieľ deja (paciens) sa nevyjadruje osobitným výrazom, lebo je obsiahnutý v samotnom deji (*otec trúbi*);

c) A_p – D; cieľ deja (paciens) sa nevyjadruje osobitným výrazom, lebo sa chápe ako totožný s agensom (*otec kráča*);

d) N – D; v tomto type agens a paciens splývajú v nositeľa deja (*otec starne*);

e) D – P; agens sa nevyjadruje, lebo je nepoznateľný (*otca smädí*);

f) D_p; nevyjadruje sa ani agens, lebo je nepoznateľný, ani paciens, lebo je obsiahnutý v deji (*prší*).

Paradigmatická (formálna) morfológia

Paradigmatická (formálna) morfológia skúma systém tvarov ako nositeľov gramatických významov v príslušnej jazykovej sústave; ide najmä o skloňovacie (deklinačné) a časovacie (konjugačné) systémy.

Vymedzenie skloňovacieho typu

Skloňovací (deklinačný) typ by sme mohli definovať napríklad tak, že je to množina pádových prípon (paradigma) charakteristických pre určitú skupinu gramaticky rovnorodých výrazov. Pre zaradenie určitého prvku do skloňovacieho typu nie sú rovnako dôležité všetky pádové prípony (deklinačné relačné morfémy), ale len niektorá (niektoré) z nich. Popri základných súboroch pádových prípon sa preto môžu vyskytovať aj menej frekventované, prípadne okrajové súbory. Príčiny tohto stavu v jazyku treba hľadať v konkurencii pádových prípon najbližších, ale niekedy i vzdialenejších typov, v kombinačných a distribučných zákonitostiach foném, v „napätí" zvukových (výrazových) a významových osobitostí

príslušnej jazykovej sústavy atď. Výsledkom týchto – a iných – procesov je aj variantnosť v rámci skloňovacích typov.

Pri skúmaní variantnosti skloňovacích typov je zásadne dôležitá otázka ich vymedzenia, najmä problematika hraníc medzi variantmi z rozličných skloňovacích typov a variantmi v rámci toho istého skloňovacieho typu. V tejto kapitole zhrnieme niektoré základné údaje z našich pozorovaní o vymedzení skloňovacích typov podstatných mien v slovenčine a o ich variantnosti. Pripomíname, že variantné koncovky v tom istom tvare môžu mať totožné alebo rozdielne substantíva (*rok* – gen. sg. *roka/roku; chlap, dedo* – nom. pl. *chlapi, dedovia*).

Základným východiskom pri určovaní skloňovacích typov podstatných mien v spisovnej slovenčine je kategória rodu, ktorou sa – pri spojení určujúceho slova s nadradeným substantívom – bezpečne určuje trojaký rod v slovenčine: mužský, ženský a stredný; porovnaj kontextové spojenia *ten, jeden, náš, dobrý, prvý, volaný* (chlap) – *tá, jedna, naša, dobrá, prvá, volaná* (žena) – *to, jedno, naše, dobré, prvé, volané* (dieťa) a pod. Pri podstatných menách mužského rodu sa ďalej uplatňuje protiklad životnosť (zhoda gen./ak.) – neživotnosť (zhoda nom./ak.; môžeme tu hovoriť aj o osobitných rodoch), čím sa dostávame k dvom dvojiciam súborov pádových prípon (skloňovacích typov) kontextovo bezpečne odlíšených (*chlap, hrdina* – *dub, stroj*). Pri podstatných menách ženského rodu je ďalším krokom vo vymedzovaní skloňovacieho typu morféma nom. sg. *-a* (*žena, ulica*) a *-Ø* (*dlaň, kosť*), čím sa opäť vyčleňujú dve dvojice súborov pádových prípon. Pri podstatných menách stredného rodu vzťah medzi dvojicami skloňovacích typov nie je taký priezračný; analogicky podľa maskulín a feminín však možno do jednej skupiny zaradiť substantíva s morfémami -*o* a -*e* v nom. sg. (*mesto, srdce*) proti substantívam, ktoré majú vo východiskovom tvare inú pádovú príponu (*vysvedčenie, dievča*). Týmto postupom sa dostávame k dvojiciam skloňovacích typov, ktoré sú ako jedna skupina vymedzené proti inej takej skupine určitým protikladom, ale zároveň stoja v protiklade k sebe navzájom. Čím možno odlíšiť tieto najbližšie stojace množiny pádových prípon (skloňovacie typy)?

„Naporúdzi" sú už „len" pádové prípony (pri podstatných menách ženského a stredného rodu niektoré z nich už boli kritériom na rozlíšenie paradigiem vo vyšších krokoch); ide o také morfémy, ktoré sú zásadne dôležité pre vymedzenie skloňovacieho typu. Nazývame ich určujúcimi

pádovými príponami (determinujúcimi morfémami). Tieto prípony musia spĺňať dve podmienky:

a) Musia sa v nich stretávať všetky varianty (súbory pádových prípon istého skloňovacieho typu), ktoré vyhovujú rovnakému vymedzeniu vo vyšších krokoch;

b) V protiklade dvoch najbližšie stojacich skloňovacích typov musia byť zvukovo (fonicko-fonologicky) rozlíšené.

Na ilustráciu uvedieme postup pri vymedzovaní skloňovacích typov *chlap* a *hrdina*.

Tieto skloňovacie typy sa prostredníctvom určujúcich kontextových výrazov realizujúcich zhodu, kongruenciu (spolu so substantívami skloňovacích typov *dub* a *stroj*) zreteľne vyčleňujú proti ostatným skupinám podstatných mien (*ten, jeden, náš, dobrý, prvý, volaný* atď. – proti kontextovým jednotkám iného zakončenia); druhým krokom je uplatnenie protikladu životnosť – neživotnosť (tu sa uvedené dva typy substantív odlíšia od podstatných mien typu *dub* a *stroj*); posledným, tretím krokom je nájdenie určujúcej pádovej prípony a zistenie hraníc týchto skloňovacích typov (a teda aj ich variantnosti). Najprv si všimnime relačné morfémy oboch skloňovacích typov:

	chlap		hrdina	
	Sg.	Pl.	Sg.	Pl.
N.	-Ø, -o, -us a i.	-i, -ia, -ovia	-a, -o	-ovia, -i
G.	-a	-ov, -í	-u	-ov
D.	-ovi, -u	-om	-ovi	-om
A.	-a	-ov, -í	-u	-ov
L.	-ovi, -u	-och	-ovi	-och
I.	-om	-mi, -ami	-om	-ami, -mi

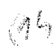
Ako vidieť, podmienky pre determinujúcu relačnú morfému spĺňa prípona *-a* (pri skloňovacom type *chlap*) a *-u* (pri skloňovacom type *hrdina*) v gen./ak. sg. Prípony inštr. sg., dat. a lok. pl. nespĺňajú druhú podmienku, ostatné zvyšné prípony ani prvú ani druhú podmienku na vymedzenie najbližšie stojacich skloňovacích typov. Dá sa teda vysloviť téza, že všetky životné maskulína, ktoré majú v gen./ak. sg. určujúcu pádovú príponu *-a*, sa skloňujú podľa deklinačného typu *chlap*, všetky mužské životné substantíva

s príponou *-u* v týchto pádoch zasa vyhovujú podmienkam na zaradenie do množiny substantív skloňovacieho typu *hrdina*. Ostatné pádové prípony (ak je ich viac v tom istom tvare) rozhodujú o variantnosti vnútri skloňovacieho typu.

Pri ďalších osobitných množinách pádových prípon spĺňajú podmienky pre determinujúcu morfému: prípona nom./ak. pl. *-y* (zvukovo [-i], pred ktorým nenastávajú alternácie – typ *dub*) a *-e* (typ *stroj*); pri podstatných menách ženského rodu prípona gen. sg., nom/ak. pl. *-y* (zvukovo [-i], pred ktorým nenastávajú alternácie – typ *žena*) a *-e* (typ *ulica*), ďalej prípony gen. sg. a nom./ak. pl. *-e* (pri type *dlaň*) a *-i* (pri type *kosť*); pri podstatných menách stredného rodu prípony nom. sg. *-o* (typ *mesto*), *-e* (typ *srdce*), *-ie* (typ *vysvedčenie*), *-a*/*-ä* (typ *dievča*). Prvú podmienku na vymedzenie určujúcej pádovej prípony pri type *mesto* narúšajú slová cudzieho pôvodu (napr. *gymnázium*); aj to svedčí o tom, že neutrá majú v skloňovacej sústave slovenčiny osobitné postavenie (porovnaj aj osihotené slovo *chvoje* pri type *vysvedčenie*). Spätie skloňovacích typov *mesto* a *srdce* sa dá predpokladať len na pozadí analógie s typmi *dub* a *stroj* pri maskulínach a *žena* a *ulica* pri feminínach (pozri vyššie), ktoré sa zhodnými tvarmi nom. a ak. (*dub, stroj*), resp. rovnakým zakončením nom. sg. (*žena, ulica*) dostatočne diferencujú od ostatných skloňovacích typov v rámci podstatných mien mužského a ženského rodu. Pri pomnožných podstatných menách môžu funkciu určujúcich relačných morfém priberať aj ďalšie pádové prípony.

Na základe doterajších konštatovaní sa môžeme pokúsiť o novú definíciu skloňovacieho typu substantív: **Všetky podstatné mená, ktoré v protiklade dvoch najbližšie stojacich paradigiem majú rovnakú určujúcu pádovú príponu, tvoria jeden skloňovací typ.** Tým sú dané hranice jednotlivých skloňovacích typov podstatných mien i variantnosť vnútri skloňovacieho typu. Za varianty deklinačného typu možno potom pokladať súbory pádových prípon s rovnakou určujúcou relačnou morfémou a so zvukovo (fonicko alebo fonologicky) svojráznymi koncovkami aspoň v jednom tvare alebo so svojráznym rozložením týchto koncoviek.

Najväčší počet variantov – 21 (podľa nášho excerpčného materiálu, ktorým je Slovník slovenského jazyka, 1.–5. zv.) – je pri skloňovacom type *chlap*. Variant reprezentovaný vzorovým slovom pokrýva približne dve tretiny podstatných mien tohto typu. Najväčší pohyb

v rámci tejto paradigmy je v nom. sg. (*-∅, -o, -us* atď.; *chlap, dedo, génius*), v nom. pl. (*-i, -ia, -ovia; chlapi, bratia, synovia*) a v inštr. pl. (*-mi, -ami; chlapmi, plavcami*). Frekvenčný pomer substantív s koncovkami *-us, -o* a *-∅* v nom. sg. je 1 : 4,4 : 136,8; s koncovkami *-ia, -ovia* a *-i* v nom. pl. 1 : 1,5 : 9, s koncovkami *-ami* a *-mi* v inštr. pl. 1 : 4,5.

Pri skloňovacom type *hrdina* sme zistili tri varianty (*slavista, hrdina, poeta*; variant s príponou *-o* v nom. sg. – slovenské priezviská – sa v našom materiáli nevyskytuje), ktoré vznikajú osobitým rozložením koncoviek nom. pl. *-i* (*slavisti*) a *-ovia* (*hrdinovia*) a inštr. pl. *-ami, -mi* (*hrdinami, poetmi*). Je zaujímavé, že prevažuje variant s príponou *-i* v nom. pl. (pomer podstatných mien s koncovkami *-ovia* a *-i* v tomto páde je 1 : 2,9), ktorá je viazaná na slovotvorné formanty *-ista* a *-ita*. Základnou morfémou v inštr. pl. je *-ami* (pomer substantív s príponami *-mi* a *-ami* v tomto tvare je 1 : 19,4). Variácie koncoviek tohto súboru pádových prípon sú presvedčivým dôkazom na úzku spätosť skloňovacích typov pre životné maskulína v spisovnej slovenčine.

Pri skloňovacom type *dub* sme našli 19 variantov (je to druhý najvariantnejší typ v deklinačnej sústave podstatných mien v slovenčine). Najväčší rozptyl spôsobujú koncovky (a rozloženie týchto koncoviek) v gen. sg. (*-a, -u; jazyka, cviku*), lok. sg. (*-e, -u, -i; o dube, jazyku, signáli*) a v inštr. pl. (*-mi, -ami; dubmi, balíčkami*). Základným frekvenčným prvkom je variant s koncovkou *-u* v gen. sg. (napr. *kompas*), nasleduje variant s pádovou príponou *-a* v gen. sg. a *-u* v lok. sg. (napr. *jazyk*) a variant reprezentovaný vzorovým slovom. Frekvenčný pomer podstatných mien s koncovkami *-a* a *-u* v gen. sg. je 1 : 2, *-i, -u* a *-e* v log. sg. 1 : 18 : 33,7, *-ami* a *-mi* v inštr. pl. 1 : 2,8.

Pri skloňovacom type *stroj* je 5 variantov, ktoré vznikajú najmä rozložením koncoviek *-u* (*oldomášu*) a *-a* (*stroja*) v gen. sg. (pomer substantív s týmito koncovkami je 1 : 11,2) a *-ami* (*kahancami*) a *-mi* (*strojmi*) v inštr. pl. (1 : 1,4). Ukazuje sa, že relačná morféma *-u* v gen. sg. je pri tomto type oveľa menej vyťažená ako pri type *dub*.

Varianty skloňovacieho typu *žena* (4) vznikajú predovšetkým neutralizáciou kvantity (rytmickým krátením) v dat. a lok. pl. (*ženám, o ženách – bránam, o bránach*), okrajovo využívaním prípony *-í* v gen. pl. (*tma, medaila*) a *-i* v dat. a lok. sg. (*idea*). Frekvenčný pomer podstatných mien s koncovkami *-am, -ach* (vyskytujúcimi sa po dlhej slabike) a *-ám, -ách* v dat. a lok. pl. je 1 : 2,7.

Paradigmu skloňovacieho typu *ulica* konštituuje 5 variantov, ktoré vznikajú rozložením prípon *-iam, -iach* (*uliciam, o uliciach*), ďalej *-am, -ach* (po dlhej slabike a po spoluhláske *j*: *sviecam, o sviecach, kopijam, o kopijach*) a *-ám, -ách* (v prevzatých slovách typu *akcia*) v dat. a lok. pl. a *-∅, -í* v gen. pl. (*ulíc, dielní*). Pomer substantív s príponami *-am, -ach – -iam, -iach – -ám, -ách* v dat. a lok. pl. je 1 : 17,6 : 26,9 a s príponami *-∅* a *-í* v gen. pl. 1 : 2,5. Tento prieskum materiálu potvrdzuje, že pri type *ulica* sa rytmické krátenie uplatňuje v oveľa menšej miere ako pri type *žena*.

Pri skloňovacom type *dlaň* sme zaznamenali dva varianty, ktoré vznikajú rozložením koncoviek *-iam, -iach* (*dlaniam, o dlaniach*) a ich pendantov *-am, -ach* (pod vplyvom rytmického krátenia a po spoluhláske *j*: *kaviarňam, o kaviarňach; koľajam, o koľajach*) v dat. a lok. pl. Mierne prevažuje variant, pri ktorom sa uplatňuje neutralizácia kvantity (frekvenčný pomer podstatných mien s príponami *-iam, -iach* a *-am, -ach* v týchto pádoch je 1 : 1,2); tento variant sa „opiera“ o slovotvornú príponu *-áreň/-iareň* (*učtáreň, udiareň*).

Pri skloňovacom type *kosť* je plná systémovosť v rozložení pádových prípon; jeho slovotvornou „oporou“ je produktívny formant *-osť*.

Skloňovací typ *mesto* je tretím najvariantnejším typom podstatných mien v slovenčine (je tu 14 variantov). Jeho variantnosť vychádza z pohybu koncoviek v nom./ak. sg. (porovnaj prevzaté slová typu *akvárium, centrum* a pod.), v log. sg., v nom./ak., dat. a lok. pl. (v uvedených plurálových tvaroch sa v značnej miere uplatňuje rytmické krátenie) a v gen. pl. Frekvenčný pomer substantív s morfémami *-u* a *-e* v lok. sg. (*o koliesku, meste*) je 1 : 2,2 s morfémami *-a, -am, -ach* v nom./ak., dat. a lok. pl. a s neskrátenými paralelami týchto morfém (*miesta, miestam, o miestach; mestá, mestám, o mestách*) je 1 : 1,8, s príponami *-í* a *-∅* v gen. pl. (*gymnázií, miest*) 1 : 12.

Pri skloňovacom type *srdce* sú 4 varianty vznikajúce pod tlakom rytmického krátenia v nom./ak., dat. a lok. pl., okrajovo aj pohybom prípon *-∅* a *-í* v gen. pl. (*sŕdc, polí*). Pomer substantív s príponami *-a, -am, -ach* (vyskytujúcimi sa po dlhej slabike, resp. po spoluhláske *j*: *líca, lícam, o lícach; oja, ojam, o ojach*) a *-ia, -iam, -iach* (*srdcia, srdciam, o srdciach*) v nom./ak., dat. a lok. pl. je 1 : 4,9.

Skloňovací typ *vysvedčenie* – podobne ako *kosť* – charakterizuje plná systémovosť v konfigurácii pádových prípon. Len celkom výnimočný, a teda štatisticky zanedbateľný je variant vynútený zvukovou zákonitosťou neumožňujúcou kombináciu spoluhlásky *j* a dvojhlásky (porovnaj výraz *chvoje*; jeho zaradenie do tohto skloňovacieho typu vyplýva z prípony *-í* v lok. sg. a *-ím* v inštr. sg.); táto zákonitosť sa presadzuje aj pri skloňovacích typoch *ulica, dlaň* a *srdce* (pozri vyššie).

Pri skloňovacom type *dievča* je 5 variantov, ktoré vznikajú protikladom pádových prípon *-ä* (po perniciach: *chlápä, žriebä*) a *-a* (po ostatných spoluhláskach: *dievča, žieňa*) v nom./ak. sg. a pohybom prípon v množnom čísle (porovnaj dublety *dievčatá/dievčence, dievčatám/dievčencom* atď.); osobitný variant predstavuje osihotené slovo *dieťa* so špecifickými tvarmi v pluráli (*deti, detí* atď.). Pomer substantív s príponou *-ä* a *-a* v nom./ak. sg. je 1 : 17,2, s príponami *-e, -om, -och* a *-á, -ám, -ách* v nom./ak., dat. a lok. pl. (*dievčence – dievčatá*) 1 : 1,1.

Náš rozbor variantnosti v rámci skloňovacích typov podstatných mien v spisovnej slovenčine vychádzal z určitého materiálu (slovník), ktorý len „potenciálne“ naznačuje využitie jednotlivých prvkov (substantív s príslušnou konfiguráciou pádových prípon) pri komponovaní textu. Tým sa v mnohom určilo aj frekvenčné zaťaženie a rozloženie jednotlivých variantov (porovnaj napr. postavenie variantu s príponou *-i* v nom. pl. pri type *hrdina*, s príponou *-u* v gen. sg. pri type *dub*, s príponami *-ám, -ách* v dat. a lok. pl. pri type *ulica* a i.). V štylisticky diferencovaných textoch spisovnej slovenčiny môžu mať jednotlivé varianty súborov pádových prípon substantív aj iné štatistické parametre. Rozloženie jednotlivých variantov skloňovacích typov podstatných mien, príznakové vyťaženie určitej pádovej prípony alebo súboru pádových prípon môže byť takto aj dosť hodnoverným signálom štylistického zaradenia prejavu.

Podobným spôsobom – na základe konfrontácie pádových prípon a vyčlenenia determinujúcich relačných morfém – sa stanovujú skloňova-

cie typy pri adjektiváliách. Časovacie typy slovies v spisovnej slovenčine sa vymedzujú na základe konfigurácie tematických morf v príslušných slovesných tvaroch.

Charakteristické črty slovenskej morfológie

Morfologická stavba spisovnej slovenčiny nie je jednoliata – uplatňujú sa v nej viaceré typy. Dominantný je v nej – podobne ako v slovanských jazykoch vôbec – **flektívny typ.** Tento typ sa prejavuje bohatstvom tvarov ohybných slovných druhov, výraznou rodovou diferenciáciou tvarov, vyjadrovaním komplexu gramatických významov (napr. rodu, čísla a pádu) jedným formálnym prvkom v rámci slova (napr. relačná morféma *-u* v tvare *žen-u* vyjadruje ženský rod, jednotné číslo, akuzatív), veľkým výskytom synonymie a homonymie pádových prípon atď. Charakteristickou črtou flektívneho typu je aj diferencovanie tvarov zmenami na konci tvarotvorného základu (alternáciami); spisovná slovenčina však tento jav výrazne pritlmuje tendenciou k jednotnej podobe tvarotvornej bázy.

Podstatu **aglutinačného typu** tvorí vyjadrovanie gramatických významov osobitnými formálnymi prostriedkami v rámci slova, v dôsledku čoho je v tomto type veľmi málo osobitných typov ohýbania (vzorov); chýba tu zároveň aj tvarová rodová diferenciácia. Za spoločnú aglutinačnú črtu všetkých ohybných slovných druhov v slovenčine treba pokladať uvedenú tendenciu k jednotnej podobe tvaroslovnej bázy (odstraňovanie alternácií). Zosilnenie aglutinačných čŕt spisovnej slovenčiny sa prejavuje jednak unifikáciou prípon, jednak unifikáciou tvarotvorného základu. Aglutinačný typ sa v slovenčine najvýraznejšie uplatňuje pri slovesných tvaroch (používanie jednotnej morfémy pri montáži neurčitých a menných slovesných tvarov, tvorenie imperatívu – pozri na s. 119, prefixálne tvorenie futúra pri niektorých slovesách: *pobežím, pôjdem, poletím* a i.–s. 117). Za aglutinačnú črtu v slovenčine možno pokladať napr. aj stratu rodovej diferenciácie v množnom čísle pri *l*-ovom tvare slovesa (na rozdiel napr. od češtiny) a pri prídavnom mene *rád* a zámene *on* (v súčasnej slovenčine je tendencia vyslovovať tvary *radi/rady* a *oni/ony* jednotne [raďi, oňi]).

Analytický typ sa vyznačuje tým, že gramatické významy sa v ňom vyjadrujú samostatnými fonologickými slovami – gramatickými morfémami. Tento typ je v spisovnej slovenčine zastúpený najmä v paradigme

slovies (*chytal som, bol som chytal, bol by som volal, budem volať, bol som volaný, spievalo sa, bolo by sa spievalo* atď.).

Podstatu **introflektívneho typu** tvorí vyjadrovanie gramatických významov prostredníctvom variácie lexikálnej morfémy slova (napr. nem. *Bruder – Brüder*). Črty tohto typu sú v spisovnej slovenčine veľmi vzácne (*čas-Ø – čias-Ø, raz-Ø – ráz-Ø*).

Najdôležitejšou črtou **polysyntetického typu** sú kompozitá (skladanie základov pri tvorení slov) a nedostatok ohýbania plnovýznamových slov. Tento typ sa v spisovnej slovenčine uplatňuje najmä skladaním základov pri gramatických slovných druhoch (univerbizácia predložkového, časticového alebo spájacieho výrazu: *sponad, pomedzi, naprostred; všakver, isteže, ešteže; takže, akoby, čožeby* a pod.).

Za najzávažnejšie a najdynamickejšie zákonitosti v morfologickej rovine spisovnej slovenčiny, vynucujúce si zavše zmeny aj v zvukovom stvárnení morfém, možno pokladať tendenciu k jednotnej báze a tendenciu k uniformite tvarov (príklady pozri najmä na s. 125 n.).

Typologické ustrojenie slovenského tvaroslovného systému, jeho dynamika a najvýraznejšie súčasné vývinové tendencie sa prejavujú – podobne ako pri fonologickej sústave slovenčiny – v úsilí posilňovať centrálne, systémové a pravidelné javy.

B

SYNTAKTICKÁ ROVINA

13. Základné pojmy

Syntaktickú rovinu jazyka tvorí množina gramatických konštrukcií (syntagiem, viet, súvetí, zložených súvetí), ktoré – podobne ako morfologické prostriedky – majú bilaterálnu povahu: konštituujú ich formálne, výrazové prvky (zvukovo-intonačná štruktúra, realizácia konštrukcií pomocou gramatických tvarov) a obsahové prvky (významová, sémantická náplň gramatickej konštrukcie). Syntaktickú rovinu jazyka skúma osobitná jazykovedná disciplína, ktorá je súčasťou gramatiky – **skladba (syntax)**. Syntax môžeme definovať ako náuku o syntaktických vzťahoch medzi slovami vo vete, vetnými členmi a vetami a o spôsoboch a prostriedkoch ich realizácie.

V tzv. **závislostnej syntaxi** („klasickej") sú dva základné prístupy: vetnočlenský a syntagmatický. Pri **vetnočlenskom** prístupe sa za základné prvky vety pokladajú **vetné členy,** pri **syntagmatickom** prístupe sa za základný prvok vety pokladá **syntagma (sklad)**.

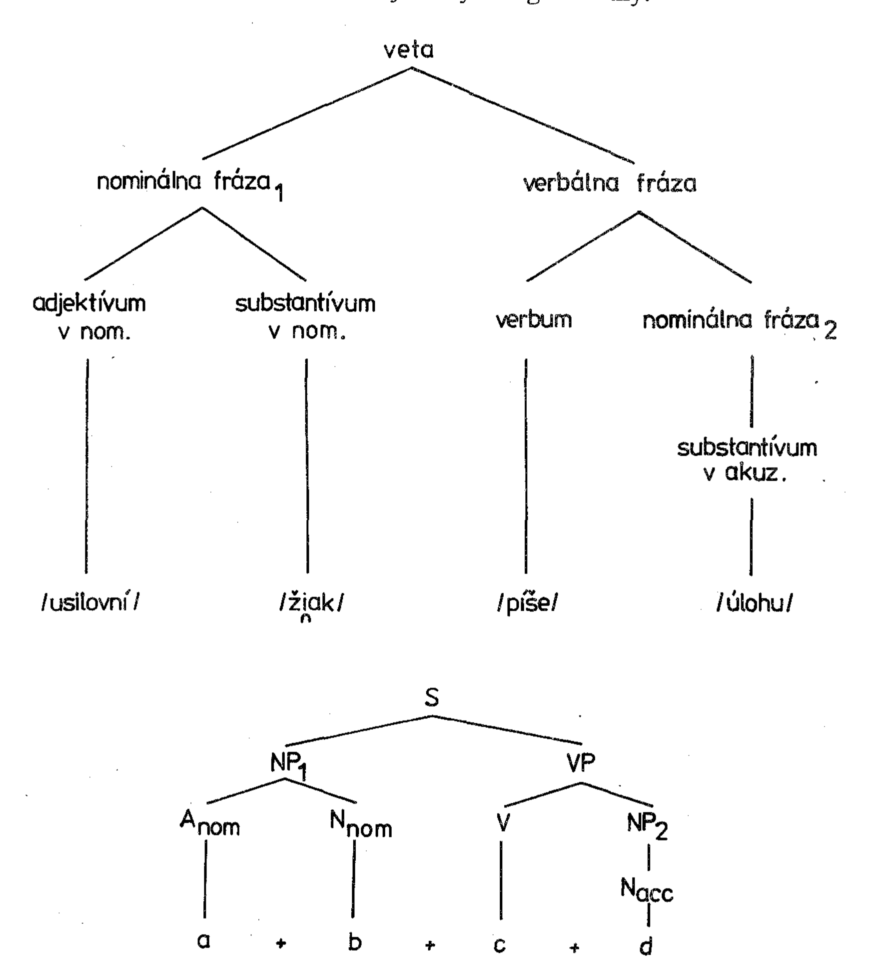
V tzv. **nezávislostnej syntaxi** sa veta postupne rozkladá na dve časti, **bezprostredné zložky** (IC – immediate constituents); tento postup sa uplatňuje v generatívnej gramatike. Tak napr. vo frázovej gramatike, ktorá je jedným z modelov generatívnej gramatiky, sa štruktúra vety dá opísať a zobraziť pomocou tzv. frázového ukazovateľa (porovnaj zobrazenie vety *Usilovný žiak píše úlohu* na obr. 35).

Centrálnym pojmom syntaxe je **veta** (predikatívna syntagméma). Podľa opisu štruktúry vety a jej častí (syntagiem) a spájania viet do vyšších celkov sa syntax člení na tieto časti:

a) syntagmatika (spájanie slov do syntagiem),
b) syntax vetná,

c) syntax polovetná,
d) syntax súvetná (jednoduché a zložené súvetie).

Takzvaná nadvetná syntax (supersyntax, hypersyntax) je predmetom teórie textu, teda patrí viac do štylistiky než gramatiky.

Obr. 35. Frázový ukazovateľ vety *Usilovný žiak píše úlohu.* Vysvetlenie symbolov: S – veta (sentence), NP – menná skupina (noun phrase), VP – slovesná skupina (verb phrase), N – meno (noun), V – sloveso (verb), A – prídavné meno (adjective).

Syntagmatika

Syntagmatika je náuka o spájaní slov vo vete. Podľa J. Oravca syntagma je minimálne významové, štruktúrne uzavreté spojenie dvoch (zriedkavejšie viacerých) plnovýznamových slov vo vete, ktoré odráža nejaký vzťah z reálnej skutočnosti. V tejto charakteristike sa zdôrazňuje jednak jedna z dvoch základných jazykových funkcií (jazyk ako odraz mimojazykovej skutočnosti), jednak dialektika výrazu (syntagma ako štruktúrne uzavreté spojenie slov) a významu (syntagma ako významové spojenie slov) v jazykovom systéme.

Vzťahy sa v mimojazykovej skutočnosti realizujú ako určovacie (determinácia, závislosť), prisudzovacie (predikácia) a priraďovacie (koordinácia); tieto vzťahy sa jazykovo stvárňujú príslušnými syntagmami (skladmi): určovacími (determinatívnymi), prisudzovacími (predikatívnymi) a priraďovacími (koordinatívnymi).

Determinatívna syntagma (určovací sklad)

Determinatívna syntagma vyjadruje subordinačný vzťah (vzťah podradenosti): jeden vetný člen v syntagme určuje druhý (*môj klobúk, nový kabát, naša škola, písať úlohu, spievať pieseň, kúpiť ovocie*). Vetný člen, ktorého význam sa bližšie určuje, špecifikuje významom druhého vetného člena, je nadradeným, určeným, determinovaným vetným členom (*klobúk, kabát, škola, písať, spievať, kúpiť*); vetný člen, ktorý svojím významom bližšie určuje, špecifikuje význam druhého vetného člena, je podradeným, určujúcim, determinujúcim vetným členom (*môj, nový, naša, úlohu, pieseň, ovocie*).

Nadradený člen determinatívnej syntagmy môže byť vyjadrený podstatným menom (usilovný *žiak, na* poľnej *ceste, služba* vlasti, náš *domov, rozhodnutie* neprísť), slovesom (*čítať* báseň, usilovne *pracovať, pomáhať* priateľovi, *riešiť* úlohu), prídavným menom (veľmi *usilovný,* absolútne *presný*), príslovkou (veľmi *usilovne,* primerane *dlho*), zriedkavo aj inými výrazmi (samopašné *oj,* prenikavé *fuj*).

Výrazy, ktoré v determinatívnej syntagme fungujú ako určujúce, sú vo vete **rozvíjacími** vetnými členmi. Takúto funkciu má vo vete prívlastok, predmet, príslovkové určenie a doplnok.

Predikatívna syntagma (prisudzovací sklad)

Predikácia (prisudzovací sklad) je vzťahovanie prísudku k podmetu vety; prisudzovanie je vetotvorný akt. Pri tomto akte je dôležitý pojem aktualizácie. Aktuálnym (práve sa uskutočňujúcim) vzťahovaním príznaku – vyjadreným v spôsobe a v čase – sa predikatívna syntagma odlišuje od determinatívnej (*chlapec chorľavie, chlapec je chorý – chorý chlapec*). Základné predikačné kategórie sú preto kategórie spôsobu a času. Predikatívna syntagma je štruktúrny základ, jadro gramatickej stavby vety.

Výrazy, ktoré sú spojené vo vete prisudzovaním, sú **základné** (**hlavné**) vetné členy (podmet a prísudok). Zviazanosť oboch základných vetných členov sa formálne prejavuje zhodou v osobe, v čísle a aj v rode (pri tvaroch, ktoré kategóriu rodu explicitne vyjadrujú), napr. *Dieťa sa hralo* (3. osoba, jednotné číslo, stredný rod).

Koordinatívna syntagma (priraďovací sklad)

Koordinatívna syntagma vyjadruje koordinačný vzťah (vzťah priradenosti); je to syntaktické spojenie dvoch alebo viacerých vetných členov, ktoré sú syntakticky (funkčne) rovnocenné. Koordináciou sa netvoria nové vetné členy, iba sa znásobujú; na rozdiel od predikatívnej a determinatívnej syntagmy, ktoré sú štruktúrne zatvorené, je koordinatívna syntagma otvorenou syntaktickou štruktúrou (môže prijať teoreticky n ďalších členov).

V spisovnej slovenčine možno vymedziť približne tieto typy koordinácie:

a) zlučovacia (kopulatívna) koordinácia (*otec a syn*);
b) odporovacia (adverzatívna) koordinácia (*nie otec, ale syn*);
c) stupňovacia (gradačná) koordinácia (*otec, ba aj syn*);
d) vylučovacia (disjunktívna) koordinácia (*buď otec, alebo syn*);
e) dôsledková (konsekutívna) koordinácia (*otec, preto aj syn*).

Koordináciou (priraďovaním) syntakticky rovnocenných výrazov vznikajú **viacnásobné** (rozšírené) vetné členy.

Formálna stavba syntagiem

Popri významovej (sémantickej) stránke majú syntagmy (sklady) aj formálnu stránku; ide o prostriedky a spôsoby, ktorými sa syntagmy tvoria.

Prostriedky na vyjadrenie syntaktických vzťahov v syntagmách sú morfologické (slovnodruhová príslušnosť vetného člena, tvary flektívnych slovných druhov, gramatické slová – predložky a spojky), syntaktické (slovosled) a zvukové (ide najmä o suprasegmentálne javy s gramatizujúcou funkciou – pauza, melódia, dôraz). V predikatívnej a determinatívnej syntagme sa využívajú prostriedky zo všetkých uvedených rovín, v koordinatívnej syntagme sa morfologické prostriedky využívajú oveľa menej (priraďovacie spojky) – používajú sa tu syntaktické a fonické prostriedky. Morfologické a syntaktické prostriedky sa pri vyjadrovaní syntaktických vzťahov v skladoch nevyužívajú rovnakým spôsobom.

Spôsoby na vyjadrovanie syntaktických vzťahov medzi členmi syntagiem sú tri: **zhoda, väzba, primkýnanie.**

Zhoda je najvýraznejší spôsob spojenia podradeného člena (v determinatívnej syntagme) alebo prisudzovaného člena (v predikatívnej syntagme) s nadradeným. Toto spojenie sa gramaticky stvárňuje tak, že podradený člen syntagmy sa nadradenému členu syntagmy prispôsobuje (úplne alebo čiastočne) v rode, čísle a páde a pri vyjadrovaní kongruencie prísudku a podmetu aj v osobe. Príklady: *Náš učiteľ prišiel ráno do triedy usmiaty.* (*náš učiteľ, učiteľ usmiaty, učiteľ prišiel*) – *Tri najlepšie šprintérky našej školy sa zúčastnili na celoslovenských pretekoch.* (*tri šprintérky, najlepšie šprintérky, šprintérky sa zúčastnili, našej školy, na celoslovenských pretekoch*).

Osobitným spôsobom sa v spisovnej slovenčine realizuje zhoda pri vykaní. Vzťah medzi podávateľom a prijímateľom prejavu prostredníctvom tejto formy sa gramaticky realizuje takto: určitý slovesný tvar, osobné a privlastňovacie zámeno 2. osoby je vždy v množnom čísle, ale prídavné meno, trpné príčastie, radová číslovka a zámeno (privlastňovacie – okrem 2. osoby, ukazovacie a vzťažné) v mennom prísudku alebo doplnku sú v jednotnom čísle a zhodujú sa v rode s oslovenou osobou: *Mamička, boli ste k nám vždy veľmi dobrá. – Anička, keby ste boli taká láskavá a podali mi túto knihu.*

Väzba (rekcia) je taký spôsob determinatívneho spojenia, pri ktorom nadradený člen (sloveso) si vynucuje na podradenom člene (substantíve) istú formu (pád); je to teda syntaktická závislosť substantíva od slovesa. Príklady: *písať úlohu, bojovať za mier, počúvať hudbu, študovať fyziku, zaujímať sa o tenis, túžiť za domovom* a pod. Rekčná závislosť substantíva od slovesa je daná tzv. intenčnou hodnotou slovesa.

Primkýnanie (voľná rekcia) je taký spôsob vyjadrovania vzťahov medzi členmi syntagiem, pri ktorom sa významová spolupatričnosť členov syntagmy naznačuje iba syntakticky (polohou, slovosledom, intonačne). Primkýnanie je základný spôsob spájania členov v koordinatívnej syntagme (*brat s priateľom*), ale je dôležitým spôsobom spájania slov aj v predikatívnej syntagme (*A žaba čľup do vody; Mladosť – radosť, staroba – choroba*) a v determinatívnej syntagme (*chuť študovať, uhol α, veľmi usilovne, hovoriť nahlas, ťažko dýchať, vyzerať unavene, chodiť do školy, sedieť na lavičke*).

Vetná syntax

Veta (predikatívna aktualizovaná syntagméma) je základná komunikatívna jednotka (konštrukcia) jazykového systému. Je to teda istý konštrukt (napr. ako fonéma vo zvukovom systéme), model, vzorec, ktorý vzniká abstrakciou množstva konkrétnych realizácií, **výpovedí** (porovnaj hlásku vo zvukovej štruktúre). Veta má svoju stránku sémantickú (kóduje a komunikuje isté významy) aj formálnu (gramatické vyjadrenie, realizovanie istej „konštrukcie" a jej zvukovo-intonačné stvárnenie). Počet jednotlivých vetných vzorcov je v každom jazyku obmedzený, ale počet realizácií vetných vzorcov (výpovedí) je prakticky neobmedzený. Tak napr. vetný vzorec $N_{nom} + V_f + N_{ak}$ (nomen/podstatné meno v nominatíve, verbum finitum/určitý slovesný tvar, podstatné meno v akuzatíve) sa v spisovnej slovenčine môže napĺňať napr. týmito realizáciami: *Otec kosí záhradu. Mať rozpráva rozprávku. Pes naháňa zajaca. Žiak píše úlohu. Kuchárka varí večeru.* Spoločným sémantickým „pozadím" týchto realizácií viet je kódovanie a komunikovanie istej činnosti vychádzajúcej od agensa a plne zasahujúcej paciensa deja, ich spoločným gramatickým podložím je uvedený vzorec a ich zvukovo-intonačná charakteristika je daná najmä záväznou konfiguráciou pauzy a melódie.

Analýzou vety dochádzame k tzv. vetným dvojiciam, syntagmám, skladom; súčasťou syntagiem sú tzv. vetné členy.

Druhy viet podľa obsahu a komunikačnej platnosti

Podľa obsahu a podľa komunikačnej platnosti (vyjadrenie vzťahu medzi expedientom a percipientom) sa rozlišujú štyri základné druhy viet: a) oznamovacie vety, b) opytovacie vety, c) žiadacie vety a d) zvolacie vety.

a) **Oznamovacie** (enunciatívne) vety kódujú informáciu o niečom a slúžia na sprostredkovanie tejto informácie. Rozhodujúcim gramatickým podložím týchto viet je používanie slovesných tvarov oznamovacieho spôsobu v prísudku a ich zvukovo-intonačným signálom je konkluzívna kadencia. Základná schéma týchto viet je:

indikatív + konkluzívna kadencia

Príklady: *Za starých čias žil v našej ulici krajčír Bigoň.* (Rakús) – *Takmer všetky ankety o najlepšieho športovca a športovkyňu predolympijského roku sa končia rovnako.* (tlač) – *Tmavé postavy sa vtisli do bielej osuhle.* (Švantner)

Osobitnú skupinu oznamovacích viet tvoria **podmieňovacie** (kondicionálne) vety. Najdôležitejším gramatickým znakom týchto viet je kondicionál slovesa v prísudku. Základná schéma:

kondicionál + konkluzívna kadencia

Príklady: *A teraz by nám vhod prišla...* (K. Horák) – *Mohli by si narobiť nepriateľov. Hnevy by boli.* (Bednár)

b) **Opytovacie** (interogatívne) vety vyjadrujú výzvu expedienta prijímateľovi výpovede na zistenie modálnosti prísudku (ide o tzv. **zisťovacie** otázky) alebo výzvu na doplnenie časti vety (ide o tzv. **doplňovacie** otázky).

Základná schéma zisťovacích otázok je:

indikatív (kondicionál) + antikadencia

Príklady: *Prídete zajtra? Prišli by ste zajtra? Neprišli by ste zajtra?* – *Otec, aj vy pôjdete?* (Švantner) – *Kolesár, veľmi ťa to bolí?* (Jašík)

Opytovacia modálnosť doplňovacích otázok sa vyjadruje lexikálne – opytovacím zámenom, nemusí sa teda signalizovať antikadenciou. Základná schéma doplňovacích otázok je:

opytovacie zámeno + indikatív (kondicionál) + konkluzívna kadencia

Príklady: *Kto príde? Kto by mohol prísť? Kedy prídete? Ako sa máte?* – *Čo by sa mohlo stať? Nič. Nič sa nemôže stať.* (Mináč) – *„Čo si mi doniesla?" „Tu máte!" Vytiahla spod zástery testament.* (Bednár)

c) **Žiadacie** vety vyjadrujú vôľu podávateľa s cieľom ovplyvniť konanie adresáta. Tieto vety rozdeľujeme na rozkazovacie a želacie.

Rozkazovacie (imperatívne) vety vyjadrujú výzvu adresátovi, aby niečo robil (urobil), alebo nerobil (neurobil). V rozkazovacích vetách sa v prísudku najčastejšie používajú slovesné tvary imperatívu. Zvukovo-intonačne sa tieto vety stvárňujú konkluzívnou kadenciou a často príznakovým rozložením prozodických prvkov daných silovou moduláciou hlasu.

Základná schéma rozkazovacích viet je teda:

imperatív + konkluzívna kadencia

Príklady: *Poď so mnou opreteky valaškou hádzať!* (K. Horák) – *Janko, zapni televízor! – – Prestaň! – povedal Ludvik. – Prestaň! – povedal ešte dôraznejšie.* (Mináč)

Želacie (deziderativne) vety sú citové výzvy (želania), aby sa niečo stalo (splnilo), alebo nestalo (nesplnilo). Gramatickým základom týchto viet je pobádacia častica (*kiež, báraj, bárby, aby, žeby, keby...*) a kondicionál (zriedkavejšie indikatív). Zvukovo-intonačne sa stvárňujú konkluzívnou kadenciou a často príznakovým využitím intenzitných zložiek intonácie. Častica *nech* sa spája s indikatívom, čím vzniká opisný rozkazovací spôsob pre 3. osobu (*nech vstúpi/nech vstúpia*).

Základná schéma želacích viet je:

pobádacia častica + kondicionál + konkluzívna kadencia

Príklady: *Keby to tak bolo! – Michlík sa priznal, že stará Dora ho napravila! Bodaj bola nohu zlomila!* (Tajovský) – *Hej – keby sa to dalo pred ženou a paholkom dáko zatajiť!* (Kukučín)

d) **Zvolacie** (exklamatívne) vety vyjadrujú citovú reakciu podávateľa na istú skutočnosť. Sú to expresívne varianty ostatných typov viet, preto ich gramatickým jadrom môže byť indikatív, kondicionál aj imperatív; ich základným výrazovým znakom je príznakové realizovanie intonačných prvkov, predovšetkým závažná prítomnosť emfázy. Schematicky:

modus + emfáza

Príklady: *„Ach, kto by ho bol čakal!" vykríkla. „Vitaj u nás, môj milý syn radostný!"* (Kukučín) – *Ach, ty si už len, chlapče!* (Tajovský) – *„To je to!" vybehlo Brejchovi z úst.* (Bednár)

Druhy viet podľa zložitosti gramatickej stavby

Podľa zložitosti gramatickej stavby sa rozlišujú vety **jednoduché** a **zložené (súvetia)**. Jednoduché vety sa podľa intencie slovesného deja rozdeľujú na **jednočlenné** a **dvojčlenné.**

Jednočlenné vety sú vety s nerozčleneným predikačným jadrom. Hlavným členom týchto viet je vetný základ (funkčne rovnaký s prísudkom). Základný typ jednočlennej vety možno zachytiť vzorcom $Vf_{non\ pers}$ (verbum finitum – určitý slovesný tvar, non pers – impersonálne, neosobné sloveso); v danej konštrukcii nemožno použiť N_{nom} (meno v nominatíve) vo funkcii podmetu. Jadrom týchto jednočlenných viet sú slovesá 5. a 6. intenčného typu (*Otca smädí. – Prší.*). Jednočlenné vety, v ktorých predikačnom jadre je určitý slovesný tvar, sú **slovesné jednočlenné vety.**

V spisovnej slovenčine sa stretávame aj s takými jednočlennými vetami, ktorých jadrom nie je V_f, ale nejaký výraz menného charakteru bez spony. Sú to tzv. **neslovesné jednočlenné vety.** Medzi neslovesné jednočlenné vety patria **infinitívne** vety (*Vstávať! – Nevychádzať z domu!*), **menné** vety (*Mlieko! – Zasa Ferko!*), **vokatívne** vety (*Jožko, dones vodu! – Deti, poďme už!*) a **citoslovné** vety (*Hajde! – Prásk do stromu!*)

Dvojčlenné vety sú vety s rozčleneným predikačným jadrom. V týchto vetách sa prisudzuje dej, stav alebo vlastnosť nositeľovi, ktorý vo vete funguje ako gramatický podmet. Základný typ dvojčlenných viet v spisovnej slovenčine sa dá zachytiť vzorcom N_{nom} – Vf_{pers} (meno v nominatíve, určitý tvar osobného slovesa). Treba poznamenať, že podmet nemusí byť vo všetkých dvojčlenných vetách vyjadrený lexikálne, osobitným slovom; môžu ho vyjadrovať relačné morfémy slovesa v prísudku a kontext, napr.: *O chvíľu pôjdeme domov. – Ako sa máte? – Jamy sa zahaľovali do tieňa. Mäkký plášť noci vystielal ich hlbiny. Boli tiché a zahrúžené do seba.* (Švantner)

Vetné členy

Vetné členy sú plnovýznamové, autosémantické a autosyntagmatické slová, ktoré vstupujú vo vete do syntagiem (skladov) na základe syntaktického vzťahu.

Výrazy, ktoré vytvárajú predikatívnu syntagmu, sú základné (hlavné) vetné členy, výrazy, ktoré v determinatívnej syntagme fungujú ako určujúce, sú rozvíjacie (vedľajšie) vetné členy. Vo vzťahu koordinácie sú viacnásobné (rozšírené) vetné členy.

Základné (hlavné) vetné členy

V dvojčlennej vete základnými vetnými členmi sú **podmet** a **prísudok,** v jednočlennej vete základným vetným členom je **vetný základ.**

a) **Podmet** (gramatický subjekt) je hlavný vetný člen dvojčlennej vety, ktorý označuje nositeľa predikačného príznaku. Podmet sa slovnodruhovo vyjadruje zvyčajne substantívom (spravidla v nominatíve) alebo osobným zámenom. Osobné zámeno sa v slovenčine používa len pri dôraze a pri citovom zafarbení, keď ide o faktickú (alebo potenciálnu) opozíciu. Príklady: *Oproti mne dolu bokom šmýkal sa chladný vietor.* (Švantner) – *Na mrku sa pustil sneh hustejšie.* (Mináč) – *Keď tebe mať Katušu našla, za tou si choď – tá má peniaze! Ja ti ich dať nemôžem, lebo sama nemám.* (Tajovský) – *„Ja sa nedotknem tejto roboty. Nech si on z hlavy vyhodí, že by som ja bol utisnutý na jeho prácu.“* (Kukučín)

b) **Prísudok** (gramatický predikát) je hlavný vetný člen dvojčlennej vety, ktorý je vyjadrením predikácie a nositeľom predikačných kategórií. Prísudkom sa vyjadruje dej, činnosť, stav alebo vlastnosť podmetu. Podľa toho, aký slovný druh je jadrom prísudku, rozlišuje sa slovesný prísudok a neslovesný (menný) prísudok.

Slovesný prísudok sa vyjadruje určitým tvarom plnovýznamového slovesa alebo určitým tvarom pomocného slovesa v spojení s neurčitkom plnovýznamového slovesa. Príklady: *Tôňa bujného krovia stráne prevaľovala sa cez dolnú čiastku trate.* (Švantner) – *Úzke operadlo začalo Sitára pod lopatkami tlačiť.* (Bednár)

Neslovesný (menný) prísudok sa vyjadruje podstatným menom, prídavným menom, zámenom, číslovkou, príslovkou (v týchto prípadoch sa prísudok spája s podmetom pomocou **spony**) alebo citoslovcom. Príklady: *Miško je športovcom. – Cesta bola úzka. – Tieto stromy sú naše. – Tri a štyri je sedem. – Dvere boli dokorán. – A vrabce brnk do tŕnia.*

c) **Vetný základ** (fundament) je hlavným vetným členom jednočlennej vety. Podľa toho, ako sa vetný základ gramaticky vyjadruje, rozlišujeme slovesný a neslovesný (menný) vetný základ (porovnaj aj s. 196).

Slovesný vetný základ sa realizuje určitým slovesným tvarom 3. osoby. Príklady: *Blýska sa. – Dnes v noci pršalo. – Od rána ma smädí. – Oziaba ma v ruky.*

Neslovesný (menný) vetný základ sa vyjadruje neurčitkom alebo iným slovným druhom ako slovesom (podstatným menom, prídavným menom, príslovkou, časticou, citoslovcom, číslovkou alebo zámenom). Príklady: *Nevstupovať! – Čit! – Nuž dobre! – Poštár! – Mamka moja! – Takto sa dostať z dovolenky!*

Rozvíjacie (vedľajšie) vetné členy

K rozvíjacím vetným členom patrí **prívlastok, predmet, príslovkové určenie** a **doplnok.**

a) **Prívlastok** (atribút) je rozvíjací vetný člen, ktorý priamo determinuje syntaktické podstatné meno v akejkoľvek vetnej funkcii. Toto substantívum je nadradeným členom a prívlastok podradeným členom atributívnej syntagmy. Závislosť prívlastku od nadradeného substantíva sa vyjadruje alebo zhodou, alebo jeho podriadenosťou. Podľa toho sa rozlišuje **zhodný** a **nezhodný** prívlastok.

Zhodný prívlastok sa stotožňuje s určovaným substantívom v rode, čísle a páde (*stará cesta, za prvým domom, na najvyšší kopec, usmiate slnko, naše rekreačné oblasti, vynikajúca umelkyňa*). Ako ukazujú príklady, základné poradie členov atributívnej syntagmy s adjektívnym zhodným prívlastkom je v slovenčine prívlastok + substantívum; opačné, inverzné poradie je zriedkavé (vyskytuje sa najmä v odbornej terminológii: *kyselina mliečna, vrabec domáci*).

Nezhodný prívlastok sa najčastejšie vyjadruje podstatným menom v prostom genitíve (*dom otca, strecha domu, muž činu, pohár vody, východ slnka, švitorenie lastovičiek*). Základné poradie členov atributívnej syntagmy s nezhodným neadjektívnym prívlastkom je teda substantívum + prívlastok (porovnaj aj nezhodný prívlastok vyjadrený infinitívom: *chuť večerať, odvaha odísť* a pod.).

Osobitným typom prívlastku je zhodný substantívny postponovaný prívlastok, tzv. **prístavok** (apozícia). Prístavok sa od určovaného substantíva oddeľuje intonačne (v písaných textoch čiarkou): Fonémy, *najmenšie zvukové jednotky,* majú význam rozlišujúcu funkciu. – Jurko Novák, *najlepší žiak triedy,* zvíťazil na matematickej olympiáde.

b) **Predmet** (objekt) je rozvíjací vetný člen, ktorý funguje ako určenie slovesa alebo adjektíva. Predmet označuje substanciu, ktorú dej zasahuje alebo ktorej sa priamo dotýka. Toto intenčné „vyžarovanie" deja sa prejavuje aj tvarovo: nadradený člen objektovej syntagmy (sloveso alebo adjektívum) určuje predmetovému podstatnému menu jeho pádovú formu. Závislosť menného predmetu od slovesa (alebo adjektíva) sa teda gramaticky vyjadruje väzbou (rekciou).

Dominantne sa predmet vyjadruje syntaktickým substantívom (prípadne zámenom), ktoré sa vyskytuje okrem nominatívu v každom prostom alebo predložkovom páde; pri niektorých slovesách sa vyjadruje aj infinitívom (pokúsiť sa *zabudnúť*).

Pri prechodných (tranzitívnych) slovesách je predmet v prostom akuzatíve; ide o tzv. **priamy predmet.** Príklady: otvoriť *dvere,* preglgnúť *slinu,* zložiť *skúšku,* rúbať *drevo,* nahmatať *lístie,* postaviť *dom,* cítiť *dym,* čakať *otca,* vyvinúť *prístroj,* chytať *ryby* a i.

Pri neprechodných slovesách (intranzitívach) je predmet v inom prostom alebo predložkovom páde než v prostom akuzatíve; ide o tzv. **nepriamy predmet.**

Príklady:

Predmet v prostom genitíve: chrániť sa *zimy,* ľakať sa *búrky,* zbaviť sa *ťažoby,* priliať *vody,* nasadiť *jahôd,* nemať ani *tušenia,* nepovedať ani *slova,* schopný *obetí* a pod.

Predmet v prostom datíve: konkurovať *priateľovi,* vyhnúť sa *zodpovednosti,* páčiť sa *žene,* zveriť sa *otcovi,* darovať *synovi,* diktovať *sekretárke,* závidieť *susedovi,* verný *ideálom,* vďačný *umelcovi* a pod.

Predmet v prostom inštrumentáli: hádzať *diskom,* hýbať *chvostom,* potiahnuť *nohou,* seknúť *sekerou,* mlieť *jazykom,* strihať *ušami,* zasypať *pieskom* a pod. Predmety tohto typu sú synonymné s akuzatívom (hádzať *disk* – hádzať *diskom*); táto synonymná väzba môže pri slovesách vyjadrujúcich pohyb slúžiť ako východisko pri hľadaní hraníc medzi predmetom v inštrumentáli a príslovkovým určením: ak predmet v inštrumentáli možno nahradiť priamym predmetom v akuzatíve, ide o objektovú syntagmu, nie o príslovkové určenie (triasť *ruku* – triasť *rukou*).

Na vyjadrenie syntaktickej závislosti objektového substantíva od riadiaceho slovesa alebo adjektíva sa využívajú aj predložkové pády. Hranica medzi nepriamym predmetom v predložkovom páde a príslovkovým

určením je však plynulá (porovnaj aj predmet v prostom inštrumentáli). Hlavným signálom tejto hranice (hranice medzi väzbovým, rekčným pádom a medzi predložkovým pádom fungujúcim ako príslovkové určenie) je intenčný rádius nadradeného slovesa. Porovnaj napr. syntagmy *hrať na trúbke – hrať na záhrade.* V prvom spojení je tvar substantíva v predložkovom lokáli vynútený intenčným „zacielením" slovesa (*hrať na niečom*), v druhej syntagme ide o voľné, neväzbové priradenie substantíva v predložkovom lokáli, ktoré môže voľne, nezávisle stáť aj pri „bezzásahových" slovesách (*byť, ležať, spať, snežiť na záhrade*), vyjadrujúce určitú okolnosť deja (kde?). Tvar predmetu je teda vynútený vnútrojazykovými zákonitosťami, nie mimojazykovou skutočnosťou. Vo väzbových pádoch sa používajú prevažne gramatikalizované prvotné predložky.

Predmet v predložkovom genitíve: obliecť sa *do šiat*, pustiť sa *do roboty*, drgnúť *do suseda*, dostávať sa *do činnosti*, dištancovať sa *od názoru*, odbočiť *od témy*, zaľúbený *do seba*, pohrúžený *do myšlienok* a pod.

Predmet v predložkovom datíve: smerovať *k lesu*, obrátiť sa *k dievčaťu*, dôjsť *k myšlienke*, pristúpiť *k problematike*, vracať sa *ku skutočnosti*, reptať *proti osudu*, postaviť sa *proti názorom*, ohradiť sa *proti tomu*, zaujatý *proti kolegovi*, odolný *proti infekcii* a pod.

Predmet v predložkovom akuzatíve: ísť *o kožu*, báť sa *o seba*, pokúsiť sa *o to*, uprieť oči *na kvety*, dozerať *na deti*, sťažovať sa *na osud*, navykať *na zmenu*, spomenúť si *na rodičov*, veriť *v lásku*, pokladať *za priateľa*, učiť sa *za modelára*, žiarlivý *na brata*, privyknutý *na pohodlie* a pod.

Predmet v predložkovom lokáli (lokál je v slovenčine len predložkovým pádom): premýšľať *o perspektívach*, referovať *o výsledkoch*, snívať *o láske*, túžiť *po jari*, dívať sa *po prítomných*, trvať *na rozhodnutí*, osvedčiť sa *v práci*, účastný *na tom* a pod.

Predmet v predložkovom inštrumentáli: chrániť sa *pred nepohodou*, obzerať sa *za dievčaťom*, bdieť *nad spánkom*, žialiť *nad stratou*, pasovať sa *s chlapčiskom*, stretnúť sa *s rodinou*, radiť sa *s priateľom*, dohodnúť sa *so šéfom*, totožný *s mienkou*, príbuzný *s dojmom* a pod.

c) **Príslovkové určenie** (adverbiále) je rozvíjací vetný člen, ktorým sa bližšie určuje sloveso, prídavné meno a príslovka v hociktorej vetnočlenskej funkcii, a to udaním okolnosti miestnej, časovej, príčinnej alebo spôsobovej povahy. Príslovkové určenie je neväzobné určenie slovesa (kráčam *pomaly*), prídavného mena (*málo* známy) alebo príslovky (ísť

omnoho rýchlejšie). Podľa toho, či príslovkové určenia signalizujú pri nadradenom člene okolnosti alebo vlastnosti, delia sa na **okolnostné** (miestne, časové, príčinné) a **vnútorné** (príslovkové určenia spôsobu). Prvé z nich sa vyjadrujú prevažne predložkovými pádmi a príslovkami z (predložkových) pádov, druhé zasa predovšetkým príslovkami odvodenými od adjektív.

Príslovkové určenie miesta (adverbiale loci) vyjadruje rozličné miestne okolnosti deja. Príklady: spať *doma, v izbe, na posteli;* ísť *domov, von, hore, priamo, južne, do mesta, na lúku, za pažiť* a pod.

Príslovkové určenie času (adverbiale temporis) označuje rozličné časové okolnosti deja. Príklady: stalo sa *ráno, včera, minule, nedávno, v zime, na jar, v pondelok, druhého februára, na Mateja, lanského leta* a pod.

Príslovkové určenie príčiny (adverbiale causae) vyjadruje rozličné okolnosti príčinnej povahy, za ktorých sa uskutočňuje istý dej. Popri určení vlastnej príčiny a dôvodu uplatňujú sa tu ďalšie parciálne významy (účel, podmienka a prípustka). Príklady: neprišiel *pre zlé počasie, v dôsledku reorganizácie;* nevidel *pre slzy, pre hmlu* a pod.

Príslovkové určenie spôsobu (adverbiale modi) vyjadruje spôsob deja; ide poväčšine o určenie kvality alebo intenzity slovesného deja alebo vlastnosti prídavného mena (*jemne* hladkať, *jemne* zelený). Popri určení vlastného spôsobu sa tu uplatňujú ďalšie čiastkové významy (zreteľ, miera, účinok a i.). Príklady: čítať *rýchlo, pomaly, zreteľne, nahlas, výrazne;* tváriť sa *chladne, milo, priateľsky, huncútsky, rozpačito, namrzene;* rozprávať *zaujímavo, po slovensky, uvážene; dobre, dokonale* pripravený a pod.

O hraniciach medzi nepriamym predmetom a príslovkovým určením porovnaj s. 199–200.

d) **Doplnok** (druhotný prísudok) je rozvíjací vetný člen, ktorý determinuje podmetové alebo predmetové substantívum a zároveň sa vzťahuje k prísudku (resp. pri predmetovom doplnku aj k vetnému základu). Podľa vzťahu k nadradenému členu sa rozlišujú **podmetový** a **predmetový** doplnok. Podmetový doplnok je príznakom podmetu a funguje v časovom a modálnom rámci prísudkového slovesa. Predmetový doplnok sa prisudzuje predmetu a syntagma predmet – doplnok funguje v časovom a modálnom rámci prísudkového (resp. vetnozákladového) slovesa.

Vzhľadom na to, že doplnok vstupuje do syntagmatických vzťahov s tými vetnými členmi, ktoré tvoria intenčnú štruktúru vety (podmet, predmet.

prísudok, vetný základ), je aj pri zisťovaní fungovania doplnku dôležitý pojem intencie slovesného deja.

Doplnok sa najčastejšie vyjadruje adjektiváliami a substantívami, sekundárne aj inými morfologickými prostriedkami (neurčitok, prechodník).

Príklady na podmetový doplnok: Otec sa vrátil *uspokojený;* Anička píše úlohu *sústredená;* Futbalisti trénovali *unavení;* Učiteľka stojí *vážna* a *zamyslená;* Susedia sedeli, *hľadiac* do rozkvitnutej záhrady; Naši cyklistickí reprezentanti prišli do cieľa *tretí;* Brat pracuje *ako maliar;* Dostala sa tam *za sekretárku* a pod.

Príklady na predmetový doplnok: Sestru sme našli *uspokojenú;* Učiteľ zastihol žiakov *nepripravených;* Mamku som stretol *tichú* a *láskavú;* Odborníci hodnotili olympiádu *ako veľmi úspešnú;* O bratovi sa hovorilo *ako o výbornom šachistovi;* Zbadal som ho *vychádzať* z domu a pod. Predmetový doplnok vyjadrený infinitívom možno nahradiť príčastím vo funkcii doplnku alebo transformovať na vedľajšiu vetu doplnkovú (*Zbadal som ho vychádzať z domu; Zbadal som ho vychádzajúceho z domu; Zbadal som ho, ako vychádza z domu*).

V novších výskumoch doplnku (J. Kačala) sa zdôrazňuje, že vzťah doplnku s podmetom, resp. predmetom je predikatívnej povahy, preto sa doplnok zaraďuje medzi polovetné konštrukcie.

Polovetná syntax

Jedným zo spôsobov stvárnenia syntagmy v štruktúre vety je prípad, keď sa syntagma realizuje člensky a polovetne, t. j. jeden člen syntagmy sa vyjadruje vetným členom a druhý polovetnou konštrukciou, ktorá ako celok má funkciu jedného vetného člena. Polovetná konštrukcia kóduje a komunikuje druhotnú (sekundárnu) predikáciu, ktorá sa druží k základnej predikácii: Janko, *prichádzajúci z dvora,* si hvízda akúsi pesničku. (V uvedenom príklade polovetná konštrukcia *prichádzajúci z dvora* funguje ako prívlastok.)

Sekundárna predikácia nemá formu prísudku s určitým slovesným tvarom (V_f – verbom finitom), ale sa vyjadruje neurčitým slovesným tvarom – V_{inf} : prechodníkom, príčastím alebo infinitívom (prípadne aj substantívom alebo adjektívom, ktoré stoja pri sponovom slovese). Sekundárna predikácia sa zapúšťa do vety ako rozvíjací vetný člen; od ostatných

rozvíjacích vetných členov sa však líši väčšou mierou informácie, vytváraním zložitejšieho sémantického obrazu alebo charakteristiky, viazanosťou na čas a spôsob prísudkového deja a osobitnou intonačnou štruktúrou (najmä pauza a melódia). Takúto povahu má napríklad aj doplnok a prístavok. Polovetné konštrukcie na osi vetný člen – veta stoja uprostred; ide o osobitnú prechodnú syntaktickú kategóriu medzi vetným členom a vetou.

Polovetné konštrukcie sú v spisovnej slovenčine syntaktické útvary synonymné s vedľajšou vetou (Potok, *pretekajúci cez dedinu,* dnes akosi silnejšie šumí.//Potok, *ktorý preteká cez dedinu,* dnes akosi silnejšie šumí). Polovetná konštrukcia v porovnaní s vedľajšou vetou je zomknutejšia, kondenzovanejšia, má rýchlejšie informačné tempo. Polovetné konštrukcie sa preto označujú ako prostriedky na syntaktické zhusťovanie textu, ako prostriedky **syntaktickej kondenzácie.**

Polovetné konštrukcie sa zvyčajne delia podľa morfologických prostriedkov, ktorými sa vyjadruje ich sekundárna predikácia, na prechodníkové konštrukcie, konštrukcie s príčastím (príčasťové) a neurčitkové (infinitívne) konštrukcie. Zo syntaktického hľadiska sa však ukazuje ako primeranejšie deliť polovetné konštrukcie podľa vetnočlenskej platnosti.

a) **Prechodníková konštrukcia** je spojenie prechodníka s jeho rozvíjacími vetnými členmi. Do vety sa začleňuje vo funkcii doplnku. Príklady: Janko išiel do školy, *hvízdajúc pieseň.* – Na starom majeri zakikiríkal kohút, *ohlášajúc východ slnka.* – V pondelok, hneď zrána, vchádzam k mestskému fotografovi, pripomínam sa mu spred rokov, *vykladajúc tú jeho starú snímku na pudličku.* (K. Horák) – Milé svetlo mesiaca, *vnikajúc oblokom,* padá rovno na hladký lipový stôl. (Kukučín)

Doménou prechodníkových konštrukcií v spisovnej slovenčine je knižný jazyk (odborný a umelecký štýl), v hovorovom štýle sa nepoužívajú.

b) **Konštrukcie s príčastím** (činným a trpným), teda so slovesnými prídavnými menami si zachovávajú tiež veľkú mieru dejovosti; vyjadrujú vedľajšie, sekundárne deje. Vo vete fungujú ako prívlastky. Príklady: Ráno nás privítala záhrada, *voňajúca orgovánom.* – Chlapci, *hrajúci sa za pažiťou,* púšťali šarkana. – Na hruške, *obťažkanej voňavými plodmi,* čvirikali samopašné vrabce. – A tak cieľ dorozumieť sa stáva sa prvoradým, *stojacim nad všetkými ostatnými.* (Mistrík) – To smútok vsiakol do povetria, do stien, aj do nábytku, *hrubo vypracovaného Igorovým otcom.*

(Jašík) – Všetky tie zvuky vystriedali sa v každodennom, *cez veky sa opakujúcom* slede. A predsa žena, *schýlená nad ohniskom,* zbystrila od istej chvíle sluch a začala načúvať pozornejšie. (Chrobák) – Ale nie, veď je to tá istá cesta, *vykladaná ošúchanými guľatými kameňmi,* tá istá stráň, *zakončená skalou s tupým nosom.* (Mináč)

Konštrukcie s príčastím sú synonymné so vzťažnými prívlastkovými vetami: Kráčali sme po lese, *voňajúcom živicou.* // Kráčali sme po lese, *ktorý voňal živicou.*

c) **Neurčitkové konštrukcie** sa blížia ostatným polovetným konštrukciám svojou dejovosťou (neurčitok v spisovnej slovenčine vyjadruje zo slovesných kategórií kategóriu vidu a kategóriu intencie slovesného deja). Aj tieto konštrukcie sa spravidla dajú pretransformovať do vedľajších viet: Rozhodol sa *odcestovať domov.* // Rozhodol sa, *že odcestuje domov.*

Neurčitkové polovetné konštrukcie sa vo vete uplatňujú vo funkcii rozličných vetných členov. Do štruktúry vety sa však poväčšine zapájajú tesne (táto skutočnosť sa signalizuje suprasegmentálnymi javmi s gramatizujúcou funkciou, najmä pauzou a melódiou, v písanej reči zasa neprítomnosťou delimitačných interpunkčných znamienok); tento fakt oslabuje ich polovetný charakter.

Príklady: *Videl chlapcov naháňať sa po trávniku. – Ľudia videli ten prízrak, počuli Jasanicu vystrájať.* (Rakús) – *Keď počuje suseda chváliť svoju hospodu, hodí na jeho prekvapenie rukou.* (K. Horák) – *Je taký istý v týchto predstavách, že nakoniec vôbec sa bojí otvoriť oči a zakrýva si ich dlaňami.* (Chrobák) – *O chvíľu potom ponúkla sa vyprevadiť Strakovcov do doliny.* (Figuli) – *Naša dedina. Naplnila sa rachotom traktora. Bež, traktor, bež. Bež dobývať. Bež víťaziť.* (Mináč)

Súvetná syntax

Vyššou syntaktickou jednotkou ako veta je **súvetie (zložená veta)**. Súvetie je intonačne, gramaticky a sémanticky sformovaná konštrukcia dvoch alebo viacerých jednoduchých viet, ktorá vyjadruje jedinú zložitejšiu myšlienku.

Podľa počtu viet sa súvetia rozdeľujú na **jednoduché** a **zložené.** Jednoduché súvetia sa skladajú z dvoch viet, zložené súvetia z troch a viacerých

viet. Súvetie teda pozostáva z niekoľkých predikatívnych syntagmém, z niekoľkých prisudzovacích skladov alebo vetných základov.

Od sledu samostatných jednoduchých viet, ktoré v texte môžu tvoriť obsahový celok, sa súvetie líši práve stratou samostatnosti spojených viet: a) jednotlivé vety nie sú intonačne uzavreté (končia sa polokadenciou); intonačne uzavretým celkom je až celé súvetie; b) vety v súvetí vstupujú do vzájomných syntaktických vzťahov; uzavretú štruktúru vzťahov netvoria jednotlivé vety, ale rovnako až celé súvetie. Porovnaj príklad: *Pozeral sa z okna do záhrady. Bola svieža po výdatnom daždi.* // *Pozeral sa do záhrady, ktorá bola svieža po výdatnom daždi.*

Podľa vzťahu medzi vetami sa jednoduché súvetia delia na **priraďovacie** a **podraďovacie.** V priraďovacom súvetí sú vety obyčajne spojené vzťahom koordinácie, na základe rovnocennosti (parataktický), v podraďovacom súvetí sú vety spojené vzťahom subordinácie, na základe závislosti (hypotakticky). Priraďovacie súvetie sa skladá len z **hlavných viet,** podraďovacie súvetie sa skladá z **hlavnej** (nadradenej) **vety** a z **vedľajšej** (podradenej) **vety** (z hlavných a vedľajších viet).

Vety v priraďovacom súvetí tvoria koordinatívnu (priraďovaciu) syntagmu (syntagma sa tu realizuje vetne, t. j. dvoma alebo viacerými rovnocennými vetami); vety v podraďovacom súvetí tvoria determinatívnu (určovaciu) syntagmu (syntagma sa v tomto prípade realizuje člensky a vetne, t. j. jeden člen syntagmy sa vyjadruje vetným členom a druhý vedľajšou vetou, ktorá plní funkciu jedného vetného člena).

Treba poznamenať, že sú prípady, keď sa gramatická forma súvetia nekryje s jeho obsahom. Formálny protiklad parataxa – hypotaxa sa kríži s významovým protikladom koordinácia – determinácia. V takýchto prípadoch hovoríme o nepravej parataxe (*Bolo chladno, a tak som zostal v posteli.*), resp. o nepravej hypotaxe (*Odišiel, aby sa už viac nevrátil.*). Tieto súvetia s asymetriou sémantického obsahu a gramatickej formy sú v spisovnej slovenčine zriedkavé.

Priraďovacie súvetie

Priraďovacie súvetie je syntaktická konštrukcia zložená z gramaticky rovnocenných viet vyjadrujúcich jedinú zložitú myšlienku; je to spojenie

viet, ktoré sú vo vzťahu koordinácie (priradenosti). Základnými formálnymi prostriedkami na stvárnenie týchto súvetí sú intonácia (polokadencia na konci prvej vety a záverečná kadencia na konci druhej vety, teda na konci celého súvetia) a priraďovacie spojky.

V priraďovacom súvetí sa rozlišujú dve základné skupiny. Do prvej z nich sa zaraďujú priraďovacie súvetia, v ktorých sa priraďovací vzťah (koordinácia) vyjadruje symetricky: adekvátnymi priraďovacími spojkami (paratakticky); ide o tzv. pravé priraďovacie súvetia. Patria k nim zlučovacie, odporovacie, stupňovacie a vylučovacie súvetia. Druhú skupinu priraďovacích súvetí tvoria súvetia, v ktorých sa nezhoduje forma a obsah: podraďovací myšlienkový vzťah sa vyjadruje parataktickou formou. Patria sem napríklad dôsledkové a príčinné súvetia.

a) **Zlučovacie (kopulatívne) súvetie** je základný typ priraďovacích súvetí. Ide o prosté priradenie viet bez významovej špecifikácie. Je to otvorená syntaktická štruktúra. Základnou zlučovacou spojkou je *a*.

Príklady: *Janko sa pozeral oknom do záhrady a rozmýšľal o zajtrajšom dni. – Poobedie trávila Anna v sade a jednostaj si pripomínala zmučenú tvár Krištofa Gendúra, zamurovaného v siedmom obraze.* (Rakús) – *Nad strechou oproti dverám vyšiel mesiac a rozprestrel cez prah neskutočný koberec.* (Chrobák)

b) **Odporovacie (adverzatívne) súvetie** je spojenie dvoch viet, ktorých obsahy sú v protiklade. Základnou odporovacou spojkou je *ale*.

Príklady: *Mračí sa, ale pršať nebude. – Ona nezasmiala sa s druhými, ale sa pobúrila.* (Timrava) – *Poludnie bolo už len na vrabčí skok, ale starý Obšíval, ležiac na posteli, roztvoril oči.* (Kukučín)

c) **Stupňovacie (gradačné) súvetie** je spojenie dvoch viet, z ktorých druhá zachytáva závažnejší informačný obsah. Základnou stupňovacou spojkou je *ba*.

Príklady: *Vyšiel do záhrady, ba si tam aj natrhal niekoľko ruží. – Svet zjavil sa mu už vo svetlejšej farbe, ba i ten márny život tešil ho.* (Kukučín)

d) **Vylučovacie (disjunktívne) súvetie** je opakom zlučovacieho súvetia; je to spojenie dvoch viet vyjadrujúcich eventualitné deje, ktoré sa nemôžu realizovať naraz za tých istých podmienok. Vylučuje sa tu teda koexistencia dejov. Vylučovacie súvetia vyjadrujú významové odtienky od čistej disjunkcie po čistú eventualitu. Základnou vylučovacou spojkou je *alebo*.

Príklady: *Buď na vás zabudol, alebo vám nenapísal pozdrav úmyselne.*

– Abože mi zahyň, abo buď slobodný. (Chalupka) – *Na ich otázky alebo len kývne, alebo odsekne.* (Plávka)

Zo súvetí s asymetriou formy a obsahu (nepravá parataxa, ale aj nepravá hypotaxa) je v spisovnej slovenčine bežný jediný typ, a to v nepravej parataxe **dôsledkové (konsekutívne) súvetie,** v ktorom druhá veta vyjadruje dôsledok alebo myšlienkový záver prvej (predchádzajúcej) vety. Príklady: *Išiel z kroka na krok, preto prišiel neskoro. – Cítil som pálčivý smäd, a preto som na dúšok vypil pohár teplého piva.* (Mitana)

Podraďovacie súvetie

Podraďovacie súvetie je syntaktická konštrukcia zložená z gramaticky nerovnocenných viet vyjadrujúcich jedinú zložitú myšlienku; je to spojenie viet, ktoré sú vo vzťahu subordinácie (syntaktickej závislosti), konkrétne determinácie (určenosti). Tento gramaticky stvárnený podraďovací (determinatívny) vzťah spolu s intonačnou štruktúrou, osobitným súborom spájacích alebo odkazovacích výrazov a slovosledom je základným formálnym znakom uvedenej syntaktickej konštrukcie.

Podraďovacie súvetia sa delia na dve skupiny. Prvú z nich tvoria podraďovacie súvetia, v ktorých sa podraďovací vzťah (determinácia) vyjadruje symetricky – hypotaktickou formou; v danom prípade ide o tzv. pravú hypotaxu. Ak sa hypotaktickou formou vyjadruje iný ako podraďovací vzťah, vzniká nepravá hypotaxa; je to v spisovnej slovenčine zriedkavá syntaktická konštrukcia.

V našej syntaktickej literatúre sa podraďovacie súvetia rozdeľujú na typy zvyčajne podľa druhu vedľajších viet; rozdelenie vedľajších viet sa zasa uskutočňuje podľa toho, ktorý člen hlavnej (nadradenej) vety vedľajšia veta vyjadruje. Rozlišujú sa tak nasledujúce typy:

a) **Podmetová veta** je taká vedľajšia veta, ktorá zastupuje podmetovú časť nadradenej vety. Príklady: Mrzí ma aj to, *že som ťa včera nenavštívil. – Kto si na zem sadá,* ten nikdy nepadá. (Záturecký) – *Kto neskoro chodí,* sám sebe škodí. (Záturecký)

b) **Prísudková veta** je v spisovnej slovenčine zriedkavá vedľajšia veta; zastupuje mennú časť sponovo-menného prísudku nadradenej vety. Príklady: Nie som ten, *za koho ma pokladáte.* – Úroda jabĺk bola taká, *že sa pod nimi prehybovali konáre. – Aký otec,* taký syn; *aké drevo,* taký klin.

c) **Vetnozákladová veta** zastupuje mennú časť zloženého vetného základu jednočlennej vety. V spisovnej slovenčine má zriedkavý výskyt. Príklady: Vlani sa stalo, *že neskoré jarné mrazy spálili broskyňové kvety.* – Ej, bolože mi, bolo, *ako mi už nikdy nebude.* (Švantner)

d) **Prívlastková veta** zastupuje prívlastok niektorého substantíva vo funkcii hociktorého vetného člena z nadradenej vety. Príklady: Štylistická účinnosť osamostatneného vetného člena je vyvolaná napätím, *ktoré vzniká násilným vytrhnutím časti vety.* (Mistrík) – Rovina, *po ktorej tí dvaja kráčajú najprv od juhu na sever, potom viac doprava, k východu,* celá tá rovina nemá nič spoločné s naším prostredím. (Chrobák) – Marína zúfalo hľadí na drevený plot, *ktorý ako šedivkastá mátoha cerí na ňu hladko okresané zuby.* (Figuli)

e) **Predmetová veta** zastupuje predmet slovesa (najčastejšie prísudkového) z nadradenej vety. Príklady: Iste vieš dobre, *že sa o tvojom štúdiu musíme ešte porozprávať.* – Práve prišiel na to, *že každý veľký pán má psa.* (Jašík) – Rozmýšľa len, *ako oklamať cestu, kopec a deň.* (K. Horák)

f) **Príslovková veta** zastupuje rozličné druhy príslovkového určenia (miesta, času, príčiny, spôsobu a pod.) v nadradenej vete. Príklady: Krotko ako baránok sa posadil tam, *kam ukazovala Dodova ruka.* (Jašík) – Už sa mrkalo, *keď sme prišli do mesta.* (Kukučín) – Na dolnom beňušskom salaši nemali druhého valacha, *lebo pred týždňom im bol jeden narukoval.* (Švantner) – Listy pod pazuchou ho pálili, *akoby tam niesol žeravú tehlu.* (Chrobák)

g) **Doplnková veta** vyjadruje doplnok nadradenej vety; je to protiklad infinitívneho doplnku pri slovesách vyjadrujúcich zmyslové vnímanie: Videl ho *prichádzať.* // Videl ho, *ako prichádza.* Ide o zriedkavý typ vedľajšej vety v spisovnej slovenčine.

Zložené súvetie

Zložené súvetie je syntaktická konštrukcia z troch alebo viacerých viet. Najvšeobecnejší model tohto typu súvetí možno vyjadriť vzorcom (H = hlavná veta, V = vedľajšia veta)

$$H_1 (\dots H_n) - (V_1 \dots V_n),$$
$$\text{pričom } H (+ V) > 2.$$

Záväzným členom zloženého súvetia je teda jedna hlavná veta.

V zloženom súvetí sú vety spojené priraďovacím vzťahom, podraďovacím vzťahom a priraďovacím a podraďovacím vzťahom zároveň. Podľa toho sa zložené súvetia delia na tri základné štruktúry:

a) súvetia s priraďovacími (koordinatívnymi) vzťahmi:

$$H_n, \text{ pričom } n \geqq 3.$$

Príklady: *Chlapi sa zamrvili, zbili hlavy dovedna, začali šuškať jeden druhému do ucha.* (Chrobák) – *Chlapča placho pobehuje, ženy pomaly za ním, volajú na neho, nepočúva.* (K. Horák) – *Morfologická i syntaktická stavba publicistických prejavov je decentná, neupozorňuje na seba, ale prenecháva priestor faktom, pomenovaniam vecí.* (Mistrík)

b) súvetia s podraďovacími (determinatívnymi) vzťahmi:

$$H_1 \rightarrow V_n, \text{ pričom } n \geqq 2.$$

Príklady: *Poznáme prípady veľkých autorov minulosti, ktorých oči dezavovali ich predom pojatú myšlienku, ktorých zrak uzrel viacej ako ich ideológia.* (Matuška) – *Býva i tak, že kniha, ktorá z umelcovho diela najväčšmi pomkla literárny vývin, nie je jeho najlepšou knihou.* (Bagin) – *Keď autor má vytvoriť ucelený prejav, k dispozícii má najskôr látku, ktorá je stredom pozornosti.* (Mistrík)

c) súvetia s priraďovacími (koordinatívnymi) aj podraďovacími (determinatívnymi) vzťahmi:

$$H_n \rightarrow V_1 (\dots V_n), \text{ pričom } n(H) \geqq 2 \text{ a } n(V) \geqq 1.$$

Príklady: *Ustavične otca hladkali, kolo hrdla ovíjali sa mu a boli by ho vari zjedli od samej lásky, bo dával a strojil, čo len zažiadalo sa ktorej z nich.* (Dobšinský) – *Pôvodná metóda sa v ďalšom preformúva, prevrstvuje a rozvíja tak, že nadvládu nadobudne to, čo sa ohlášalo už predtým: monologizovanie.* (Matuška) – *Táto veľká hra rozpamätávania bude mať svoje uzliny, zastávky a preskoky, jedno sa bude prekrývať s druhým, len ťažko vznikne vnútorný poriadok, ktorý jediný rodí celistvý obraz.* (Lenčo)

Druhá a tretia zo základných štruktúr zloženého súvetia sa ďalej členia na typy podľa spôsobu realizácie syntaktického vzťahu (zložené súvetie v spisovnej slovenčine najpodrobnejšie skúmal F. Kočiš).

Zložené súvetie je syntaktický útvar, ktorý je už na prechode ku

kompozičným kontextovým jednotkám (napr. k odseku). Frekvencia týchto konštrukcií – v porovnaní s jednoduchými vetami a súvetiami – je v spisovnej slovenčine malá; čím je súvetie členitejšie, tým má menšiu frekvenciu (J. Mistrík).

Hypersyntax, teória textu

Hypersyntax (supersyntax), teória textu vychádza zo zistenia, že najvyššou výpovednou jazykovou jednotkou nie je veta, ale text; text teda stojí na vrchole hierarchie lingvistického systému. **Text** možno definovať ako zámerné a cieľavedomé usporiadanie viet, ktoré vyjadrujú relatívne uzavretý komplex myšlienok; je to jazykovo-tematická štruktúra, ktorá kóduje a komunikuje evidentný obsah a má aj evidentné formálne usporiadanie (J. Mistrík). Výskum textu patrí do oblasti **štylistiky,** lingvistickej disciplíny, ktorá skúma vlastnosti vyjadrovacích prostriedkov jazyka vzhľadom na ich využitie v konkrétnom prejave, zameranom na istý cieľ, vzhľadom na ich využitie pri tvorení a vnímaní výpovedí.

Pri syntaktickej analýze textu sa vychádza z tézy, že text nie je jednoduchým súčtom istého počtu viet, ale že v ňom veľkú úlohu hrajú tzv. **konektory,** spájacie prvky medzi vetami. Pod pojmom **konexia** textu J. Mistrík rozumie pripájanie novej textovej jednotky pomocou konektorov, ktoré môžu byť **rekurzívne, anaforické** (ide o prostriedky, ktorými sa textová jednotka pripája na predchádzajúce) a **prospektívne, kataforické** (sú to prostriedky, ktoré naznačujú pokračovanie textu dopredu); aj rekurzívne aj prospektívne konektory môžu byť lexikálne (synonymia, antonymia, nadväzovacie slová a pod.), gramatické (zhoda, väzba, gramatické slová a pod.) a paralingválne a extralingválne (niektoré zvukové, kinetické a ďalšie nejazykové prostriedky).

C

LEXIKÁLNA ROVINA

14. Lexikológia a lexikografia

Lexikológia (gréc. lexis = slovo, logos = reč, učenie, veda) je náuka o slove, o slovnej zásobe jazyka v najširšom zmysle. Pre slovnú zásobu (v staršej literatúre slovný poklad podľa nem. Wortschatz) sa používa jednoslovný termín **lexika.**

Slovná zásoba je z hľadiska myslenia a dorozumievania najpodstatnejšia súčasť jazyka. V rámci jazykového systému ako celku hovoríme o slovnej zásobe, že predstavuje lexikálnu rovinu (lexikálny plán, lexikálny podsystém) jazyka. Lexikológiu potom definujeme ako náuku o lexikálnej rovine jazyka.

Podstatnú časť lexikológie tvorí **sémantika.** Lexikálna sémantika je spolu s gramatickou sémantikou ideálnou, nehmotnou zložkou jazyka v dialektickom protiklade, ale pritom v organickej jednote s hmotnou, zvukovou (druhotne grafickou) zložkou jazyka. Podľa terminológie L. Hjelmsleva sa hmotná stránka jazyka nazýva **výraz, výrazová stránka,** ideálna, nehmotná stránka je obsah, obsahová stránka. Termín hmotný tu znamená fyzický, vnímateľný zmyslami (sluchom, zrakom, prípadne i hmatom). Termín nehmotný, ideálny sa vzťahuje na to, čo nemôžeme vnímať zmyslami, ale chápeme rozumom, myslením. Významy, obsahy slov (a gramatických tvarov) nevnímame zmyslami, ale chápeme rozumom, myslením. Zvuky slov sú hmotné jednotky, naproti tomu významy slov sú ideálne, nehmotné jednotky. To je ontologické, bytostné chápanie pojmu hmota, hmotný. Ak však chápeme pojem hmota, hmotný v gnozeologickom zmysle, ako ho chápal Lenin, t. j. že hmota je všetko objektívne existujúce, čo je predmetom ľudského poznávania, potom sú aj zvuky slov aj významy slov hmotné jednotky.

Pretože sémantika je základnou zložkou lexikológie, vyčleňujú niektorí jazykovedci sémantiku a lexikológiu ako dve osobitné jazykovedné disciplíny. Ak však pod sémantikou rozumieme lexikálnu sémantiku, nie je to nevyhnutné, pretože významová (obsahová) a zvuková (výrazová) stránka slova tvoria organický celok. Niet slov bez významu a niet slov bez zvukového stvárnenia. Jednota hmotného a ideálneho je podstatou jazyka.

Slovná zásoba, lexika, lexikálna rovina jazyka je relatívne samostatnou podsústavou jazyka. Je však organicky spätá s ostatnými rovinami jazyka.

S gramatickou stavbou jazyka je **slovná zásoba** spätá viacnásobne, pretože slovná zásoba je stavebným materiálom, ktorý gramatická stavba stvárňuje pre potreby myslenia a dorozumievania.

Plnovýznamové slová (substantíva, adjektíva, adverbiá, číslovky, slovesá) nemajú iba vecný, **lexikálny význam,** ktorý je viazaný iba na jedno slovo a je predmetom lexikológie, resp. lexikálnej sémantiky, ale aj kategoriálny, zovšeobecnený, na celú kategóriu slov viazaný **gramatický význam,** ktorý je predmetom gramatiky, resp. gramatickej sémantiky. Slovo *ruka* nemá iba lexikálny význam „horná končatina", ale aj kategoriálny význam predmetnosti, substancionálnosti a gramatické významy pádu, čísla a rodu. Slovo *múdry* nemá iba lexikálny význam „majúci dosť rozumu, dobre mysliaci", ale aj kategoriálny význam vlastnosti, kvality a gramatické významy pádu, rodu, čísla a stupňa. Sloveso *bežím* nemá iba lexikálny význam „chytro sa pohybujem", ale aj kategoriálny význam dejovosti a gramatické významy času, osoby, čísla atď.

Neplnovýznamové slová (predložky, spojky, častice) majú taký zovšeobecnený abstraktný význam, že sa svojou funkciou približujú gramatickým morfémam. Preto tie významy, ktoré jeden jazyk vyjadruje predložkami, môže iný jazyk vyjadrovať pádovými morfémami. Slovenskému predložkovému spojeniu *v dome* zodpovedá maďarská lokálová inesívna (lat. in = v, esse = byť) forma *házban* a turecká forma *evde.* Slovenskému spojkovému spojeniu *otec* a *syn* zodpovedá v latinčine forma *pater filiusque,* pričom formu *filius-que* môžeme hodnotiť ako spojkovú gramatickú formu. Slovenskej modálnej častici *by* v tvare *písal by som* zodpovedá v maďarčine gramatická morféma *-n-* v tvare *írnám.* To, čo vyjadrujeme v slovenčine časticou *vraj,* vyjadruje bulharčina slovesným tvarom. Slovenskému *boli ste* zodpovedá bulh. *bjachte,* slov. *vraj ste boli* zodpovedá bulh. *bili ste.*

Viacslovné ustálené pomenovania, a to tak združené pomenovania

(*starý otec, ľahká atletika*), ako aj ustálené frazeologické spojenia čiže frazémy (*vziať nohy na plecia, vážiť bryndzu = driemať*) sú úzko späté so **syntaxou,** skladbou jazyka. Medzi slovami takýchto viacslovných pomenovaní sú totiž z formálneho hľadiska rovnaké syntaktické vzťahy a prostriedky ako medzi vetnými členmi. V združenom pomenovaní *starý otec* (= dedo) je taký istý syntaktický vzťah ako medzi *starý človek.* Frazéma *vziať nohy na plecia* má rovnakú syntaktickú stavbu ako *vziať dieťa na plecia, vážiť bryndzu* (= *driemať*) ako *vážiť cukor.* Podstatný rozdiel je však v obsahu, v sémantike. Viacslovné ustálené pomenovania, a to združené pomenovania aj frazémy majú význam iba ako celok, takže jednotlivé slová strácajú svoj samostatný význam, kým v bežných syntagmách a vetách si slová zachovávaju svoj samostatný význam.

Niektorí jazykovedci, napr. poľský teoretik v oblasti tvorenia slov W. Doroszewski hodnotí aj odvodené slová ako akési redukované, lexikalizované syntagmy. Napríklad činiteľské mená (nomina agentis) *oráč, lekár, učiteľ* sú jednoslovnými transformátmi syntagiem *človek, ktorý orie – orúci človek; človek, ktorý lieči – liečiaci človek; človek, ktorý učí – učiaci človek.*

Tvorenie slov je späté nielen so skladbou jazyka, ale aj s gramatickou morfológiou jazyka. Odvodzovanie slov tzv. móciou čiže prechyľovaním (*sused : suseda, pastorok : pastorka = pastorkyňa*) je nielen procesom lexikálnym, ale aj gramatickým. Slová *suseda, pastorka* sú oproti slovám *sused, pastorok* novými slovami, ale ich morféma *-a* je rovnaká ako v neodvodenom slove *žen-a.* Podobne aj zložené slová sú často iba fonetickým zliatím dvoch gramatických tvarov do jedného syntetického celku: *podobný pravde : pravdepodobný, tlačiar kníh : kníhtlačiar.*

Pretože tvorenie slov má spoločné vlastnosti so skloňovaním a časovaním (*tlačiar kníh : kníhtlačiar, vrtí chvostom : vrtichvost*), t. j. s gramatickou morfológiou, vyčleňujú sa v jazykovede niekedy dva druhy morfológie, a to gramatická morfológia (skloňovanie a časovanie) a lexikálna morfológia (tvorenie slov, derivácia). Podstatný rozdiel medzi gramatickou morfológiou a lexikálnou morfológiou je však v tom, že kým pri gramatickom ohýbaní nevzniká nové slovo, iba nový gramatický tvar toho istého slova, zatiaľ pri lexikálnom ohýbaní, pri lexikálnej morfológii vzniká nové slovo. Produktom gramatického ohýbania nie je nová lexéma, produktom lexikálneho ohýbania je nová lexéma. Genitív sg. *suseda* od slova *sused* je to isté slovo, kým slovo *suseda* proti *sused* je nové slovo.

Slovná zásoba jazyka je úzko spätá so štylistikou jazyka. **Štylistika,** resp. štýl čiže výber jazykových prostriedkov podľa funkcie, sociálneho prostredia a času jazykového prejavu sa realizuje predovšetkým výberom slov. Je to tak preto, že slovná zásoba je najviac diferencovaná zložka jazyka, kým hlásková sústava a gramatická morfológia jazyka sú oveľa menej diferencované. Vyberať možno tam, kde sú široké možnosti výberu. A tie sú predovšetkým v slovnej zásobe. Preto každá štylistika je oveľa viacej zameraná na slovnú zásobu ako na hláskový inventár a na gramatickú morfológiu. Napríklad z hľadiska výslovnosti sa v spisovnej slovenčine vyčleňujú iba dva, maximálne tri štýly (porovnaj A. Kráľ, Príručný slovník slovenskej výslovnosti), kým z hľadiska slovnej zásoby a skladby sa vyčleňuje oveľa viacej štýlov, tzv. funkčných štýlov (hovorový – písaný, súkromný – familiárny – verejný, odborný – umelecký – publicistický – administratívny atď.). Je to tak preto, že slovná zásoba je bezprostrednejšie spätá so životom, prácou, zamestnaním, vzdelaním, myslením a konaním ľudí. Preto aj skúmanie slovnej zásoby jazyka v súčasnosti aj vo vývine jazyka je oveľa osožnejšia a zaujímavejšia veda ako skúmanie hlások a gramatických tvarov jazyka.

Pretože slovo je organická jednota hmotného zvukového reťazca – designátora – a významového, ideálneho obsahu – designácie – môžeme pri skúmaní slova postupovať od zvukovej formy (designátora) k významu (designátu, pojmu) alebo naopak, od významového obsahu (pojmu, designátu) k zvukovej forme.

Ak postupujeme od zvukovej formy – designátora – k významu, je to **sémaziologický postup**. Ak postupujeme od významu (pojmu) k zvukovej forme, je to **onomaziologický,** resp. **onomatologický postup.**

Pri štúdiu slovnej zásoby jazyka môžeme používať sémaziologický aj onomaziologický postup. Ak študujeme cudzí jazyk tak, že zisťujeme v slovníku, aký význam má dané slovo, postupujeme sémaziologicky. Ak študujeme cudzí jazyk tak, že žijeme v danom jazykovom prostredí a z konkrétnych situácií, v ktorých bolo slovo použité, usudzujeme na jeho význam, postupujeme onomaziologicky. Keď sa učia hovoriť malé deti, osvojujú si slová onomaziologicky, t. j. tak, že sa konkrétna vec v ich vedomí spojí s daným zvukovým reťazcom, a tým sa osvojí slovo s jeho konkrétnym významom.

Sémaziologický postup sa používa predovšetkým pri opise a výklade

slovnej zásoby jazyka vo výkladových jednojazyčných slovníkoch. Týmto postupom na základe výskytu slova v textoch, t. j. podľa syntagmatickej distribúcie slova, ako aj na základe paradigmatických vzťahov slov (možnosť nahradenia daného slova iným slovom bez porušenia významu výpovede, resp. vety) zisťujeme, aký význam, aké významy má jedno slovo (monosémia-jednovýznamovosť, polysémia-viacvýznamovosť slova), resp. ktorým zhodným zvukovým reťazcom, zhodným designátorom zodpovedajú také odlišné významy, že ich nepokladáme za jedno, ale za dve, prípadne tri slová (homonymia).

Onomaziologický postup od významu (pojmu, designátu) k zvukovej forme, designátoru používame:

Pri odkrývaní synonymných slov, t. j. pri zisťovaní, že designátu slova *x* zodpovedá designát slova *y, z ...,* napr. *čučoriedka – borovnica, tučný – tlstý, pavlač – trnác – triem.*

Pri odkrývaní odlišných formálnych prostriedkov (designátorov) na vyjadrovanie rovnakých sémaziologických kategoriálnych významov čiže pri zisťovaní synonymných odvodzovacích prípon, napr. v slovenčine pre sémaziologickú kategóriu činiteľa deja, vykonávateľa deja (nomina agentis) prípony *-č: oráč, vrhač, hojič, -ár: lekár, tesár, pisár, -teľ: učiteľ, chovateľ, žiadateľ, -ec: chodec, bežec, letec, strelec* a iné.

Pri odkrývaní slov opačného významu čiže antonymných slov: *svetlo – tma, deň – noc, vysoký – nízky, veľký – malý, dobre – zle.*

Pri vytváraní termínov jednotlivých technických, odborných a vedeckých oblastí, keď pre odborne, vedecky ustálené pojmy kodifikujeme ich terminologické pomenovania.

Pri zostavovaní vecných, tzv. ideografických slovníkov, v ktorých sa slová nezoskupujú podľa abecedy, ale podľa vecných oblastí v prírode a v spoločnosti, napr. neživá príroda, živá príroda, rastliny, zvieratá, človek, rodina, spoločenská trieda, národ, štát a pod. Takéto slovníky majú náučný, encyklopedický ráz, ale majú význam aj pre poznanie jazyka danej spoločnosti. Ich výhodou je, že zoskupujú slová významove blízke a súvzťažné, patriace do jednej vecnej oblasti. Využívajú sa najmä pri skúmaní slovnej zásoby jazyka podľa významových, lexikálno-sémantických, resp. pojmových polí. Slovenčina takýto ideografický slovník ešte nemá.

Onomaziologický postup sa využíva aj pri hľadaní, pri určovaní pôvodu, etymológie slov. Ak napr. etnografia a história zistí, že hranice určitých

oblastí (medzi dedinami, krajmi, štátmi a pod.) sa vymedzovali chodením, obchádzaním a na chodením určených čiarach sa dávali kopy narúbaných stromov, skália a pod., môžeme podľa týchto zistení určiť pôvod našich slov *chotár* a *hranica*. Slovo *chotár* má príponu *-ár* (podobne ako *konár, končiar*) a koreň *chot-*, ktorý je samohláskovou obmenou koreňa *chet-*, po palatalizácii *šet-* vo význame *„chodiť, prechádzať sa“*; porov. srbochorvátske a slovinské *šetati „prechádzať sa“, šetňa „prechádzka“*. Slovo *hranica* má ten istý pôvod ako slovo *hromada*, ktoré malo v praslovančine dve podoby, a to *gromada* aj *gramada*, pričom *grom-* : *gram-* bol koreň a *-ada* prípona. Od podoby koreňa *gram-* bolo príponami *-n-* a *-ica* odvodené slovo *gramnica*, po zjednodušení *mn-* na *-n granica* s pôvodným významom *„hromada, kopa dreva“*, ktorý sa funkčne metonymicky zúžil jednak na význam „hromada dreva na vatru, na spálenie mŕtveho“, jednak na význam „hromada dreva ako znak pomedzia, hranice medzi pozemkami dedín, krajov a pod.“, čiže na význam *„hranica“*.

Bez ohľadu na to, či pri skúmaní slovnej zásoby jazyka postupujeme od zvukového výrazu (designátora) k významovému obsahu, t. j. sémaziologicky, alebo naopak, od významového obsahu (pojmu, designátu) k zvukovému výrazu, t. j. onomaziologicky, vždy je najpodstatnejšou zložkou lexikológie sémantika, resp. lexikálna sémantika. Slovnú zásobu jazyka skúmame hlavne preto, že chceme poznať významy slov a cez významy slov aj život, myslenie a kultúru spoločnosti.

15. Predmet lexikálnej sémantiky

Lexikálna sémantika skúma:

Vzťah významu slova k predmetom objektívnej reality. Pod objektívnou realitou rozumieme nielen vonkajší, zmyslami vnímateľný svet prírody a spoločnosti, ale aj zmyslami nevnímateľný, ale rozumom poznateľný ideálny, duševný svet človeka, jeho predstavy, pojmy, city, vôľu, ako aj zmyslami nevnímateľné, ale rozumom poznateľné vzťahy medzi vecami prírodnej a spoločenskej reality.

Predmety objektívnej reality, ktoré označujeme slovami, nazývame v jazykovede **denotáty, nomináty, referenty.** Tú zložku významu slova, ktorá zodpovedá denotátu, nominátu, referentu, nazývame **denotácia, referencia, nominácia.**

Predmety objektívnej reality zmyslami nevnímame a do vedomia neberieme so všetkými ich vlastnosťami. Obyčajne si všimneme iba niektorú stránku, niektorú vlastnosť veci, ktorá sa stáva prvotnou motiváciou pri pomenovaní veci. Napríklad pri vnímaní, pri pozorovaní lesa si všimneme, že les šumí. Preto starí Slovania mali okrem iných pomenovaní pre les aj slovo *šuma* (v slovenčine zaniklo). Všimneme si, že les býva obyčajne vo vyššej polohe. Preto sa les nazýva aj slovom *hora*. Ak boli lesy v nižšej polohe, na dolinách a lúkach, nazvali sa *luhy* (slovo súvisí so slovom *lúka*). Ak sa do stredu pozornosti dostala tá vlastnosť, že ide o väčší porast stromov (pevných, tvrdých rastlín), nazval sa slovom *les*. Praslovanské slovo *les* malo pôvodnejšiu hláskovú podobu *vlēts-*, čo je hlásková obmena slova *volts-*, z čoho je naše *vlas* (= porast na hlave). Základ slova *volt-* je ten istý ako v nem. slove *Wald „les“*.

Ľudské vedomie, ľudský rozum neodráža predmety objektívnej reality v ich „surovom“ stave. Človek rozumom, špecificky ľudskou porovnávacou analytickou a syntetickou činnosťou zovšeobecňuje, zabstraktňuje. Lenin konštatoval, že v jazyku existuje iba všeobecné. To platí v plnom rozsahu aj o význame slov. Slovom *strom* nepomenúvame jednotlivý konkrétny strom podľa jeho hrúbky, výšky, farby, listov, ani podľa toho, či rastie na vrchoch alebo dolinách, či šumí alebo nešumí. Slovom *strom* pomenúvame „strom ako taký“, t. j. zovšeobecnenú predstavu alebo pojem stromu ako rastliny s pevným tvrdým kmeňom. Podobne slovom *les* nepomenúvame jednotlivé konkrétne lesy podľa polohy (hora, luh), podľa druhu stromov (ihličnaté bory, listnaté), ale zovšeobecnenú predstavu alebo pojem lesa ako porast stromov na väčšej ploche.

Ľudským vedomím, ľudskou rozumovou činnosťou zovšeobecnený odraz predmetov objektívnej reality pomenovaných slovom nazývame v jazykovede **designát,** resp. **designačný význam** (lat. signum = znak, designare = označovať). **Designácia** je označenie, slovné označenie objektívnych predmetov odrazených vo vedomí v zovšeobecnenej forme. Designát, designačný význam je prejavom úzkej spätosti jazyka a myslenia. Preto Marx nazval jazyk bezprostrednou skutočnosťou myslenia.

Kým pri termíne denotát abstrahujeme predmet objektívnej reality od jeho odrazovej filtrácie vo vedomí, v myslení, pri termíne designát ide o myšlienkovo, rozumovo filtrovaný odraz objektívnej reality vo vedomí a v jeho slovnom vyjadrení. Tento rozumovo, myšlienkovo filtrovaný odraz

objektívnej reality vo vedomí človeka nazývame aj konceptuálny, intelektuálny význam slova. Vo vývine detskej reči (ontogenéza reči) aj vo vývine ľudskej reči vôbec (fylogenéza reči) ide o postupný prechod od denotácie (zameranosť slov na veci) k designácii (zameranosť slov na obsahy vedomia, resp. pojmy ako zovšeobecnené odrazy denotátov).

Ak sú obsahom významu slova denotáty a designáty jednotlivých, jedinečných vecí, nazývame takéto slová **vlastné mená,** lat. **nomina propria** (napr. antroponymá = názvy ľudí, toponymá = názvy zemepisných útvarov, hydronymá = názvy riek, oronymá = názvy vrchov atď.). Ak sa obsah slova vzťahuje na množinu, na triedu rovnorodých denotátov so spoločnými špecifickými vlastnosťami, nazývame takéto slová **všeobecné mená,** lat. **nomina appellativa.** Vlastné mená aj všeobecné mená majú priamu nominatívnu, pomenovaciu funkciu, lebo pomenúvajú denotáty v ich konceptuálnom odraze. Naproti tomu zámená nepomenúvajú denotáty, ale označujú pomenovania denotátov, čiže majú zástupnú, deiktickú funkciu.

Význam slova nie je determinovaný iba zmyslovým a rozumovým odrazom predmetov objektívneho sveta. Keby tomu tak bolo, významy slov by boli v jednotlivých jazykoch rovnaké, lebo príslušníci rozličných národov, resp. jazykových spoločenstiev zmyslami a rozumom odrážajú tie isté veci v podstate rovnako. Znamenalo by to, že národy na rovnakom stupni civilizácie a kultúry by mali v podstate rovnaký počet slov a slová by mali rovnaké významy. Skutočnosť je však iná. Jazyky nemajú rovnaký počet slov a slová v nich nemajú rovnaké významy. Prečo?

Význam slova nie je determinovaný iba objektívnou realitou a jej myšlienkovým odrazom, t. j. denotátom a designátom, ale aj vzťahom slova k iným slovám daného jazyka, najmä k slovám patriacim do užšieho významového poľa.

Slovo *strýko, strýc* označovalo pôvodne iba otcovho brata. V tých slovanských jazykoch a nárečiach, v ktorých slovo *ujec, ujko,* ktoré pôvodne označovalo matkinho brata, zaniklo alebo podstatne zmenilo svoj význam, prevzalo slovo *strýc, strýko* aj funkciu slova *ujec, ujko,* čiže začalo označovať aj otcovho aj matkinho brata. Naopak tam, kde zaniklo slovo *strýc, strýko,* začalo slovo *ujec, ujko* označovať aj matkinho aj otcovho brata.

Sloveso *ísť–idem* označovalo pôvodne iba pohyb na vlastných nohách.

Pre pohyb na dopravnom prostriedku (voze a pod.) bolo sloveso *jad-/jěd-* (česky *jedu,* rus. *jedu,* poľ. *jadę*). V tých slovanských jazykoch, v ktorých zaniklo sloveso *jad-/jěd-* (slovenčina a južné slovanské jazyky), sloveso *idem–ísť* začalo označovať aj pohyb na vlastných nohách, aj pohyb na dopravnom prostriedku.

Slovo *svokor* pôvodne označovalo manželovho otca, kým manželkinho otca označovalo slovo *tesť.* V tých slovanských jazykoch, resp. nárečiach, v ktorých zaniklo slovo *tesť,* rozšírilo slovo *svokor* svoju funkciu aj na označenia manželovho, aj na označenie manželkinho otca.

Význam slova je determinovaný nielen jeho paradigmatickými vzťahmi k iným slovám v užšom či širšom sémantickom lexikálnom poli, ako je napr. sémanticko-lexikálne pole príbuzenských vzťahov, lexikálno-sémantické pole slovies pohybu atď., ale aj hláskovou podobnosťou slova s inými slovami.

Slová *pás* a *pásmo* majú úplne odlišný pôvod. Slovo *pás* z praslovanského *pojas* označovalo pôvodne *ovínadlo, povíjadlo.* Slovo *pasmo* označovalo pôvodne zväzok nití, priadze. Ich hlásková podobnosť pôsobila, že slovo *pasmo* s krátkym *a* prevzalo od slova *pás* dĺžku a nadobudlo podobu *pásmo,* ale aj významove sa tieto slová značne zblížili, takže dnes je pomerne ťažké zistiť, ktoré významy uvedených slov vznikli prenesením ich pôvodných významov a ktoré vznikli vzájomným významovým skrížením obidvoch slov. Porovnaj ich významy v Slovníku slovenského jazyka.

Slovo *skriňa* latinského pôvodu sa hláskove značne kryje so slovanským, domácim slovesom *skryť.* Preto mnohí ľudia si myslia, že sú to slová toho istého pôvodu a že *skriňa* by sa mala písať s ypsilonom, lebo do skrine sa odkladajú, skrývajú veci.

Slová, ktoré sa hláskove podobajú a významove sa vzájomne ovplyvňujú (uvedené *pás – pásmo, skriňa – skryť*), nazývame **paronymá** (z gréc. para = vedľa, popri, onyma = meno, pomenovanie). Paronymá môžu vzniknúť tak, že sa od toho istého slovotvorného základu inými afixami utvoria významovo súvzťažné slová, ale aj tak, že sa od pôvodu odlišné slová hláskove zblížia a to môže viesť aj k ich významovému zbližovaniu. Porovnaj významové zblíženie slovies *dobyť mesto = nadobudnúť mesto* a *dobiť mesto = bojom dobiť, poraziť mesto.*

Významovú závislosť slov od významu slov patriacich do užšieho

lexikálno-sémantického podsystému (lexikálno-sémantické pole, synonymá, antonymá, homonymá, paronymá) nazývame systémová **sémantická determinácia paradigmatická.**

Význam slova nie je však determinovaný iba jeho vzťahom k iným slovám v lexikálnom systéme, ale aj jeho vzťahom k iným slovám vo vete, v texte, v kontexte.

Význam slovesa *ísť* závisí od toho, aký význam majú podstatné mená v podmete vety. Ak je v podmete vety podstatné meno označujúce živú bytosť, sloveso *ísť* má význam *kráčať*, t. j. pohybovať sa na vlastných mohách. Ak je v podmete vety slovo označujúce nejaký mechanizmus, strojové zariadenie, sloveso *ísť* má význam fungovať: *stroj ide, hodiny idú* a pod. Ak je v podmete vety slovo označujúce prácu, sloveso *ísť* znamená *dariť sa : práca ide dobre = práca sa darí dobre*. Ak je po slovese *ísť* neurčitok a v podmete vety slovo označujúce živú bytosť, sloveso *ísť* nadobúda limitno-modálny význam, blížiaci sa významu modálneho slovesa *chcieť: Roľník sa ide zodrať od práce = Roľník sa chce zodrať od práce.* Podobne francúzske sloveso *aller* vo vete *Nous allions sortir* znamená *Chceli sme odísť* (doslova *Išli sme odísť*). Ak je v podmete vety slovo označujúce čas, sloveso *ísť* má význam *míňať sa: Roky idú = Roky sa míňajú.*

Významová závislosť slova od významu iných slov vo vete, v texte môže viesť nielen k významovej špecifikácii v rámci toho istého slova, ale aj k formálnej zmene, k derivácii jedného slova na viacej slov. Napríklad praslovanské sloveso s koreňom *žm-* malo všeobecný význam *tlačiť* (porovnaj rus. *žmu = tlačím*). Ak sa toto sloveso viazalo na predmet označujúci bielizeň, šaty a pod., odvodilo sa na *žmýkať*, t. j. *žmýkať bielizeň = vytláčať vodu z bielizne.* Ak sa viazalo na predmet označujúci zrno, chlieb, odvodilo sa na *žmoliť*, t. j. *žmoliť zrno = roztláčať zrno.* Ak sa viazalo na predmet označujúci oko, viečko, odvodilo sa na *žmúriť*, t. j. *žmúriť = pritláčať oko, viečko.* (Porovnaj nemecky *Auge zudrücken = zažmúriť oko,* doslova *pritlačiť oko.*)

Závislosť významu slov od iných slov vo vete, v texte, kontexte nazývame štruktúrna **sémantická determinácia syntagmatická.**

Uvedené príklady svedčia o tom, že význam slova neurčuje iba mimojazyková realita (denotát) a jej zmyslovo-myšlienkový odraz vo vedomí (designát), ale aj vnútrojazykové vzťahy paradigmatické a vnútrojazykové vzťahy syntagmatické. Komplexne môžeme túto vnútrojazykovú významovú determináciu slov nazvať **systémovo-štruktúrna sémantická determinácia.**

Závislosť významu slov od iných slov v jazykovom systéme a od iných slov v reči, v texte je v niektorých prípadoch skutočne veľká. To viedlo niektorých bádateľov k názoru, že slovo ako lexikálna jednotka nemá samo osebe nijaký význam, t. j. že význam slova nie je primárne daný denotátom a jeho zmyslovo-myšlienkovým odrazom (designátom), ale je daný iba vzťahom k iným slovám v systéme a k iným slovám v texte.

Primárnu závislosť významu slova od jeho postavenia v systéme, tzv. hodnotu slova preceňoval zakladateľ štrukturálne orientovanej jazykovedy v Európe Ferdinand de Saussure. Primárnu závislosť významu slova od jeho postavenia vo vete, v texte, t. j. od jeho textovej distribúcie preceňoval zakladateľ americkej deskriptivistickej jazykovednej školy Leonard Bloomfield.

Okrem vonkajšej objektívno-subjektívnej determinácie (denotát a jeho zmyslovo-myšlienkové spracovanie vo vedomí) a vnútornej systémovo-štruktúrnej determinácie významu slova pristupuje ešte ďalší faktor, a to citový hodnotiaci postoj používateľov jazyka k slovám a cez ne aj k ich denotátom.

Porovnajme dve trojice synonymných viet:

Môj manžel spinká.	Po ulici ide pani.
Môj manžel spí.	Po ulici ide žena.
Môj manžel drichme.	Po ulici ide ženská.

Slovesá *spinká, spí, drichme* v uvedených vetách majú racionálny, myšlienkový obsah rovnaký. Všetky pojmovo označujú stav protikladný bdeniu, nespaniu. Ale ich citová hodnotová povaha je iná. Sloveso *spinkať* má citový hodnotový postoj kladný, sloveso *spať* neutrálny, sloveso *drichmať* záporný.

Podobne slová *pani, žena* a *ženská* majú racionálny myšlienkový obsah rovnaký. Všetky označujú osobu nemužského pohlavia. Ale slovo *pani* má citovú hodnotu kladnú, slovo *žena* neutrálnu, slovo *ženská* zápornú.

Pre citový hodnotiaci postoj používateľov jazyka k slovám a cez ne aj k ich denotátom sa používajú v jazykovede rozličné pomenovania: emocionálna hodnota, expresivita, štylistická hodnota a pod. Ani jedno z týchto

pomenovaní však plne nevyhovuje. Preto sa v novšej jazykovede používa termín **konotácia** (lat. connotatio = spoluoznačenie, sprievodný význam).

Konotačné zložky vo význame slov svedčia o tom, že jazyk nie je iba nástroj rozumu (intelektuálna designácia) na pochopenie objektívnej reality (denotácia), ale že v jazyku výrazne participuje aj citová a vôľová zložka ľudskej psychiky, ľudského vedomia. Marxovu vetu, že jazyk je bezprostredná skutočnosť myslenia, môžeme bez porušenia jej základného zmyslu rozšíriť v tom znení, že jazyk je bezprostredná skutočnosť myslenia, cítenia a chcenia.

Z hľadiska konotácie slov sú podstatné rozdiely medzi **funkčnými štýlmi jazyka.** V hovorovom, najmä v súkromnom a familiárnom štýle je konotácia slov značne vysoká. Známa je napr. silne melioratívna konotácia slov u milencov a mladomanželov. Naproti tomu u manželov spejúcich k rozvodu je charakteristická pejoratívna konotácia slov. Opačným pólom hovorového štýlu z hľadiska konotácie slov je odborný, vedecký a administratívny štýl, ktorý potláča konotáciu slov takmer na nulu. V odbornom, vedeckom a administratívnom štýle majú byť iba slová bez konotácie, resp. s neutralizovanou konotáciou. Preto sa napr. v odbornej lekárskej terminológii pre niektoré časti ľudského tela, napr. pre pohlavné orgány používajú výlučne latinské, resp. latinsko-grécke pomenovania, pretože domáce pomenovania pre tieto orgány majú silnú konotáciu. Preto sa takéto slová niekedy vynechávajú zo slovníkov pri odbornom lexikografickom opise slovnej zásoby jazyka. V administratívnom štýle sa slová s konotáciou nahrádzajú slovami bez konotácie. Pretože slovo *slepý* má okrem racionálneho významového jadra *nevidiaci* aj silnú konotáciu, a to zápornú, zmenil sa starý názov Slepecký ústav na názov Ústav pre nevidiacich, resp. Ústav pre mládež s chybami zraku.

V umeleckom a čiastočne aj v publicistickom štýle je podobne ako v hovorovom štýle konotácia slov pomerne vysoká. Kým literárna história a literárna veda sa slovnej konotácii vyhýbajú, zatiaľ literárna kritika, ktorá je svojou povahou na rozhraní medzi umením a vedou, sa vyznačuje značnou konotáciou slov. Pravda, tak ako v umeleckom štýle, podobne aj v umeleckej kritike je stupeň konotácie závislý aj od individuálneho založenia autora. (Porovnaj výraznú konotáciu slov u V. Kochola oproti tlmenej konotácii u S. Šmatláka a J. Števčeka.)

Významová konotácia slov je najťažším problémom **pri prekladaní**

textov, najmä umeleckých a publicistických textov z jedného jazyka do druhého jazyka. Je to tak preto, že každý národný jazyk má svojskú, iba preň charakteristickú konotáciu slov. Neexistujú dva jazyky, a to ani najbližšie, ako je napr. slovenčina a čeština, v ktorých by bola významová konotácia slov rovnaká.

Preklad literárneho alebo publicistického diela z jazyka do jazyka je tým adekvátnejší, vernejší, čím viacej sa približuje významová konotácia slov výstupného textu prekladu významovej konotácii slov vstupného textu originálu. Úplná zhoda v konotácii textu originálu a konotácii textu prekladu sa nedosiahne nikdy.

Medzi stupňom významovej konotácie textu originálu a stupňom adekvátnosti prekladu platí nepriama úmera:

Čím je stupeň významovej konotácie textu vyšší, tým je stupeň adekvátnosti prekladu nižší. Čím je stupeň významovej konotácie textu nižší, tým je stupeň adekvátnosti prekladu vyšší.

Priblížiť stupeň významovej konotácie textu prekladu významovej konotácii textu originálu môže iba človek ako bytosť nielen racionálna, rozumová, ale aj citová a intuitívna. Naproti tomu stroj ako mechanizmus skonštruovaný na princípoch čisto racionálnych, logicko-matematických, nedokáže vyrovnávať konotáciu metatextu (= prekladu) s konotáciou textu originálu.

O konotácii textu a možnosti **strojového prekladu** platí zásada: Čím je konotácia textu nižšia (vedecké, odborné, administratívne texty), tým je možnosť strojového prekladu väčšia. Čím je konotácia textu vyššia (umelecké, publicistické, hovorové texty), tým je možnosť strojového prekladu menšia.

Adekvátne zachytenie konotačnej zložky významu slova je veľkým problémom aj pri opise a výklade slov v jednojazyčných výkladových slovníkoch. Je to tak preto, že konotácia sa viaže na emocionálnu, citovú zložku ľudského vedomia, ktorá nie je nikdy v celej jazykovej spoločnosti rovnaká. Sú tu rozdiely rodinné, skupinové, sociálne, triedne, oblastné a pod. Napríklad slovo *dupa* má na východnom Slovensku kladnú významovú konotáciu (používa sa na označenie zadnej časti tela u detí), kým na strednom Slovensku (napr. na okolí Zvolena) má silnú zápornú konotáciu. Azda preto nie je zachytené ani v súčasnom Slovníku slovenského jazyka, hoci Bernolák ho vo svojom Slovári zaznamenal. Slovo *pán* má rôznu

konotáciu podľa toho, v akom prostredí, v akej situácii, v akej spoločenskej alebo politickej vrstve sa používa. Slovo *gazda* malo za feudalizmu a kapitalizmu kladnú konotáciu, ale v začiatkoch budovania socializmu začalo nadobúdať zápornú konotáciu, lebo sa začalo približovať konotácii slova *kulak*.

Uvedené príklady svedčia o tom, že významová konotácia slov sa netýka iba úzko citovej, ale aj širšie politickej a svetonázorovej orientácie príslušného jazykového spoločenstva. To znamená, že konotácia môže prenikať aj do denotačno-designačnej významovej vrstvy slova, môže byť príčinou celkovej významovej prestavby slova alebo aj príčinou zániku, prípadne archaizácie jedného slova a vzniku druhého slova. (Porovnaj nahradenie slova *richtár, starosta* pomenovaním *predseda národného výboru.*)

Zmenami významovej konotácie prechádzajú aj slová, ktoré nepatria do politickej alebo morálnej sféry slovnej zásoby. Slovo *hlahol* malo v starej češtine aj v starej slovenčine neutrálnu konotáciu, označovalo *zvuk, hlas, reč.* V súčasnej slovenčine má slovo *hlahol* kladnú, melioratívnu konotáciu, je básnickým označením zvuku *zvonov.* Ale v ruštine mu zodpovedá *gologol* so zápornou, pejoratívnou konotáciou, označuje *táranie.*

Konotačná zložka významu slova je závislá aj od denotačno-designačnej zložky významu slova. Slovo *chrám* v starých pohanských časoch označovalo *drevenú búdu,* malo skôr zápornú ako kladnú konotáciu, asi ako dnešné slovo *barak.* Tým, že sa chrámy = drevené búdy začali používať na kultové účely a že v stredoveku sa namiesto drevených búd začali na tento účel stavať majestátne románske a gotické stavby, nadobudlo slovo *chrám* u kresťanov silnú kladnú konotáciu.

Konštatovanie, že význam slova neurčuje iba mimojazyková realita (denotácia) a jej odraz vo vedomí človeka (designácia), ale aj vzťah slova k iným slovám (systémovo-štruktúrna determinácia) a pragmatický citovo-hodnotiaci postoj hovoriacich k slovám a ich denotátom (konotácia), svedčí o tom, že vzťah medzi objektívnym svetom, vedomím človeka a jazykom nie je mechanický, ale dialektický, mnohostranne zložitý.

Medzi vecami mimojazykovej skutočnosti (denotátmi) a jednotkami lexikálneho plánu jazyka (lexikálnymi designátormi, formami slov) nie je mechanický paralelizmus.

Každému denotátu nezodpovedá v jazyku osobitný lexikálny designátor a jednému lexikálnemu designátoru nemusí zodpovedať iba jeden denotát.

Je to tzv. **asymetrizmus, disharmónia** medzi členením kontinua objektívnej reality a členením slovnej zásoby jazyka. Rozsah a obsah tejto asymetrie, disharmónie je v jednotlivých jazykoch odlišný. Jednotlivé jazyky nepokrývajú mimojazykovú realitu slovami rovnako. To však nedáva za pravdu idealistickej teórii jazykového relativizmu, podľa ktorej nielen jazyk, ale aj myslenie, chápanie sveta je u jednotlivých národov odlišné, že každý národ chápe svet cez prizmu svojho jazyka, že ho vidí ináč. Je to metafyzický, nedialektický názor, ktorý mechanicky stotožňuje jazyk a myslenie.

Ak Slováci slovom *orech* pomenúvajú aj orech–strom aj plod tohto stromu, kým Nemci majú na to dve slová *Nuss*(=orech–plod) a *Nussbaum* (= orech–strom), to neznamená, že Slováci nerozlišujú pojmovo orech ako plod a orech ako strom. Ak Maďari slovom *fa* pomenúvajú aj strom aj drevo, kým Slováci majú na to dve slová *strom* a *drevo,* to neznamená, že Maďari pojmovo nerozlišujú strom a drevo.

Všeobecné zákony myslenia, zákony logiky a zákonitosti gnozeológie majú univerzálny ľudský ráz. Princípy odrazu reality vo vedomí ľudí, utváranie pojmov na základe zovšeobecňovania podstatných vlastností reality a tlmenia prvotných motivačných príznakov, základné logické operácie sú v zásade u všetkých národov rovnaké bez ohľadu na rasu, na prostredie, na jazyk. To však neznamená, že jednotlivé národy členia slovnou zásobou a gramatickými kategóriami objektívnu realitu rovnako. Ak by to tak bolo, bol by na svete v podstate iba jeden jazyk, resp. jednotlivé jazyky by mali rovnaký počet slov s rovnakými významami. Jednotlivé jazyky však nepokrývajú objektívnu realitu svojimi slovami a gramatickými kategóriami rovnako.

Pomerne časté sú v jazykoch prípady, že jedno slovo, resp. jeden slovný designátor označuje viacej denotátov.

Existujú v podstate dva druhy asymetrie, disharmónie medzi lexikálnymi designátormi a denotátmi.

Jeden designátor označuje dva alebo viacej takých denotátov, medzi ktorými je zjavný vnútorný vecný alebo vonkajší formálny súvis. To je **polysémia** (gréc. poly = mnoho, semaino = označujem) čiže viacvýznamovosť, mnohovýznamovosť slov. Opakom je **monosémia** čiže jednovýznamovosť (gréc. monos = jeden, jediný, sám).

Jeden designátor označuje dva alebo viacej takých denotátov, medzi ktorými niet ani vnútorného vecného ani vonkajšieho formálneho

súvisu. To je **homonymia** (gréc. homos = spoločný, ten istý, rovnaký, onyma = meno).

Pri polysémii jeden designátor je aj jedným slovom, kým pri homonymii jeden designátor predstavuje dve slová, resp. viacej slov.

Z hľadiska vzniku sú medzi polysémiou a homonymiou tieto podstatné rozdiely:

Polysémia vzniká vždy **v rámci toho istého** jedného **jazyka,** hoci jej vznik môže byť podnietený polysémiou iného jazyka (motivačné kalkovanie polysémie). Napríklad polysémia slov *pás* a *pásmo* vznikla v internom vývine slovenčiny, kým polysémia slova *smola* (1. asfalt, 2. nešťastie) vznikla kalkovaním polysémie nem. slova *Pech* s obidvoma významami, resp. polysémie českého slova *smola.*

Homonymia vzniká buď **v rámci toho istého jazyka,** buď koincidenciou (formálnym zjednotením) domáceho a cudzieho, prevzatého slova.

V rámci toho istého jazyka homonymia vzniká tromi spôsobmi:

Pôvodne jedno slovo sa bez formálnej derivácie vo vývine významovo rozloží na také dva (tri...) významy, resp. začne označovať dva (tri) také denotáty, medzi ktorými už niet zjavného súvisu:

1. hranica = hromada dreva
2. hranica = pomedzie
1. druh = odroda
2. druh = priateľ
1. mesiac = nebeské teleso
2. mesiac = dvanástina roka

1. raziť = vybíjaním formovať
2. raziť = zapáchať
1. socha = palica, podpera
2. socha = vytesaná postava
1. vlna = srsť na ovci
2. vlna = ohyb vody

Pôvodne jedno a to isté slovo sa významovou zmenou svojho základu a odlišnou, ale vo výsledku formálne zhodnou deriváciou rozčlení na dve (tri) slová:

1. letáčik (od letáč) = doštička na úli, holubníku
2. letáčik (od leták) = malé agitačné tlačivo

Vo vývine toho istého jazyka splynú dve od pôvodu odlišné domáce slová formálne do jedného designátora:

1. hrad = zámok
2. hrad = ľadovec

1. hody = sviatok, hostina
2. hody = vrhy

1. vypáčiť = vypátrať
2. vypáčiť = vylámať pákou

1. vyzrieť = pozrieť
2. vyzrieť = stať sa zrelým

Pri kontakte dvoch (viacerých) jazykov vzniká homonymia v zásade dvoma spôsobmi:

Hláskove splynie do rovnakého designátora slovo domáce a slovo cudzie:

1. banka = nádoba
2. banka = sporiteľňa
1. čelo = časť tváre
2. čelo = hud. nástroj
1. paša = pastvisko
2. paša = vladár

1. rum = rumovisko
2. rum = nápoj
1. rys = šelma
2. rys = výkres
1. družba = svadobník
2. družba = priateľstvo

Od pôvodu dve cudzie slová majú rovnakú formu: *box* – 1. pästiarstvo, 2. miesto v zábavnom podniku, 3. krém na obuv, *lokál* – 1. zábavný podnik, 2. šiesty pád, *šach* – 1. vládca, 2. hra.

Vznik homonymie podstatným významovým rozčlenením pôvodne toho istého slova (mesiac, hranica, druh) v rámci jedného jazyka je **interná homonymia homogénna.**

Vznik homonymie hláskovým splynutím od pôvodu odlišných slov v rámci toho istého jazyka (hrad, vypáčiť, hody, vyzrieť) je **interná homonymia heterogénna.**

Vznik homonymie hláskovým splynutím domáceho a cudzieho slova alebo formálnym splynutím dvoch cudzích slov (*aktovka, box, legenda, lokál, para, šach*) je **externá homonymia heterogénna.**

Najťažším problémom lexikografického opisu slovnej zásoby jazyka v slovníkoch je jednoznačné určenie hranice medzi polysémiou a internou homogénnou homonymiou. Niet totiž úplne presných kritérií na jednoznačné rozhraničenie toho, čo sú to významové varianty jedného slova a čo sú už dve slová. V určovaní hranice medzi polysémiou a internou homogénnou homonymiou sú rozdiely nielen medzi jednotlivými lexikografickými školami, resp. medzi jednotlivými slovníkmi, ale ani v rámci toho istého slovníka sa často nepostupuje jednotne. Napríklad Nemecko-český slovník z roku 1964 podáva významy *zámok* na dverách a *zámok* ako hrad v rámci jedného slova *Schloss,* chápe teda obidva významy ako sémantické varianty

toho istého slova, kým Slovník slovenského jazyka chápe *zámok* = záver na dverách a *zámok* = hrad ako dve slová.

Polysémia a **homonymia** nie je rovnako charakteristická pre všetky **slovné druhy** (časti reči). Celkove platí zásada, že čím má slovný druh abstraktnejší ráz, tým má menej polysémie, resp. internej homogénnej homonymie. Číslovky (kvantitatívna abstrakcia) a zámená (zastupujúca, deiktická abstrakcia) majú najmenej polysémie a homonymie. Ak však nastane derivácia číslovky na substantívum, vzniká možnosť značnej polysémie alebo až homonymie. (Porovnaj číslovku *tri* s jedným abstraktným významom, ale derivát *trojka* s desiatimi významami. Podobne jeden abstraktný význam číslovky *dva* a osem významov odvodeného substantíva *dvojka*.)

Polysémiou sa vyznačujú nielen plnovýznamové, ale aj neplnovýznamové slová, gramatické slová predložky a spojky. Porovnaj polysémiu, resp. polyfunkciu spojky *a* (zlučovací, odporovací význam), polysémiu predložky *za* (*sedieť za stolom, chodiť za dievčaťom, bojovať za socializmus, spať za bieleho dňa*). Polysémia nesamostatných gramatických morfém, napr. pádových morfém (morféma *-a* v tvare *chlapa* má význam genitívu aj význam akuzatívu, morféma *-i* v tvare *kosti* má význam genitívu aj datívu) ako aj homonymia, resp. homomorfia gramatických morfém (morféma *-om* v tvare *chlapom* označuje tri nerovnorodé gramatické významy, t. j. pádu, rodu a čísla) je charakteristická pre gramatickú stavbu flektívnych jazykov na rozdiel od aglutinujúcich jazykov, ktoré sa vyznačujú monosémiou, jednovýznamovosťou gramatických morfém. (Porovnaj bližšie pri morfologickej typológii jazykov.)

Lexikálna polysémia a interná homogénna homonymia nie sú rovnako charakteristické pre všetky typy slov, resp. pomenovaní z hľadiska ich materiálnej štruktúry, t. j. z hľadiska ich **morfematickej stavby.**

Najviacej polysémie a internej homogénnej homonymie majú slová neodvodené, tzv. značkové. Menej polysémie a homonymie je v rámci slov derivovaných, odvodených. Najmenej polysémie a homonymie majú kompozitá, združené pomenovania a ustálené frazeologické spojenia, frazémy.

Aj medzi **polysémiou** (homonymiou) **slov** a **frekvenciou slov** možno nájsť určitú koreláciu:

Čím je slovo frekventovanejšie, tým má viacej polysémie (homonymie). Čím je slovo menej frekventované, tým má menej polysémie. (Porovnaj

významovú členitosť slov v Slovníku slovenského jazyka s frekvenciou slov v publikácii Frekvencia slov v slovenčine. Slová s frekvenčným rangom od 1 do 500 sú zväčša neodvodené a majú bohatú významovú členitosť, kým slová s frekvenčným rangom od 9000 do 10 000 sú zväčša odvodené alebo zložené a majú obyčajne iba jeden význam.)

Pretože slovenčina, podobne ako ostatné slovanské jazyky, je jazyk s bohatou deriváciou slov, má oveľa menej polysémie a homonymie ako napr. angličtina, ktorá je jazyk derivačne veľmi chudobný. Podľa štatistického zistenia je v anglickom slovníku Oxford English Dictionary až 2540 slov polysémantických, resp. homonymných.

V rámci plnovýznamových slovných druhov, t. j. substantív, slovies, adjektív s adverbiami, majú najviacej polysémie a homonymie slová najfrekventovanejšie, ktoré predstavujú obyčajne najstaršiu vrstvu slovnej zásoby jazyka. Je to tzv. **centrum,** centrálna vrstva **slovnej zásoby.**

Zo substantív sú to napr. pomenovania častí tela. Podľa Slovníka slovenského jazyka majú v slovenčine názvy častí tela takúto významovú členitosť:

8 : hlava
7 : tvár
6 : oko, rebro, ucho
5 : jazyk, rameno
4 : driek, noha, palec, pás, ruka, srdce
3 : čelo, koleno, lakeť, päta, pazucha, šija, tylo
2 : brucho, chrbát, krk, necht, päsť

Zo slovies patria do centra slovnej zásoby najmä tieto:

Slovesá pohybu (verba movendi), a to tak neprechodné, intranzitívne: *ísť, chodiť, bežať, behať, utekať, letieť,* ako aj tranzitívne a kauzatívne: *niesť, nosiť, viesť, vodiť, viezť, voziť, tlačiť, hnať, hýbať* atď.

Slovesá stavu: *stáť, ležať, sedieť, čupieť, visieť* a iné.

Slovesá vnímania a myslenia (verba percipiendi, sentiendi, cogitandi): *vidieť, vedieť, pozerať, hľadieť, čuť, počuť, počúvať, vnímať, všímať si, cítiť, myslieť* a iné.

Slovesá hovorenia (verba dicendi): *hovoriť, vravieť, rozprávať, povedať, riecť, kázať* a iné.

Z prídavných mien sú najfrekventovanejšie, obyčajne neodvodené, označujúce základné vlastnosti: *starý : mladý, nový, pravý : ľavý, rov-*

ný : krivý, hrubý : tenký, tučný : chudý, vysoký : nízky, široký : úzky, ostrý : tupý, biely : čierny a iné.

(Porovnaj významovú členitosť a frekvenciu uvedených substantív, slovies a adjektív v Slovníku slovenského jazyka a v slovníku Frekvencia slov v slovenčine!)

Oproti **centru slovnej zásoby** so slovami s bohatou polysémiou a častou frekvenciou je tzv. **periféria slovnej zásoby** so slovami bez polysémie a s minimálnou frekvenciou. Sú to napr. slová *bosman* (pletený svadobný koláč), *brť* (úľ), *brtník* (včelár), *baka* (bakuľa), *prsť* (ornica), *župa* (kraj), *rováš* (palica so zaznačením dlhov) a iné. Niektoré z týchto periférnych slov už žijú iba ako súčasti ustálených spojení, napr. *haky-baky* (krivé písmo, škrabanica), *mať niečo na rováši* (dlhovať niečo).

Postavenie slov v centre slovnej zásoby alebo na periférii slovnej zásoby sa vývinovo mení podľa hospodárskeho, politického a kultúrneho vývinu spoločnosti. Kým vo feudalizme slová *župa, župan, išpán* boli v centre slovnej zásoby, v socializme sa dostali na perifériu slovnej zásoby. Kým slovo *družstvo* bolo v minulosti na periférii slovnej zásoby, v socializme sa dostalo do centra slovnej zásoby. Technický a vedecký pokrok vnáša nové slová do centra slovnej zásoby, ako sú napr. *radar, kybernetika, stres, laser* a pod. Rozvoj metodológie vedy vniesol do centra odbornej terminológie slová *systém, štruktúra, paradigma* a pod.

Polysémia a **interná homogénna homonymia** čiže **vnútrojazykový posun** jedného designátora na viacej denotátov sa deje v zásade dvoma postupmi:

Od pôvodu jedno a to isté pomenovanie (designátor) začne popri pôvodnom denotáte označovať dva alebo viacej takých denotátov, ktoré vecne (priestorove, časove, kvalitatívne, funkčne) vnútorne súvisia (polysémia) alebo v minulosti súviseli (interná homogénna homonymia) s pôvodným denotátom. To je **metonymia** (z gréc. meta = mimo, za, popri, onyma = meno, pomenovanie).

Prenesenie pomenovania *jazyk* (anatomický orgán v ústach) na označenie artikulačne realizovaného dorozumievacieho systému je metonymia, lebo jazyk je hlavným artikulačným orgánom reči. Prenesenie pomenovania *jazyk* (anatomický orgán, dorozumievací prostriedok) na označenie vojaka, ktorého nepriateľ zajme a používa ako zdroj informácií o nepriateľovi, je metonymia, lebo zajatý vojak – jazyk – prezrádza svojím jazykom informácie o jeho armáde. Prenesenie designátora *pás* s pôvodným významom *ovínadlo, opasok* na označenie strednej časti tela, drieku je metonymia, lebo ovínadlom, opaskom sa upevňovala stredná časť tela, driek. Posun designátora *mesiac* z denotátu nebeské teleso na denotát dvanástina roka je metonymia, lebo nebeské teleso mesiac raz za tridsať dní mení svoju „tvár". Posun designátora *prah* z denotátu brvno na denotát spodná časť dverí je metonymia, lebo funkciu prahu kedysi plnilo brvno pri dverách. Aj význam slova *prah* v spojeniach na prahu storočia, na prahu novoveku vznikol metonymicky, lebo v prvom prípade znamená vchod do domu, v druhom prípade vchod do storočia, do novoveku.

Osobitným druhom metonymie je **apelativizácia** čiže zmena vlastného mena (propria) na všeobecné pomenovanie, apelatívum. Slovo *bojkot, bojkotovať* je z anglického osobného mena Charles Boycott, bohatého írskeho statkára, ktorý odmietal, neuznával úradné nariadenia. Slovo *chuligán* má východisko v írskom osobnom mene Houlihan, ktorý mal zlé správanie. Najčastejšia je apelativizácia osobných mien vedeckých pracovníkov, objaviteľov, napr. fyzikov, chemikov a pod., ktorí objavia nejaký zákon, nejaký prvok, prístroj a pod., ktorý potom nesie ich meno ako apelatívum, napr. *ohm* podľa nem. fyzika Ohma, *röntgen* podľa nem. fyzika K. W. Röntgena a pod.

Metonymiou je aj posun designátora označujúceho časť na označenie celku (pars pro toto) alebo posun designátora označujúceho celok na označenie časti celku (totum pro parte). Je to **synekdocha** (z gréc. syn = spolu, zároveň, súčasne, ekdoche = uchopenie). Designátor *ruka* sa prenesie z denotátu päsť s prstami na denotát *rameno,* designátor *noha* sa prenesie z denotátu chodidlo na denotát *dolná končatina* (porovnaj nem. *Fuss* a *Bein*). Designátor *reč* sa prenesie z denotátu reč na denotát *slovo* (srbochorvátsky *reč = slovo, rečnik = slovník*), designátor *beseda* sa prenesie z denotátu reč, rozhovor na denotát *slovo* (v slovinčine *beseda = slovo*).

Ak od pôvodu jedno a to isté pomenovanie (designátor) začne popri pôvodnom denotáte označovať aj iné denotáty, ktoré s prvotným denotátom nesúvisia vecne, vnútorne (priestorove, časove, kvalitou, funkciou, príčinou), ale sa iba podobajú svojou vonkajšou formou, nastáva **metafora** (z gréc. meta = mimo, za, popri, fora = nesenie, prenášanie).

Ak sa prenesie designátor *hrča* z denotátu hrčovitý útvar na tele, na strome na denotát *ryba,* druh ryby, je to metafora, lebo ryba hrča má

hrčovitú podobu. Ak sa designátor *hruška* z denotátu druh ovocia prenesie na denotát *žiarovka,* je to metafora, lebo žiarovka má podobu hrušky.

Hoci uvedená definícia metonymie a metafory je dosť jasná, predsa sú prípady, v ktorých nie je celkom isté, či posun pomenovania na iné denotáty bol motivovaný vnútornou vecnou súvislosťou alebo iba vonkajšou formálnou podobnosťou, resp. či nepôsobil aj jeden aj druhý typ motivácie. Preto daktorí autori používajú termín metafora v najširšom zmysle, t. j. posun designátora z prvotného denotátu na ďalšie denotáty bez ohľadu na druh motivácie vnútornej alebo vonkajšej, kým metonymiu pokladajú iba za jeden druh metafory. Tak to chápe V. Machek v Etymologickom slovníku jazyka českého a slovenského a J. Mistrík v Štylistike slovenského jazyka.

Rozšírenie pomenovania z pôvodného denotátu na druhotné, nepriame denotáty v textoch so základnou dorozumievacou funkciou (hovorový, odborný, administratívny štýl) nazývame **lexikalizovaná metafora.** Ak je takýto prenos charakteristický iba pre umelecký, básnický štýl, hovoríme o **básnickej metafore.** Originálnosť umeleckého jazyka sa okrem iného meria aj originálnosťou, novosťou metafory.

Vznik druhotných, nepriamych významov slova prenesením toho istého designátora na iné denotáty na základe vecnej súvislosti alebo vonkajšej podobnosti je **vnútorná sémantická derivácia,** vnútorná sémantická motivácia. Vnútorná preto, že sémantický proces prebieha v rámci toho istého pomenovania (designátora), motivácia a derivácia preto, že druhotné (nepriame) významy sú motivované prvotným významom, prenesené významy sú derivované (odvodené) od prvotného, základného významu. Kým pri polysémii sa vnútorná sémantická motivácia, motivačná derivácia v synchrónii jazyka uvedomuje, pri internej homogénnej homonymii sa môže uvedomovať (*mesiac* – nebeské teleso, *mesiac* – dvanástina roka), ale môže byť aj úplne zastretá, zistiteľná iba etymologickou analýzou (*hranica* – hromada dreva, *hranica* – pomedzie).

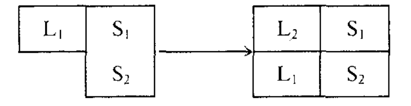
Ak sa pomenovanie (designátor) neprenáša z pôvodného, základného denotátu na iné denotáty bez formálnej zmeny, ale priberá druhotné, pomocné, modifikačné morfémy, afixy, nastáva **vonkajšia, slovotvorná, morfologická,** resp. **sémanticko-morfologická derivácia.** Základný designátor je slovotvorný základ, sprievodný designátor, afix je slovotvorný formant. Náuka o vonkajšej lexikálnej sémanticko-morfologickej derivácii je **derivatológia.**

O tom, či sa v jazyku uplatní vnútorná sémantická motivácia (diferenciácia významov v rámci toho istého designátora) alebo vonkajšia sémanticko-morfologická derivácia (tvorenie nových slov), rozhoduje komunikačná funkcia jazyka, ako aj derivačné možnosti jazyka. Keby polysémantické slovo spôsobovalo v reči závažné komunikačné ťažkosti, dáva jazyk, resp. ľudia hovoriaci daným jazykom prednosť vonkajšej sémanticko-morfologickej derivácii, t. j. tvoreniu nových slov, pred vnútornou sémantickou motivačnou deriváciou. Napríklad neodvodené slovo *ruka* by ťažko mohlo označovať aj rukáv aj rukavicu, lebo by vznikli komunikačné nedorozumenia pri vetách typu *Už je ruka v ruke* (v rukáve, v rukavici, v druhej ruke). Podobne slovo *ucho* by nemohlo označovať aj podušku aj náušnicu, lebo by vznikali dorozumievacie ťažkosti pri vetách *Dal si ucho na ucho* (na podušku? podušku na ucho? náušnicu na ucho?). Uvedené príklady svedčia o tom, že v obohacovaní slovnej zásoby jazyka vnútornou sémantickou deriváciou alebo vonkajšou sémanticko-morfologickou deriváciou platí jazyková logika, diktovaná hlavnou funkciou jazyka, t. j. dorozumievacími potrebami jazyka, resp. spoločnosti hovoriacej daným jazykom.

Ak dôjde vo vývine jazyka k takej situácii, že polysémia slova, ktorá vznikla vnútornou sémantickou deriváciou, začne spôsobovať dorozumievacie nejasnosti, nastáva druhotná morfologická derivácia. Tu však nastáva zaujímavý úkaz. Fundujúca lexéma, prvotná slovná forma si nezachováva prvotný význam a druhotný, odvodený význam sa nevteľuje do druhotnej, odvodenej, fundovanej formy, ale naopak. Pre vzťah medzi významami prvotného fundujúceho slova a odvodeného slova platí tzv. **Kuryłowiczovo pravidlo:**

Ak v rámci základnej fundujúcej lexémy L_1 vznikol popri prvotnom (priamom) význame S_1 aj druhotný (nepriamy) význam S_2, pričom existencia významov S_1 a S_2 v tej istej lexéme L_1 spôsobuje v komunikácii dorozumievacie ťažkosti, vzniká tendencia morfologicky derivovať z prvotnej lexémy L_1 aj druhotnú lexému L_2, pričom druhotný význam S_2 zostáva v základnej lexéme L_1 a pre prvotný význam S_1 sa morfologicky derivuje lexéma L_2.

Schéma Kuryłowiczovho pravidla:

Príklad 1:

Starí Slovania mali neodvodené podstatné meno *světъ* s prvotným významom *svetlo.* Toto slovo nadobudlo metonymickým sémantickým postupom druhotný význam *svet* (keď sa človek narodí, príde z tmy na svetlo, t. j. na svet). Slovo *svet* malo teda určitú dobu dva významy. Pretože existencia významov *svetlo* aj *svet* v tej istej lexéme spôsobovala v komunikácii určité nedorozumenia, nastala morfologická derivácia prvotnej lexémy *světъ* na druhotnú lexému *světьlo,* pričom druhotný význam *svet* zostal v prvotnej lexéme *světъ* a pre prvotný význam *svetlo* sa derivovala druhotná lexéma *světьlo:*

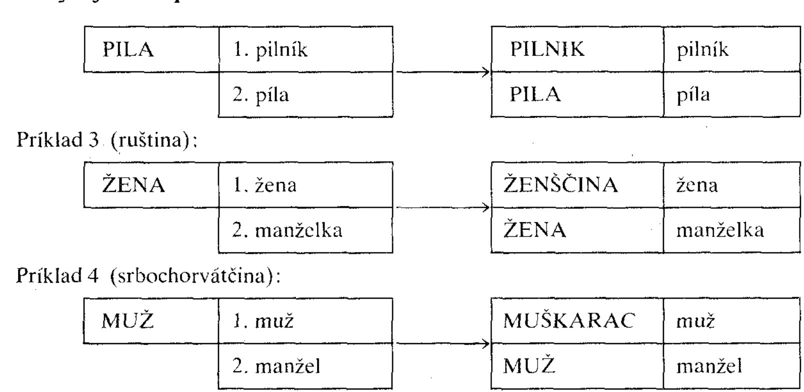
SVĚTЪ	1. svetlo
	2. svet

→

SVĚTЬLO	svetlo
SVĚTЪ	svet

Príklad 2:

Starí Praslovania, resp. už ich indoeurópski predkovia mali základné slovo *pila* vo význame *pilník* (toho istého pôvodu ako nem. *Feile*). Neskoršie, keď sa od 1. tisícročia pred n. l. zoznámili so železom (predtým vyrábali nástroje, aj pilníky, iba z tvrdého kameňa), začali popri pilníkoch z kameňa vyrábať aj dokonalejšie „pilníky" zo železa. Určitú dobu sa obidva tieto nástroje pomenúvali jedným slovom *pila.* Postupne však vznikla potreba aj formálne odlíšiť pomenovanie týchto dvoch odlišných nástrojov. Pritom druhotný význam *píla* zostal v prvotnej forme *PILA,* kým prvotný význam *pilník* nadobudol druhotnú derivovanú formu *PILNIK:*

Derivácia druhotnej lexémy pre prvotný význam nemusí byť vždy viazaná bezprostredne na prvotnú lexému. Medzi prvotnou a druhotnou lexémou môže byť ešte sprostredkujúci derivačný medzičlánok. Napríklad slovo *pás* malo prvotný význam *ovínadlo, povíjadlo.* Keď slovo *pás* nadobudlo aj iné významy, stalo sa polysémantickým, vznikla potreba pre prvotný význam odvodiť nové slovo. To sa však neodvodilo bezprostredne od slova *pás,* ale od neho derivovaného slovesa *opásať,* čím vzniklo slovo *opasok* s prvotným významom *povíjadlo, ovínadlo.*

Slovo *chyba* malo v starej češtine a v starej slovenčine význam *pochybnosť,* o čom svedčí od neho odvodené sloveso *pochybovať.* Keď slovo *chyba* okrem významu *pochybnosť* nadobudlo aj význam chyba, nastala tendencia formálne ich odlíšiť, pričom druhotný význam *chyba* zostal v prvotnej forme *chyba,* kým prvotný význam cez sprostredkujúci článok *pochybovať* si vynútil druhotnú formu *pochybnosť:*

Aj súčasný jazyk svedčí o platnosti tendencie odstrániť nežiadúcu polysémiu slov tak, že pre prvotný význam sa derivuje druhotné odvodené slovo a druhotný význam zostáva v prvotnej neodvodenej forme. Napríklad slovo *reakcia* má okrem prvotného významu fyzické alebo chemické reagovanie aj druhotný, morálno-politický význam *spiatočníctvo.* Pretože v súčasnej publicistike v ideologickom boji medzi pokrokovými socialistickými ideami a spiatočníckymi buržoáznymi ideami sa slovo *reakcia* používa veľmi často, vzniká tendencia používať pre prvotný význam slova *reakcia* derivované slovo *reagovanie* alebo *reagencia.*

Odstránenie nežiadúcej polysémie, resp. internej homogénnej homonymie nemusí jazyk riešiť druhotnou deriváciou. Kým napr. ruština riešila polysémiu slova *žena* deriváciou nového slova *ženščina,* poľština riešila polysémiu slova *žena,* resp. v poľskej forme *żona* tak, že prvotnú významovú funkciu tohto slova prevzalo synonymné slovo *kobieta.* Kým slovenčina

a čeština si ponechali rovnaký lexikálny designátor *mesiac*, čes. *měsíc* aj pre denotát nebeské teleso, aj pre denotát dvanástina roka, v ruštine funkciu prvotného významu slova *mesiac* prevzalo synonymum *luna* a v poľštine synonymum *księżyc*. Naproti tomu srbochorvátčina prvotný význam *mesiac*, resp. mesačné svetlo riešila derivátom *mesečina*. Kým ruština v prvotnej lexéme *son* zachovala aj prvotný význam *spánok* aj druhotný význam *sen*, slovenčina a čeština v slove *sen* ponechala iba druhotný význam *snenie*, kým pre prvotný význam prostredníctvom slovesa *spať* odvodila druhotnú lexému *spánok*, čes. *spánek*. Uvedené príklady dokazujú, že aj veľmi blízke, príbuzné jazyky pokrývajú svojimi lexémami mimojazykovú realitu značne odlišne. To je príčina, že pri prekladaní z blízkych, veľmi príbuzných jazykov sa robia občas oveľa väčšie chyby ako pri prekladaní zo vzdialených, nepríbuzných jazykov.

Asymetria, disharmónia medzi zvukovým (výrazovým) a významovým (obsahovým) plánom jazyka nevzniká iba tak, že jednej výrazovej jednotke (designátoru) zodpovedá viacej významov, designátov (polysémia, homonymia), ale aj tak, že **viacej výrazových jednotiek** (slovných **designátorov**) má rovnaký, resp. približne rovnaký význam, t. j. **zodpovedá jednému,** tomu istému alebo veľmi **blízkemu denotátu.** To je **lexikálna synonymia** (z gréc. syn = spolu, zároveň, súčasne, onyma = meno, pomenovanie).

Lexikálna synonymia vzniká týmito spôsobmi:

V rámci spisovného jazyka s dlhšou spisovnou tradíciou sa dve slová (viacej slov) významove natoľko zblížia, že sa v určitých kontextoch chápu a používajú ako rovnoznačné slová:

snaha – úsilie
čin – skutok
novina – správa – zvesť
bieda – núdza – psota
barina – mláka – kaluž – močarina
chyba – omyl
bitka – pračka
hromada – kopa
trápiť – sužovať
skryť – schovať
bodať – pichať
pekný – krásny

Spisovný jazyk preberie slová rovnakého významu z dvoch (viacerých) oblastí zemepisných nárečí (tzv. **tautonymá**) alebo zo sociálnych nárečí (tzv. **heteronymá**):

pot – znoj	*čučoriedky – borovnice*
okno – oblok	*motúz – povrázok*
robota – práca	*kosec – žnec*
batoh – noša	*tučný – tlstý*
vrece – mech	*chladný – studený*
borovica – sosna	*vravieť – hovoriť*

Popri domácom slove preberie jazyk rovnoznačné cudzie slovo, resp. k cudziemu slovu vytvorí domáci ekvivalent:

bremeno – ťarcha (z maď.)
medovník – perník (z čes., nem.)
niť – cverna (z nem.)
trh – jarmok (z nem.)
peceň – bochník (z nem., lat.)
kolíska – belčov (z maď.)
šibal – beťár (z maď.)
huncút (z nem.)
ježibaba – bosorka (z maď.) – *striga* (z lat.)
počítať – rátať (z nem.)
zachraňovať – ratovať (z nem.)
jaternica – hurka (z maď.)
pavlač – veranda (z nem., angl.)
opraty – liace (z nem.)
rojko – fantasta (z lat.)
spisba – literatúra (z lat.)
jazykoveda – lingvistika (z lat.)
vlastenec – patriot (z lat.)
hlásateľ – speaker (z angl.)

Osobitným prípadom sú synonymá, ktoré sú svojou výrazovou stránkou, svojimi morfémami obidve domáce, ale jedno je domáce aj svojím designátorom aj svojím designátom, kým druhé má iba designátor domáci, kým designácia čiže sémantická motivácia vznikla napodobením sémantickej motivácie cudzieho slova čiže **kalkovaním:**

ťarbavý – *ťažkopádny* (podľa nem. *schwerfällig* cez češtinu)
istý – *bezpečný* (podľa lat. *securus*)
istota – *bezpečnosť* (podľa lat. *se-curitas* „bez-starostnosť")
opatrný – *obozretný, prezieravý* (podľa nem. *vorsichtig*)
opak – *protiklad* (podľa nem. *Gegensatz*)

Slová vstupujúce do synonymných dvojíc majú často podobne ako iné slová nie jeden, ale viacej významov. V tom prípade má jedno slovo nie jedno, ale viacej synoným:

istý: 1. jasný, očividný, nesporný (dôkaz)
2. pravdivý, skutočný (správa)
3. pevný (postavenie)
4. bezpečný (úkryt)
5. nejaký, ktorýsi, jeden (človek)

jasný: 1. svetlý (farba)
2. čistý, priesvitný (vzduch)
3. istý (pravda)
4. zreteľný (štýl)
5. zvučný, zvonivý (hlas)
6. múdry (rozum)

slepý: 1. nevidiaci
2. nevšímavý, ľahostajný
3. nerozvážny, bezmyšlienkovitý
4. nepravý, falošný (náboj)

driek: 1. pás, trup (tela)
2. kmeň (stromu)
3. trup (lode)
4. kapitál, istina

Uvádzanie synoným je najčastejším spôsobom výkladu viacvýznamových slov v jednojazyčných výkladových slovníkoch. Synonymá tu plnia podobnú úlohu ako ekvivalenty v dvojjazyčných prekladových slovníkoch. To, čo nazývame v rámci jedného jazyka synonymá, nazývame vo vzťahu dvoch (viacerých) jazykoch **ekvivalenty.** Sú takí vedci, ktorí vyjadrovanie významu slova synonymami pokladajú za hlavný, ba jediný spôsob opísania významu slova. Jeden zo zakladateľov kybernetiky C. Shannon definuje

význam ako invariant pri zvratných operáciách prekladu. Keby nebolo ekvivalentných, t. j. synonymických znakov (ako ich nemajú zvieratá), znak by nemal význam. K takémuto názoru sa kloní aj sovietsky bádateľ B. F. Poršnev v knihe O začiatkoch ľudských dejín, ktorý píše: Zo všetkého, čo sa kedy napísalo o probléme významu, je najzávažnejšie toto: význam je vzťah dvoch (resp. viacerých) znakov, a práve vzájomný vzťah úplnej synonymie tvorí ich význam (s. 133).

Hoci sa synonymá definujú ako slová rovnakého významu, uvedené príklady na viacej synonymných ekvivalentov jedného slova (istý, jasný, slepý, driek) svedčia o tom, že absolútnej synonymie, t. j. dvoch (viacerých) slov s absolútne rovnakým významom v jazyku niet. Synonymné slová sa môžu odlišovať v obsahu a rozsahu denotátu a jeho designátu (*stena – múr, plot – ohrada, hrad – zámok, vývoz – export, les – háj*), v odlišnej konotácii (*pokaziť – zbabrať – sfušovať, chromý – čaptavý, šmatlavý; umrieť – usnúť – skapať; chváliť sa – chvastať sa*), v štýlovej zaradenosti (*myslieť – hútať – dumať; lekár – doktor*), v historickej adekvátnosti (*richtár – starosta – predseda národného výboru; župa – kraj*) a pod. (Porovnaj druhy rozdielov medzi synonymami v knihe Pauliny – Ružička – Štolc: Slovenská gramatika.)

Ak by mali vzniknúť v jazyku tzv. **absolútne synonymá,** jedno z nich alebo zanikne, alebo zmení svoj význam. Napríklad vo vývine slovenčiny slovo *jarmo* vytlačilo slovo *igo, iho*, slová *lichva, statok, dobytok* vytlačili slovo *skot*, slovo *smäd* spôsobilo, že slovo *žiadza* sa „vrátilo" k svojmu pôvodnému významu „žiadostivosť", sloveso *vravieť* vytlačilo sloveso *mlovit, mluviť*, slovo *rasca* vytlačilo slovo *kmín*, pretože slovenčina popri slove *kmín* „rasca" má aj homonymné slovo *kmín* vo význame zlodej.

Často sa kladie otázka, či uvedené druhy asymetrie, disharmónie medzi zvukovou, druhotne grafickou formou (designátorom) a významovým obsahom (designátom) slov, t. j. či lexikálna polysémia, homonymia a synonymia sú kladnou alebo zápornou vlastnosťou jazyka. Na túto otázku nemožno dať jednoznačnú odpoveď pre jazyk ako celok. Je tu nevyhnutný diferencovaný prístup podľa **funkčných štýlov jazyka.**

Pre **odborný, vedecký a administratívny štýl jazyka je polysémia, homonymia a synonymia nežiadúca vlastnosť.** Preto sa odborná, vedecká a administratívna terminológia polysémii, homonymii a synonymii vyhýba, redukuje ju na najnižšie možné minimum. Absolútny nedostatok polysé-

mie a absolútny nedostatok synonymných výrazov nemožno však dosiahnuť ani v odbornej terminológii. (Porovnaj napr. rôzne významy termínu *forma* vo filozofii a v jazykovede, termínu *funkcia* v matematike, logike a jazykovede, termínu *lexéma, gramatika* v jazykovede a pod.) Vznikanie polysémie a synonymie vo vedeckej terminológii je dané aj samotným rozvojom vedy. Jednotlivé smery, školy a osobnosti vo vede prinášajú nové aspekty chápania a výkladu problémov, a tým dávajú termínom aj odlišné významy, resp. vytvárajú úplne nové termíny. Čo sa týka synonymie medzinárodných, latinsko-gréckych termínov a domácich, národných termínov, tie sú odôvodnené diferencovaním úzko odborných textov s prevahou „cudzích" termínov a populárnych odborných textov so sklonom k domácim termínom.

Oproti odborným, vedeckým a administratívnym textom sa hovorový, umelecký a publicistický štýl vyznačuje vysokým stupňom polysémie, homonymie a synonymie slov. Využívaním viacvýznamovosti jedného slova, metonymickým a metaforickým použitím slov, striedavým používaním synonymných slov sa dosahuje živosť, zaujímavosť, nevšednosť rečového prejavu. Najmä o umeleckom štýle možno s určitým zveličením tvrdiť, že jeho umeleckosť sa do značnej miery dosahuje polysémiou, homonymiou a synonymiou slov, pravda, iba pri myšlienkovej hĺbke textu. V najvyššej miere to platí o poézii, ale tieto vlastnosti jazyka plodne využívajú aj dráma a próza. Sú tu však rozdiely medzi jednotlivými literárnymi smermi, školami a osobnosťami.

V slovenskej situácii sú osobitným problémom také **synonymá,** z ktorých na jednej strane sú slová **stredoslovenského pôvodu** a na druhej strane slová západoslovenskej a východoslovenskej proveniencie. Určitá časť slovenských jazykovedcov má sklon k stredoslovenskému purizmu, t. j. k potláčaniu slov západoslovenského a východoslovenského pôvodu. Viacerí spisovatelia rodom zo západného a z východného Slovenska, a to najmä mladá generácia, sa proti tejto jazykovej politike, ktorú si osvojujú aj redaktori, oprávnene búria. Kým v hláskovej sústave a v gramatickej stavbe spisovná slovenčina musí zostať v princípe stredoslovenská, v slovnej zásobe sa má obohacovať zo všetkých oblastí slovenského jazyka. To bola zásada osnovateľa spisovnej slovenčiny Ľ. Štúra, ktorý r. 1845 v programovom článku Hlas k rodákom napísal: Ostatne čo sa tu povedalo o jednostrannosti reči (rozumej jej stredoslovenskom základe), vzťahuje sa len na

podoby gramatické, lebo samu hmotu reči (slová) zo všetkých podrečí slovenských dobre obohacovať môžu a obohacovať budú. (Porovnaj Ľ. Štúr, Slovenčina naša, Bratislava 1957, s. 20.)

IV

KLASIFIKÁCIA JAZYKOV

Termín **klasifikácia** má svoje východisko v lat. slove *classis*, ktoré prešlo od prvotného významu povolanie do armády k druhotnému významu oddiel, skupina armády, vojska, neskoršie aj skupina, oddiel žiakov čiže trieda. Z latinčiny prešlo do francúzštiny v podobe *classe*. V čase prudkého rozvoja vedy vo Francúzsku v 18. storočí vzniklo sloveso *classifier* s významom zoskupovať, triediť, klasifikovať, ako aj podstatné meno *classification* zoskupovanie, triedenie, klasifikácia.

Pod klasifikáciou jazykov rozumieme zoskupovanie, triedenie jazykov do určitých skupín, tried podľa spoločných, podobných a rozdielnych vlastností jazykov.

Klasifikácia jazykov mohla vzniknúť až vtedy, keď sa začali systematicky skúmať a porovnávať vlastnosti a systémy viacerých jazykov. Pretože ani v starovekej Indii, ani v starovekom Grécku, ani v starovekom Ríme sa neskúmali a neporovnávali vlastnosti a systémy, ba ani čiastkové prvky viacerých jazykov, nemohla vzniknúť v starovekej Indii, Grécku ani Ríme klasifikácia jazykov. To isté platí aj o stredovekej jazykovede v Európe, ktorá opisovala a vykladala iba latinčinu. Až od renesancie a humanizmu sa začali v Európe popri latinčine opisovať aj tzv. vulgárne, t. j. národné jazyky európskych národov. Existencia gramatických opisov a slovníkov európskych aj mimoeurópskych národných jazykov od 15.–16. storočia vyústila na konci 18. storočia a na začiatku 19. storočia v sústavné porovnávanie jazykov, t. j. viedla ku vzniku komparatívnej, porovnávacej jazykovedy.

Rozšírením a prehlbovaním porovnávacieho skúmania jazykov v priebehu 19. a 20. storočia vznikli tri základné druhy klasifikácie jazykov:

1. **Genealogická** čiže **genetická klasifikácia** jazykov zoskupuje jazyky do jazykových rodín na základe takých spoločných a podobných vlastností

jazykov, ktoré vyplývajú z ich spoločného pôvodu. Jazyky, ktoré majú spoločný pôvod a z tohto spoločného pôvodu vyplývajúce rovnaké a podobné vlastnosti, nazývame príbuzné čiže pokrvné jazyky. Slovenčina spolu s ostatnými slovanskými jazykmi tvoria slovanskú príbuzenskú skupinu jazykov čiže slovanskú jazykovú rodinu. Podobne nemčina s ostatnými germánskymi jazykmi tvorí germánsku príbuzenskú skupinu jazykov čiže germánsku jazykovú rodinu. Slovanské a germánske jazyky spolu s ďalšími jazykovými rodinami v Európe a v Ázii sú súčasťou jednej veľkej jazykovej rodiny, ktorú nazývame indoeurópska jazyková rodina. Spoločný pôvodný jazyk, z ktorého vznikla jazyková rodina, nazývame prajazyk. Slovanský prajazyk sa nazýva praslovančina, germánsky prajazyk sa nazýva pragermánčina atď. Spoločný prajazyk všetkých indoeurópskych jazykov nazývame indoeurópsky prajazyk čiže praindoeurópčina.

Základným kritériom pre zoskupovanie jazykov do jazykových rodín sú také spoločné vlastnosti jazykov, ktoré vyplývajú z ich spoločného pôvodu. O spoločnom pôvode jazykov svedčí zhodné a podobné hláskové zloženie slov daných jazykov a zhodné a podobné zloženie gramatických morfém daných jazykov. Sú to tzv. materiálové zhody a podobnosti medzi príbuznými jazykmi.

2. **Typologická klasifikácia** jazykov čiže **typológia** zoskupuje jazyky do určitých typov podľa zhodných a podobných systémovo-štruktúrnych vlastností daných jazykov bez ohľadu na to, či tieto jazyky majú alebo nemajú spoločný pôvod. Termín *typ* má východisko v gréckom slove *typos* vo význame ráz, charakter, podoba, postava, obraz, typ. Grécke slovo *typos* je odvodené od slovesa *typein* vo význame biť, rezať, raziť podobne ako slovanské slová *ráz* a *obraz* sú odvodené od slovesa *rezať, raziť*.

Podľa toho, či si pri typologickej klasifikácii jazykov všímame systémovo-štruktúrne vlastnosti fonologické, morfologické, syntaktické alebo lexikálno-sémantické, rozlišujeme typológiu fonologickú, morfologickú, syntaktickú a lexikálno-sémantickú.

3. **Areálna** čiže **zemepisná klasifikácia** jazykov zoskupuje jazyky podľa takých spoločných vlastností daných jazykov, ktoré vyplývajú z ich zemepisného susedstva, zo vzájomného ovplyvňovania a z konvergentného vývinu daných jazykov. Môžu to byť zhody tak materiálové, t. j. zhody v hláskovom zložení slov a tvarov a vo významoch slov a tvarov, ako aj zhody systémovo-štruktúrne. Podstatné je, že tieto zhody sú dané zeme-

pisným susedstvom bez ohľadu na pôvod a na typologické zatriedenie susediacich jazykov. Jazyky, ktoré majú spoločné vlastnosti vyplývajúce zo zemepisného susedstva, nazývame **jazykový zväz.** Termín areálna klasifikácia má východisko v lat. slove *area* vo význame priestor, plocha, areál.

16. Genealogická (genetická) klasifikácia jazykov

Základnou oporou pri zisťovaní príbuznosti jazykov sú materiálové čiže substančné zhody, podobnosti a pravidelné rozdiely v hláskovom zložení slov základnej slovnej zásoby jazykov a základných gramatických morfém jazykov, ako aj materiálové čiže substančné zhody, podobnosti a pravidelné rozdiely vo význame slov základnej slovnej zásoby a vo význame (funkcii) základných gramatických morfém.

Základnú slovnú zásobu (jadro slovnej zásoby, základný slovný fond) tvoria také slová, ktoré sú známe v jazykoch bez ohľadu na civilizačný a kultúrny stupeň rozvoja spoločnosti, ktorá daným jazykom hovorí. Sú to slová označujúce základné stavy a činnosti (*stáť, sedieť, ležať, jesť, piť, žiť*), slová označujúce základné príbuzenské vzťahy (*mať, otec, brat, sestra, syn, dcéra*), základné číslovky (od *jeden* do *päť*, prípadne až do *desať*), základné osobné a ukazovacie zámená, zakladné predložky atď. Pretože slová základnej slovnej zásoby poznajú ľudia bez ohľadu na stupeň ich civilizácie a kultúry, nepreberajú sa obyčajne tieto slová z jedného jazyka do druhého, pretože ich všetky kmene a národy poznajú už od „nepamäti". Na cudzích, resp. prebratých slovách sa totiž nemôže dokazovať príbuznosť jazykov.

Slovenskému slovesu *stáť*, resp. ruskému *stojať* zodpovedá nem. *stehen*, angl. *stand*, lat. *stare*, gréc. *istemi*: *istami*, staroind. *ti-sthati*, staroirán. *hi-staiti*. V každom z uvedených jazykov sa toto sloveso začína na hláskovú skupinu *st-* (v gréčtine, starej indičtine a starej iránčine začiatočné *i-*, *hi-*, *ti-* sú druhotné). Naproti tomu v maďarčine sa ten istý význam vyjadruje slovesom *áll*. Kým v indoeurópskych jazykoch je tu začiatočné *st-*, v maďarčine je úplne iný koreň slovesa.

Slovenskému *sedieť* zodpovedá nem. *sitzen*, angl. *seat* (= posadiť), lat. *sedere*, gréc. *hedzomai*, staoind. *sadajati*, staroirán. (avestské) *ni-šadajeiti*. Vo všetkých indoeurópskych jazykoch sa sloveso začína úžinovou zubnou spoluhláskou *s*, *š* (grécke *h-* vzniklo zo *s-*, porovnaj naše *slnko* a gréc. *helios*) a druhou spoluhláskou je záverová alebo polozáverová zubnica *-d-* *-t-* *-c-*. Naproti tomu v maďarčine sloveso významu *sedieť, sadať* má koreň v hláskovom zložení *ül*.

Slovenskému *mať, mater, matka* zodpovedá nem. *Mutter*, angl. *mother*, lat. *māter*, gréc. *mēter*, staroind. *mata'r*, staroirán. *matar*. Všade je v prvej pozícii bilabiála *m-*, v druhej pozícii zubnica *t*, resp. v angličtine *th*. Naproti tomu v maďarskom slove pre matku *anya*, fonet. *aňa* je úplne iné hláskové zloženie.

Slovenskej číslovke *tri* zodpovedá nem. *drei*, angl. *three*, lat. *tres*, gréc. *treis*, staroind. *trajas*, staroirán. *thrajas*. Vo všetkých jazykoch sa táto číslovka začína na zubnicu *t-*, *d-*, *th-*. Naproti tomu maďarčina má pre číslovku *tri* slovo s hláskovým zložením *három*.

Pre zisťovanie príbuznosti čiže spoločného pôvodu jazykov sú dôležité nielen materiálové čiže substančné zhody, podobnosti a pravidelné rozdiely v hláskovom zložení slov, ale aj materiálové čiže substančné zhody, podobnosti a pravidelné rozdiely v hláskovom zložení základných gramatických morfém, napr. osôb, časov pri slovese, pádov, čísel pri mene.

Slovenskej prvej osobe sg. *som*, resp. staroslovienskemu (*j*)*esmь* zodpovedá litovské *esmi*, latinské *sum*, gréc. *eimi*, staroind. *asmi*, staroirán. *ahmi*, chetitské *ešmi*. Všade tu máme v morféme 1. os. sg. spoluhlásku *-m-*. Naproti tomu v maďarčine *som* znie *vagyok* (fonet. vaďok). Medzi indoeurópskymi tvarmi 1. os. sg. a medzi maď. *vagyok* niet v hláskovom zložení nič zhodného ani podobného.

Slovenskej 3. osobe je, jest, resp. staroslovienskemu (*j*)*estъ* zodpovedá litovské *esti*, latinské *est*, gréc. *esti*, staroind. a staroirán. *asti*, nemecké *ist*, chetitské *estai*. Morféma 3. osoby sg. tu všade obsahuje spoluhlásku *-t-*. Naproti tomu maď. *van* má iba koreň a nulovú osobnú morfému.

Porovnávaním dostatočného množstva slov základnej slovnej zásoby a dostatočného množstva základných gramatických morfém zistíme, že na tom istom mieste významove zhodných alebo blízkych slov a gramatických morfém nie sú vždy tie isté, ale aj odlišné hlásky.

Neznelej zubnici *t-* v číslovke *tri*, *traja* (lit. *trys*, lat. *tres*, gréc. *treis*, staroind. *trajas*) zodpovedá nem. znelá zubnica *d-* (*drei*) a angl. polozáverová zubnica *th-* (*three*).

Znelej zubnici v číslovke *dva*, *dvaja* (lit. *du*, *dvi*, lat. *duo*, gréc. *dyo*, staroind. *duvau*, *dvau*) zodpovedá v nem. neznelá polozáverová zubnica *c-* (*zwei*, fonet. cvaj) a v angl. prídychová neznelá zubnica *th* (písané *two*). Podobne v číslovke *desať* (lit. *dešimt*, lat. *decem*, gréc. *deka*, straoind. *daśam*) zodpovedá v nemčine neznelá dentála *c-* (písané *zehn*) a v angličtine prídychová neznelá zubnica *th-* (písané *ten*). Podobne spoluhláske *-d-* v slove *srdce* (lit. *širdis*, lat. *cors-cordis*, gréc. *kardia*) zodpovedá nem. *-c-* (*Herz*, fonet. herc) a angl. *-th-* (*heart*).

Porovnávaním hláskového zloženia slov základnej slovnej zásoby a základných gramatických morfém v príbuzných jazykoch zistíme, že v slovách

a gramatických morfémach rovnakého alebo blízkeho významu majú príbuzné jazyky na tom istom mieste príslušných slov a morfém rovnaké hlásky alebo pravidelne odlišné hlásky. Tieto rovnaké alebo pravidelne odlišné hlásky na tom istom mieste slov a morfém toho istého pôvodu nazývame hláskové responzie.

Hláskové responzie definujeme ako množinu zhodných alebo pravidelne odlišných hlások, ktoré vznikli v tej istej polohe geneticky toho istého slova (morfémy) zachovaním pôvodnej hlásky alebo pravidelnou vývinovou zmenou pôvodnej hlásky na hlásky odlišné, ale foneticky responzibilné.

Porovnávaním hláskového zloženia slov (morfém) toho istého alebo blízkeho významu v príbuzných jazykoch zistíme hláskové responzie, ale zistením hláskových responzií ešte nezistíme, aká bola **pôvodná hláska (archetyp)** na danom mieste daných slov (morfém) v príbuzných jazykoch, resp. v ich prajazyku.

Porovnaním hláskového zloženia čísloviek *dva* a *desať* v indoeurópskych jazykoch zistíme hláskové responzie *-d-* (slovanské *desať*, litov. *dešimt*, lat. *decem*, gréc. *deka*, stind. *daśam*), *-t-* (angl. *ten*), *-c-* (nem. *zehn*, fonet. cēn), ale tým ešte nemáme zistené, aká pôvodná hláska bola na danom mieste v indoeurópskom prajazyku. Podobne porovnaním slovanského slova *brat(r)* s nem. *Bruder*, angl. *brother*, lat. *frater*, gréc. *frater/freter*, staroindickým *bhratar* zistíme hláskové responzie *-b-*, *-bh-*, *-f-*, ale tým ešte nemáme zistené, aká hláska bola v indoeurópskom prajazyku na začiatku slova s významom *brat*.

Na určovanie toho, aká hláska bola pôvodne na tom mieste, na ktorom je v historických príbuzných jazykoch množina hláskových responzií, používame v porovnávacej jazykovede niekoľko kritérií:

1. **Kritérium väčšiny.** Za pôvodnú hlásku pokladáme tú, ktorá sa na danom mieste v rámci slova (morfémy) toho istého pôvodu vyskytuje vo väčšine príbuzných jazykov. Napríklad v číslovke *dva* aj v číslovke *desať* pokladáme za pôvodnú hlásku zubnicu *d*, lebo na začiatku číslovky *dva* aj číslovky *desať* sa vyskytuje vo väčšine indoeurópskych jazykov (v slovanských, baltských, latinčine, gréčtine, indičtine, iránčine). Podobne v číslovke *tri* pokladáme za pôvodnú spoluhlásku *t*, lebo sa vyskytuje vo väčšine indoeurópskych jazykov. Kritérium väčšiny však nemôžeme uplatniť vždy.

2. **Kritérium autoritatívnosti a starobylosti.** Za autoritatívne pokladáme tie jazyky v rámci jazykovej rodiny, ktoré majú najstaršiu históriu,

t. j. ktoré majú najstaršie historické pamiatky. V rámci indoeurópskych jazykov má takéto autoritatívne postavenie stará indičtina, lebo jej texty siahajú do 2. tisícročia pred n. l., hoci písomne boli zaznamenané až v 1. tisícročí pred n. l. Napríklad pri množine hláskových responzií *b* (slovanské *brat-r-*, nem. *Bruder*, nagl. *brother*), *f* (lat. *frater*, gréc. *freter*), *bh* (staroindické *bhratar*) pokladáme za pôvodnú spoluhlásku aspirovanú obojpernicu *bh*, ktorú má stará indičtina.

Ani kritérium starobylosti a z nej vyplývajúcej autoritatívnosti neplatí vždy. Vyplýva to zo zistenia, že jazyky sa nemenia pravidelne v tom zmysle, že jazyk so staršou tradíciou má vždy vlastnosti pôvodnejšie a jazyk s mladšou tradíciou vlastnosti novšie. Sú indoeurópske jazyky s pomerne krátkou literárnou tradíciou, napr. litovský (pamiatky až od 16. storočia), avšak s pomerne archaickou hláskovou podobou z indoeurópčiny zdedených slov. Príbuzné jazyky sa nevyvíjajú rovnomerne v tom zmysle, že by jazyk so staršou tradíciou mal vždy staršie hláskové zloženie slov a jazyk s mladšou tradíciou vždy druhotné, zmenené hláskové zloženie slov.

3. **Kritérium fonetické.** Za pôvodnú z množiny responzibilných hlások pokladáme tú hlásku, z ktorej podľa všeobecných fonetických zákonitostí a tendencií vieme vysvetliť vznik ostatných hlások. Porovnajme napr. slovanskú číslovku *štyri*, rus. *četyri* s litovským *keturi*, staroind. *čatvaras*, gréc. *tettares*/*tessares*, latinským *quattuor*, írskym *cethir*. Zaujíma nás, aká spoluhláska bola pôvodne na začiatku slova a aká samohláska bola po nej. Pretože podľa všeobecných fonetických zákonitostí vieme vysvetliť spoluhlásku *š-* (*štyri*) zo spoluhlásky *č* (disimiláciou *čtyri* na *štyri*) a vznik spoluhlásky *č* zo spoluhlásky *k* (palatalizáciou), pokladáme velárnu spoluhlásku *k* na začiatku indoeurópskeho pomenovania číslovky *štyri* za pôvodnú. Tá sa zachovala iba v litovskom *keturi*. Čo sa týka samohlásky nasledujúcej po začiatočnom *k-*, pokladáme za prvotnú samohlásku *-e-*, hoci stará indičtina tu má *-a-* (*čatvaras*) a rovnako aj latinčina má *-a-* (*quattuor*). Samohlásku *-e-* pokladáme za prvotnú preto, lebo palatalizácia velár nastáva obyčajne iba pred prednými, palatálnymi samohláskami. Preto predpokladáme, že číslovka *štyri* mala v indoeurópčine hláskový začiatok *ket-* resp. k^w*et*, lebo z podoby k^w*et-* vieme vysvetliť aj latinské *quattuor* aj grécke *tettares*.

Pre rekonštrukciu pôvodného hláskového zloženia, resp. pre rekonštrukciu pôvodnej hlásky, ktorá sa vývinovou diferenciáciou rozčlenila na

množinu hláskových responzií, môžeme postaviť tieto všeobecné fonetické zásady:

Ak sú v množine hláskových responzií spoluhlásky záverové, polozáverové a úžinové, pokladáme za pôvodnú spoluhlásku záverovú. Spoluhláskové zmeny vo vývine jazykov totiž obyčajne prebiehajú tak, že spoluhlásky záverové sa menia na polozáverové a polozáverové na úžinové.

Príklad: slovanskému adj. *živý* zodpovedá litov. *gývas* (v litovčine sa grafémou *ý* označuje dlhé *í*), staroind. *dživas*, latin. *vivus* a grécke *bios*. Máme tu množinu hláskových responzií

– ž – g – dž – v – b –

Podľa uvedenej zásady pokladáme za druhotné, vývinove neskoršie polozáverové *dž* (staroind. *dživas*) a úžinové *ž* (slovan. *živý*) aj úžinové *v* (foneticky *w*), t. j. lat. *vivus*. Zostanú nám dve záverové responzie, a to *g* (litov. *gývas*) a *b* (gréc. *bios*). Za pôvodnú spoluhlásku na začiatku tohto slova pokladáme veláru *g*, pretože palatalizáciou *g* vieme vysvetliť staroindickú responziu *dž* aj slovanskú responziu *ž*. Vznik spoluhlások *dž*, *ž* zmenou obojperného *b* by sme totiž nevedeli vysvetliť. Ako však vysvetliť responziu *b* v gréckom *bios*? Vysvetlíme ho tak, že za pôvodnú spoluhlásku na začiatku tohto slova nepokladáme „čistú" zadopodnebnú spoluhlásku g, ale spoluhláskové spojenie *gw-*, resp. g^w-. Vznik gréckeho *b* v slove *bios* vysvetlíme „súčtom" dištinktívnych vlastností spoluhlások *gw-*: zo spoluhlásky *g* zostala záverovosť, zo spoluhlásky *w* zostala obojpernosť. Súčtom záverovosti a obojpernosti dostaneme spoluhlásku *b*. Naproti tomu v latinčine sa spojenie *gw-* zjednodušilo na *w*, resp. *v*: indoeurópske *gwiwos*, resp. g^w*iwos* sa zmenilo v latinčine na *vivos*, neskoršie *vivus*.

Podobne porovnaním slova *srdce* s litov. *širdis*, lat. *cors–cordis* (fonet. kordis), gréc. *kardia*, nem. *Herz* (fon. herc) a angl. *heart* zistíme množinu hláskových responzií

-s- -š- -k- -k- -h- -h-

Podľa uvedenej zásady pokladáme úžinové spoluhlásky *s* (*srdce*), *š* (*širdis*) a *h* (*Herz*, *heart*) za druhotné, vývinovo neskoršie. Preto do hláskového zloženia praindoeurópskeho pomenovania srdca dosadíme na začiatok záverovú spoluhlásku *k*. Slovo rekonštruujeme v podobe *kord-*, resp. *kerd-*. Aby sme však foneticky mohli vysvetliť vznik litov. *š* (*širdis*) a slovanského *s* (*srdce*), nerekonštruujeme tvrdú indoeurópsku spoluhlásku *k*, ale zmäkčenú, palatalizovanú velárnu spoluhlásku *k'-*. Potom indoeurópska rekonštrukcia má podobu *k'ord*, resp. *k'erd-*, *k'ŕd-*.

Rozdiel medzi pôvodnou jednotnou hláskou v prajazyku a množinou hláskových responzií v príbuzných jazykoch, resp. rozdiel medzi pôvodnou jednotnou hláskou v staršom období jazyka a hláskovými responziami v jednotlivých nárečiach daného jazyka vznikol hláskovými zmenami vo vývine príbuzných jazykov, resp. hláskovými zmenami vo vývine nárečí daného jazyka.

Pre hláskové zmeny vo vývine jazykov (a nárečí) platí všeobecná zákonitosť, ktorú formuluje tzv. **hláskoslovný zákon,** resp. fonetický zákon (nem. Lautgesetz, rus. fonetičeskij zakon):

Ak sa vo vývine jazyka (nárečia) za daných fonetických podmienok mení hláska na hlásku inú, nastáva táto zmena vo všetkých slovách daného jazyka, u všetkých príslušníkov daného jazyka a na celom území daného jazyka (nárečia), a to vo vymedzenom časovom období.

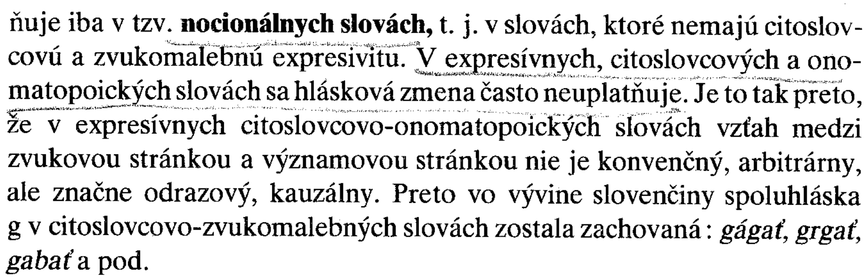
Napríklad vo vývine slovenčiny sa v 12.–13. storočí záverová spoluhláska g (okrem prípadov, keď pred ňou predchádzalo *z*) vo všetkých slovách, u všetkých príslušníkov slovenskej národnosti a na celom území Slovenska zmenila na úžinovú spoluhlásku *h* (*gora* na *hora*, *noga* na *noha*, *mogol* na *mohol*, *gádzať* na *hádzať* atď.). V spojeniach *zg* však zmena nenastala: zostalo *miazga*, *rázga*, *mozgový* atď.

Všeobecné pravidlo o hláskoslovnom zákone bolo formulované teoreticky v období veľkého rozkvetu historicko-porovnávacej jazykovedy v poslednej tretine 19. storočia (tzv. mladogramatická škola s centrom v Lipsku). Prvý ho explicitne formuloval nemecký lingvista August Leskien (1840–1916), odborník v slovanskej a v baltskej jazykovede, autor gramatiky staroslovienskeho jazyka.

V historickej a teoretickej jazykovede za posledných sto rokov (t. j. od formulovania hláskoslovného zákona Leskienom) sa veľa diskutuje o prísnej platnosti, o tzv. bezvýnimočnej platnosti hláskoslovných zákonov, resp. konkrétnych hláskových zmien. Príčina bola v tom, že mladogramatici mu pripisovali platnosť prírodného zákona. Dnes však vieme, že v jazyku neplatia zákony prírodné, ale zákony spoločenské, zákony sociálnopsychické. Ak sa zmení vo vývine jazyka jedna hláska na druhú, napr. vo vývine slovenčiny *g* na *h*, mení sa vo všetkých slovách (v daných fonetických podmienkach) a u všetkých príslušníkov daného jazyka nie preto, že by to bol prírodný zákon, ale preto, že nerušená komunikácia pomocou jazyka si vyžaduje, aby príslušníci daného jazyka (nárečia) vyslovovali slová rovnako. Ťažko by bola možná nerušená jazyková komunikácia medzi príslušníkmi slovenského jazyka, keby jeden vyslovoval *noga*, druhý *noha*, jeden *gora*, druhý *hora* a pod.

Platnosť hláskoslovného zákona, resp. bezvýnimočnosť hláskovej zmeny má však určité obmedzenia. Sú to:

1. Hláskoslovný zákon, resp. hlásková zmena sa najdôslednejšie uplat-

ňuje iba v tzv. **nocionálnych slovách,** t. j. v slovách, ktoré nemajú citoslovcovú a zvukomalebnú expresivitu. V expresívnych, citoslovcových a onomatopoických slovách sa hlásková zmena často neuplatňuje. Je to tak preto, že v expresívnych citoslovcovo-onomatopoických slovách vzťah medzi zvukovou stránkou a významovou stránkou nie je konvenčný, arbitrárny, ale značne odrazový, kauzálny. Preto vo vývine slovenčiny spoluhláska g v citoslovcovo-zvukomalebných slovách zostala zachovaná: *gágať, grgať, gabať* a pod.

2. Okrem pravidelných hláskových zmien, pre ktoré v zásade platí hláskoslovný zákon, existujú v jazykoch aj tzv. **sporadické,** nepravidelné, menej pravidelné **hláskové zmeny.** Napríklad vo vývine slovenčiny sa sporadicky spoluhláska *k* v spojení *kr-* zmenila na *g,* čiže sa asimilačne prispôsobila znelému, napr. *krman* sa zmenilo na *grman* (zakrpatené slivky, jablká a pod.), *krkuľa* sa zmenilo na *grguľa* (podložka pod čepiec, druh účesu), *krcať* na *grcať* (tu pôsobila aj expresívnosť a i.). Sporadickou asimiláciou *kr-* na *gr-* (zmena *kr-* na *gr-* nenastala vo všetkých slovách) sa spoluhláska *g* opäť „vrátila" do slovenčiny. Okrem toho prišla do slovenčiny spoluhláska *g* s cudzími slovami prevzatými po 13. storočí, napr. *gazda, gate* (z maďarčiny, kde sú slovanského pôvodu), *kľaga* (z rumunčiny valašskou kolonizáciou), *pliaga, striga* (z latinčiny) a i.

3. Tretím faktorom, ktorý aj v nocionálnych slovách obmedzuje bezvýnimočnú platnosť hláskoslovného zákona, resp. konkrétnej hláskovej zmeny, je **analogické vyrovnávanie** hláskového zloženia slov v rôznych gramatických tvaroch. Napríklad v slovenčine by sme mali mať podľa II. praslovanskej palatalizácie v datíve sg. *ruce,* lok. sg. na *ruce,* ale podľa tvarov *ruka, ruky, rukou* analogicky vznikol aj tvar *ruke* (podobne ako v ruštine na rozdiel od češtiny a poľštiny).

Vzájomné pôsobenie pravidelných hláskových zmien v nocionálnej vrstve slovnej zásoby, „nerešpektovanie" hláskových zmien v expresívnej zvukomalebnej vrstve slovnej zásoby, výskyt sporadických, menej pravidelných hláskových zmien, ako aj preberanie cudzích slov do jazyka značne komplikuje výskum historického a predhistorického vývinu jazykov, resp. skúmanie hláskového vývinu jazykov a skúmanie pôvodu slov v jazykoch (etymológia). Preto výsledky tohto výskumu majú často charakter pravdepodobnosti, nie charakter kategorickej pravdy. I pritom všetkom však poznanie hláskových responzií a poznanie hláskových zmien v príbuzných

jazykoch a nárečiach zostáva hlavnou oporou pri výskume historického a predhistorického vývoja jazykov, ktorý tak vysoko hodnotili Marx aj Engels.

Keď máme zistený základný inventár hláskových responzií v príbuzných jazykoch, založený na výskume slov a morfém základnej slovnej zásoby a základných gramatických tvarov, môžeme tento základný inventár hláskových responzií používať takmer ako matematickú formulu, pomocou ktorej zistíme aj príbuznosť, resp. spoločný pôvod takých slov, ktoré v súčasnom stave príbuzných jazykov nemajú takmer nič spoločného, lebo sa významove podstatne zmenili.

Ak vyjdeme z „matematického" vzorca hláskových responzií, podľa ktorého slovanskému *d* zodpovedá anglické *t* a nemecké *c* (v písme *z*), môžeme „matematickým dosadzovaním" zistiť, že našej predložke *do* zodpovedá anglická predložka *to* a nemecká predložka *zu* (čítaj cu), hoci významove anglické *to* a nemecké *zu* zodpovedá našej predložke *v.* V staršom období však naša predložka *do* mala význam *až po, až k* (*idem do mesta* značilo *idem až po mesto, až k mestu,* lebo *idem do mesta* sa vyjadrovalo spojením *idem v mesto*). Tento starší význam je už veľmi blízky angl. *to* a nem. *zu.*

Podobne „matematickým dosadzovaním" zistíme, že nášmu slovu *dom* zodpovedá geneticky nem. slovo *zahm* (cām) a angl. *tame,* pričom nem. *zahm* a angl. *tame* znamená *skrotený.* Pôvodne však značilo to, čo *zdomácnený* (skrotené zvieratá sa berú z divej prírody do domu, napr. pes *je skrotený, zdomácnený* vlk).

Kým v prvých fázach historického a porovnávacieho výskumu jazykov postupujeme od obsahu k forme, t. j. vychádzame zo slov približne rovnakého významu a zisťujeme ich hláskové zloženie v príbuzných jazykoch, čiže zisťujeme hláskové responzie medzi príbuznými jazykmi, v pokročilejších fázach výskumu už môžeme postupovať aj od formy k obsahu, čiže na základe zistených hláskových responzií, „matematickým dosadzovaním" hláskových responzií odkryjeme aj spoločný pôvod takých slov, ktoré sa vývinom svojou významovou, obsahovou zložkou podstatne zmenili. Postupom od formy k obsahu, čiže od hláskových responzií k významu hláskove responzibilných slov v príbuzných jazykoch zistíme sémantické, významové responzie.

Sémantické, významové **responzie** definujeme ako množinu odlišných

významov, ktoré vznikli vo vývine príbuzných jazykov významovou diferenciáciou pôvodne jedného a toho istého významu.

Na základe zistenia genetickej totožnosti nášho slova *dom*, nem. slova *zahm* a angl. slova *tame* zistíme sémantické responzie „*dom*" – „*skrotiť, skrotený*", pretože uvedené slovanské, anglické a nemecké slová majú rovnaký pôvod, hoci majú iný význam. Podobne významy „*do*" a „*k*" sú sémantické responzie, lebo západoslovanské *do*, anglické *to* a nemecké *zu* majú ten istý pôvod, hoci majú iný význam.

Najspoľahlivejším postupom na zistenie významových responzií je skúmanie významov polysémantických slov a skúmanie významov homogénnych homoným v súčasnom stave jazykov. Všetky významy polysémantických slov a všetky významy homogénnych homoným predstavujú významové responzie, lebo vznikli vývinovou diferenciáciou jedného pôvodného významu. (O polysémii a homogénnej homonymii porovnaj v kapitole o lexikológii a lexikografii.)

Komplex metodických postupov a pravidiel, ktorými na základe porovnávania skúmame historický vývin príbuzných jazykov a rekonštruujeme predhistorický vývin jazykových rodín a vlastnosti ich prajazyka, nazývame historicko-porovnávacia metóda. Základné princípy historicko-porovnávacej metódy boli vypracované v jazykovede 19. storočia počínajúc F. Boppom (1791–1868) a končiac príslušníkmi mladogramatickej školy K. Brugmannom (1849–1919), A. Leskienom (1840–1916), B. Delbrückom (1842–1922), H. Paulom (1846–1921). V 20. storočí sa tieto princípy a postupy zdokonalili na základe systémovo-štruktúrneho skúmania jazyka, ktoré vniesol do jazykovedy F. de Saussure (1857–1913). Systémovo-štruktúrne skúmanie v 20. storočí umožnilo tzv. **vnútornú rekonštrukciu,** čiže také rekonštruovanie staršieho, historickými pamiatkami nedoloženého štádia vývinu jazyka, ktoré nezisťujeme porovnávaním viacerých príbuzných jazykov, ale iba na základe vnútorných systémovo-štruktúrnych vzťahov a zákonitostí v rámci jedného jazyka. Najviacej v tomto smere vykonal poľský jazykovedec Jerzy Kuryłowicz (1895–1977). Metódou vnútornej rekonštrukcie vyložil hláskový vývin slovenčiny od 10. do 15. storočia E. Pauliny v knihe Fonologický vývin slovenčiny (1963).

Ďalším prínosom historicko-porovnávacej jazykovedy 20. storočia je

glottochronológia, ktorú vypracovali americkí lingvisti M. Swadesh, R. B. Lees, C. Gudschinski v rokoch 1950–1960. Zakladá sa na zistení, že najzákladnejšie jadro slovnej zásoby všetkých jazykov, tzv. basic core vocabulary, zhruba 100 až 200 takých slov, ktoré označujú elementárne veci, činnosti a vzťahy, ktoré poznajú kmene a národy bez ohľadu na stupeň ich kultúrneho rozvoja, sa vo vývine jazykov mení pravidelne, čiže menlivosť slovnej zásoby predstavuje určitú konštantu, a to v tom zmysle, že po diferenciácii jazyka na dva príbuzné jazyky sa v priebehu tisícročného vývinu zachová 85 % spoločných slov základného jadra slovnej zásoby. Pre vyrátanie času, kedy sa dva príbuzné jazyky vyčlenili z jedného jazyka, platí toto pravidlo:

$$t = \frac{\log c}{2 \log r}$$

pričom t = počet rokov od vyčlenenia príbuzných jazykov, c = percento zhodných zachovaných slov z celkového jadra slovnej zásoby, r = 85 (percento zachovaných slov za tisícročie).

Napríklad porovnaním súčasného stavu anglickej a nemeckej slovnej zásoby sa zistí, že zo základného jadra zachovali 60 %. Počet rokov, kedy sa angličina a nemčina oddelili od seba, vyrátame takto:

$$t = \frac{\log 60}{2 \log 85} = 1561$$

Čiže angličtina a nemčina sa oddelili od seba zhruba pred 1560 rokmi, t. j. približne r. 400 n. l.

Pretože glottochronológia v uvedenom zmysle zisťuje časové rozpätie od rozdelenia príbuzných jazykov na základe počtu zachovaných slov zo základného lexikálneho jadra, nazýva sa aj **lexikoštatistická metóda.** Hoci ju viacerí autori podrobili ostrej kritike, predsa prináša lexikoštatistická glottochronológia určitý nový moment do skúmania historického a predhistorického vývoja jazykov. (Porovnaj o tom bližšie v knihe W. P. Lehmanna Historical Linguistics (1962) a sovietsky zborník Novoje v lingvistike I (Moskva 1960), zredigovaný V. A. Zvegincevom.)

Historickoporovnávacou metódou sú doteraz najdôkladnejšie preskúmané jazyky indoeurópske, uralské (ugrofínske), altajské a semito-hamitské.

Indoeurópska jazyková rodina

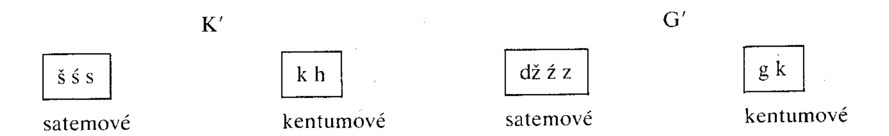
Slovenčina ako slovanský jazyk patrí do veľkej rodiny indoeurópskych jazykov. Táto jazyková rodina má názov podľa toho, že v Európe je rozšírená na veľkej časti kontinentu aj na priľahlých ostrovoch a v Ázii siaha na juhovýchode najďalej do Indie. V nemeckej jazykovede sa tieto jazyky nazývali aj indogermánske (nem. indogermanische Sprachfamilie), a to vraj preto, že v Európe sú najďalej na západe jazyky germánske. Nie je to však správne, lebo najďalej na západe sú jazyky keltské (írčina). Tento termín okrem toho zaváňa aj nemeckým (germánskym) šovinizmom. Sám zakladateľ porovnávacej jazykovedy, Nemec Franz Bopp nazval túto rodinu indoeurópska. Z Európy sa po objavení Ameriky na začiatku novoveku niektoré indoeurópske jazyky, najmä španielčina, portugalčina a angličtina, čiastočne aj francúzština rozšírili kolonizáciou na americký kontinent. Podobne sa indoeurópske jazyky, hlavne angličtina, rozšírili aj v Afrike a v Ázii aj Austrálii.

Indoeurópske jazyky vznikli z relatívne jednotného prajazyka, ktorý historicky zachovaný nie je. Nazývame ho **indoeurópsky prajazyk,** resp. praindoeurópčina. Doteraz nie je jednoznačne zistené, kde sa pôvodne hovorilo indoeurópskym prajazykom. Väčšina bádateľov sa však kloní k názoru, že jeho pravlasť bola v juhovýchodnej Európe, prípadne aj v priľahlej časti Ázie. Niektorí nemeckí bádatelia hlásajú názor o severoeurópskej pravlasti indoeurópčiny. Tam však bola pravlasť Germánov, ale nie Indoeurópanov. Predpokladá sa, že v 5. a 4. tisícročí pred n. l. to bola ešte relatívne malá zemepisná oblasť. Od 3. tisícročia pred n. l. sa indoeurópske kmene sťahovali do Ázie (predkovia Indov a Iráncov), do juhoeurópskej stredozemnej oblasti (predkovia Grékov a Rimanov) a do západnej Európy (predkovia Keltov). Dôsledkom tohto sťahovania a kontaktov s inými, neindoeurópskymi kmeňmi a jazykmi sa indouerópsky prajazyk začal štiepiť na nárečia, z ktorých postupne vznikli jednotlivé indoeurópske jazyky.

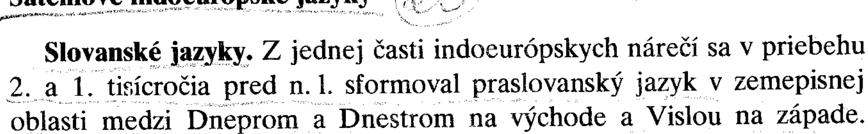
Z druhého tisícročia pred n. l. sú už doklady o starej indičtine a iránčine, resp. indo-iránčine, o chetitčine (na území dnešného Turecka) a o starej gréčtine (najstaršie grécke texty písané od polovice 2. tisícročia tzv. lineárnym písmom B). Z prvého tisícročia pred n. l. okrem uvedených jazykov má bohaté texty najmä latinčina. V 1. tisícročí nášho letopočtu

pribúdajú texty tocharské (v strednej Ázii), arménske, germánske (gótske texty zo 4. storočia) a slovanské (staroslovienske texty z 9.–10. storočia). Najneskoršie sú historickými textami doložené jazyky baltské a albánčina (15.–16. storočie).

Indoeurópske jazyky sa delia na dve základné skupiny podľa toho, ako sa v nich vyvíjali praindoeurópske patalizované veláry *K'* a *G'*. Vo východnej skupine, nazývanej **satemová** podľa znenia staroiránskej číslovky *satem* „sto", sa palatalizované veláry zmenili asi najprv na polozáverové *č, dž*, neskoršie na úžinové spoluhlásky, a to *č* na *š, ś, s*, *dž* na *ž, ź, z*. Naproti tomu v západnej skupine, nazývanej **kentumová** podľa znenia číslovky *sto* v starej latinčine *kentum* (klasické lat. centum), sa palatalizované veláry depalatalizovali, čiže zmenili na tvrdé *K, G* (v germánskych jazykoch sa však *k, g* ďalej menilo podľa zákona germánskej rotácie čiže posúvania spoluhlások, nem. Lautverschiebung, objaveného J. Grimmom). Čiže v satemových jazykoch sú za indoeurópske palatalizované veláry *K', G'* hláskové responzie *š, ś, s – dž, ź, z,* kým v kentumových jazykoch velárne záverové alebo úžinové spoluhlásky *k, g, h.*
Schematicky znázornené:

Napríklad indoeurópska číslovka *k'mtom* „*sto*" má v satemových jazykoch podoby *śatam* (staroind.), *šimtas* (litov.), *satem* (staroirán.), *sъto* (praslovan.), naproti tomu v kentumových jazykoch *he-katon* (gréc.), *kentum, centum* (latin.), *hundert* (nem.), *hundred* (angl.), *kant* (kelt.). Slovesný základ *g'nō-* „*znať, poznať*" má v satemových jazykoch podoby *džanami/žanami* v starej ind., *zanat* (staroirán.), *žinoti* (litov.), *znati* (praslovan.), kým v kentumových jazykoch gréc. *gnōsis* „*poznanie*", lat. *(g)nōsco* „*poznávam*", *kennen* (nem.), *can, know* (angl.).

Satemové indoeurópske jazyky

Slovanské jazyky. Z jednej časti indoeurópskych nárečí sa v priebehu 2. a 1. tisícročia pred n. l. sformoval praslovanský jazyk v zemepisnej oblasti medzi Dneprom a Dnestrom na východe a Vislou na západe. Uprostred 1. tisícročia nášho letopočtu (4.–6. storočia) sa Praslovania

sťahovaním zemepisne rozšírili do východnej, južnej a strednej Európy (na západe po rieku Labe, na juhu až do oblasti Grécka a severného Talianska). Postupne sa z praslovančiny podľa zemepisných a politických podmienok starých slovanských kmeňov historickým vývinom sformovali jazyky východoslovanské (ruština, ukrajinčina, bieloruština), južné (bulharčina, macedónčina, srbochorvátčina, slovinčina) a západoslovanské (slovenčina, čeština, poľština, lužická srbčina a vymreté jazyky polabčina, severná slovinčina). Slovenčina patrí v historickej dobe medzi jazyky západoslovanské, ale v predhistorickej dobe mala najmä stredná slovenčina úzke väzby s jazykmi južnoslovanskými a východoslovanskými. Najstarším slovanským spisovným jazykom je staroslovienčina, ktorá vznikla v polovici 9. storočia na základe bulharsko-macedónskych nárečí, ale používala sa ako kultúrny jazyk na Veľkej Morave a od 10. storočia až do 18.–19. storočia plnila u južných a východných Slovanov funkciu spisovného jazyka.

Baltské jazyky (litovčina, lotyština, vymretá stará pruština) sú slovanským jazykom zemepisne aj vnútornými vlastnosťami najbližšie. Predpokladá sa, že v 2. tisícročí pred n. l. existoval užší jazykový útvar, nazývaný baltoslovančina, ktorý sa až neskoršie rozčlenil na časť slovanskú (praslovančina) a časť baltskú. Tento baltoslovanský jazykový útvar sa chápe buď ako jedno nárečie indoeurópčiny, alebo ako dve nárečia indoeurópčiny, ktoré v dôsledku zemepisného a spoločenského kontaktu vytvorili baltoslovanský jazykový zväz.

Indické jazyky. Indoeurópski predkovia Indov sa prisťahovali do Indie z východnej Európy, resp. priľahlej časti Ázie. Staroindická slovesnosť (piesne, hymny) sa od 2. tisícročia pred n. l. tradovala celé stáročia ústne. Známe sú hlavne dva staroindické jazyky používané ako spisovné. Je to jazyk védsky, t. j. jazyk náboženských textov nazývaných Veda (najznámejší je zborník Rig. – Veda). Jeho základom boli nárečia Pendžabu. Mladšiu fázu staroindického jazyka predstavuje sanskrt (pôvodný význam pestovaný, kultivovaný jazyk), ktorý sa v polovici prvého tisícročia pred n. l. sformoval ako jazyk literatúry a vedeckej tvorby. Dodnes plní v Indii funkciu spisovného jazyka vedcov. V stredoindickom období (5. storočie pred n. l. – 10. storočie n. l.) vznikli nové spisovné jazyky, tzv. prakrty, z ktorých bol najvýznamnejší jazyk budhizmu, t. j. jazyk pali. Z najneskoršej fázy prakrtov sa vyvinuli po 10. storočí súčasné novoindické jazyky. Sú to hindčina, urdčina, bengálčina, pandžabčina, maráthčina, gudžaráthčina,

urijčina, asámčina, sindhčina, nepálčina, sinhálčina a cigánčina. Novoindickými jazykmi sa hovorí v Indii, Pakistane, Bangladeši, Nepále a na časti Tadžikistanu (nárečie párja), ako aj na Cejlóne (jazyk sinhálčina).

Iránske jazyky. Stará iránčina sa vyčlenila z indoeurópčiny asi na konci 3. tisícročia a na začiatku 2. tisícročia spolu so starou indičtinou ako jedno nárečie indoeurópčiny, ktoré sa iba postupne rozčlenilo na časť indickú a časť iránsku. Preto sa často indické a iránske jazyky uvádzajú ako jedna užšia rodina indo-iránska, nazývaná aj árijská. Vo vývine iránskych jazykov sa vyčleňuje staroiránske obdobie (1000–300 pred n. l.) zastúpené hlavne jazykom staroperzským (boli v ňom písané svetské texty panovníckej dynastie Achmenidov, napr. Xerxes, Darius) a jazykom avestským, nazvaným podľa zborníka náboženských textov Avesta, stredoiránske obdobie (300 pred n. l. – 800 nášho l.) zastúpené jazykom pehlevským, partijským, sogdijským a sakským. Novoiránske jazyky sú: perzský (v Iráne), afganský (puštu) v Afganistane, beludžský v Iráne a v priľahlej časti Pakistanu, jagnobský, osetínsky (v ZSSR), kurdský (Irán, Irak, Turecko, ZSSR), kaspické a pamírske jazyky (nárečia). Do iránskej skupiny jazykov patril aj jazyk Skýtov a Sarmatov v starovekej východnej Európe. Pokračovaním skýtskeho jazyka je súčasný jazyk osetínsky a jagnobský.

Arménsky jazyk sa dnes používa v Arménskej, v Gruzínskej, Azerbajdžanskej SSR, Turecku, Iraku, Bulharsku a i. Má dva spisovné varianty. Jeden sa používa v Sovietskom zväze, druhý mimo ZSSR. Stará arménčina, tzv. grabar, má pamiatky od 5. storočia n. l. Literárne sa používal až do 19. storočia, hoci ako hovorový jazyk pomerne skoro zanikol. Stredoarménske pamiatky sú z 11.–18. storočia. Nová, súčasná arménčina sa sformovala od 17. do 19. storočia. Nazýva sa ašcharabar (znamená svetský). Nárečovo je arménčina veľmi diferencovaná. Arménske písmo (skonštruoval ho v 5. storočí podľa gréckeho a stredoiránskeho písma s originálnymi prvkami učenec Mošthoch) má o štyri storočia staršiu tradíciu ako prvé slovanské písmo hlaholika.

Albánsky jazyk (v Albánsku, Juhoslávii, Taliansku a Grécku celkove okolo 3 mil.) je pokračovaním starovekého jazyka Ilýrov, ktorí siahali až na územie Slovenska. Má zo všetkých indoeurópskych jazykov najmladšiu spisovnú tradíciu, a to až zo 17. storočia. Nárečovo je bohato členený. Obsahuje veľmi mnoho cudzích prvkov, a to románskych (latinských a talianskych), slovanských, gréckych a tureckých.

Kentumové indoeurópske jazyky

Grécky jazyk má prvé pamiatky už od 15. storočia pred n. l. (písané tzv. lineárnym písmom B na krétskych tabuľkách, ktoré po r. 1950 rozlúštil anglický bádateľ Ventris). Od čias Homérových eposov Ilias a Odysea v 8. storočí pred n. l. sa začína rozkvet gréckej literatúry. Klasická grécka literatúra dosahuje vrchol v 5.–4. storočí pred n. l. Klasická gréčtina bola nárečovo diferencovaná, čo súvisí s troma základnými vlnami príchodu Grékov na Balkánsky polostrov (v 18. storočí pred n. l. vlna jónsko-atická, v 15. storočí pred n. l. vlna eolsko-achajská a v 11. storočí pred n. l. vlna dórska). Väčšina gréckych nárečí mala literárnu tradíciu. Epická poézia a história bola písaná v nárečí jónskom (s prvkami eolskými), lyrika v nárečí eolskom, hymnová lyrika v dórskom, dráma (dialógy) a vedecká literatúra, najmä filozofia v nárečí atickom. Od 4. storočia pred n. l. v spätosti s politickou integráciou Grécka vzniká jednotný spisovný jazyk grécky, tzv. koiné, a to na základe atických nárečí. Od čias expanzívnych výbojov Alexandra Veľkého sa gréčtina rozšírila do Malej Ázie, Sýrie, Mezopotámie, Iránu, ba aj severozápadnej Indie, Egypta a Rímskej ríše. Postupne však bola gréčtina z týchto širokých oblastí vytláčaná, a to latinčinou v Rímskej ríši (vo Východorímskej ríši čiže v Byzancii sa však udržala od 4. do 14. storočia n. l.), na severe od 6.–7. storočia slovanskými nárečiami bulharsko-macedónskymi v Macedónii a v Trácii, perzským jazykom od 3. storočia v Iráne, arabčinou od 7. storočia v Sýrii, Egypte a prednej Ázii, turečtinou od 13.–14. storočia v Malej Ázii, Trácii (dnešné juhovýchodné Bulharsko) a na ostrovoch Egejského mora. Zemepisný a spoločensko-politický faktor spôsobil značnú diferenciáciu pôvodne jednotnej gréčtiny koiné, čím vznikli novogrécke nárečia, ktoré nenadväzujú priamo na nárečia starogrécke. Novogrécky jazyk má dva základné varianty spisovné, a to tzv. čistý jazyk (gréc. kathareuousa), ktorý nadväzuje na starú gréčtinu, a tzv. ľudový jazyk (gréc. démotiké), založený na živej, hovorovej reči. Dnes používa gréčtinu okolo 8 mil. ľudí v Grécku aj mimo hraníc Grécka (Cyprus, Turecko, Egypt, južné Taliansko). Gréčtina a grécka kultúra zohrala závažnú úlohu v európskej aj mimoeurópskej civilizácii a kultúre. Na gréckom písme (vzniklo podľa vzoru fenického písma) sú založené všetky písma používané v Európe: latinka, slovanská hlaholika a cyrilika, arménske písmo, koptské písmo v Egypte a i.

Italické jazyky sa začali vyčleňovať z indoeurópskych nárečí na začiatku 2. tisícročia pred n. l. prechodom z oblasti horného Rýna a Dunaja cez Alpy na sever a stred Apeninského polostrova. Najprv sa sťahovala vlna Italov–Latinov a v polovici 2. tisícročia pred n. l. vlna Oskov a Umbrov, ktorí sa čiastočne navrstvili na Italov–Latinov a čiastočne zabrali juh Apeninského polostrova. Od 7.–6. storočia pred n. l. začali Italov–Latinov vytláčať aj Etruskovia, ktorí vtrhli do severozápadnej časti Apeninského polostrova v 9. storočí pred n. l. Staré Latium sa jazykovo delilo na časť severnú s mestom Faleria, a časť južnú, latinskú s mestom Rím a Praeneste. Latinovia používali písmo gréckeho pôvodu s prvkami písma etruského. Reč Latia (lingua latina) postupne vytlačila oskičtinu a umberčinu, ktoré vymreli v 1. storočí n. l. S rozširovaním rímskeho impéria sa ľudová latinčina rozšírila do západnej a juhovýchodnej Európy, takže zemepisným členením latinčiny a kontaktom so substrátovými a adstrátovými jazykmi vznikli jazyky **románske,** a to východorománske: moldavčina, rumunčina, taliančina a vymreté dialekty dalmatínske (poslovančené) a západorománske: francúzsky a provensalský (južné Francúzsko), rétorománsky (na hraniciach Švajčiarska a Talianska), sardinský, španielsky, katalánsky (okolie Barcelóny), portugalský. Hovorí nimi okolo 400 mil. ľudí.

Germánske jazyky sa sformovali z indoeurópskeho nárečia, ktorým sa okolo r. 2000 pred n. l. hovorilo v južnej Škandinávii, na dánskych ostrovoch a na severe kontinentu medzi Odrou a Vezerou. Sťahovaním časti pragermánskeho etnika do strednej a východnej Európy vznikli tri skupiny germánskych jazykov, a to východogermánska (hlavný predstaviteľ gótsky jazyk s pamiatkami zo 4. storočia), severogermánske (škandinávske): dánsky, nórsky, švédsky, farerský a islandský, západogermánske: nemecký (horná a dolná nemčina), holandský, flámsky, frízsky a anglický. Pre hláskový vývin germánskych jazykov je najcharakteristickejšia tzv. rotácia čiže posúvanie spoluhlások, t. j. zmena spôsobu a znelosti spoluhlások, ale zachovanie miesta artikulácie. Prvýkrát pravidlo o tejto rotácii sformuloval zakladateľ historickej germánskej jazykovedy J. L. Grimm (1785–1863) r. 1822, hlavné dielo Deutsche Grammatik 1819–1837. Kým prvá germánska rotácia zasiahla všetky germánske jazyky (prebehla ešte v predhistorickej dobe), druhá rotácia zasiahla iba starú hornú nemčinu v čase od 5. do 7. storočia n. l. (Porovnaj naše *dva,* angl. *two* a nem. *zwei* (cvaj), naše *do,* angl. *to* a nem. *zu* (cu) atď.)

Keltské jazyky vznikli z indoeurópskeho nárečia, ktorým sa pôvodne hovorilo asi na oblasti horného Rýna. Odtiaľ sa Kelti rozšírili po celej Európe a od 3. storočia pred n. l. zaberali veľkú časť Európy od Pyrenejí a severného Talianska cez Galiu (dnešné Francúzsko), Veľkú Britániu, Írsko, poriečie Rýna a Dunaja až do Malej Ázie. Staré keltské jazyky sa delili na časť západnú, z ktorej zostala iba írčina a od 5. storočia rozšírená v Škótsku, a východnú, ktorá zahrnovala keltské nárečia vo Veľkej Británii a na európskom kontinente. Na kontinente boli keltské jazyky postupne vytlačené latinčinou, resp. románskymi jazykmi, germánskymi a slovanskými jazykmi. Kelti žili aj na území Slovenska a Čiech, kde bol najznámejší keltský kmeň Bojovia, z čoho je aj neslovanský názov Čiech Bohemia. Zo západnej časti keltských jazykov sa zachovala írčina, škótčina a mančina (na ostrove Man), z východnej časti jazyk wallský, cornwallský a bretónsky, ktorý vznikol migráciou Keltov z Británie na území severozápadného Francúzska. O keltských jazykoch sa predpokladá, že pôvodne tvorili užšiu príbuzenskú skupinu s jazykmi italickými podobne ako baltské so slovanskými a indické s iránskymi.

Niektoré skupiny indoeurópskych jazykov úplne vymreli:

Chetitsko-luvijské (nazývané aj **anatólske**) **jazyky** vznikli migráciou časti Indoeurópanov na zemepisnú oblasť dnešného Turecka a priľahlých oblastí na prelome 3. a 2. tisícročia pred n. l., kde sa postupne zmocnili od pôvodu neindoeurópskeho obyvateľstva a jeho štátu Hatti s hlavným mestom Hatusas, od čoho je aj ich názov. Záznamy o nich sú už od 18. storočia pred n. l. Najbohatšie pamiatky, zapísané klinovým písmom na porcelánových tabuľkách (je to časť archívu chetitských kráľov), pochádzajú zo 14.–13. storočia pred n. l. Indoeurópski Chetiti mali v 2. tisícročí pred n. l. veľký štát na poriečí rieky Halis (dnešná Kizil Irmak), ale okolo roku 1200 pred n. l. sa veľká Chetitská ríša rozpadla na menšie kniežatstvá, ktoré postupne zanikali, resp. boli včlenené do Asýrskej ríše. Oficiálny jazyk Chetitskej ríše, zachovaný na spomínaných tabuľkách (archív chetitských kráľov) a písaný klinovým písmom (preto sa nazýva aj klinopisná chetitčina) bol asi iba jazykom panovníckych kancelárií, nie živou hovorovou rečou. Na jednotlivých častiach Chetitskej ríše sa hovorilo rôznymi nárečiami. Takými bola luvijčina, ktorou sa hovorilo v južnej časti ríše. V severnej oblasti sa hovorilo palajčinou. V centre ríše sa hovorilo rečou, ktorá sa podľa písmena, ktorou bola zaznačená, nazýva hieroglyfická chetitčina.

Pamiatky má z obdobia 1400–800 pred n. l. Klinopisné chetitské texty boli objavené až v 20. storočí neďaleko mesta Bogackoj (150 km na východ od dnešnej Ankary). Dešifrovanie týchto textov a indoeurópsky charakter chetitčiny objavil počas prvej svetovej vojny český orientalista B. Hrozný (1879–1952). O indoeurópskej povahe chetitčiny svedčia napr. slová *ešmi* (= naše *som*), *watar* (= *voda*), *nekut* (= *noc*), *kard* (*srdce*), *haštai* (*kosť*), *neva* (*nový*) atď. Chetitčinou sa zaoberali indoeuropeisti Dán H. Pedersen, Američan E. H. Sturtevant, Nemec J. Friedrich, Rakúšan H. Kronasser, Rus V. V. Ivanov a i.

Tocharské jazyky boli objavené až na začiatku 20. storočia v oblasti čínskeho Turkestanu v strednej Ázii. Tam sa našlo množstvo textov v kláštoroch budhistických mníchov, o ktorých nemeckí bádatelia E. Sieg a W. Siegling r. 1908 dokázali, že boli písané indoeurópskym jazykom, ktorý nazvali tocharčina. Texty písané tocharčinou majú dva základné varianty, ktoré sa nazývajú tocharčina A a tocharčina B, ktorá bola oficiálnym jazykom v štáte s centrom Kuča, preto sa nazýva aj kučanská alebo západná tocharčina. Naproti tomu variant A sa používal na východe s centrami Karašar a Turfan, preto sa tocharčina A nazýva aj východná alebo karašarská. Súhrn historických a jazykovedných poznatkov o tocharských jazykoch do r. 1959 zhrnul sovietsky lingvista V. V. Ivanov v zborníku Tocharskije jazyki (1959). Čech P. Poucha vydal r. 1955 slovník tocharčiny Thesaurus linguae tocharicae, dialecti A. O indoeurópskom pôvode tocharčiny svedčia napr. slová (najprv je variant A, potom variant B): *mácar-mácer* (*mater*), *pácar-pácer* (*otec*), *tre-trai* (*tri*), *stvar-stver* (*štyri*), *tu-tue* (*ty*), *ak-ek* (*oko*) a i.

Trácke jazyky boli od 2. tisícročia pred n. l. rozšírené v Európe medzi Dunajom a Egejským morom. Bola to tráčtina (v užšom zmysle), ďalej jazyk Frýgov (ktorí v 13.–12. storočí pred n. l. prešli do Malej Ázie a postupne rozvrátili Chetitskú ríšu), jazyk Dákov a Getov. Predpokladá sa, že z časti tráckych jazykov (z reči Frýgov pomiešanej s chaldejskými nárečiami) vznikla historická arménčina. Preto sa niekedy hovorí o trácko-arménskych jazykoch. Trákovia v juhovýchodnej Európe boli postupne asimilovaní Skýtmi a Slovanmi. Pretože trácke slová sa zachovali len ako zemepisné a osobné mená, nedá sa spoľahlivo zrekonštruovať ich hlásková ani gramatická stavba. Najviacej sa o výskum Trákov a tráčtiny zaslúžili bulharskí bádatelia I. Dečev a V. Georgiev. Aj o názve našich vrchov Tatry

B – kučanská tocharčina západná
A – karašarská – východná

sa predpokladá, že má trácky pôvod. Pravdepodobnejšie však je, že je to pôvodom slovanský názov.

Uralská (ugrofínska) jazyková rodina

má svoj názov podľa toho, že sa pravlasť týchto jazykov kladie do zemepisnej oblasti Uralu, medzi Ural a dolný tok rieky Ob (v 5.–4. tisícročí pred n. l.). V priebehu tretieho tisícročia sa uralský prajazyk rozčlenil na časť **samodijskú** (v staršej literatúre nazývaná samojedská) a na časť **ugrofínsku.** Z prvej časti vznikli **samodijské jazyky:** nenecký (hovorí ním 20–30 tisíc Nencov žijúcich v oblasti medzi polostrovom Kola a riekou Jenisej), enecký (Eneci dnes žijú na území Tajmírskeho národného okruhu Krasnodarského kraja RSFSR), nganasanský (hovorí ním okolo 750 tisíc ľudí na polostrove Tajmír), selkupský (asi 5 tisíc ľudí v Tomskej a Ťumenskej oblasti západnej Sibíri) a sajanské nárečie.

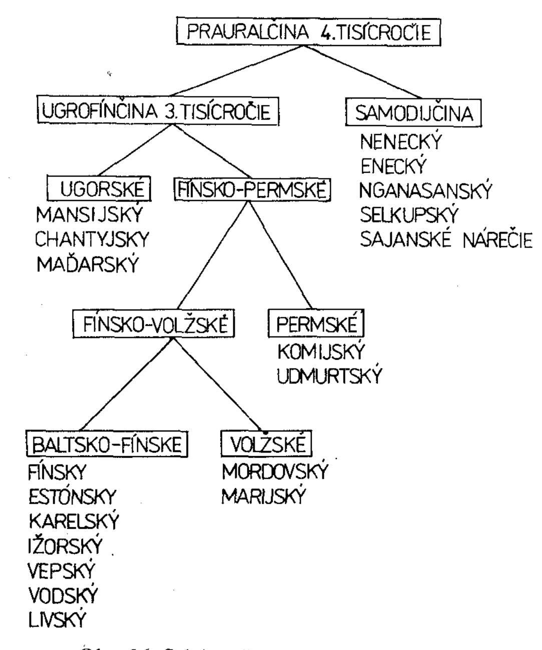
Ugrofínsky prajazyk ako mladší potomok uralského prajazyka sa na rozhraní 3. a 2. tisícročia pred n. l. (čiže približne súčasne s rozpadom indoeurópskeho prajazyka) rozčlenil na časť **ugorskú** a časť **fínsko-permskú.**

Z ugorskej vetvy vznikli dva jazyky, ktorými sa dnes hovorí v Ťumenskej oblasti RSFSR, a to jazyk mansijský(predtým nazývaný vogulský), asi 4 tisíc ľudí, a jazyk chantijský (predtým nazývaný ostiacky), asi 25 tisíc ľudí. Okrem týchto dvoch malých jazykov, ktoré zostali neďaleko od pôvodnej pravlasti Uralcov, resp. Ugrofínov, vznikla z ugorskej vetvy aj **maďarčina.** Predkovia Maďarov počas sťahovania z ugrofínskej pravlasti od Uralu do Dunajskej kotliny (sem prišli v 9. storočí) boli v úzkom kontakte s iránskymi, turkotatárskymi a slovanskými kmeňmi, čo sa výrazne odrazilo najmä v slovnej zásobe maďarčiny.

Fínsko-permská vetva ugrofínčiny sa v 2. tisícročí pred n. l. rozčlenila na časť **permskú** a na časť **fínsko-volžskú.** Z permskej časti vznikli dva jazyky, a to **udmurtský** (vyše pol milióna v Udmurtskej, Baškirskej, Tatarskej a Marijskej autonómnej republike) a jazyk **komijský. Fínsko-volžská** vetva sa rozčlenila na časť povolžskú, ktorú tvorí jazyk **mordovský** (okolo milióna ľudí v Mordovskej, Baškirskej, Čuvašskej a Tatárskej ASSR) a jazyk **marijský** (vyše pol milióna v Marijskej, Baškirskej a Tatárskej ASSR). Druhá časť fínsko-povolžskej vetvy sa sťahovala smerom k Baltskému

moru. Tu z nej vznikli pribaltsko-fínske jazyky: **fínsky** (5 mil.), **estónsky** (1,2 mil.) a niektoré menšie jazyky, resp. nárečia: **ižorský, vepský, vodský, livský.** K ugrofínskym jazykom patrí aj saamčina (nazývaná aj lapončina), ktorou sa hovorí na severe Škandinávie a ZSSR. Saamsky hovorí okolo 50 tisíc Laponcov. Klasifikačné začlenenie saamského (laponského) jazyka nie je jednoznačné, lebo ide o jazyk značne miešaný.

Základy novodobej ugrofinistiky položili na konci 18. storočia Ján Sajnovics, t. j. Šajnovič (1733–1785) a Š. Gyarmathi. Šajnovič, ktorý študoval na univerzite v Trnave, konal spolu s hvezdárom Maxmiliánom Hellom (najprv pôsobil v Banskej Štiavnici, potom na univerzite vo Viedni) v roku 1769 výpravu do Škandinávie, kde zozbieral množstvo saamských (laponských) slov zodpovedajúcich slovám maďarským. Z tohto výskumu vydal v roku 1770 dielo Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum, ktoré vyšlo najprv v Kopenhagene, potom v Trnave. V nej uviedol 150 laponsko-maďarských slov, z ktorých mnohé sa aj v dnešnej vede hodnotia ako etymologicky totožné. Š. Gyarmathi vydal r. 1799 dielo Affinitas lin-

Obr. 36. Schéma členenia uralských jazykov

guae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata. Nec non vocabularia dialectorum Tataricarum et Slavicarum cum Hungarica comparata (vyšla v Göttingene). Gyarmathi, ktorý bol hlavným povolaním lekár, nevytvoril toto dielo na základe vlastného výskumu, ako to bolo u Šajnoviča, ale zhromaždením dovtedy známych prác, najmä J. E. Fischera, autora prác Sibirische Geschichte (Petrograd 1768) a De origine Ungrorum (Göttingen 1770). V prvej polovici 19. storočia sa pre výskum uralských (ugrofínskych) jazykov urobilo oveľa viacej v cárskom Rusku a vo Fínsku než v Uhorsku, kde v jazykovede ešte vládli biblické názory o hebrejčine ako matke všetkých jazykov. To, čo urobil v indoeuropeistike F. Bopp, urobili v ugrofinistike oveľa neskoršie P. Hunfalvy, a najmä bádateľ nemeckého pôvodu J. Budenz, autor diela Magyar-ugor összehasonlító szótár (Maďarsko-uhorský porovnávací slovník) z roku 1873–1881. Syntézu súčasných poznatkov o uralskej, resp. ugrofínskej jazykovej rodine podáva trojzväzkové dielo Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija (Moskva 1974–1976), ktoré napísali sovietski a maďarskí jazykovedci (Lytkin, Majtinskaja, Feoktistov a i., I. Erdélyi, J. Gyula, K. Rédei, E. Sal).

Altajská jazyková rodina

má svoj názov podľa toho, že sa jej pravlasť kladie do blízkosti vrchoviny Altaj, presnejšie na stepnú oblasť Gobi neďaleko Altaja. Dnes hovorí altajskými jazykmi okolo 80 miliónov ľudí v Ázii a vo východnej Európe. Delia sa na tri základné skupiny, a to západnú (turkotatárske jazyky), severnú (Jakuti), strednú (mongolské jazyky) a východnú, t. j. tunguzsko-mandžuské jazyky. K nim je vzdialenejšie príbuzná aj kórejčina a možno pôvodne aj japončina, avšak tie podľahli silnému vplyvu čínskeho jazyka.

Turkotatárske, resp. **turecké jazyky** sa z pravlasti posunuli najďalej na západ. Ešte v čase praturecke j jednoty sa vyčlenili kmene Čuvašov a Jakutov. Pravlasť bola na púšti Gobi čiže v dnešnom Mongolsku a Mandžusku medzi vrchovinou Ťan-šan a Altajom. Z tureckých kmeňov sa skoro vyčlenili Huni (3. storočie pred n. l. – 3. storočie n. l.), neskoršie Avari (3.–6. storočie n. l.). Vývinove sa turecké jazyky, resp. nárečia (sú medzi nimi veľmi malé rozdiely) členia na **staroturecké** (do 8. storočia), **stredoturecké** (9.–13. storočie) a **novoturecké** (od 14. storočia). Na území pôvod-

ného štátu Avarov vznikol v 6. storočí turecký štát s hlavným strediskom nad riekou Orchon, južne od Bajkalu. Staroturecké nápisy z 8. storočia boli písané runovou abecedou, ktorá sa opierala o písmo aramejské. V stredotureckom období pokračuje expanzia Turkov na juhozápad. V 9. storočí tureckí Ujguri obsadili východný Turkestan s tocharským Turfanom a Kučou. V západnom Turkestane pri Čiernom mori (Krym) a v Malej Ázii vzniká veľká oblasť tureckého jazyka, ktorý vytláča skýtsky (iránsky) a grécky jazyk. V novotureckom období sa expanzia sústreďuje do Malej Ázie a do Trácie (na Balkánskom polostrove). Turci postupne zaberajú Balkán a v 15. storočí Uhorsko. V 18. storočí však nastalo prudké vytláčanie Turkov a turečtiny z Európy. V stredotureckom období nastalo nárečové štiepenie turečtiny. Okrem turečtiny v dnešnom užšom zmysle (Malá Ázia a stará Trácia, juhovýchodné Bulharsko) sú to jazyky (nárečia) **západoturecké: kirgizský, baškirský, tatársky.** Južnú skupinu predstavuje **osmanská turečtina** (asi 20 miliónov) s **turkménčinou** a **kipčakčinou.** Pri Čiernom mori boli nárečia krymských Tatárov, Gagauzov (v Besarábii) a Nogajov (na Dobrudži). Medzi Kaspickým morom a jazerom Urmia je jazyk **azerbajdžanský,** ďalej na sever **kumycký.** Na svahoch Kaukazu (pramene riek Kerek a Kubáň) sú dve drobnejšie nárečia: **balkarské** a **karačské,** ktoré sú pozostatkami starovekých Chazarov a Kumánov. **Východné turecké jazyky** sa delia na dve vetvy, a to stredoázijskú s jazykmi uzbeckým, sartským, kašgarským, jarkandzským a tarančským, a východnú s jazykmi ujgurským, nárečiami altajských Tatárov, sajanským, abakanským a barabským.

Zo spisovných jazykov novotureckého obdobia má najbohatšiu literatúru od 14. storočia **osmanská turečtina,** spätá s Osmanskou ríšou a s mohamedanizmom. Kultúrnymi vzormi boli arabská a perzská literatúra, čo sa odráža aj v slovnej zásobe turečtiny. Po prvej svetovej vojne sa Turci zriekli starého osmansko-arabského písma a prešli na latinku. V Sovietskom zväze mnoho tureckých jazykov (podobne ako uralských, resp. ugrofínskych) sa stalo spisovnými až po Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii.

Mongolské jazyky (celkove okolo 4 mil.) vznikli v 14.–16. storočí rozčlenením pôvodne jednotného mongolského jazyka po páde Džingischánovej ríše. Dnes sa hovorí mongolskými jazykmi v Mongolskej ľudovej republike, v Buriatskej autonómnej SSR a na území Afganistanu i Číny. Delia sa na skupinu západnú (**ojracký** a afgansko-mongolské nárečia

v severnom Afganistane medzi Heratom a Kabulom) a východnú, do ktorej patria jazyky **burjatský,** resp. burjatsko-mongolský, bargusko-burjatský, dahurský, chalchacký s nárečiami južnomongolskými na mongolsko-čínskej hranici (čachanské, sunické, ordoské, charačinské, tumeské a najmanské). Spoločný staromongolský jazyk sa opieral o nárečie najmanské. Slúžil ako spisovný jazyk všetkým Mongolom, hoci príslušníci jednotlivých nárečí ho čítali po svojom. V novomongolskom období vzniklo niekoľko mongolských spisovných jazykov: mongolský v užšom zmysle, založený na nárečí chalchackom, ojracký, burjatský (t. j. burjatsko-mongolský) a i.

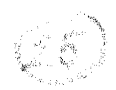
Tungusko-mandžuské jazyky (rus. tunguso-manččurskije jaziki, angl. Manchu-Tungus languages) vo východnej Ázii sa delia na skupinu severnú (tunguský jazyk na Sibíri a v poriečí horného Amuru, viacej menších jazykov: kumerčenský, biračský, dahurský, solonský, kningauský, margenský, nerčiský, burguzinský, jenisejské nárečia, nárečia negidalské, lamutčina, oročončina, kangalaština, bitalčina), strednú (jazyk goldický, orokský, oročský, udehský na Amure a na pobreží Japonského mora), južnú (mandžuský a i.). Celkove hovorí tungusko-mandžuskými jazykmi vyše 3 mil. obyvateľov Ázie.

Kórejčina (okolo 38 mil.) nie je historicko-geneticky dobre preskúmaná, ale väčšina autorov uznáva jej altajský pôvod. Člení sa na štyri odlišné nárečia, pričom spisovný jazyk sa zakladá na nárečí Seulu a okolia. Typologicky má podobne ako uralské a altajské jazyky aglutinačnú morfológiu. Spisovná kórejčina vznikla až v 20. storočí. Do konca 19. storočia používali Kórejci ako spisovný jazyk čínštinu. Kórejčina má svoju abecedu, odlišnú od čínskej a japonskej.

Japončina vznikla skrížením dvoch jazykových rodín, a to altajsko-kórejskej, paleoázijskej a austroázijskej. Hovorí ňou okolo 100 mil. ľudí. Veľký bol vplyv čínskeho jazyka. Spisovnú tradíciu má od 6. storočia, a to na prevzatom čínskom písme.

Jazyky altajské a jazyky uralské sa často začleňujú do väčšej jazykovej prarodiny s názvom **uralo-altajská.** O spoločnom uralo-altajskom prajazyku sa však vedú vedecké spory až do najnovších čias. Živá diskusia o týchto problémoch sa viedla v minulých ročníkoch sovietskeho všeobecnojazykovedného časopisu Voprosy jazykoznanija. Značnú zásluhu na výskume otázok uralo-altajského príbuzenstva má švédsky jazykovedec B. Collinder

(1894), autor mnohých prác o genetických vzťahoch uralských, altajských a indoeurópskych jazykov. Svoje výskumy zhrnul v práci Hat das Uralische Verwandte? (Uppsala 1965)

Semito-hamitská jazyková rodina

Semito-hamitskými jazykmi hovorí okolo 130 mil. ľudí. Delia sa na skupinu **semitskú, kušitickú, egyptskú a líbyjsko-berberskú.** Ostatné tri sa spájajú pod jeden názov **hamitské jazyky,** a to na základe zistenia, že všetky majú značný vplyv nigerského (černošského) substrátu, hoci majú málo jednotných vlastností v pomere k skupine semitskej. Kolískou semito-hamitských jazykov bol asi pred 6000 rokmi Arabský polostrov a Sýria, odkiaľ sa šírili v rôznych smeroch: na západ cez Suez do severnej Afriky, na juh cez Babelmadebskú úžinu do strednej Afriky a na sever do Sýrie a Mezopotámie.

Semitská skupina je pokračovaním prasemitského jazyka, z ktorého odštiepením vznikla aj skupina hamitská. Prechodnú oblasť tvoria jazyky hausa-musgu, ktoré jedni bádatelia začleňujú do skupiny hamitskej, iní do odlišnej genetickej rodiny nigerskej.

Semitské jazyky vznikli diferenciáciou prasemitčiny v 3. tisícročí pred n. l. Vznikla vetva východná, do ktorej patrí **akadský jazyk** s centrom v Chaldeji a v Asýrii, vetva západná, a to severozápadná (**jazyk kanaanský a aramejský jazyk**) a juhozápadná (**jazyk arabský a etiópske jazyky**). Pokračovaním starej kanaančiny je jazyk **hebrejský, fenický a moabický.** V starokanaanskom období (2. tisícročie pred n. l.) vznikla semitská abeceda, z ktorej sa sformovali iné písma. Akadský jazyk bol rečou Akadov, ktorí premohli Sumerskú ríšu v Mezopotámii a založili starovekú Asýrsku ríšu. Najstaršie zápisy zaznačené klinovým písmom sú z rokov 2800–2500 pred n. l. Najväčší rozkvet s bohatou literatúrou bol v 20. storočí pred n. l. (doba Chamurapiho). V polovici 1. tisícročia bola akadčina vytlačená aramejčinou. Akadčina v porovnaní s inými semitskými jazykmi mala silný sumerský vplyv. Aramejský jazyk sa používal v Sýrii, Palestíne a Mezopotámii. V 1. tisícročí pred n. l. vytlačil feničtinu, hebrejčinu, moabičtinu a akadčinu. Je v ňom napísaná bohatá náboženská literatúra, medziiným aj posledné časti Starého zákona (Matúšovo evanjelium)

a Jeruzalemský talmud. Vo východnej aramejčine je písaný Babylónsky talmud, manichejská a kresťanská literatúra. Východná aramejčina sa nazýva aj sýrčina. Po arabských výbojoch bola aramejčina vytlačená z Prednej Ázie. Udržala sa v troch osadách na sever od Damašku, v kresťanských sektách jakobitov a nestoriánov v Mezopotámii, ako aj medzi Ajsormi v Sovietskom zväze (skupiny v Moskve a v Tbilisi). Aramejské písmo bolo odrodou fenického písma.

Arabský jazyk sa pôvodne používal na Arabskom polostrove, odkiaľ sa značne rozšíril od Iránu (Perzie) až po Gibraltár (prechodne aj v Španielsku). Klasická spisovná arabčina sa zakladá na reči Koránu, sformovaná v 7. a 8. storočí. Hovorová arabčina má množstvo variantov podľa jednotlivých oblastí, kde sa používa. Od 7. do 15. storočia bola arabčina rečou vysokej internacionálnej civilizácie musulmanskej, vedeckej a filozofickej. Arabčina bola prameňom vedeckej terminológie v Európe a v Ázii.

Etiópske jazyky vznikli navrstvením južnej arabčiny na kušitický substrát. Hovorí nimi okolo 15 mil. ľudí. Delia sa na skupinu severnú (gehez, tigrinia, tigre) a južnú (amharský, gafatský, argobbský, hararský a guradžský). Bohatú literárnu tradíciu má jazyk gehezský od 5. do 19. storočia a jazyk amharský, dnes štátny jazyk Etiópie, ktorý vznikol ako spisovný v 17. storočí.

Kanaančina sa používala v Sýrii, Fenícii, Palestíne a Zajordánsku. Kanaanci zabrali oblasť Jordánu a na západ od neho pobrežie Stredozemného mora okolo roku 2000. Z ich reči vznikla hebrejčina, moabičtina a feničtina. Hebrejčina má najstaršie texty z 12.–11. storočia pred n. l. Klasické obdobie hebrejčiny bolo v 10.–8. storočí. Vtedy vznikol aj základ Starého zákona. Od 6. storočia (zničenie Jeruzalema a úpadok židovského štátu) hebrejčinu vytláča aramejčina. Udržuje sa ako náboženský a literárny jazyk Židov. V 20. storočí bol oživený. Od roku 1920 bol oficiálnym jazykom Palestíny, od roku 1948 Izraela. Novou hebrejčinou hovorí asi 2 mil. Židov.

Fenický jazyk bol rečou starovekého námornícko-obchodného národa Feničanov, ktorí pôvodne žili vo Fenicii (dnešný Libanon). Odtiaľ sa v 11. a 10. storočí pred n. l. rozšírili na západné časti Stredozemného mora (Kartago, pobrežie Španielska). Fenické spoluhláskové (slabičné) písmo malo 22 litier. Vzniklo v 11. storočí pred n. l. v dnešnom Libanone. Feničania využili aj fonetické prvky egyptského písma a klinového písma.

Fenické písmo bolo základom aramejského, hebrejského a arabského písma. Gréci ho po prevzatí doplnili o samohláskové znaky.

Moabitský jazyk ako pokračovanie kanaančiny bol veľmi blízky hebrejčine. V staroveku sa používal na juhovýchod od Mŕtveho mora. Má pamiatky z 9. storočia pred n. l. (nápisy kráľa Meša).

Kušitické jazyky ako časť hamitského celku sa delia na dve vetvy. Dolnokušitická vetva zaberá jazyky (nárečia) na brehoch Červeného mora: bedauje (bedža), saho, afar, somali. Hornokušitické jazyky v Etiópii a v Somálsku sú: agau, sidama, galla. Predkovia Kušitov prišli do Afriky z Arabského polostrova cez Babelmandebskú úžinu. V Afrike sa navrstvili na nigerské kmene hovoriace nárečiami nilotickými a nuba-kanamskými. Kušitickými jazykmi hovorí okolo 12 mil. ľudí v Afrike.

Egyptský jazyk je známy iba z literárnych pamiatok starovekých Egypťanov. Vznikol navrstvením semitského nárečia na etnický a jazykový substrát líbyjsko-berberský alebo nubijský. Živý bol od 4. tisícročia pred n. l. do 1. tisícročia n. l. Staroegyptský jazyk je známy z hieroglyfických nápisov. Hlásková, zvuková rekonštrukcia je ťažká, lebo sa zaznačovali iba spoluhlásky. To platí aj o najmladšom variante hieroglyfického písma, o tzv. démotike.

Líbyjsko-berberské jazyky sa používali v staroveku na západ od Egypta. V období 1000–1500 n. l. boli postupne vytlačené arabčinou. Zachovaných je niekoľko nápisov z posledných troch storočí pred n. l. a z prvých storočí nášho letopočtu. Líbyjská abeceda semitského pôvodu sa čiastočne zachovala v dnešnom písme Tuaregov.

Berberské jazyky tvoria šesť enkláv v severnej Afrike: tamašek, tuareg, zenaga (v Mauretánii), šilch v Maroku, rifu v severnom Maroku, zenet v Alžíri a kabyl na hranici Alžíru a Tunisu.

Nostratická (boreálna) makrorodina

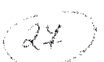
Zásluhou sovietskeho (ukrajinského) jazykovedca V. M. Illiča–Svityča sa v šesťdesiatych rokoch oživila problematika skúmania prastarých príbuzenských vzťahov medzi indoeurópskou jazykovou rodinou a inými jazykovými rodinami v Európe a v Ázii, ktorá sa nastoľovala pri jednotlivých rodinách už v 19. storočí a na začiatku 20. storočia. Už od polovice 19. storočia sa uvažovalo o pôvodnej genetickej jednote uralo-altajských jazykov (práce W. Schotta, M. A. Castréna, G. Ascoliho, v 20. storočí A. Tormbettiho), indoeurópsko-uralských jazykov (I. Cuno, N. Anderson, W. Thomsen, K. Wiklund, H. Paasonen, H. Pedersen, B. Collinder),

od začiatku 20. storočia o vzťahoch indoeurópsko-semitských (H. Möller, A. Cuny), uralsko-dravidských (F. O. Schrader, T. Burrow), altajsko-dravidských (G. Hulberg, K. Bouda, K. Menges), indoeurópsko-kartvelských (H. Vogt, V. Polák, G. A. Melikišvili, G. A. Klimov).

Illič–Svityč kriticky prehodnotil doterajšie práce a postavil hypotézu o prastarej genetickej jednote jazykov indoeurópskych, semito-hamitských, uralských, altajských, kartvelských (gruzínčina, svančina, megrelčina, čanščina na Kaukaze) a dravidských jazykov v juhovýchodnej Indii (telugčina, tamilčina, kannarčina, malajalčina a i.). Nazval ich podľa H. Pedersena *jazyky nostratické*. Slovné responzie medzi týmito nostratickými jazykmi uverejnil v diele Opyt sravnenija nostratičeskich jazykov. Sravniteľnyj slovar (prvý zväzok z r. 1971 obsahuje všeobecnú problematiku a 245 slovných rekonštrukcií, druhý zväzok z r. 1976 obsahuje 108 slov, čiže celkove 353 slov). Dielo vydal posmrtne V. A. Dybo, lebo Illič–Svityč zahynul veľmi mladý pri autonehode. Roku 1978 sovietsky jazykovedec M. L. Palamajtis publikoval kritickú štúdiu (Voprosy jazykoznanija 1978, *1*, s. 51–57), v ktorej navrhol tieto jazyky nazývať boreálne.

Iné jazykové rodiny

Okrem uvedených šiestich jazykových rodín je na piatich kontinentoch množstvo jazykov, ktoré nie sú všetky rovnako dobre preskúmané z genetického, príbuzenského hľadiska. V Európe je to napr. jazyk Baskov v Španielsku. Predpokladá sa jeho súvis s jazykmi kaukazskými, ktoré však (okrem už spomínanej kartvelskej čiže južnokaukazskej skupiny) predstavujú skôr areálny jazykový zväz ako úzku jazykovú rodinu. Kaukazské jazyky sa delia na skupinu abchazskú a čerkezskú (adygejský, kabardinský, ubychský), dagestanskú (avarský, darginský, lezginský, lakský, tabasaranský, andijský, karatinský a i.) a južnokaukazskú, t. j. kartvelskú (megrelský, čanský, gruzínsky a svanský), ktorej sa pripisuje genetický súvis s nostratickou makrorodinou.

V Ázii sa okrem uvedených vyčleňuje skupina **čínsko-tibetská** (čínsky jazyk s množstvom nárečí, pričom spisovná čínština je založená na severnom mandarínskom nárečí, ktorým sa hovorí aj v Pekingu; dunganský jazyk v Číne a v susedných štátoch, thajský jazyk na Thajwane, laoský jazyk, vietnamský jazyk), **tibetsko-birmanská skupina, austro-aziatská skupina** (munda, santali, mundari, cho, bchumandži, kchmerské jazyky, monské a malakské jazyky), **malajsko-polynézska skupina** (indonézsky jazyk, javanská podskupina, kalimantajská podskupina, celebeská podskupina, filipínska podskupina, madagaskarská podskupina, jazyk maori, havajský, samoa, uvea a i.), **austrálske jazyky** (najznámejší jazyk aranta) a **papuánske jazyky** na ostrove Nová Guinea. V severovýchodnej Ázii sú **paleoázijské jazyky** s čukotskou skupinou (čukotský, koriakský, kamčatský) a sibírskou skupinou (odulský čiže jukagirský, nivchský čiže giľakský).

V Afrike popri semito-hamitských jazykoch, ktoré sa sem dostali z prednej Ázie, sú z domorodých jazykov najrozšírenejšie **jazyky bantu** s množstvom skupín (najznámejší je svahilský jazyk vo východnej časti) a **bantuidné jazyky** východné, centrálne a západné (atlantické), jazyky skupiny mande, gvinejské jazyky, songajské jazyky, jazyky centrálneho a východného Sudanu, kordofanské a nilotské jazyky. V Juhoafrickej republike sa používa

spisovný jazyk založený na holandčine pomiešanej s angličtinou, tzv. afrikaans. K paleoafrickým jazykom sa ráta bušmanský jazyk (sani) a hotentotský jazyk (nama).

Osobitnú skupinu tvoria **eskimácke jazyky** (eskimáčtina a aleutčina).

Indiánske jazyky v Amerike sa delia na severoamerické (algonské, irokézske, siunské, atabaskské, mosské, penuti a hoka), stredoamerické (uto-aztécke, majské, otomang, čibča a i.), juhoamerické (tupi-guarani, kečua, aravakské, araukanské, čon, alakaluf, pano, karibské atď.).

Celkove hovorí indoeurópskymi jazykmi vyše jeden a pol miliardy (indickými vyše pol miliardy, iránskymi 45 mil., slovanskými 250 mil., baltskými 4 mil., germánskymi 370 mil., románskymi 360 mil., grécky 10, albánsky 3, arménsky 4, keltsky 14 mil. ľudí).

Semito-hamitskými jazykmi hovorí okolo 120 mil., ugrofínskymi 23, altajskými 70 mil. (tureckými 63, mongolskými 3,5, tungusko-mandžuskými 3), čínsko-tibetskými vyše miliardy, dravidskými 120, malajsko-polynézskymi 140, austrálskymi 40, papuánskymi 3 milióny ľudí. Japonsky 100, kórejsky 40 miliónov ľudí.

Domorodými africkými jazykmi hovorí asi 150 mil. ľudí.

Domorodými indiánskymi jazykmi v Amerike hovorí asi 25 mil. ľudí.

Celkový prehľad jazykov sveta najpodrobnejšie podáva kniha Les langues du monde (2. vydanie v Paríži 1952) od autorov A. Meilleta a M. Cohena.

V 20. storočí na rozdiel od 19. storočia nastala po vzniku štrukturálnej jazykovedy v dvadsiatych a tridsiatych rokoch určitá stagnácia historicko-porovnávacieho genetického skúmania jazykov. Zakladateľ štrukturálnej jazykovedy F. de Saussure vyslovil totiž myšlienku, že synchrónne systémovo-štruktúrne skúmanie jazykov má vedeckejší ráz ako skúmanie vývinu jazykov. Táto axióma vyplynula z tézy, že veda má skúmať vzťahy medzi substančnými prvkami, teda štruktúru systému, a nie samotné substančné prvky a ich vývin. Bola to téza idealistická, pretože odtrhávala vzťahy od jednotiek, ktoré vzťahy vytvárajú. Avšak štruktúrno-systémová jazykoveda prispela k typologickému skúmaniu jazykov.

17. Typologická klasifikácia jazykov

Typologická klasifikácia jazykov čiže typológia, a to **morfologická typológia,** vznikla približne súčasne s historicko-porovnávacím genetickým skúmaním indoeurópskych jazykov v prvej tretine 19. storočia. Zakladateľom typológie a do značnej miery aj genealógie jazykov je Nemec Friedrich Schlegel (1772–1829) dielom Über die Sprache und Weisheit der Indier (O jazyku a učenosti Indov) z r. 1808. V ňom rozdelil jazyky na dva základné morfologické typy, a to 1. typ organický čiže flektívny a 2. typ afixálny čiže aglutinujúci.

Za organický čiže flektívny pokladal Schlegel taký typ jazyka, v ktorom hmota a duch tvorí organickú jednotu. Pod hmotou v jazyku rozumel Schlegel (tak to robil aj Ľ. Štúr) vecný, lexikálny význam slova a jeho

zvukové vyjadrenie. Pod duchom jazyka rozumel gramatický význam a jeho zvukové vyjadrenie. Flektívnym nazýval Schlegel tento typ preto, že základ slova sa v jazykoch takéhoto typu hláskovo mení, flektuje, ohýba kvôli tomu, aby mohol vyjadriť gramatické, duchovné funkcie, pričom toto vnútorné ohýbanie je v harmonickom súlade s vonkajším ohýbaním čiže s pridávaním vonkajších gramatických morfém. Za takýto typ považoval gréčtinu, latinčinu, ale predovšetkým starú indičtinu, ktorú pokladal za matku indoeurópskych jazykov.

Schlegelovo chápanie organického flektívneho typu môžeme ukázať na gréckom časovaní, napr. na slovese *leipein* „*nechať*". Kým prézent 1. osoba má tvar *leipō*, minulý čas aorist má podobu *e-lip-on* a minulý čas perfektum má podobu *le-loip-a*. Čiže rozdiel v gramatických časoch sa nevyjadruje iba príponami, ale aj menením, ohýbaním základu slovesa *leip-* : *lip-* : *loip-*. Vnútorná flexia čiže vnútorné ohýbanie tu harmonizuje s vonkajším pridávaním morfém, takže celý gramatický tvar predstavuje akúsi ideálnu nedeliteľnú jednotu. Tento typ jazyka pokladal F. Schlegel skutočne za ideálny typ a staval ho proti takému typu, ktorý na lexikálny základ slova iba „lepí" vonkajšie gramatické morfémy, takže celý gramatický tvar vyzerá ako mechanická zlepenina (lat. glutinare = lepiť, zlepovať) lexikálnej (hmotnej) a gramatickej (duchovnej) časti tvaru.

Ako vidieť už zo Schlegelových výkladov, morfologická typológia si všíma predovšetkým to, ako sa v jazyku tvoria gramatické tvary, resp. ako jazyk vyjadruje gramatické významy. Nejde teda o to, akými hláskami sa vyjadrujú gramatické významy (to zaujíma genetickú jazykovedu a praktické gramatiky jazyka), ale o to, aký je vzájomný vzťah medzi lexikálnou a gramatickou zložkou gramatického tvaru slova ako formy na vyjadrenie gramatických funkcií.

Po F. Schlegelovi pokračoval v morfologickej typológii jeho brat A. Wilhelm Schlegel (1767–1845) v práci Observations sur la langue et la littérature provençale (1818), v ktorej vyčlenil tri základné typy: 1. amorfný, bezgramatický, 2. afixálny, 3. (intro)flektívny, ktorý ďalej delil na syntetický a analytický. Wilhelm Humboldt (1767–1835) s prácou Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues (1827–1829), A. Schleicher (1821–1868), H. Steinthal (1823–1899) s prácou Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues (1860), F. N. Finck (1867–1910) s dielom Haupttypen des Sprachbaus (1909). Zakladateľ

modernej americkej jazykovedy E. Sapir (1884–1939) v knihe Language (1921) vyčlenil pre typológiu tri základné kritériá, a to: 1. pojmové (základné lexikálne pojmy, odvodené lexikálne pojmy, relačno-konkrétne pojmy čiže gramatické morfologické významy, relačno-abstraktné pojmy čiže syntaktické kategórie), 2. technicko-morfologické (spôsoby spájania morfém: izolácia, aglutinácia, fúzia, symbolizácia čiže vnútorná flexia), 3. štruktúrne kritérium (analytická štruktúra, napr. čínsky jazyk, syntetická štruktúra, napr. latinčina, polysyntetická štruktúra, napr. indiánsky jazyk algonkin). To značí, že Sapir čisto morfologickú, t. j. gramaticko-morfologickú typológiu rozšíril aj o typológiu lexikálnomorfologickú (derivácia) a čiastočne aj o syntaktickú. Z československých jazykovedcov najviacej pozornosti morfologickej typológii venoval Vladimír Skalička v prácach Zur ungarischen Grammatik, Vývoj české deklinace a Typ češtiny. V súčasnej slovenskej jazykovede sa typológii venuje orientalista Viktor Krupa (práca Jednota a variabilita jazyka).

Súčasná jazykoveda podľa spôsobu spájania morfém do gramatických tvarov rozlišuje dva základné morfologické typy, a to analytický a syntetický.

Analytický (izolačný) je taký **typ jazyka,** v ktorom prevládajú analytické gramatické tvary, t. j. také, v ktorých lexikálna a gramatická časť sú relatívne voľné, foneticky nezliate.

Syntetický typ jazyka je taký, v ktorom prevládajú syntetické gramatické tvary, t. j. také, v ktorých lexikálna a gramatická časť tvoria jeden celistvý fonetický celok.

Slovenský gramatický tvar *písal som* je analytický, poľský gramatický tvar *pisałem* je syntetický. Slovenský gramatický tvar *budem bežať* je analytický, *pobežím* syntetický.

Analytický typ

gramatických tvarov prevláda takmer výlučne v jazyku čínskom. Z európskych jazykov je charakteristický pre románske a germánske jazyky, najmä pre francúzštinu a angličtinu. V skloňovaní majú analytické gramatické tvary aj slovanské jazyky bulharčina a macedónčina.

Analytický typ jazyka sa vyznačuje týmito základnými vlastnosťami:

1. Gramatický význam osoby a čísla pri časovaní slovies sa nevyjadruje

zásadne sufixálnymi morfémami, ale osobnými zámenami, ktoré pri časovaní poklesli do „čistej“ gramatickej funkcie osobnej slovesnej morfémy. Porovnaj francúzske a anglické časovanie slovesa významu dať:

je donne	I give	dávam
tu donnes	you give	dávaš
il (elle) donne	he (she, it) gives	dáva
nous donnons	we give	dávame
vous donnez	you give	dávate
ils (elles) donnent	they give	dávajú

Pretože vlastné sloveso sa „neohýba“ natoľko, aby mohlo samo vyjadrovať gramatický význam osoby (v angličtine všetky tvary okrem 3. os. sg. sú rovnaké, vo francúzštine sú foneticky rovnaké všetky tri osoby sg. a 3. os. pl.), osobné zámeno ako ukazovateľ gramatického významu slovesnej osoby je záväzné. To isté platí aj o nemčine, hoci v nemčine sú rozdiely v slovesných tvaroch jednotlivých osôb a čísel dosť veľké (*ich gebe, du gibst, er gibt, wir geben, ihr gebt, sie geben*).

2. Pretože oznamovací spôsob slovesného deja sa vyjadruje záväzne osobnými zámenami, rozkazovací spôsob sa vyjadruje tým istým slovesným tvarom, ale bez osobného zámena:

franc. 2. sg. donne!	angl. 2. sg. give!	dávaj!
2. pl. donnez!	2. pl. give!	dávajte!

Ináč v ostatných osobách sa rozkaz, resp. želanie vyjadruje analyticky ako v slovenčine, napr. *let me give! nech dávam, let him give! nech dáva, let us give! dávajme!, let them give! nech dávajú!*

3. Skloňovanie sa nerealizuje osobitnými pádovými morfémami v podobe sufixov alebo prefixov, ale pomocou predložkových pádových morfém, ktoré sú oddeliteľné, podobne ako osobné morfémy pri slovese, od lexikálnej časti gramatického tvaru:

franc.:	le père	la mère	angl.:	the father	otec
	du père	de la mère		of the father	otca
	au père	à la mère		to the father	otcovi
	le père	la mère		the father	otca

Pretože vlastné substantívum pri skloňovaní sa neohýba, tvrdia niektorí

jazykovedci, že v analytických jazykoch niet skloňovania, resp. pádov. Nie je to správne, lebo našim pádovým sufixálnym morfémam zodpovedajú v analytických jazykoch predložkové pádové morfémy. Francúzske *de, à*, angl. *of, to* používané na vyjadrovanie genitívu a datívu, nie sú už vlastné predložky, ale pádové analytické morfémy (predložkového pôvodu, resp. homonymné s „normálnymi“ predložkami).

Podobné skloňovanie ako francúzština a angličtina majú aj slovanské jazyky bulharčina a macedónčina, ktoré však na rozdiel od západoeurópskych jazykov nerozlišujú formálne tri pády (vo franc. aj angl. má nominatív a akuzatív rovnakú formu), ale iba dva pády, pretože genitív a datív sa formálne vyjadrujú predložkovou pádovou morfémou na:

bulh.	bašta(ta)	mac.	tatko(to)	otec
	na bašta(ta)		na tatko(to)	otca
	na bašta(ta)		na tatko(to)	otcovi
	bašta(ta)		tatko(to)	otca

4. Privlastňovanie sa v analytických jazykoch vyjadruje podobne ako v slovenčine osobitnými privlastňovacími zámenami. Na rozdiel od slovenčiny niet v analytických jazykoch pri skloňovaní privlastňovacích syntagiem (podobne ani určovacích syntagiem adjektívum + substantívum) kongruencie čiže zhody, t. j. privlastňovacie zámeno (aj prídavné meno) zostáva pri skloňovaní nemenné:

franc.	mon père	ma mère	angl.	my father	môj otec
	de mon père	de ma mère		of my father	môjho otca
	à mon père	à ma mère		to my father	môjmu otcovi
	mon père	ma mère		my father	môjho otca

5. Pretože v analytických jazykoch sa formálne nerozlišuje nominatív od akuzatívu, musia mať pevný slovosled, lebo iba zo slovosledu je jasné, čo je vo vete subjekt a čo je objekt. Slovensky môžeme povedať *Otec miluje syna*, ale aj *Syna miluje otec*, ale vo franc. iba *Le père aime son fils*, angl. iba *The father loves his son*. V slovenčine môžeme povedať *Peter miluje Pavla*, ale aj *Pavla miluje Peter*, vo franc. iba *Pierre aime Paul*. Čiže nedostatok syntetickej morfológie nahrádzajú jazyky pevným slovosledom. V syntetických jazykoch je slovosled gramaticky voľný, ale viazaný štylisticky a aktuálnym členením (vetnou perspektívou), kým v analytických jazykoch

je slovosled viazaný aj gramaticky, aj štylisticky (v tom je aj aktuálne členenie).

6. Stupňovanie adjektív nie je vo francúzštine a angličtine typologicky rovnaké. Angličtina zachovala pôvodné syntetické stupňovanie (pôvodne boli všetky germánske jazyky ako vetva indoeurópskych jazykov syntetické), kým francúzština prešla aj v stupňovaní od syntetizmu k analytizmu.

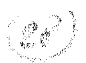
Porovnaj angl.	great	franc.	grand	veľký
	great-er		plus grand	väčší
	great-est		le plus grand	najväčší

Slovanské jazyky bulharčina a macedónčina majú podobne ako francúzština analytické stupňovanie:

bulh.	goľam	mac.	golem	veľký
	po-goľam		po-golem	väčší
	naj-goľam		naj-golem	najväčší

7. Prechod od flektívneho syntetizmu k analytizmu, ktorý môžeme charakterizovať ako prechod od zložitej deklinácie k jednoduchej deklinácii, sa v románskych a čiastočne aj germánskych jazykoch prejavil aj na strate, resp. redukcii supletivizmu pri stupňovaní. Oproti našim supletívnym tvarom *veľký – väčší – najväčší, malý – menší – najmenší* sa vo francúzštine, v nemčine ani v angličtine jeden koreň nenahrádza druhým: franc. *grand – plus grand – le plus grand,* nem. *gross – grösser – der grösste,* angl. *great – greater – greatest.* Pravda, pozostatky supletivizmu pri stupňovaní ešte zostali, porovnaj nem. *gut – besser – der beste,* angl. *good – better – the best,* ale franc. *bon – plus bon – le plus bon.* Supletivizmus pri stupňovaní odstránila aj bulharčina a macedónčina, porovnaj bulh. *dobra – po dobra – naj dobra,* mac. *ubava – po ubava – naj ubava.*

8. Prejavom prechodu od syntetizmu k analytizmu v slovanských jazykoch bulharčine a macedónčine je aj nahradenie syntetického tvaru infinitívu analytickou konštrukciou *da+* určitý slovesný tvar, porovnaj bulh. *iskam da piša,* mac. *sakam da pišam = chcem písať.* Tento analytizmus je však typická vlastnosť balkánskeho jazykového zväzu, ktorý nie je príčinne spätý s analytizmom v skloňovaní.

Syntetický typ jazyka

je taký, v ktorom prevládajú syntetické gramatické tvary pri skloňovaní a časovaní. Rozlišujeme dva základné syntetické typy jazykov:

I. Syntetický typ aglutinačný
II. Syntetický typ flexívny

Hlavné rozdiely medzi nimi sú:

1. Syntetický typ aglutinačný sa vyznačuje nedostatkom gramatickej polysémie, to znamená, že gramatické morfémy majú iba jeden rovnorodý význam. Naproti tomu flexívny typ sa vyznačuje gramatickou polysémou, t. j. jedna gramatická morféma vyjadruje viacej rovnorodých gramatických významov. Svedčí o tom rozdiel medzi skloňovaním v turečtine a maďarčine na jednej strane (aglutinácia) a v slovenčine na druhej strane (flexia):

tur.	nom. ev-Ø	maď.	ház-Ø	slov.	dom-Ø
	gen. ev-in		–		dom-u
	dat. ev-e		ház-nak		dom-u
	akuz. ev-i		ház-at		dom-Ø
	lok. ev-de		ház-ban		v dom-e
	abl. ev-den		ház-ból		z (od) dom-u

Kým v slovenčine máme vo viacerých pádoch tú istú morfému (v nom. a akuz. nulovú, v gen. a dat. *-u,* pri vzore *kosť* je morféma *-i* až v troch pádoch), v aglutinačných jazykoch je pre každý pád osobitná morféma (v maďarčine *-nak* nemá dva významy, pretože maďarčina nerozlišuje genitív a datív).

2. Aglutinačný typ sa vyznačuje nedostatkom gramatickej homonymie, to znamená, že tá istá morféma neoznačuje dva rôznorodé významy, napr. pád a číslo. Naproti tomu flexívny typ má gramatickú homonymiu, t. j. jedna morféma môže vyjadrovať dva (tri) rôznorodé gramatické významy. Ukazuje to porovnanie skloňovania v množnom čísle v turečtine a maďarčine na rozdiel od slovenčiny:

tur.	nom. ev-ler	maď.	ház-ak	slov.	dom-y
	gen. ev-ler-in		–		dom-ov
	dat. ev-ler-e		ház-ak-nak		dom-om

akuz. ev-ler-i	ház-ak-at	dom-y
lok. ev-ler-de	ház-ak-ban	v dom-och
abl. ev-ler-den	ház-ak-ból	z (od) dom-ov

Kým slovenská morféma *-om* v dat. pl. označuje homonymne tri významy (číslo, pád, rod), v turečtine *-ler-* označuje iba číslo (plurál), *-e-* označuje iba pád (datív). Kým v slovenčine morféma *-y* označuje číslo (pl.), pád (akuz.) aj rod (muž.), v turečtine *-ler-* označuje iba číslo a *-i-* iba akuzatív. Podobne v maď. tvare *ház-ak-at* morféma *-k-* označuje iba číslo, morféma *-t-* iba akuzatív. Poznámka: turečtina ani maďarčina nepoznajú gramatickú kategóriu rodu pri substantívach.

3. Aglutinačný typ nepozná gramatickú synonymiu, t. j. ten istý gramatický význam sa nemôže vyjadrovať rôznymi morfémami. Naproti tomu flexívny typ pozná gramatickú synonymiu. Ukazuje to porovnanie skloňovania substantív *dom*, *noha* a *kosť* v maďarčine a v slovenčine:

maď.	ház-∅	láb-∅	csont-∅	slov.	dom-∅	noha	kosť-∅
	ház-nak	láb-nak	csont-nak		dom-u	noh-e	kost-i
	ház-at	láb-at	csont-ot		dom-∅	noh-u	kosť-∅
	ház-on	láb-on	csont-on		na dom-e	na noh-e	na kost-i

Kým v maďarčine má datív vždy morfému *-nak* (prípadne jej variant *-nek* podľa vokalickej harmónie), v slovenčine má datív morfému *-u* (*domu*), *-e* (*nohe*), *-i* (*kosti*). Kým v maďarčine má akuzatív vždy morfému *-t* (so sprievodným vokálom podľa zakončenia základu a podľa vokalickej harmónie), v slovenčine má akuzatív morfému *-a* (*chlapa*), nulovú morfému (*dom, kosť*), morfému *-u* (*nohu*) a i.

Gramatická polysémia, homonymia a synonymia vo flexívnych jazykoch spôsobuje, že gramatická morfológia je v týchto jazykoch veľmi komplikovaná, ťažká. Naproti tomu nedostatok gramatickej polysémie, homonymie a synonymie v aglutinačných jazykoch spôsobuje, že gramatická morfológia je v týchto jazykoch veľmi jednoduchá, pravidelná. Preto majú príslušníci aglutinačných jazykov (ako aj príslušníci analytických jazykov) veľké ťažkosti pri učení flexívnych jazykov. Maďari (podobne ako Bulhari, Macedónci, Francúzi, Angličania) sa nevedia naučiť slovenské (slovanské) skloňovanie bez chyby, pretože je veľmi zložité, nepravidelné. Psychologicko-pedagogické hodnotenie flexívnych a aglutinačných jazykov je dnes

práve opačné ako u zakladateľa morfologickej typológie F. Schlegela, pre ktorého flexívny typ bol najideálnejší.

4. Aglutinačné jazyky na rozdiel od jazykov flexívnych aj analytických nevyjadrujú privlastňovanie osobitnými privlastňovacími zámenami, ale privlastňovacími gramatickými morfémami, ktoré sa aglutinačne pripájajú na substantívum spolu s pádovými a číselnými morfémami. Naša syntagma *môj dom* predstavuje v maďarčine a v turečtine jeden syntetický gramatický tvar:

maď.	ház-am	tur.	ev-im	slov.	môj dom
	ház-am-nak		ev-im-e		môjmu domu
	ház-am-at		ev-im-i		môj dom
	ház-am-ban		ev-im-de		v mojom dome
	ház-am-ból		ev-im-den		z môjho domu

Tým, že sa v aglutinačných jazykoch vyjadrujú afixálne aj také gramatické významy, ktoré flexívne a analytické jazyky vyjadrujú osobitnými slovami, sú gramatické tvary v týchto jazykoch často veľmi „dlhé", skladajúce sa z jednej lexémy a z množstva nu ňu pripojených morfém. Porovnaj privlastňovacie tvary v turečtine a v slovenčine:

tur.	ev-im	slov.	môj dom
	ev-im-de		v mojom dome
	ev-ler-im		moje domy
	ev-ler-im-de		v mojich domoch
	ev-ler-im-iz		naše domy
	ev-ler-im-iz-de		v našich domoch

Poznámka: Morféma *-im* má význam privlastňovania 1. os. sg., morféma *-de* má význam ablatívu (označenie smeru z niečoho), morféma *-ler-* označuje plurál pri substantívach, morféma *-iz* označuje plurál pri privlastňovaní 1. os. pl. (navrstvuje sa na morfému 1. os. sg., čiže *-im* je *„môj"*, *im-iz* je *„náš"*).

Už optické porovnanie paradigmy tureckej s paradigmou slovenskou jasne ukazuje, aký je aglutinačný jazyk jednoduchý, pravidelný, kým flexívny jazyk zložitý, nepravidelný.

5. Aglutinačný jazyk podobne ako analytický jazyk nepozná kongruenciu (zhodu) pri skloňovaní determinatívnej syntagmy. Napríklad syntagma *veľký dom* sa v maďarčine a v angličtine skloňuje takto:

maď.	nagy ház	angl.	the great house	veľký dom
	nagy ház-nak		to the great house	veľkému domu
	nagy ház-at		the great house	veľký dom
	nagy ház-ban		in the great house	vo veľkom dome
	nagy ház-on		on the great house	na veľkom dome

Nedostatok kongruencie v aglutinačných a v analytických (západoeurópskych) jazykoch je značnou ekonomickou a psychologickou výhodou týchto jazykov. Kým v slovenčine je lokál *vo veľkom dome* vyjadrený až trikrát (predložkou *vo*, pádovou morfémou adjektíva *-om* a pádovou morfémou subst. *-e*), zatiaľ v maďarčine a v angličtine je vyjadrený iba raz, v maďarčine gramatickým postfixom *-ban*, v angličtine predložkou *in*.

6. Aglutinačné jazyky sú syntetickejšie ako flexívne v tom zmysle, že vyjadrujú synteticky aj niektoré modálne významy, ktoré vyjadrujú flexívne a analytické jazyky osobitnými modálnymi slovesami. Naša syntagma *musím zostať* a *môžem zostať* sa vyjadruje v tur. a maď. takto:

tur.	kal-maly-jym	musím zostať	maď.	marad-hat-ok	môžem zostať
	kal-maly-syn	musíš zostať		marad-hat-sz	môžeš zostať
	kal-maly-(dyr)	musí zostať		marad-hat-Ø	môže zostať

Poznámka: Morféma *-maly-* majúca význam *musieť* a morféma *-hat-* označujúca *môcť* majú v turečtine a v maďarčine akoby povahu infixu. Vkladajú sa medzi slovesný základ a osobné morfémy.

7. Aglutinačné jazyky sú pravidelnejšie v tom zmysle, že nepoznajú supletivizmus (rôzne korene v rámci tej istej paradigmy). Porovnaj stupňovanie adjektív v maďarčine a v slovenčine:

maď.	nagy	veľký	jó	dobrý	rossz	zlý
	nagy-obb	väčší	jo-bb	lepší	rossz-abb	horší
	leg-nagy-obb	najväčší	leg-jobb	najlepší	leg-rossz-abb	najhorší

8. Pre aglutinačné jazyky je charakteristická **vokalická harmónia** čiže súlad vo výskyte samohlások podľa timbru (zafarbenia) v rámci lexémy a v rámci gramatického tvaru lexémy, a to v tom zmysle, že v rámci lexémy a jej gramatického tvaru sú buď samohlásky predné (palatálne), buď samohlásky zadné (velárne). Podľa toho aj gramatické morfémy majú dve

základné podoby, jednu s prednou samohláskou a jednu so zadnou samohláskou podľa povahy samohlások v základe slova. Napríklad morféma plurálu má v turečtine podobu *lar* alebo *ler*, morféma privlastňovania 1. os. sg. *ym* alebo *im*, modálna morféma významu *musieť* má podobu *maly* alebo *meli* atď.

baš-lar	hlavy	baš-ym	moja hlava	kal-maly-syn	musíš zostať
ev-ler	domy	ev-im	môj dom	git-meli-sin	musíš ísť

Podobne v maďarčine:

ház-ak	domy	ház-am	môj dom	olvas-hat-om	môžem čítať
év-ek	roky	öcs-ém	môj brat	me-het-ek	môžem ísť

Vokalická harmónia vytvára aj z fonetického hľadiska slová a gramatické tvary ako jednoliate celky, čo ešte vo väčšej miere zvýrazňuje syntetickosť aglutinačného typu jazykov. Narúšajú ju však prevzaté slová, v ktorých sa vokalická harmónia neprejavuje dôsledne, porovnaj maď. *csinál* (zo slovanského *činiti*), napr. *meg-csinál-om urobím*, kde sú dve samohlásky predné a dve zadné.

9. Často sa aglutinačný typ oproti flexívnemu charakterizuje tým, že nepozná hláskové zmeny (alternácie) na hraniciach morfém. Nie je to však správne, pretože aj v aglutinačných jazykoch (maďarčina, fínčina, turečtina) sú na morfematických švoch pomerne časté hláskové zmeny, porov. maď. *szép = pekný, szebb = krajší* (čakali by sme *szép-ebb*, ale historické *szép-ebb* sa redukovalo na *szebb*), *kicsi–kis-ebb= malý–menší* (alternácia *č/š*). Podobné zmeny sú na hraniciach morfém aj v turečtine a v iných aglutinačných jazykoch, takže morfonológia ako hraničná disciplína medzi fonetikou (fonológiou) a morfológiou je potrebná pre jazyky všetkých morfologických typov. Pravdou však je, že hláskové zloženie základu slova nemá pri tvorení gramatických tvarov čiže v paradigmatike tak veľa hláskových zmien (alternácií) v jazykoch aglutinačných ako v jazykoch flexívnych a analytických.

Vnútorná flexia

Sú jazyky, ktoré netvoria gramatické tvary ani tak, že by vyjadrovali gramatické významy osobitnými, so slovom nezliatymi gramatickými

slovami–morfémami (analytický typ), ani tak, že by gramatické významy vyjadrovali afixmi foneticky pevne zliatymi so základom slova (syntetický typ), ale tak, že gramatický význam vyjadrujú hláskovými alternáciami v rámci samotného slova. To sú prípady nemeckého plurálu *Vater : Väter = otec : otcovia, Mutter : Mütter = matka : matky, Bruder : Brüder = brat : bratia,* po anglicky *goos : gees = hus : husi, tooth : teeth = zub : zuby, man : men = muž, človek : muži, ľudia* a i. Kým však v nemčine, ako aj v angličtine ide o prípady skôr výnimočné a historicky sekundárne (pôvodne tu bola v angličtine aj v nemčine gramatická morféma za základom slova, ale tá vývinove zanikla), v niektorých jazykoch je to hlavný, typický spôsob tvorenia gramatických tvarov, ktorý nazývame vnútorná flexia (vnútorná preto, že sa slovo pri tvorení gramatického tvaru neohýba „zvonku", pridávaním gramatických morfém, ale iba „znútra", alternáciou samohlások v rámci samotného slova). Takýto spôsob tvorenia gramatických tvarov je typický pre semitské jazyky, napr. pre arabčinu, v ktorej lexikálny význam slova je zhmotnený spoluhláskami a gramatický význam je zhmotnený hláskovými alternáciami v rámci trojspoluhláskového lexikálneho agregátu:

arab.:	radžulun	muž	:	ridžalun	muži
	kalbun	pes	:	kilabun	psy
	waladun	chlapec	:	awladun	chlapci
	waladin	chlapca (gen.)	:	awladin	chlapcov
	waladan	chlapca (akuz.)	:	awladan	chlapcov

V jazykoch s častejším výskytom introflexie sa takýmto spôsobom tvoria nielen gramatické tvary slov, ale nové slová, čiže vnútorná flexia je prostriedkom gramatickej aj lexikálnej derivácie:

arab.	kitābun	kniha	:	kåtibun	pisár, spisovateľ
	sadīqun	priateľ	:	sadqun	úprimnosť

Je to čosi podobné ako v slovenčine *pračka „bitka" : práčka* 1. *stroj na pranie,* 2. *žena, ktorá perie; prechod „prechádzanie" : priechod „miesto, kde sa prechádza".*

O tom, že medzi lexikálnou a gramatickou deriváciou, t. j. medzi tvorením slov a tvorením gramatických tvarov je genetická aj typologická súvislosť (gramatická morfológia čiže tvorenie gramatických tvarov je

vývinove neskoršie, vzniklo na báze lexikálnej derivácie čiže na báze tvorenia slov), svedčí aj tzv. polysyntetický typ, ktorý je z hľadiska spôsobu tvorenia gramatických tvarov pravým opakom vnútornej flexie.

Polysyntetický typ jazyka

je taký, v ktorom sa gramatické tvary netvoria ani analyticky, ani tesnou deriváciou pomocou gramatických afixov, ani vnútornou flexiou, ale spájaním dvoch plnovýznamových slov do jedného funkčného celku, pričom jedno plnovýznamové slovo realizuje gramatickú funkciu. Takýto spôsob pozná napr. indonézsky jazyk, v ktorom sa plurál tvorí tak, že sa plnovýznamové slovo opakuje, čiže „druhé" slovo plní funkciu plurálu:

indonéz.	bahasa	jazyk	bahasa-bahasa	jazyky
	orang	človek	orang-orang	ľudia
	benda	predmet	benda-benda	predmety

O genetickej spätosti gramatickej derivácie (v tomto prípade kompozície) a lexikálnej derivácie svedčí fakt, že v indonézštine sa pomocou plnovýznamových slov tvoria aj nové slová:

tata	poriadok	tata-bahasa	gramatika (poriadok–jazyk)
kata	slovo	kata-benda	substantívum (slovo– vec)
orang	človek	organg-amerika	Američan
orang	človek	orang-laki-laki	muž (človek mužský)
aki	oko	aki-aki	1. oči, 2. špión
orang	človek	orang-hutan	orangutan (človek–les)

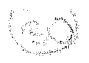
Kým v niektorých ázijských a afrických jazykoch sa polysyntetizmus využíva aj ako gramatický prostriedok, aj ako lexikálny prostriedok na tvorenie nových slov, európske jazyky, najmä nemčina a maďarčina, využívajú v hojnej miere polysyntetizmus len ako prostriedok tvorenia nových slov. Porovnaj nem. *Wartesaal* a maď. *váróterem* (*čakacia miestnosť*) oproti nášmu *čakáreň,* nem. *Rohstoff* (surová látka) oproti nášmu *surovina.*

Celkove sa predpokladá, že vývin jazykov ide od polysyntetizmu k analytizmu (preto niektorí bádatelia charakterizujú čínštinu ako jazyk polysyntetický, iní ako analytický), od analytizmu k aglutinačnému synte-

tizmu a od aglutinačného syntetizmu ku flexívnemu syntetizmu (fúziou viacerých morfém do morfémy jednej). To je však všeobecná línia, ktorá sa nemusí realizovať vždy. Jazyky sa totiž od flexie môžu vracať späť k analytizmu (germánske a románske jazyky) alebo k aglutinácii (niektoré novoindické jazyky).

Pre slovenčinu je charakteristický v skloňovaní flexívny syntetizmus, v stupňovaní aglutinačný syntetizmus (*naj-pomal-š-í*), v časovaní analytizmus a aglutinačný syntetizmus (*chodi-l- som* oproti maď. čistému aglutinačnému syntetizmu *jár-t-am, budem bežať* oproti *pobežím*), v tvorení slov aglutinačný syntetizmus (*ne-po-uči-teľ-n-ý*) a polysyntetizmus (*kníh-kupec, poľn-o-hospodár*). Pôvodne boli všetky slovanské jazyky, resp. ich matka praslovančina (dobre odzrkadlená v staroslovienčine) oveľa viacej flexívne. Analytizmus v slovanskom časovaní vznikol až po rozpade praslovančiny, t. j. po 10. storočí. Analytizmus v bulharskom a macedónskom skloňovaní je výsledkom dlhého historického vývinu od 13.–14. storočia. Poľština sa v tvorení minulého času vrátila od analytizmu späť k syntetizmu, porovnaj poľ. *prosi-ł-em* oproti nášmu *prosi-l som* a ruskému *ja prosil.* Srbochorvátčina ako jediný slovanský jazyk tvorí budúci čas popri analytickom spôsobe aj synteticky, porovnaj slovensky *budem prosiť,* rus. *budu prosiť,* bulh. *šte moľa,* maced. *ke moľam,* ale srbochorv. nielen ću moliti, ćeš moliti, će moliti, ale aj *moli(t)ću, moli(t)ćeš, moli(t)će...*

V

DEJINY JAZYKOVEDY

Odborné myslenie o jazyku má 2500-ročnú tradíciu. V piatom storočí pred n. l. sa začalo empirické jazykovedné bádanie v starej Indii a filozofické úvahy v starom Grécku.

Dejiny jazykovedy členíme na dve základné obdobia:

I. Staroveká a stredoveká jazykoveda od 5. storočia pred n. l. do 13.–14. storočia n. l. Toto prvé vývinové obdobie, ktoré trvalo okolo 2000 rokov, sa vyznačovalo týmito základnými črtami:

1. Skúmal a opisoval sa iba synchrónny stav jazyka a z neho sa usudzovalo na univerzálne vlastnosti ľudskej reči vôbec.

2. Skúmali a opisovali sa iba tzv. kultúrne jazyky, t. j. také jazyky, ktorými hovorili a písali vyspelé kultúrne národy (Indovia, Gréci, Rimania, Arabi).

3. Skúmal a opisoval sa iba spisovný jazyk, t. j. ten jazyk, v ktorom sa tvorila slovesná kultúra daného národa. Neskúmala sa ľudová reč čiže nárečia.

4. Neporovnávali sa navzájom systémy viacerých jazykov. Nebolo porovnávacej jazykovedy typologickej, konfrontačnej ani historickej.

5. Neskúmal sa historický ani predhistorický vývin jazykov, a to ani tzv. kultúrnych jazykov. Nebolo historickej, diachronickej jazykovedy.

II. Novoveká jazykoveda od 14.–15. storočia po súčasnosť. Vyznačuje sa týmito základnými črtami:

1. Do 18. storočia sa odborne skúmal a opisoval iba synchrónny stav jazykov.

2. Okrem tzv. kultúrnych jazykov (v Európe gréčtina a latinčina) sa postupne začali skúmať a opisovať aj tzv. nekultúrne jazyky. Bol to dôsledok postupného prechodu od feudálneho spoločenského zriadenia ku kapitalistickému spoločenskému zriadeniu, formovania novej spoločenskej

triedy – buržoázie a konštituovania novodobých národov a národných jazykov.

3. Popri spisovných jazykoch národností a národov sa postupne začala venovať pozornosť aj nárečiam čiže ľudovej reči roľníckej a robotníckej triedy.

4. Výskumom a opisom viacerých jazykov národností a národov od 15. do 18. storočia sa vytvorili predpoklady na vznik porovnávacej jazykovedy na začiatku 19. storočia, a to porovnávacej jazykovedy typologickej, ako aj porovnávacej jazykovedy historickej.

5. Od konca 18. a začiatku 19. storočia sa začal skúmať aj historický a predhistorický vývin jazykov. Vznikla historická, diachronická jazykoveda.

6. Na rozdiel od starovekej a stredovekej jazykovedy, ktorá abstrahovala univerzálne vlastnosti ľudskej reči (jazykové univerzálie) z jedného modelového jazyka (gréčtiny alebo latinčiny), novoveká jazykoveda abstrahuje jazykové univerzálie na základe porovnávacieho a historického skúmania veľkého množstva konkrétnych jazykov.

I. Staroveká a stredoveká jazykoveda

V dvojtisícročnom vývine starovekej a stredovekej jazykovedy vyčleňujeme tieto hlavné jazykovedné centrá a smery:

I.1. Staroindická jazykoveda. Vznikla z praktických potrieb. Staroindické kultúrne texty (filozoficko-náboženské úvahy a umelecké eposy), ktoré sa celé stáročia tradovali iba ústne z generácie na generáciu, postupne strácali oporu v ľudovej reči, lebo tá sa menila vlastným vnútorným vývinom a vplyvom neindických domorodých nárečí dravidských jazykov. Jazyk vysokého kultúrneho štýlu staroindických textov bolo treba chrániť od „znečisťovania“ ľudovou rečou. Preto začali vznikať dôkladné fonetické a gramatické opisy jazykovej normy tohto vysokého kultúrneho štýlu. Najvyššiu úroveň dosiahla v staroindickej jazykovede fonetika a morfológia. Klasifikácia hlások, najmä spoluhlások podľa miesta a spôsobu artikulácie (1. zadopodnebné, predopodnebné, ďasnové, zubné, perné, 2. záverové, polozáverové, úžinové), bola v staroindickej jazykovede taká dokonalá, že jej úroveň nedosiahla ani grécka, ani rímska, ani európska jazykoveda až do druhej polovice 19. storočia. Za najmenšiu reálnu zvukovú jednotku jazyka pokladali slabiku (**akšara** = nerozčleniteľná), ktorej jadro tvorí vokalický zvukový prvok čiže tón (**svara**). Staroindické písmo **devanagari** bolo slabičné s označením spoluhlásky a neutrálnej samohlásky *a*. Z morfológie najvyššiu úroveň dosiahla analýza slov a gramatických tvarov na morfémy. Preto sa gramatika nazývala **vjakarana** (= rozbor, analýza). Vyčleňovala sa bázová morféma čiže koreň a pomocné morfémy čiže afixy. Rozlišovali sa primárne afixy, ktorými sa od slovesných koreňov tvorili mená, a sekundárne afixy, ktorými sa tvorili druhotné mená alebo druhotné slovesá. Spájaním koreňových morfém sa tvorili zložené slová. Rozlišovali sa tri typy kompozít: 1. typ **dvandva** „pár“ čiže kopulatívne zloženiny, 2. typ **tatpuruša** „jeho syn“ čiže determinatívne zloženiny, 3. typ **bahuvrihi** „mnoho ryže“ čiže posesívne zloženiny (zloženina bahu – vrihi morfematicky znamenala „mnoho ryže“, ale označovala človeka majúceho mnoho ryže čiže boháča). Pretože staroindické kultúrne texty sa deklamovali a tradovali ústne, nastávali značné fonetické zmeny na hraniciach morfém a slov, ktoré sa nazývali **sandhi**. Týmto fonetickým zmenám sa venovalo veľa pozornosti. Bola to prvá morfonológia v dejinách jazykovedy. Podobne sa veľká pozornosť venovala tzv. stupňovaniu samohlások, ktoré sa popri afixoch používalo ako prostriedok tvorenia slov a gramatických tvarov. Rozlišovali sa tri základné stupne: 1. forma bez samohlásky *a* (v dnešnej indoeuropeistike nulový stupeň), 2. forma so samohláskou *a*, tzv. **guna** (v dnešnej indoeuropeistike plný krátky stupeň), 3. forma s dlhým *ā*, tzv. **vrdhi** (dnešný plný zdĺžený stupeň).

Hoci v staroindickej jazykovede prevažoval materiálový, konkrétny opis a výklad jazyka, predsa boli v nej aj zárodky filozofického, teoretického pohľadu na reč a jazyk. Boli tu napr. náznaky rozlišovať hlásku ako materiálnu, konkrétnu jednotku a fonému ako ideálnu, všeobecnú jednotku, resp. reč ako materiálnu, zmyslami vnímateľnú manifestáciu a jazyk ako ideálnu, iba racionálne prístupnú všeobecnú normu (**sphota**).

Najznámejšie osobnosti staroindickej jazykovedy boli Jaska (5. storočie pred n. l.), Panini (4. storočie pred n. l.), Patandžali (2. storočie pred n. l.), Bhatrhari, Džajaditja, Vamana (7. storočie). Najväčším z nich bol Panini, prísny systematik, autor veľkého diela *Astadhjaji* (= osem kníh). Neskorší jazykovedci sa sústreďovali hlavne na výklad a doplnenie jeho diela. Žiaľ, Európe zostala až do 19. storočia múdra staroindická

jazykoveda neznáma. Až roku 1810 vydal Paniniho dielo v Európe Colebrook a jeho preklad vydával postupne v rokoch 1815–1840 Böthlingk.

I.2. Starogrécka jazykoveda mala dve základné orientácie: filozofickú a filologickú. Zo začiatku prevažovala iba filozofická, pretože starogrécka filozofia zahŕňala v sebe všetky vedy. Základným problémom bol vzťah jazyka ako nástroja myslenia k objektívnej skutočnosti. Podľa názoru **fysei** je vzťah medzi jazykom a realitou prirodzený (gr. fysis = príroda), to znamená, že jazyk, a to aj jeho zvuková podoba, je prirodzeným, príčinným odrazom a obrazom skutočnosti. Slová majú preto takú podobu, akú majú, lebo odrážajú prirodzené vlastnosti vecí. Tento názor začal hlásať filozof Herakleitos z Efezu (6.–5. storočie pred n. l.). Na opačnom stanovisku bol filozof Demokritos z Abdéry (5.–4. storočie pred n. l.), zástanca názoru **thesei**, podľa ktorého veci majú také mená, aké majú, preto, že im ľudia také mená dali, že sa na takejto podobe mien dohodli (gr. thesis = položenie, postavenie, veta, téza), nie preto, že by mená prirodzene odrážali vlastnosti vecí. Názor thesei sa postupne v jazykovede ujal ako správny. V dnešnej jazykovede hovoríme o arbitrárnom vzťahu medzi zvukovou podobou slov (designátorom) a významom slov (designátom), resp. denotátom, t. j. objektívnou realitou. Veľkú pozornosť venoval názoru fysei : thesei klasik gréckej filozofie Platón (428–348 pred n. l.) v diele *Kratylos*, ktoré je dialógom medzi besedníkom Kratylom (obhajcom názoru Herakleita) a spolubesedníkom Hermogenom (obhajcom názoru Demokrita). Spolubeseduje aj filozof Sokrates, ktorý zastáva kompromisné stanovisko. Vývinový princíp do sporu fysei : thesei vniesol filozof Epikuros (341–270 pred n. l.), podľa ktorého v začiatočných štádiách vývinu ľudskej reči boli slová prirodzeným odrazom vecí, kým v neskorších vývinových obdobiach sa prirodzený vzťah medzi slovami a vecami stratil, ľudia sa v spoločenskom kontakte dohodli na určitej spoločnej podobe slov a spoločnom význame slov. Najväčší grécky filozof Aristoteles (384–322) venoval pozornosť jazyku vo viacerých dielach. Podľa neho kategórie bytia (ontologické kategórie), kategórie myslenia (logické kategórie) a kategórie jazyka (gramatické kategórie) tvoria organickú jednotu. Veci vonkajšieho sveta (pragmata), dané prírodou (thesei), poznávame vnemami, predstavami, ktoré tieto veci vyvolávajú v našich zmysloch. Vnemy, predstavy sú obrazy vonkajšieho sveta. Ale slová sú symbolmi

(symbola), znakmi (semeia), nie presnými obrazmi pragmat. Tieto symboly, znaky vznikajú spoločenskou dohodou, konvenciou, thesei.

Teóriu jazykového znaku najhlbšie rozpracovala **stoická filozofická škola** (3.–1. storočie pred n. l.) so zakladateľom Chrysippom (282–208 pred n. l.). Podľa stoikov jazykový znak (**sémeion**) vzniká spojením označujúceho (**sémainon**) a označeného (**sémainomenon**). Označujúce, t. j. designátor je vnímateľný zmyslami (aisthéton), označené čiže designát je pochopiteľný, poznateľný rozumom (noéton). Jedno aj druhé je orientované na označenú vec čiže denotát (**tynchanon**). Je to koncepcia jazykového znaku, ktorá sa prijíma aj v novodobej jazykovede. Tá však obsah jazykového znaku rozširuje o ďalšie komponenty. (Porovnaj s. 64.) Stoici postavili aj zárodky teórie o **analógii** čiže izomorfizme jazyka a skutočnosti a o **anomálii** čiže nedostatku izomorfizmu medzi jazykom a skutočnosťou. Klonili sa k názoru, že jazyk je málo logický, málo pravidelný, že medzi segmentmi jazyka a segmentmi skutočnosti niet pravidelnej zhody. Boli teda **anomalisti**.

Materiálová, filologická jazykoveda vznikla v Grécku podobne ako u Indov z praktických potrieb. Homérove eposy *Ilias* a *Odysea* sa stáročiami tak odlíšili od novšej spisovnej normy a ľudovej gréčtiny, že ich bolo treba odborne vykladať a komentovať. To bol podnet na vznik konkrétnej, filologickej, na texty zacielenej jazykovedy. Prvým bádateľom, ktorý urobil dôkladnú jazykovednú filologickú analýzu týchto textov, bol Aristarchos (216–144).

Filologická jazykoveda v Grécku mala dve hlavné centrá. Jedno bolo v Alexandrii (Zenodotos, Aristofanes, Aristarchos a i.), druhé v Pergamone (najznámejší predstaviteľ Crates v 2. storočí pred n. l.). Príslušníci alexandrijskej školy boli zástancami názoru o **analógii** v jazyku čiže o izomorfizme medzi obsahovými kategóriami myslenia a formálnymi kategóriami jazyka. Naproti tomu pergamonská škola hlásala názor o **anomálii** čiže o nedostatku priameho paralelizmu, izomorfizmu medzi myslením a jazykom. V jazyku vládne nepravidelnosť, nerovnomernosť, anomália.

Prvú grécku syntetickú gramatiku a vlastne prvú gramatiku v Európe vôbec napísal Dionysios Thrax (170–90 pred n. l.) pod názvom *Techné grammatiké*. Najlepšie je v nej spracovaná morfológia. Vyčlenil osem slovných druhov (častí reči): 1. meno – onoma (podstatné meno, prídavné

meno, číslovka), 2. sloveso – rhéma, 3. príčastie – metoché, 4. člen – arthron, 5. zámeno – antonymia, 6. predložka – prothesis, 7. príslovka – epirrhéma, 8. spojka – syndesmos.

Thraxovo dielo Techné grammatiké malo pre vývin jazykovedy u Grékov aj u iných kultúrnych národov veľký význam. Používali a preložili ho Arabi, Židia, Arménci, Asýrania a i. Poznal ho aj autor prvého slovanského traktátu o písme Chrabr na konci 9. storočia.

Kým Thrax opísal najmä hláskovú sústavu (nie tak dokonalo ako starí Indovia) a morfológiu, druhý veľký predstaviteľ alexandrijského vedeckého centra Apollonios Dyskolos (2. storočie n. l., tri storočia po Thraxovi) v diele *Peri syntaxeos* opísal skladbu gréčtiny, pričom vychádzal zo slovných druhov (častí reči) a ich úlohy vo vete. Skladbu chápal viacej ako skladanie morfém do slov a tvarov než ako tvorbu vetných konštrukcií.

I.3. Starorímska jazykoveda bola podobne ako rímska veda a kultúra vôbec napodobením, preberaním gréckej jazykovedy, o čom svedčí aj to, že grécke vedecké termíny sa do latinčiny preberali formou aj obsahom (philosophia, grammatica), alebo sa prekladali (kalkovali), napr. techné grammatiké ako ars grammatica „umenie gramatiky", ptósis ako casus „pád", rhéma ako verbum „slovo, sloveso", onoma ako nomen „meno" atď.

Grécku jazykovedu preniesol do Ríma Crates v 2. storočí pred n. l. Najväčším rímskym jazykovedcom v 1. storočí pred n. l. bol mnohostranný učenec (polyhistor) Marcus Terentius Varro (116–27 pred n. l.), autor rozsiahleho diela *De lingua latina libri XXV*, t. j. 25 kníh o latinčine, z ktorých sa v plnom rozsahu zachovalo iba šesť. Vychádzal zo stoickej filozofickej jazykovedy a alexandrijskej filologickej jazykovedy, ale nebol mechanickým epigónom. Ako prameň spisovnej normy kultúrnej latinčiny bral reč dobrých autorov (spisovateľov, vedcov, rečníkov). Opísal najmä slovnú zásobu (etymológiu), morfológiu a syntax latinčiny. Pod etymológiou rozumel náuku o tvorení slov (podobne aj A. Bernolák). Aj tvorenie slov, aj tvorenie gramatických tvarov nazýval declinatio (ohýbanie), ale videl medzi nimi podstatný rozdiel v tom, že tvorenie slov nie je také pravidelné a všeobecné ako tvorenie gramatických tvarov, preto ho nazýval **declinatio voluntaria** na rozdiel od **declinatio naturalis** (= skloňovanie). Tým Varro postrehol vysoký stupeň systémovosti gramatickej morfológie oproti nižšiemu stupňu lexikálnej morfológie (tvorenia slov). Varro má

v svojom diele aj náznaky historického, vývinového pohľadu na jazyk (prvotná, najstaršia slovná zásoba jazyka, pokusy o etymologický výklad slov). Z jeho diela je najcennejšia teória spisovného jazyka: vlastné domáce dedičstvo, pravidelnosť (v dnešnom termíne systémovosť), široký úzus, reč dobrých autorov.

Pokračovateľmi Varronovho diela boli v 1. storočí n. l. Remnius Palaemon, autor diela *Ars grammatica*, Fabius Quintilianus s dielom *Institutiones oratoriae libri XII*.

Nový rozkvet rímskej jazykovedy nastal už v čase rozpadávania Rímskej ríše – v 4. a 5. storočí n. l. Najväčšími autoritami boli Aelius Donatus, autor diel *Ars minor* (formou otázok a odpovedí opísaných osem častí reči v latinčine), *Ars maior* (syntetický opis latinčiny), a Priscianus z Caesarey, autor veľkého diela *Institutiones grammaticae libri XVIII* (18 kníh základnej gramatiky, prvá až šestnásta kniha o hláskach a morfológii, sedemnásta a osemnásta kniha o skladbe). Jeho dielo sa vydávalo v plnom rozsahu, tzv. *Priscianus Maior*, alebo vo výberovej podobe, tzv. *Priscianus Minor*.

V časoch rozpadávania Rímskej ríše pôsobil aj veľký rímsky filozof Aurelius Augustinus (354–430), sprostredkovateľ starovekej filozofie a vedy pre nastupujúci stredovek. V svojom encyklopedickom diele *Disciplinarum libri* venoval pozornosť aj podstate jazyka a gramatiky. Podľa Aristotelovho učenia rozdelil celé bytie na veci a znaky vecí. Jazyk patrí do kategórie znakov vecí. (Porov. o jeho chápaní znaku a o klasifikácii na s. 59.)

I.4. Stredoveká jazykoveda od 5. do 14. storočia v Európe aj mimo Európy v podstate reprodukovala a komentovala starovekú jazykovedu grécku a rímsku.

V Byzantskej (Východorímskej) ríši s centrom Konstantinopol (Istanbul = Carihrad) a s druhým kultúrnym centrom Thessaloniké (= Solún) sa nadväzovalo najmä na starú jazykovedu grécku. Byzantská ríša bola politicky oveľa demokratickejšia ako (Západo)Rímska ríša. Z nej sa šírilo kresťanstvo k susedným národom Gótom a Slovanom na severe, Arménom a Gruzíncom na východe, Koptom (Egypťanom) a Etiópčanom na juhu. Prekladanie filozoficko-náboženských textov z gréčtiny do týchto „nekultúrnych" ľudových jazykov susedných národov si vynútilo vytvorenie osobitného písma pre tieto národy, čím sa tieto národy začlenili medzi kultúrne národy. Biblia bola postupne prekladaná do gótčiny (4. storočie),

arménčiny a gruzínčiny (5. storočie), slovančiny (9. storočie). Bol to významný medzník v kultúrnych dejinách týchto národov. U Slovanov túto pioniersku kultúrnu prácu vykonali v 2. polovici 9. storočia slávni bratia Konštantín (827–869) a Metod (817–885), autori prvého slovanského písma hlaholiky a prvého bohatého slovanského písomníctva. Pravda je, že vznikom nových kultúrnych jazykov gótčiny, arménčiny, gruzínčiny, staroslovienčiny nevznikli hneď ani jazykovedné opisy týchto jazykov, ale existencia nových spisovných jazykov bola prvou podmienkou pre neskorší vznik gramatík týchto jazykov na začiatku novoveku. Polemický spis černorizca Chrabra *O písmenách* z prelomu 9. a 10. storočia možno však pokladať za prvé slovanské jazykovedné dielo. Hoci sa týka iba slovanských hlások a ich grafického označovania, má širší dosah, lebo ide o obranu samostatnej slovanskej kultúry. V tom organicky nadväzuje na kultúrnopolitické názory Konštantína a Metoda o potrebe špecifickej kultúry formou slovanskej a obsahom kresťanskej, ktorá predstavovala hlavnú ideológiu feudálneho stredoveku.

Na starú grécku jazykovedu, najmä na Thraxa, nadväzovala nielen **lingvistika byzantská**, ale aj **arabská a židovská**. U Arabov vznikla filologická jazykoveda z podobných dôvodov ako u starých Indov a starých Grékov. Zakladateľ nového svetového náboženstva islamu Mohamed hlásal svoje učenie v arabčine, v jednom z arabských nárečí kmeňa Kurejšitov, blízkych kmeňom Hidžaza a Jemenu. Jeho žiaci tieto ústne kázne zapísali, čím vznikol *Korán* ako biblia islamu. Kalif Osman (644–656) kanonizoval toto učenie ako oficiálnu ideológiu, ktorá sa prudko šírila na Blízkom východe, severnej Afrike, Strednej Ázii, neskoršie aj na Perzskom polostrove, v Indii, Indonézii, ako aj v Rovníkovej Afrike. Text Koránu však bolo treba zachovať čistý, neovplyvnený množstvom arabských nárečí a iných jazykov. Preto bolo treba tento text filologicky presne opísať, najmä jeho zvukovú podobu a gramatické tvary. Pri opise sa síce vychádzalo zo vzoru gréckej gramatiky, ale arabčina bola foneticky aj gramaticky natoľko odlišná, že si vyžadovala osobitnú analýzu. Tak vznikli základy arabskej jazykovedy. Mala dve základné centrá: jedno v meste **Basra**, druhé v meste **Kufa**. Arabská gramatika mala tri základné časti: 1. **nahv** – náuka o tvorení viet, gramatických tvarov a slov v rámci toho istého slovného druhu, 2. **sarf** – náuka o tvorení slov (odvodzovanie slov od trojspoluhláskových koreňov), 3. **harf** – náuka o výslovnosti a klasifikácii hlások, o grafémach pre jednotlivé hlásky, o rytmike a speve reči (Korán sa slávnostne recituje a spieva). Najviacej pozornosti sa venuje úlohám a postaveniu striedajúcich sa samohlások v kostre trojspoluhláskového základu a podľa toho majú samohlásky aj osobitné názvy. Prvú veľkú syntézu arabskej gramatiky napísal koncom 8. storočia Sibavejhi. Dostala vznešené meno *Al-Kitab* (Kniha). O tri storočia neskoršie vytvoril druhú veľkú syntézu jazykovedec Al-Zamahšari, ktorý delil gramatiku na náuku o menách, náuku o slovese a náuku o časticiach. K nim je pridaná náuka o hláskach. Zo spoluhlások sa venuje najviacej pozornosti laryngálnym hláskam, ktoré sú pre arabčinu charakteristické. Arabi boli pomiešaní so Židmi, ktorých reč (stará hebrejčina, nová aramejčina) bola pokrvná s arabčinou, čo zistil už v 10. storočí Jehuda ibn Qoraiš. V 11. storočí napísal prvú syntetickú gramatiku hebrejčiny Jona ibn Gannah (obsahovala aj slovník koreňov hebrejských slov).

Stredoveká západná a stredná Európa bola jazykovo a jazykovedne pod silným tlakom latinčiny. Nové materiálové, konkrétne gramatiky v podstate nevznikali. Mechanicky sa tradovala latinská gramatika Donatova a Priscianova, ktoré sa iba metodicky rôzne upravovali pre potreby škôl. Najznámejšie metodické transformácie Donata a Prisciana urobili Izidor zo Sevilly (6.–7. stor.) a Alexander de Villa Dei (12. storočie).

Z pôvodných komentárov ku gramatikám Donata a Prisciana s využitím Aristotelovej logiky vznikla aj teoretická stredoveká jazykoveda známa pod menom **grammatica speculativa**. Jazykovú štruktúru latinčiny chápala ako jazykovú štruktúru vôbec. Robila priamu paralelu medzi kategóriami bytia, kategóriami logiky a kategóriami jazyka. Napríklad substancia = podstatné meno, kvalita = prídavné meno, kvantita = číslovka atď. Najviacej pozornosti venovala stredoveká špekulatívna jazykoveda slovným druhom (častiam reči). Základným podnetom pre rozvoj teoretického myslenia o jazyku v stredoveku bolo oživenie starovekej dialektiky filozofom Abélardom v 12. storočí. Vrchol dosiahla táto teoretická špekulatívna jazykoveda v 13. a v 14. storočí u tzv. **modistov**, pretože slovné druhy (časti reči) aj gramatické kategórie chápali ako modi significandi čiže spôsoby označenia. Najznámejší reprezentanti sú Peter Helias (12. stor.), Tomáš z Erfurtu (13. stor.), Roger Bacon (13. stor.) a William Ockham (14. stor.). Podľa Bacona jazyky majú dva druhy vlastností: jedny sú viazané na jednotlivé konkrétne jazyky, druhé sú spoločné

všetkým jazykom. Predmetom vedy majú byť iba univerzálne vlastnosti jazykov: grammatica una et eadem est secundum in omnibus linguis, licet accidentaliter varietur. Najobsiahlejšie a v Európe najrozšírenejšie filozoficko-jazykovedné dielo tohto druhu napísal Tomáš z Erfurtu pod názvom *Grammatica speculativa* okolo r. 1300. V Prahe bolo vyše 13 kópií tejto modistickej špekulatívnej gramatiky. Problému jazyka sa dotýkal aj najväčší filozofický systematik stredoveku Tomáš Aquinský (1225–1274). Nadviazal na teóriu jazykového znaku u Aurelia Augustina. Zvuky ľudskej reči majú iba vtedy význam, ak niečo označujú: principaliter data ad significandum.

Na rozhraní medzi stredovekým a novovekým chápaním jazyka stojí veľký Dante Alighieri (1265–1321), ktorý popri nesmrteľnom diele *Divina Commedia* napísal aj jazykovednú rozpravu *De vulgari eloquentia* (O ľudovej reči) r. 1301. Vychádzal síce ešte zo stredovekého názoru, že všetky jazyky vznikli z hebrejčiny, ale vo výklade vývinu a diferenciácie jazykov postrehol niektoré závažné faktory. Spoznal už príbuznosť románskych jazykov; za ich matku však nepokladal latinčinu, ale provensalčinu. Vyslovil potrebu spisovného jazyka založeného na ľudovej reči oproti umelej latinčine, preto Božskú komédiu napísal v ľudovej taliančine. Nebol však za spisovný jazyk založený na jednom konkrétnom nárečí (v taliančine rozlišoval 14 nárečí), ale na syntéze „dobrých" vlastností viacerých ľudových nárečí.

II. Novoveká jazykoveda

Novoveká jazykoveda od 15. do 18. storočia čiastočne preberala dedičstvo stredovekej jazykovedy (skúmal sa iba synchrónny stav jazyka bez porovnávacieho a historického pohľadu), čiastočne toto dedičstvo popierala tým, že začala skúmať a opisovať popri gréčtine a latinčine aj tzv. nekultúrne jazyky, t. j. jazyky novodobých národností a národov. Vznik novodobých národov je popri ekonomických a politických faktoroch charakterizovaný aj vznikom novodobých, na ľudovej reči založených národných spisovných jazykov, čím tieto jazyky prešli z kategórie nekultúrnych do kategórie kultúrnych jazykov. Proces formovania a štandardizovania novodobých národných spisovných jazykov si vyžadoval jazykovedné

odôvodnenie a jazykovedný opis. Začali vznikať spisy o grafike (pravopise), gramatike a lexike týchto nových spisovných jazykov, ktoré postupne začali vytláčať z jednotlivých funkcií (štýlov) univerzálny európsky stredoveký jazyk latinčinu, hoci v najvyšších štýloch (vedeckom, diplomatickom, čiastočne náboženskom) si latinčina ešte aj v novoveku udržovala vedúce postavenie.

Pretože proces prechodu od feudalizmu ku kapitalizmu prebiehal skôr na západe (ekonomicky to súviselo aj s kolonizáciami od 15. storočia) a pretože po okupácii Byzantskej ríše Turkami na konci 14. storočia vynikajúci byzantskí učenci prešli do západnej Európy, nastal rozvoj jazykovedy na začiatku novoveku najskôr v západnej a čiastočne v strednej Európe.

II.1. V prvej fáze novoveku, t. j. **v období renesancie a humanizmu** (15.–16. storočie), mala jazykoveda skoro výlučne charakter materiálový, empirický. Opisovali sa písmená, hlásky, gramatika a slovná zásoba jednotlivých ľudových národných jazykov, a to obyčajne na pozadí latinčiny. Po Danteho De vulgari eloquentia vznikla práca *Le regole della lingua fiorentina* r. 1495 (autor Laurentius Magnificus), *Grammatica castellana* r. 1492 od Antona Nebrija, francúzska gramatika od Angličana Berkleya *The introductione to write and pronounce frenche* r. 1521, francúzska gramatika *Esclarcissement de la langue francoyse* (1530) od Angličana Johna Palsgrava. Roku 1536 vychádza *Grammatica da linguagem portuguesa* od F. Oliveiru a i. Už r. 1499 vyšla prvá gramatika keltského jazyka vo Francúzsku bretónčiny, r. 1538 vyšla prvá gramatika angličtiny, r. 1597 prvá gramatika španielčiny od Francúza Ondina, prvá nemecká gramatika od V. Helsammera atď. V strednej Európe r. 1539 vznikla maďarská gramatika, r. 1567 česká gramatika a slovník (pre Nemcov), r. 1568 poľská gramatika, r. 1586 ruská (cirkevnoslovanská) gramatika vo Vilne, r. 1591 vo Ľvove, r. 1596 gramatika L. Zizaniho. Prvú vedecky fundovanú gramatiku češtiny napísal r. 1603 Slovák Vavrinec Benedikt z Nedožier. Prvú novovekú gramatiku staroslovienčiny vydal r. 1619 Ukrajinec Miletij Smotryckyj pod názvom *Hrammatika slovienskyja pravylnoje syntahma*.

Paralelne s gramatikami vychádzajú aj slovníky národných jazykov, a to obyčajne viacrečové s oporným jazykom latinským. Roku 1502 vydal Talian Ambrogio Calepino slovník siedmich jazykov *Dictionarium*

septem linguarum, pričom v ďalších vydaniach sa počet jazykov rozširoval. V Čechách ešte v 14. storočí za Karola IV. magister Bartholomaeus, nazývaný Claretus, napísal česko-latinský veršovaný slovník, v ktorom má aj vrstvu slovenských slov. V 16. storočí vydali Čech Zigmund z Jelenia a Daniel Adam z Veleslavína praktický český slovník a Matúš Benešovský pokus o slovanský porovnávací slovník. Slovnikárske práce sa opierali obyčajne o preklady Biblie. Prvý český preklad existoval už v polovici 14. storočia (skôr vznikol iba preklad francúzsky a taliansky, neskoršie ako český vznikol preklad nemecký a anglický).

V 16. storočí vydal Francúz Hieronymus Megiser texty a slovník 40 jazykov pod názvom *Thesaurus Polyglottus*. Vo vydaní z r. 1603 už bolo 400 jazykov. Ten istý autor Hieronymus Megiser vydal r. 1592 nemecko-latinsko-ilýrsko(slovinsko)-taliansky slovník. Chorvát zo Šibeníka Faust Vrančić (Verantius) vydal r. 1595 v Benátkach päťrečový slovník latinsko-taliansko-nemecko-dalmatínsko(=chorvátsko)-maďarský, v ktorom podáva aj zoznam chorvátskych (slovanských) slov prevzatých do maďarčiny (väčšinou správne). Roku 1605 ho vydal Čech P. Loderecher rozšírený o češtinu a poľštinu. Roku 1834 vyšiel tento slovník aj v Bratislave pod názvom Dictionarium pentaglottum (vydal J. Török).

Poznanie viacerých národných jazykov Európy a susedných častí Prednej Ázie a severnej Afriky (semitských jazykov) viedlo aj k prvým pokusom o ich porovnávanie a o výklad ich vzniku. Väčšinou sa však vychádzalo z biblického názoru, že matkou jazykov je hebrejčina (G. Postel v práci z r. 1538, T. Bibliander v práci z r. 1548, C. Gesner r. 1554). Iba J. C. Scaliger r. 1540 a jeho syn J. J. Scaliger r. 1599 porovnávali gréčtinu a latinčinu (otec) a 11 európskych jazykov (syn) s cieľom zistiť zhody medzi nimi bez pokusu o určovanie prvotného jazyka. Ich práce však nenašli v ďalšej jazykovede ozvenu ani hlbšie rozpracovanie.

II.2. V 17. a 18. storočí popri pokračovaní v materiálových opisoch hlások, gramatík a slovnej zásoby jednotlivých jazykov v Európe i na iných kontinentoch vzniká aj všeobecná teoretická, tzv. **univerzálna gramatika**, ale nie na základe jedného jazyka, ako to bolo v staroveku a v stredoveku, ale na základe porovnávania zhodných a odlišných vlastností viacerých jazykov a na základe filozofického racionalizmu R. Descarta. Najznámejšia je *Grammaire générale et raisonnée...* (Všeobecná a racionálna gramatika...), ktorú r. 1660 vydali spolu logik-filozof A. Arnauld

(1612–1694), autor tzv. port-royalskej logiky, a jazykovedec-filológ C. Lancelot (1616–1695), ktorý pred r. 1660 vydal gramatiku latinčiny (1644), gréčtiny (1655), španielčiny a taliančiny (1660). Okrem rodnej francúzštiny a uvedených štyroch jazykov poznal Lancelot starú hebrejčinu, angličtinu a nemčinu, takže všeobecné, univerzálne princípy jazykovej stavby abstrahoval z ôsmich jazykov, čo bol oproti univerzálnej racionálnej gramatike stredoveku podstatný rozdiel. Racionálna gramatika Arnaulda a Lancelota sa nazýva aj **port-royalská gramatika**. Na ňu nadväzovalo viacej filozofov a jazykovedcov v 17. a 18. storočí. V pozitivisticky orientovanom 19. storočí racionálna filozofická gramatika upadla do zabudnutia. V druhej polovici 20. storočia na ňu nadviazal osnovateľ generatívnej gramatiky N. Chomsky.

V 18. storočí viacej filozofov venovalo pozornosť pôvodu ľudskej reči: Talian Giambatista Vico (1668–1744), Francúzi J. J. Rousseau (1712–1778), D. Diderot (1713–1784), Nemec J. G. Herder (1744–1803). Najbližšie k vedeckému výkladu vzniku reči boli Rousseau a Diderot.

Z filozofov 17.–18. storočia najpodnetnejšie myšlienky o potrebe skúmania príbuznosti jazykov vyslovil Nemec G. Leibniz (1646–1716).

Pokračujúci proces konštituovania novodobých národov a národných jazykov v 17. a 18. storočí viedol ku vzniku veľkého množstva opisov a výkladov hláskových sústav, gramatickej stavby a slovnej zásoby týchto národných jazykov. Popri opise národných jazykov v Európe kolonizácia neeurópskych kontinentov umožňovala poznanie mnohých jazykov mimo Európy. Nahromadené množstvo gramatík a slovníkov mnohých jazykov v Európe aj mimo Európy vytvorilo materiálové predpoklady pre vznik porovnávacej a historickej jazykovedy.

Litovec M. Lithuanus r. 1615 v práci *De moribus lituanorum* poukázal na sto slov zhodných v litovčine a v latinčine. Chorvát Juraj Križanič v práci z r. 1666 podal prvú klasifikáciu slovanských jazykov. Veľký ruský vedec 18. storočia M. V. Lomonosov (1711–1765) porovnávaním čísloviek od jeden do desať zistil príbuznosť indoeurópskych jazykov. Vyslovil názor, že zo spoločného jazyka Slovanov vznikla ruština, poľština, bulharčina, srbčina, čeština, slovenčina a lužická srbčina. Roku 1767 Francúz Coeurdoux predložil Francúzskej akadémii vied prácu o príbuznosti sanskrtu (starej indičtiny), gréčtiny a latinčiny (práca vyšla až r. 1808).

Roku 1770 vydal Maďar Ján Šajnovič prácu *Demonstratio*, v ktorej na základe 150 zhodných slov v maďarčine a lapončine poukázal na ugrofínsku jazykovú rodinu. Anglický diplomat W. Jones r. 1786 prednášal v Kalkate o príbuznosti starej indičtiny (sanskrtu) s jazykmi v Európe, pričom ich spoločný pôvod dokazoval nielen na zhodných slovách, ale aj na gramatických tvaroch. Nemec J. CH. Adelung vydal r. 1806 dielo *Mithridates*, v ktorom publikoval text *otčenáša* v 500 jazykoch.

Jazykoveda 19. a 20. storočia

Nahromadenie množstva gramatík a slovníkov jazykov v Európe aj mimo Európy od 16. do konca 18. storočia a prvé pokusy o porovnávanie a zisťovanie príbuznosti jazykov viedli v prvej tretine 19. storočia ku vzniku porovnávacej a historickej jazykovedy ako relatívne samostatného vedného odboru so špecifickou metodológiou a teóriou.

Základný podnet dala práca F. Schlegela *Über die Sprache und Weisheit der Indier*, t. j. o Jazyku a múdrosti Indov z r. 1808. Sú v nej prvé zárodky historicko-porovnávacej a typologickej jazykovedy.

Historicko-porovnávaciu indoeurópsku jazykovedu metodologicky osnovali dvaja jazykovedci:

Nemec Franz Bopp (1791–1867) svojím prvým dielom *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache...*, t. j. O systéme časovania sanskritského jazyka... z r. 1816, v ktorom na základe porovnávania slovesných gramatických tvarov v sanskrte, v gréčtine, latinčine, perzštine a germánčine dokázal spoločný pôvod týchto jazykov, ktoré nazval indoeurópske. V rokoch 1833–1835 vydal trojzväzkovú porovnávaciu gramatiku indoeurópskych jazykov *Vergleichende Grammatik...*

Dán Rasmus K. Rask (1787–1832) svojím dielom *Undersögelse om det gamle nordiske eller islandske sprags oprindelse*, t. j. Rozprava o vzniku staronordického čiže islandského jazyka z r. 1814 (tlačou však vyšlo až r. 1818), v ktorom vedeckou metódou dokázal príbuznosť a spoločný pôvod jazykov germánskych, latinčiny, gréčtiny, jazykov baltských a slovanských, pričom ako prvý formuloval pravidlo o spoluhláskovej rotácii (posúvaní) v germánskych jazykoch.

Vývin historickoporovnávacej a typologickej jazykovedy od prvej tretiny 19. storočia po súčasnosť členíme na tri základné vývinové obdobia:

II.3.A. Obdobie od Boppa a Raska do r. 1870. Vyznačuje sa týmito črtami:

1. Prevláda názor, že pravlasť Indoeurópanov bola v Indii.
2. Predstava indoeurópskeho prajazyka do značnej miery splýva so starou indičtinou. F. Bopp dokonca stotožňoval indoeurópsky prajazyk so starou indičtinou. A. Schleicher (1821–1868), autor v poradí druhej porovnávacej gramatiky indoeurópskych jazykov *Compendium*... z r. 1861–1862, síce teoreticky hlásal, že stará indičtina je podobne ako ostatné indoeurópske jazyky „dcérou" indoeurópskeho prajazyka, ale rekonštruovaná podoba indoeurópskeho prajazyka bola veľmi blízka podobe starej indičtiny.
3. Vývin indoeurópskeho prajazyka, resp. vznikanie jednotlivých indoeurópskych jazykov sa vykladalo binárnou teóriou, podľa ktorej sa prajazyk rozčlenil na dva jazyky, každý z nich neskoršie opäť na dva jazyky atď. Je to tzv. **Stammbaumtheorie** (autor A. Schleicher).
4. Vo vývine jazyka sa prísne nerozlišovali pravidelné a nepravidelné, sporadické hláskové zmeny. Nebol totiž ešte teoreticky formulovaný hláskoslovný zákon (porovnaj o tomto zákone na s. 249).

Do prvého obdobia okrem Boppa, Raska a Schleichera patrí Jakob Grimm (1785–1863), zakladateľ nemeckej historickej gramatiky (1819–1837), ktorý formuloval pravidlo o spoluhláskovej rotácii v germánčine (**Lautverschiebung**). Zo slovanských bádateľov do tohto obdobia patria zakladatelia slovanskej porovnávacej jazykovedy Čech J. Dobrovský (1763–1829) a Rus A. Ch. Vostokov (1781–1864). Metodologicky patrí do tohto obdobia aj Slovinec V. Miklošič (1813–1891), autor prvej slovanskej porovnávacej gramatiky (1868–1879) a prvého slovanského etymologického slovníka (1886). Metódou sem patrí aj Slovák Martin Hattala (1821–1903), profesor na Karlovej univerzite v Prahe.

Hlavnými predstaviteľmi teoretickej a typologickej jazykovedy prvého obdobia boli W. Humboldt, A. Schleicher, H. Steinthal.

Wilhelm Humboldt (1767–1835) venoval pozornosť nielen indoeurópskym, ale aj iným jazykom (napr. jazyku kawi v Indonézii, ktorý opísal), pričom ho nezaujímal historický vývin jazykov, ale všeobecné

zákonitosti povahy a stavby jazykov, najmä vzťah jazyka a myslenia. Jazyk nepokladal za hotový útvar (**ergon**), ale za neustálu činnosť (**energeia**). Medzi vnútornou štruktúrou (vnútornou formou) jazyka a mentalitou národa videl priamu súvislosť. Jazyk je špecifická emanácia ducha daného národa. Vnútorná forma jazyka odráža svetonázor (Weltanschauung) národa. V morfologickej typológii rozvinul ďalej typológiu bratov Schlegelovcov.

A. Schleicher (1821–1868) popri indoeuropeistike pestoval aj všeobecnú a typologickú jazykovedu. Bol ovplyvnený Darwinovou vývinovou teóriou. Jazyk pokladal za taký organizmus ako živé organizmy, preto sa jazyk rodí, dospieva, starne a umiera (naturalizmus, biologizmus v jazykovede). Vrcholom dokonalosti, dospelosti je flektívna stavba jazyka. Strácaním flexie jazyk starne, odumiera. Schleicherove idey prijal a rozvíjal Angličan Max Müller (1823–1900), autor diela *Lectures on the Science of Language* (1861).

H. Steinthal (1823–1899) je predstaviteľom psychologizmu v jazykovede. Aplikoval Herbartovu psychológiu na jazyk v diele *Grammatik, Logik und Psychologie* (1855). Založil časopis *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* (1860–1890). V individuálnej reči sa prejavuje duch jednotlivca, v kolektívnom jazyku národa sa prejavuje duch národa. Jazykové zmeny sa šíria podľa psychologických zákonov.

II.4.B. Druhé, tzv. **mladogramatické obdobie 1870—1935** má tieto základné črty:

1. Pravlasť Indoeurópanov sa nekladie do Indie, ale do Európy, resp. na pomedzie Európy a Ázie.
2. Predstava indoeurópskeho prajazyka nie je natoľko závislá od starej indičtiny ako v období prvom. Závažné postavenie pri rekonštrukcii indoeurópskeho prajazyka majú klasické jazyky európskej kultúry gréčtina a latinčina.
3. Vývin indoeurópskeho prajazyka, resp. postupné vznikanie jednotlivých indoeurópskych jazykov sa nevykladá iba binárnou rodokmeňovou teóriou (Stammbaumtheorie), ale aj tzv. **vlnovou teóriou (Wellentheorie)**, ktorú formuloval J. Schmidt (1843–1901) v práci z r. 1875.
4. Hláskovému vývinu jazykov sa prisudzuje pravidelnosť prírodného zákona. Teoreticky sa formuluje **hláskoslovný zákon**. Najdôkladnejšie formuluje tento zákon slavista a baltista A. Leskien (1840–1916). Robí sa kategoriálny rozdiel medzi pravidelnými a nepravidelnými, sporadickými hláskovými zmenami.

Pozitivisticky orientovaná mladogramatická jazykoveda mala svoje centrum v **Lipsku**. Jej hlavnými predstaviteľmi boli K. Brugmann (1849–1919), B. Delbrück (1842–1922), autori v poradí tretej päťzväzkovej porovnávacej indoeurópskej gramatiky (1886–1900), slavista a baltista A. Leskien, indoeuropeista a sanskrtológ H. Osthoff (1847–1909) a i.

Z francúzskych bádateľov bol k tomuto smeru blízky A. Meillet (1866–1936), autor v poradí štvrtej indoeurópskej porovnávacej gramatiky *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes* (1903), ktorý sa oproti nemeckým mladogramatikom vyznačoval väčšou schopnosťou systémového výkladu jazyka a dôrazom na spoločenskú povahu jazyka.

V poradí piatu indoeurópsku gramatiku napísal oneskorený mladogramatik H. Hirt (1865–1936) pod názvom *Indogermanische Grammatik* (1921–1937). Oproti prísne pozitivistickým, materiálovo dôkladným starším mladogramatikom popúšťal viacej uzdu fantázii a veľkonemeckej ideológii, čo sa prejavilo aj v tom, že chcel neopodstatnene mnoho slovanských slov vysvetľovať z germánčiny.

Zo slovanských bádateľov k pozitivistickému mladogramatickému smeru patria dvaja veľkí ruskí lingvisti: F. Fortunatov (1848–1914), autor porovnávacej fonetiky indoeurópskych jazykov a objaviteľ zákona o posúvaní prízvuku v baltských a slovanských jazykoch, a A. Šachmatov (1864–1920), slavista a rusista, autor klasifikácie ruských nárečí. Z českých bádateľov patrí do tohto obdobia J. Gebauer (1838–1907), zakladateľ vedeckej historickej gramatiky češtiny a autor historického českého slovníka. Na mladogramatických zásadách napísal prvú syntetickú historickú gramatiku slovenčiny Ján Stanislav (1904–1977) s názvom *Dejiny slovenského jazyka I–V* (1956–1973).

V mladogramatickom období vývinu európskej jazykovedy v posledných desaťročiach 19. a prvých desaťročiach 20. storočia, ktoré podľa pozitivistickej koncepcie vedy kládlo hlavný dôraz na materiálové, empirické skúmanie jazyka, vznikla vedecká, prírodovedne orientovaná **fonetika** ako relatívne samostatná jazykovedná disciplína. Prvým základným syntetickým fonetickým dielom je kniha E. Sieversa (1850–1932)

Grundzüge der Lautphysiologie (1876), v neskorších zmenených vydaniach *Grundzüge der Phonetik*. Budovateľmi anglickej fonetiky boli H. Sweet (1845–1912), O. Jespersen (1885–1943) a D. Jones (1881–1967). Francúzsku fonetiku vybudovali P. Passy (1859–1939), P. Rousselot (1846–1924) a M. Grammont (1866–1948). Podľa francúzskeho vzoru zakladali českú fonetiku J. Chlumský (žiak Rousselotov) a B. Hála. Od nich sa učil zakladateľ slovenskej fonetiky J. Stanislav (1904–1977). Ruskú fonetiku založil L. V. Ščerba (1880–1944) dielom *Russkije glasnyje*... (1912).

V mladogramatickom období vznikla aj nová vedecká disciplína **dialektológia** (výskum nárečí), resp. jazykový zemepis. Pioniersku prácu v tejto oblasti urobili Švajčiar J. Winteler (1846–1929) výskumom nárečia kantónu Glarus (1876), Poliak Baudouin de Courtenay (1845–1929) výskumom rezianskych slovinských nárečí (1875). Komplexný výskum nárečí umožňoval prípravu jazykových atlasov. Nemecký jazykový atlas začal vydávať r. 1881 G. Wenker (1852–1911). V jeho práci pokračovali F. Wrede a Th. Frings. Francúzsky jazykový atlas pripravili J. Gilliéron (1854–1926) a E. Edmont (vychádzal v rokoch 1902–1912). Podľa vzoru nemeckého a francúzskeho jazykového atlasu sa neskoršie spracúvali a dodnes spracúvajú **jazykové atlasy** ostatných jazykov Európy.

Teoretická jazykoveda v mladogramatickom období bola v úzadí. Teoretické základy tejto jazykovedy vyložil H. Paul (1846–1921) v cennom diele *Prinzipien der Sprachgeschichte* (1880). Psychologickú koncepciu jazyka po Steinthalovi široko rozpracoval W. Wundt v encyklopedickej práci *Völkerpsychologie* (1900), v ktorej je prvý zväzok venovaný jazyku. Etnografickú a antropologickú koncepciu jazyka podal F. Müller vo viaczväzkovom diele *Grundzüge der Sprachwissenschaft* (1876–1888).

Typologickú (morfologickú) jazykovedu v tomto období pestovali: Švajčiar F. Misteli (1841–1903), ktorý podstatne prepracoval Steinthalovo dielo a vydal ho s názvom *Charakteristik der hauptsächlisten Typen des Sprachbaues* (1893), v ktorom vyčlenil 6 jazykových typov: 1. inkorporujúci, 2. izolujúci koreňový, 3. izolujúci kmeňový, 4. priraďujúci (gramatické morfémy sú voľné, nespojené so základom), 5. aglutinujúci, 6. flektívny.

Originálnu typológiu podal W. Wundt v prvom zväzku diela *Völkerpsychologie* (1900). Vychádzal z protikladu vnútornej jazykovej formy (= myslenia) a vonkajšej jazykovej formy (syntaxe a morfológie).

Na psychologických základoch podobne ako Steinthal a Wundt budoval jazykovú typológiu F. N. Finck (1867–1910), autor diel *Der deutsche Sprachbau* (1899) a *Die Haupttypen des Sprachbaues*.

Obdobie mladogramatickej jazykovedy nebolo úplne monolitné, hoci v ňom výrazne prevažoval empirický pozitivizmus s dôrazom na materiálové skúmanie jazyka, najmä vývinu jazyka, zvukovej roviny jazyka a nárečového členenia jazyka. Na záporné stránky mladogramatického pozitivizmu poukázali predstavitelia staršej jazykovedy, najmä G. Curtius v úvode diela Griechische Etymologie a v polemickom spise *Zur Kritik der neuesten Sprachforschung* (1885), ale aj niektorí generační rovesníci mladogramatikov, napr. romanista H. Schuchardt (1842–1927), autor polemického spisu *Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker*, t. j. O hláskových zákonoch. Proti mladogramatikom (1885), v ktorom popieral slepú bezvýnimočnosť hláskových zmien, a to z dôvodov vzájomného kríženia viacerých hláskových zmien, vzájomného miešania nárečí a jazykov a pôsobenia psychologických asociácií v jazyku. Skúmaním nárečí románskych jazykov prišiel k presvedčeniu o miešaní nárečí, a tým o neplatnosti rodokmeňovej binárnej teórie o vývine jazykov. Na zanedbávanie významovej stránky jazyka u mladogramatikov poukázal Francúz M. Bréal (1832–1915), zakladateľ jazykovednej **sémantiky** v diele *Essai de sémantique* (1897).

V období nadvlády jazykovedného pozitivistického empirizmu v druhej polovici 19. storočia vedecky pôsobili aj zakladatelia dialektického a historického materializmu Karol Marx a Fridrich Engels. Hoci hlavným predmetom ich vedeckého záujmu boli ekonomické a sociálne problémy spoločnosti, vyslovili vo svojich dielach podstatné myšlienky o jazyku, vzťahu jazyka a myslenia, o vzniku a vývine jazyka atď. Svojou dialektickou metódou negovali pozitivistický empirizmus, požiadavkou rozlišovania vnútornej štruktúrnej podstaty reality a vonkajšej povrchovej formy reality preklenuli starý rozpor racionalizmu a empirizmu vo vede a filozofii, zdôraznením významu práce pre zrod a vývin spoločnosti poukázali na základné podmienky vzniku a vývinu ľudskej reči a jazykov. Idey, ktoré Marx a Engels vo svojich dielach vyslovili, sa stali spolu s ideami V. I. Lenina základom pre budovanie modernej marxistickej jazykovedy.

Porov. o tom knihu J. Petra *Klasikové marxizmu-leninizmu o jazyce* (Praha 1977).

II.5. Moderná európska jazykoveda 20. storočia sa kryštalizovala postupne od prelomu 19. a 20. storočia po rok 1935. Jej osnovateľmi vo všeobecnej, teoretickej rovine boli dve veľké osobnosti: Švajčiar Ferdinand de Saussure (1857–1913) a Poliak Jan Baudouin de Courtenay (1845–1929).

Novodobá jazykoveda 20. storočia má tieto základné črty:

1. Oproti pozitivistickému mladogramatickému atomizmu postuluje chápanie a skúmanie **jazyka ako systému**, t. j. vnútorne štruktúrovaného celku.

2. Vyslovuje požiadavku ontologicky (= bytostne) rozlišovať jazyk (**langue**) ako všeobecný spoločenský dorozumievací kód (= systém znakov) a reč (**parole**) ako jednotlivú individuálnu realizáciu tohto kódu v konkrétnom dorozumievacom akte. Antinómiou jazyk : reč (langue : parole) sa rieši starý spor racionalizmu a empirizmu vo vede a vo filozofii. Ontologické rozlíšenie jazyka a reči viedlo k rozlíšeniu fonológie ako náuky o zvukovej rovine jazyka a fonetiky ako náuky o zvukovej rovine reči. Zakladateľmi **fonológie** v Európe boli N. S. Trubeckoj (1890–1938) a R. Jakobson (1896–1982), v Amerike E. Sapir (1857–1939), L. Bloomfield (1887–1949) a W. F. Twaddel (1906).Porov. bližšie na s. 67–68.

3. Oproti nadvláde historizmu (diachrónie) v jazykovede 19. storočia sa zdôrazňuje potreba skúmania jazykovej **synchrónie**, synchrónneho stavu jazyka. Jazykový systém je vedecky prístupnejší v synchrónii ako v diachrónii, pretože v jazykovej synchrónii navzájom pôsobia všetky prvky jazyka, v synchrónii je jazyková štruktúra najúplnejšia. Zdôrazňovanie potreby skúmania a opisu synchrónneho stavu jazyka malo pozitívny dosah v tom, že začali vznikať moderné gramatické opisy národných jazykov v Európe aj v iných svetadieloch.

4. Z chápania jazyka ako systému čiže vnútorne štruktúrovaného celku vyplynulo zdôrazňovanie skúmania vzájomných vzťahov medzi prvkami, jednotkami jazyka. Na rovine zvukovej aj na rovine významovej sa začala rozlišovať **forma** (súbor vzťahov čiže štruktúra) a **substancia** (súbor materiálnych prvkov). Pri skúmaní jazyka sa preferuje skúmanie formy čiže štruktúry. Z toho je aj globálne pomenovanie európskej jazykovedy 20. storočia termínom **štrukturalizmus**. Toto preferovanie formy čiže štruktúry

a podceňovanie skúmania materiálnej substancie bolo síce oproti jazykovede 19. storočia pokrokom, ale malo pre jazykovedu aj záporné dôsledky. Napríklad v podceňovaní fonetiky a preceňovaní fonológie, v podceňovaní skúmania konkrétnych funkcií pádov a preceňovaní vzájomných vzťahov medzi pádmi, v podceňovaní skúmania konkrétnych významov slov a preceňovaní skúmania vzájomných vzťahov medzi slovami a pod. Extrémne preceňovanie jazykovej formy a podceňovanie jazykovej substancie je charakteristické pre kopenhagskú jazykovednú školu – **glosematiku** so zakladateľom a hlavným predstaviteľom L. Hjelmslevom (1899–1965), ktorý nadviazal na niektoré extrémne idey F. de Saussura. V slovenskej lingvistike patril k tomuto smeru J. M. Kořínek (1899–1945).

5. Z rozlíšenia jazyka ako vertikálneho všeobecného systému a reči ako jeho horizontálnej konkrétnej realizácie v texte (porov. na s. 26–28) vyplynulo aj rozlišovanie asociačných čiže **paradigmatických** a **syntagmatických vzťahov**. Extrémny štrukturalizmus kládol dôraz na skúmanie paradigmatických vzťahov v hláskovej sústave (fonológii), v gramatickej stavbe aj v slovnej zásobe (Hjelmslev). Ako opozícia k tomuto preferovaniu paradigmatických vzťahov vzniklo zdôvodňovanie syntagmatických vzťahov, skúmanie jazykových jednotiek v texte. Toto skúmanie reálneho rečového textu viedlo v Amerike ku vzniku jazykovedného smeru **distribucionalizmu** (skúmanie výskytu jazykových jednotiek v texte) s hlavným predstaviteľom L. Bloomfieldom, ktorý vychádzal z psychologickej teórie behaviorizmu (= skúmanie vonkajšieho správania človeka ako prejavu jeho psychických vlastností). V Európe dôraz na skúmanie rečového textu viedol ku vzniku **štylistiky** ako relatívne samostatnej „nadúrovňovej" jazykovednej disciplíny. Jej zakladateľmi boli Saussurovi žiaci Ch. Bally (1865–1947) s dielami *Traité de stylistique française* (1909), *Le langage et la vie* (1913) a A. Sechehaye (1870–1946) dielom *Essais sur la structure logique de la phrase* (1926). Základy modernej slovenskej štylistiky položil E. Pauliny (1912–1983) a jej syntézu urobil J. Mistrík (1922).

Skúmanie konkrétnych jazykových textov si vyžiadalo aj vznik **štatistickej**, resp. **kvantitatívnej lingvistiky**. Jej hlavným predstaviteľom na začiatku 20. storočia bol ruský bádateľ A. A. Markov štúdiou *Primer statističeskogo issledovanija nad tekstom Evgenija Onegina* z r. 1913. Štatistiku zvukovej roviny jazyka vybudoval americký lingvista G. K. Zipf

(1902–1950) dielami *Relative Frequency as a Determinant of Phonetic Change* (1929) a súborným dielom *Selected Studies of the Principle of Relative Frequency in Language* (1932). Postupne vznikali frekvenčné slovníky jednotlivých jazykov. Porovnaj literatúru v knihe Jozefa Mistríka *Frekvencia slov v slovenčine* (1969). Štatistickým spôsobom sa začal skúmať aj stupeň príbuznosti medzi jazykmi. Toto skúmanie začal Poliak J. Czekanovski (1885–1965) v diele *Wstęp do historii Słowian* (1927). Podľa množstva zhodných slov základného slovného fondu (200, resp. 100 slov), tzv. lexikoštatistickou glottochronologickou metódou Američan M. Swadesh v rokoch 1952–1960 začal určovať chronológiu rozpadu prajazyka a vek príbuzných jazykov. Francúz F. Guiraud podal teóriu štatistickej jazykovedy v práci *Problèmes et méthodes de la statistique linguistique* (1954).Sovietski jazykovedci O.S. Achmanova, E.V.Padučeva, R. M. Frumkina sú autormi práce *O točnych metodach issledovanija jazyka* (1961). U nás štatistickými metódami pracujú J. Horecký a J. Mistrík.

6. Aplikáciou chápania jazyka ako systému a výkladu jazyka štruktúrnou metódou v historickoporovnávacej jazykovede vznikla **moderná indoeuropeistika.** Jej osnovateľmi sú Poliak J. Kuryłowicz (1895–1977) dielom *Études indoeuropéennes* (1935) a Francúz É. Benveniste (1902–1976) dielom *Origines de la formation des noms en indoeuropéen* (1935). Obidvaja nadviazali na Saussurovo dielo *Mémoires sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* z r. 1878 (napísal ho ako dvadsaťročný!). Podstatným prínosom modernej indoeuropeistiky je teória o hláskovej štruktúre indoeurópskeho koreňa. Umožnilo ju objavenie osobitných hlások v indoeurópčine, tzv. laryngál, ktoré sa čiastočne zachovali v najstaršom indoeurópskom jazyku – v chetičtine. Výkladom jazyka ako systému, tzv. vnútornou rekonštrukciou vyčleňuje moderná indoeuropeistika viacej chronologických vrstiev v predhistorickom vývine indoeurópskeho prajazyka, a tým umožňuje indoeurópčinu začleniť do širších príbuzenských vzťahov tzv. nostratickej jazykovej rodiny. Porov. bližšie na s. 269–270. Podobu indoeurópskeho prajazyka nerekonštruuje moderná indoeuropeistika prednostne na základe „privilegovaných“ indoeurópskych jazykov (stará indičtina, gréčtina, latinčina), ale na základe rovnoprávneho porovnávania všetkých indoeurópskych jazykov, pričom sa osobitná úloha prisudzuje chetičtine (anatólskym jazykom) ako najstaršiemu indoeurópskemu jazyku. Najnovšiu systematiku indoeurópskej porovnávacej jazykovedy podáva A. Erhart v práci *Indoevropské jazyky. Srovnávací fonologie a morfologie* (1982).

7. Rozšírenie počtu skúmaných jazykov v Európe a na iných kontinentoch viedlo k **prehĺbeniu jazykovej typológie, ku konfrontačnej (kontrastívnej) lingvistike, teórii prekladu a ku skúmaniu jazykových univerzálií.** Najlepšie podmienky na typologické a konfrontačné skúmanie jazykov, ako aj na zisťovanie jazykových univerzálií sú v ZSSR a v USA. Zo sovietskych jazykovedcov najviacej prispel k jazykovej typológii I. I. Meščaninov (1883–1967), V. A. Zvegincev a S. D. Kacneľson (porov. prácu *Tipologija jazyka i rečevoje myšlenije*, 1972). V slovenskej lingvistike sa typologickému a konfrontačnému skúmaniu sústavne venuje orientalista V. Krupa, porov. jeho prácu *Jednota a variabilita jazyka* (1980). Zborník prác o problematike jazykových univerzálií *Universals of Language* vydal r. 1963 J. H. Greenberg. Prácu *Universals in Linguistic Theory* (1968) vydali E. Bach a R. Harms.

8. Negáciou novopozitivistickej distribucionalistickej lingvistiky (behaviorizmu v jazykovede), ktorá vládla v americkej vede v 30., 40. a 50. rokoch (hlavní predstavitelia L. Bloomfield, B. Bloch, G. Trager, Z. Harris, C. Hockett a i.), je mentalistická **generatívna a transformačná gramatika** N. Chomského (1926), ktorá na rozdiel od empirického skúmania konkrétneho jazykového textu nadviazala na tradície racionalizmu a intuitivizmu v jazykovede (port-royalská gramatika 17. storočia vo Francúzsku, teória W. Humboldta 19. storočia v Nemecku). Za predmet svojho skúmania neberie konkrétny jazykový text, ale psychický proces tvorby (**generovania**) viet a rečového prejavu vôbec, pričom sa podobne ako distributívna metóda nesústreďuje na obsah (sémantiku) rečových jednotiek, ale na ich formálne, konštrukčné vlastnosti. Intuitívnym spôsobom určuje možnosť nahradenia jednej konštrukcie druhou (**transformácie**), a to bez určenia presných kritérií na meranie komunikačnej identity dvoch (troch) konštrukcií. Vychádza z idealistickej tézy, že gramatické pravidlá, resp. štruktúru jazyka má dieťa už od narodenia. Vydanie Chomského práce *Syntactic structures* (1957, český preklad *Syntaktické struktury* r. 1966) a najmä *Aspects of the Theory of Syntax* (1965) vyvolalo v americkej aj európskej jazykovede vlnu nadšenia a epigónstva, ale aj ostrú kritiku zo strany exaktných jazykovedcov. Postupne sa ukázalo, že generatívna gramatika sa sústreďuje na formu opisu a prepisu toho, čo o jazyku intuitívne vieme, nie

na skutočné prehlbovanie a rozširovanie poznatkov o jazyku. Generatívna gramatika je psychologicky voluntaristická, nie vedecky exaktná. Postupne síce prechádzala od povrchovej štruktúry jazyka (od jazykovej formy) k hĺbkovej (významovej) štruktúre, ale ani tu nepriniesla prehĺbenejšiu analýzu. Lingvistika pomerne skoro vyzdravela z generatívneho nadšenia.

9. Kým v prvých fázach modernej európskej jazykovedy 20. storočia prevládala tendencia izolovať jazykovedu od iných vied, resp. skúmanie jazyka od skúmania iných spoločenských a psychických javov, čo súviselo so snahou určiť špecifickosť jazyka v rámci spoločenských a prírodných javov, resp. špecifickosť jazykovedy v rámci sústavy vied (tieto snahy boli charakteristické najmä pre Saussura a Hjelmsleva), postupne sa od tejto izolácie jazyka a jazykovedy upúšťalo a začali sa hľadať styčné plochy jazyka s inými javmi a tým styčné plochy jazykovedy s inými vedami. To viedlo ku vzniku hraničných disciplín, ako je **psycholingvistika, sociolingvistika, semiolingvistika (semiotika), poetolingvistika** a i. Roku 1954 vyšiel pod redakciou Ch. Osgooda a Th. Sebeoka zborník *Psycholinguistics*, r. 1961 práca A. A. Leontieva *Psicholingvistika i problema funkcionaľnych jedinic reči*, r. 1963 francúzsky zborník *Problèmes de psycholinguistique*, r. 1967 práca A. A. Leontieva *Psycholingvistika*, r. 1970 práca Poliaka J. Kurcza *Psycholingwistyka*. Do tejto oblasti patrí aj problematika psychológie detskej reči a rečových porúch (**pedolingvistika, logopédia, patolingvistika**).

Sociolingvistika skúma závislosť jazyka a spoločnosti. V jazykovede má staré korene (Francúzi A. Meillet, Ch. Bally, Nór A. Sommerfelt, zakladatelia dialektológie, resp. jazykového zemepisu), ale jej širší rozvoj nastal až v posledných desaťročiach. Porovnaj americké zborníky *Language in Culture and Society* (1954), *Language in Culture and Society. Reader in Linguistics and Anthropology* (1964), sovietske zborníky *Jazyk i obščestvo* (1968), *Voprosy sociaľnoj lingvistiki* (1969), *Norma i sociaľnaja differenciacija jazyka* (1969). U nás J. Horecký *Jazyk a spoločnosť* (1982).

10. Lingvistika postupne prichádza k pevnému presvedčeniu, že reálnemu pokroku v poznávaní jazyka škodí každý extremizmus. Extrémny empirizmus vedie k vulgárnemu materializmu, extrémny racionalizmus vedie k idealizmu. Extrémny synchronizmus ochudobňuje jazykovedu o poznanie vývinu jazyka, extrémny diachronizmus (historizmus) ochudobňuje jazykovedu o poznanie štruktúry a fungovania jazyka. Extrémny

imanentizmus ochudobňuje jazykovedu o poznanie vzťahu jazyka a spoločnosti, vzťahu jazyka a myslenia, vzťahu jazyka a objektívneho sveta. Jednostranná koncentrácia na vnútornú štruktúru jazyka (extrémny štrukturalizmus) zanedbáva reálne fungovanie jazyka v reči, ktoré nie je možné bez substančných, materiálnych zložiek jazyka.

Všetky tieto extrémy a jednostrannosti odstraňuje **marxistická jazykoveda** budovaná na všeobecných princípoch dialektického a historického materializmu. Je organickou syntézou racionalizmu a empirizmu, synchrónie a diachrónie, štruktúrneho (dialektického) a materiálneho aspektu jazyka, jazykového (spoločenského) systému a rečovej (individuálnej) manifestácie, dialektickou väzbou jazyka a spoločnosti, jazyka a myslenia. Vychádza zo všeobecných axióm dialektického a historického materializmu (prvotnosť bytia a druhotnosť myslenia i jazyka, poznateľnosť objektívnej reality, dialektický vývin objektívnej reality a dialektický vývin poznania), ale uznáva parciálne metodické postupy pri konkrétnom výskume súčasného stavu a historického vývinu jazyka. Marxistická jazykoveda nadväzuje na všetky pozitívne poznatky a metódy, ktoré v doterajšom vyše dvetisícročnom vývine jazykovedy prispeli k hlbšiemu poznaniu štruktúry a vývinu jazyka. Je nevyhnutné, aby každý, najmä začínajúci bádateľ v jazykovede mal základnú orientáciu v doterajšom vývine a poznaní jazykovedy, aby neprinášal ako nové to, čo je už v jazykovede známe. Treba ďalej budovať vyššie poschodia tej jazykovednej stavby, ktorá tu už existuje.

ZÁKLADNÁ JAZYKOVEDNÁ TERMINOLÓGIA V SLOVENČINE A V SVETOVÝCH JAZYKOCH

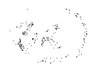
reč[1]	rečevaja sposobnosť (dejateľnosť)	langage	speech[1] langage	Rede[1] langage
jazyk	jazyk	langue	language	Sprache Sprachsystem
reč[2]	reč	parole	speech[2]	Rede[2]
jazykový prejav prehovor	vyskazyvanije	énoncé	utterance message	Äusserung
systém	sistema	système	system	System
štruktúra	struktura	structure	structure	Struktur
j. rovina	uroveň jarus	plan/niveau	level stratum	Ebene
subsystém	podsistema	sous- système	subsystem	Teilsystem
inventár	inventar	inventaire	inventory	Inventar
paradigmati- ka	paradigma- tika	paradigma- tique	paradigma- tics	Paradigmatik
syntagma- tika	sintagma- tika	syntagma- tique	syntagma- tics	Syntagmatik
forma obsah	forma soderža- nije	forme contenu	form content	Form Inhalt

význam	značenije	sens significa- tion	meaning	Bedeutung
komuniká- cia	kommunika- cija	communica- tion	communica- tion	Kommunikation
funkcia	funkcija	fonction	function	Funktion
oznamova- cia f.	kommunika- tivnaja f.	f.de repré- sentation	representa- tional f.	Darstellungs- funktion
expresívna výrazová f.	ekspressiv- naja f.	f. expressive	expressive f.	expressive Funktion Ausdrucks- funktion
apelová výzvová f.	prizyvnaja f.	f. conative	conative f.	Appellfunktion
profesionálny slang	professio- naľnaja reč	langue profession- nelle	technical language	Fachsprache Berufssprache
j. norma	norma	norme	norm	Norm
j. úzus	uzus	usage	usage	Usus Sprachgebrauch
ústny j.	ustnaja reč	langue parlée	spoken language	gesprochene Sprache
písaný j.	pismennyj j.	langue écrite	written language	geschriebene Sprache
spisovný j.	literatur- nyj j.	langue littéraire	standard language literary language	Schriftsprache Hochsprache
hovorový j.	razgovor- nyj j.	langue de la conversation	colloquial (spoken) language	(gelockerte Hochsprache)
literárny j.	j. chudožest- vennoj litera-	langue des oeuvres	literary language	Literatursprache Sprache der

	tury	littéraires	language of literature	Literatur
dialekt nárečie teritoriálny d. teritoriálne n.	dialekt mestnyj govor	dialecte patois	dialect geographical (regional, local dialect)	Dialekt Landschafts- dialekt Gebietsdialekt Regionaldialekt Mundart
dialektová skupina	narečije, dialektnaja gruppa	groupe dialectal	dialect- group	Dialektgruppe Dialekt
mikrodialekt dialektová jednotka	mikrodialekt mestnyj govor	parler, micro- dialecte, patois	microdialect vernacular	Mikrodialekt
argot	argo, žargon blatnoj j.	langue secrète argot	argot	Argot
izoglosa izofóna	izoglossa fonetičeskaja izoglossa, izofona	isoglosse isophone	isogloss isophone	Isoglosse Isophon
izoforma	morfologičes- kaja izoglossa, izomorfa	isomorphe	isomorph	Isomorph
interdialekt	interdialekt poludialekt	interdialecte	interdialect	Halbmundart Interdialekt Ausgleichs- dialekt
izolexa	leksičeskaja izoglossa, izoleksa	isolexe	(isolex)	lexikalische Isoglosse
areál	areal	aire	area territory	Areal
história (dejiny) j.	istorija j.	histoire de la langue	history of language	Sprach- geschichte
vnútorné dejiny j.	vnutrennaja istorija j.	histoire interne de	internal history of	innere Geschichte

		la langue	language	der Sprache
vonkajšie dejiny j.	vnešňaja istorija j.	histoire externe de la langue	external history of language	äussere Geschichte der Sprache
predhisto- rické obdobie vývinu j.	doistoričes- kij period rozvitija j.	époque préhis- torique d'une langue	prehistoric period of language development	vorhistorische Periode der Sprachent- wicklung
predspisovné obdobie	doliteratur- nyj period	époque anté- rieure à la créa- tion de la langue littéraire	pre-literary period	vorliterarische Periode
(geneticky) príbuzné j.	rodstvennyje jazyki	langues parentes (génétiquement)	(genetically) related (cognate) languages	(genetisch) verwandte Sprachen
(typologicky) podobné j.	(tipologičes- ki) schodnyje j.	langues proches (typologi- quement)	(typologically) allied (similar) languages	(typologisch) gleichartige Sprachen
rodina jazykov	jazykovaja semja	famille de langues	language family family of languages	Sprach- familie
jazykový zväz	jazykovoj sojuz	ligue (association alliance) de langues	language (linguistic) union	Sprachbund
substrát superstrát adstrát	substrat superstrat adstrat	substrat superstrat adstrat	substratum superstratum adstratum	Substrat Superstrat Adstrat
národný jazyk	nacionaľnyj jazyk	langue nationale	national language	Nationalsprache
jazykový typ	tip jazyka	type de langue	language (linguistic) type	Sprachtyp

semiológia semiotika lingvistika jazykoveda	semiotika jazykoznanije jazykovedenije lingvistika	sémiologie sémiotique linguistique	semiology semiotics linguistics	Semiologie Semiotik Linguistik Sprachwis- senschaft
všeobecná lingvistika	obščeje jazykoznanije obščaja lingvistika	linguistique générale	general linguistics	allgemeine Sprachwis- senschaft
indoeuro- peistika	indoeuro- peistika indoeuropej- skoe jazyko- znanije	linguistique indoeuro- péenne	Indo-Euro- pean studies	Indoeuro- päistik
štrukturálna lingvistika	strukturnaja lingvistika	linguistique structurale	structural linguistics	strukturelle Linguistik (Sprachwis- senschaft)
funkčná lingvistika	funkcionaľ- naja lingvistika	linguistique fonctionnelle	functional linguistics	funktionale Sprachwis- senschaft
glosematika	glossematika	glossématique	glossematics	Glossematik
deskriptívna lingvistika	deskriptivnaja lingvistika	linguistique descriptive	descriptive linguistics	deskriptive Linguistik (Sprachwis- senschaft)
generatívna gramatika	poroždajuščaja grammatika	grammaire générative	generative grammar	generative Grammatik
transformačná gramatika	transforma- cionnaja grammatika	grammaire transforma- tionnelle	transformati- onal grammar	Transforma- tionsgram- matik
synchrónia	sinchronija	synchronie	synchrony	Synchronie
diachrónia	diachronija	diachronie	diachrony	Diachronie

deskriptívna metóda	deskriptivnyj metod	méthode descriptive	descriptive method	deskriptive Methode
štruktúrna analýza	strukturnyj analiz	analyse structurale	structural analysis	Struktur- analyse
jazykový kontakt	jazykovoj kontakt	contact linguistique	language contact	Sprachkontakt
historicko- porovnávacia metóda	sravniteľno- istoričeskij metod	méthode historique et comparative	comparative- historical method	historisch- vergleichende Methode
konfrontačná metóda	sopostaviteľ- nyj metod	méthode de confrontation	contrastive (confronta- tional) method	kontrastive (konfrontie- rende) Methode
(jazyková) typológia	(jazykovaja) tipologija	typologie (linguistique)	(linguistic) typology	Sprachtypo- logie Typologie
glotochrono- lógia	glottochro- nologija	glottochrono- logie	glottochrono- logy	Glottochrono- logie
fonetika	fonetika	phonétique	phonetics	Phonetik
artikulačná organogene- tická fonetika	artikuľa- tornaja fonetika	phonétique articulatoire (génétique)	organogenetic (articulatory) phonetics	artikulato- rische (organogene- tische) Phonetik
auditívna fonetika	auditivnaja fonetika	phonétique auditive	auditive (aural) phonetics	auditive Phonetik
fonológia	fonologija	phonologie	phonology phonemics	Phonologie
akcentológia	akcentologija	accentologie	accentology	Akzentologie
intonológia	(intonologija) prosodika	intonologie	intonology	Intonologie
morfonológia náuka o tvo-	morfonologija slovoobrazo-	morphonologie étude de la	morphonology word-formation	Morphonologie Wortbildungs-

rení slov	vanije	formation des mots		lehre
lexikológia	leksikologija	lexicologie étude du vocabulaire	lexicology	Lexikologie
idiomatika	(idiomatika)	étude des idiomatismes	idiomatics[1]	Idiomatik
frazeológia	frazeologija	phraséologie[1]	phraseology[1]	Phraseologie
lexikografia	leksikografija	lexicographie	lexicography	Lexikographie
umelý jazyk	iskusstvennyj jazyk	langue artificielle	artificial language	künstliche Sprache
sémantika	semantika	sémantique	semantics	Semantik
sémaziológia	semasiologija	sémasiologie	semasiology	Semasiologie
onomaziológia	onomasiologija	onomasiologie	onomatology onomasiology	Onomasiologie
dialektológia	dialektologija	dialectologie	dialectology	Dialektologie
lingvistická geografia jazykový zemepis	lingvističeskaja geografija	géographie linguistique	linguistic geography	Sprachgeographie
etymológia	etimologija	étymologie	etymology	Etymologie
onomastika	onomastika	onomastique	onomastics	Onomastik
toponomastika	toponomastika toponimika	toponymie	toponomastics place-name study	Toponomastik
antroponomastika	antroponimika	anthroponymie	antroponomastics study of personal names	Antroponymie
filológia	filologija	philologie	philology	Philologie
textológia	tekstologija	méthodes d'é-	textology	Texttheorie

		tablissement des textes textologie		
psycholingvistika	psicholingvistika	psycholinguistique	psycholinguistics	Psycholinguistik
sociolingvistika	sociolingvistika	sociolinguistique	sociolinguistics	Soziolinguistik
valeur hodnota	značimosť cennosť	valeur	value	Wert
arbitrárnosť	proizvoľnosť	arbitraire	arbitrariness arbitrary character	Willkürlichkeit
relevantnosť	relevantnosť	pertinence	relevance	Relevanz
korelácia	korreľacija	corrélation	correlation	Korrelation
prirodzený jazyk	estestvennyj jazyk	langue naturelle	natural language	naturliche Sprache
slang	argo, sleng	argot	slang	Slang
paradigmatické vzťahy	paradigmatičeskije otnošenija	rapports paradigmatiques	paradigmatic relations	paradigmatische Beziehungen
nocionálnosť	intellektuaľnosť, neemocionaľnosť	(caractère notionnel)	notionality conceptual (purely communicative) charakter	(Notionalität)
emocionálnosť	emocionaľnosť	caractère émotionnel	emotionality emotional (emotive) character	Emotionalität
polysémia viacvýznam.	polisemija mnogoznačnosť	polysémie	polysemy	Polysemie
homonymia homonymita	omonimija	homonymie	homonymy	Homonymie Homonymität

synonymia synonymita	sinonimija	synonymie	synonymy	Synonymie Synonymität
autor podávateľ	otpraviteľ	émetteur	author originator	Autor
hovoriaci	govorjaščij	locuteur sujet parlant	speaker	Sprecher Sprechender
pisateľ	pišuščij	auteur	writer	Schreibender
adresát	adresat	destinataire	addressee	Adressat
prijímateľ	polučateľ			
poslucháč	slušajuščij	auditeur	listener hearer	Hörer
čitateľ	čitajuščij	lecteur	reader	Leser
jazykový prejav prehovor (enunciácia)	vyskazyvanije	énoncé	speech act utterance (linguistic) message	sprachliche Äusserung
hovorený prejav	ustnoe vyskazyvanije	énoncé oral	spoken utterance	mündliche Äusserung
písaný prejav	pismennoje vyskazyvanije	énoncé écrit	written utterance	schriftliche Äusserung
stabilita ustálenosť jazyka	ustojčivosť (stabiľnosť) jazyka	stabilité (fixité) de la langue	stability of language	Stabilität der Sprache
interferencia	interferencija	interférence	interference	Interferenz

LITERATÚRA

I. VŠEOBECNÁ ČASŤ

ACHMANOVA, O. S.: Slovar' lingvističeskich terminov. Moskva, Sovetskaja enciklopedija 1966.
ALBRECHT, E.: Jazyk a skutečnost. Praha, Svoboda 1978.
BENVENISTE, É. a i.: 12 esejů o jazyce. Praha, Mladá fronta 1970.
BLOMFIELD, L.: Language. New York 1933.
BROZOVIĆ, D.: Standardni jezik. Zagreb 1970.
BUZÁSSY, J.: Básne. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1978.
BÜHLER, K. Sprachtheorie. Wien 1934.
ČEJKA, M.–LOTKO, E.: Jazyk a jazykověda, Úvod do studia jazyka pro bohemisty. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1974.
ČERNÍK, V. – FARKAŠOVÁ, E. – VICENÍK, J.: Teória poznania. Bratislava, Pravda 1980.
ENGELS, F.: Dialektika prírody. Bratislava, Pravda 1976.
ERHART, A.: Úvod do obecné a srovnávací jazykovědy. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1973.
FURDAL, A.: Językoznawstvo otwarte. Opole 1977.
GOLĄB, Z. a i.: Słownik terminologii językoznawczej. Warszawa 1968.
GEORGIEV, V. – DURIDANOV, I.: Ezikoznanie. Sofia 1959.
GREENBERG, H.: Universals of Language. Cambridge 1963.
HAMP, P. a i.: Readings in Linguistics. Chicago 1966.
HARRIS, Z. S.: Methods in Structural Linguistics. Chicago 1951.
HJELMSLEV, L.: Jazyk. Praha, Academia 1971.
HJELMSLEV, L.: Prolegomena to a Theory of Language. Baltimore 1953.
HOCKETT, Ch. F.: A Course in Modern Linguistics. New York 1967.
HORECKÝ, J.: Základy jazykovedy. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978.
HORECKÝ, J. – RÁCOVÁ, A.: Slovník jazykovedných termínov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979.
HUMBOLDT, W.: Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues. Berlin 1836.

CHOMSKY, N.: Syntaktické struktury. Praha, Academia 1966.
CHOMSKY, N.: Aspekte der Syntax-Theorie. Frankfurt am Main 1969.
JAKOBSON, R.: Selected Writings I. S. Gravenhage, Mouton 1962.
JAKOBSON, R. – HALLE, M.: Podstawy języka. Wrocław – Warszawa – Kraków 1964.
JOOS, M.: Readings in Linguistics. New York 1958.
Językoznawstwo strukturalne. Warszawa, PWN 1979.
JAVŮREK, Z. – ZEMAN, J.: Dialektika a systémový přístup. Praha, Svoboda 1979.
Kapitoly o slovenčine. Red. J. Kačala. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976.
KLAUS, G.: Síla slova. Praha, Svoboda 1975.
KODUCHOV, V. I.: Vvedenije v jazykoznanije. Moskva, Prosveščenije 1979.
KONDRAŠOV, N. A.: Pražskij lingvističeskij kružok. Moskva, Progress 1967.
KRÁĽ, Á.: Model rečového mechanizmu. Bratislava, Veda 1974.
KRUPA, V.: Jednota a variabilita jazyka. Systémový prístup a tzv. exotické jazyky. Bratislava, Veda 1980.
LENIN, V. I.: Spisy. Bratislava, Pravda 1953–1972.
Lingvistické čítanky I. Sémiotika 1. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972.
Lingvistické čítanky II. Sémiotika 2. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1970.
Lingwistika a filozofia. Warszawa, PWN 1977.
LYONS, J.: Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge 1968.
MALMBERG, B.: Readings in Modern Linguistics. Stockholm 1972.
MARX, K.: Kapitál. Bratislava, Pravda 1950–1967.
MILEWSKI, T.: Językoznawstwo. Warszawa, PWN 1965.
MASLOV, J. S.: Vvedenije v jazykoznanije. Leningrad 1975.
OLIVERIUS, Z. a i.: Úvod do jazykovědy. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1978.
PANFILOV, V. Z.: Vzaimootnošenije jazyka i myšlenija. Moskva 1971.
PAUL, H.: Prinzipien der Sprachgeschichte. Berlin 1880.
PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968.
PETR, J.: Klasikové marxismu-leninismu o jazyce. Praha, Svoboda 1977.
PORŠNEV, B. F.: O začiatkoch ľudských dejín. Bratislava, Pravda 1979.
PORZIG, W.: Das Wunder der Sprache. Bern 1957.
RUSANIVSKIJ, V. M. a i.: Filozofické otázky jazykovedy. Bratislava, Veda 1979.
REFORMATSKIJ, A. A.: Vvedenije v jazykoznanije. Moskva, Prosveščenije 1967.
SADOVSKIJ, V. N.: Základy všeobecnej teórie systémov. Bratislava, Pravda, 1979.
SAPIR, E.: Language. New York 1921.
SAUSSURE, F.: Cours de linguistique générale. Paris, Payot 1968.
ŠIMONOVIČ, J.: Próza o básni. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1972.
Slovník slovanské lingvistické terminologie. Praha, Academia 1977.
STEPANOV, J. S.: Osnovy jazykoznanija. Moskva, Prosveščenije 1966.
UJOMOV, A. I.: Sistemnyj podchod i obščaja teorija sistem. Moskva 1978.
WHORF, B.: Sprache, Denken, Wirklichkeit. Hamburg 1968.
WITTGESTEIN, L.: Filozofické skúmania. Bratislava, Pravda 1979.

II.
ZVUKOVÁ ROVINA

AVANESOV, R. I.: Fonetika russkogo literaturnogo jazyka. Moskva 1956.
DANEŠ, F.: Intonace a věta ve spisovné češtině. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1957. 161 s.
DVONČOVÁ, J. – JENČA, G. – KRÁĽ, Á: Atlas slovenských hlások. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969. 108 s. textu + 120 s. obrázkov.
HÁLA, B.: Fonetika v teorii a v praxi. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1975. 482 s.
HORECKÝ, J.: Generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny. In: AFPh UŠ. Jazykovedný zborník. 4. Z príležitosti VII. slavistického kongresu vo Varšave. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975, s. 5–41.
JAKOBSON, R.: Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagmaphonologie. In: Travaux du Cercle Linguistique de Prague. 4. Prague, Jednota československých matematiků a fysiků 1931, s. 164–183.
JAKOBSON, R.: Z fonologie spisovné slovenštiny. In: Slovenská miscellanea. Sborník věnovaný univ. prof. Dr. Albertu Pražákovi k třicátému výročí jeho literární činnosti. Red. J. Jirásek a F. Tichý. Bratislava 1931, s. 155–163.
KRÁĽ, Á.: Fonetická povaha a systém slovenských samohlások a dvojhlások. In: Studia Academica Slovaca. 3. Prednášky X. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Ústav školských informácií 1974, s. 51–66.
KRÁĽ, Á.: Slovenské samohlásky v konfrontácii so samohláskami iných jazykov. In: Studia Academica Slovaca. 3. Prednášky X. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Ústav školských informácií 1974, s. 67–82.
KRÁĽ, Á.: Spoluhláska *v* a jej varianty (Kapitoly zo slovenskej ortoepie). Kultúra slova, 8, 1974, s. 292–296, 338–344.
KRÁĽ, Á.: Príručný slovník slovenskej výslovnosti. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 646 s.
PAULINY, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 126 s.
PAULINY, E.: Slovenská fonológia. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 213 s.
ROMPORTL, M.: Zvukový rozbor ruštiny (K akustické klasifikaci ruských hlásek). 1. vyd. Praha, Universita Karlova 1962. 247 s. + 26 s. obr.
ROMPORTL, M.: Studies in Phonetics. 1. vyd. Prague, Academia 1973. 217 s.
ROMPORTL, M.: Základy fonetiky. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1973. 162 s.
ROMPORTL, M.: K akustice slovenských vokálů a diftongů. In: Jazykovedné štúdie. 12. Peciarov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1974, s. 43–48.
ROMPORTL, M.: Kriteria klasifikace vokálů. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. 23–24. Red. Š. Ondruš. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, s. 109–114.

SABOL, J.: Fonologické zaťaženie protikladu znelosť – neznelosť v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 12. Peciarov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1974, s. 53–69.
SABOL, J.: Typy neutralizácií v slovenskom fonologickom systéme. In: Studia Academica Slovaca. 3. Prednášky X. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Ústav školských informácií 1974, s. 405–417.
SABOL, J.: Sústava suprasegmentálnych javov spisovnej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 4. Prednášky XI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, ALFA 1975, s. 373–393.
SABOL, J.: K fonologickému protikladu F – V v spisovnej slovenčine. Rocznik Slawistyczny (Revue Slavistique), 36, 1975, s. 61–66.
SABOL, J.: Súčinnosť fonologickej a morfologickej roviny spisovnej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 5. Prednášky XII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, ALFA 1976, s. 421–449.
SABOL, J.: Prozodická sústava slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Metodicko-výskumný kabinet Československého rozhlasu 1977. 97 s.
SABOL, J.: Pravopisné princípy v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 7. Prednášky XIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, ALFA 1978, s. 485–498.
SABOL, J.: Z frekvenčného výskumu zvukovej sústavy slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 7. Prednášky XIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, ALFA 1978, s. 499–511.
SABOL, J.: Konsonantické alternácie pri skloňovaní substantív. In: Studia Academica Slovaca. 8. Prednášky XV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, ALFA 1979, s. 389–406.
SABOL, J. – ZIMMERMANN, J.: Základy akustickej fonetiky. 2. vyd. Košice, Rektorát Univerzity P. J. Šafárika 1979. 103 s.
TRUBETZKOY, N. S.: Grundzüge der Phonologie. TCLP. 7. Prague 1939. 271 s.

III. MORFOLOGICKÁ ROVINA

DOKULIL, M.: Dialektika výrazu a významu v morfologické struktuře slova v slovanských jazycích. In: Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Red. B. Havránek et al. Praha, Academia 1968, s. 17–26.
DVONČ, L.: O skloňovacích vzoroch podstat. mien. Slovenská reč, 16, 1950/1951, s. 24–28.
FURDÍK, J.: Gramatický rod a zhoda v slovenčine a v maďarčine. In: Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny. Red. F. Sima. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978, s. 21–59.
HORÁK, G.: Gramatický vzor. Slovenská reč, 18, 1952/1953, s. 300–304.
HORECKÝ, J.: K definícii morfémy. In: Acta Universitatis Carolinae. Slavica Pragensia. 4. Philologica. 3. Red. M. Romportl. Praha, Universita Karlova 1962, s. 145–150.

HORECKÝ, J.: Morfematická štruktúra slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964. 196 s.
HORECKÝ, J.: Morfematická štruktúra slovenčiny. In: Kybernetika a její využití. Red. A. Perez. Praha, Nakladatelství ČSAV 1965, s. 313–315.
KAČALA, J.: Slovesný rod a pasívum v spisovnej slovenčine. In: O slovenčine pre slovenčinárov. Red. J. Oravec. Bratislava, Pedagogický ústav mesta Bratislavy 1975, s. 106–130.
MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 254 s.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
NOVÁK, Ľ.: Hraničné predely a morfémické švíky. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. 23–24. Red. Š. Ondruš. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974, s. 33–38.
ONDRUS, P.: Kapitoly zo slovenskej morfológie. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 190 s.
ORAVEC, J.: Väzba slovies v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 389 s.
ORAVEC, J.: Slovenské predložky v praxi. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 229 s.
RUŽIČKA, J.: Typológia slovenskej morfológie. In: Studia Academica Slovaca. 1. Prednášky VIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Ústav školských informácií 1972, s. 201–210.
SABOL, J.: Formálne vymedzenie skloňovacieho typu. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Red. J. Dzurenda. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 43–53.
SABOL, J.: O frekvencii morfém v slovenčine. Slovenská reč, 38, 1973, s. 138–143.
SABOL, J.: Morfonologický náčrt koncoviek adjektiválií v spisovnej slovenčine. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník z príležitosti VII. slavistického kongresu vo Varšave. Jazykovedný zborník. 4. Red. Ľ. Novák. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975, s. 43–51.
SABOL, J.: Frekvencia deklinačných typov feminín v spisovnej slovenčine. Jazykovedný časopis, 27, 1976, s. 45–53.
SABOL, J.: Frekvencia deklinačných typov neutier v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, 42, 1977, s. 193–203.
SABOL, J.: Z morfonológie slovenského slovesa. In: Jazykovedné štúdie. 13. Ružičkov zborník. Red. J. Horecký. Bratislava, Veda 1977, s. 251–258.
SABOL, J.: On the Morphonology of the Slovak Substantives. In: Recueil linguistique de Bratislava. 5. Red. J. Horecký. Bratislava, Veda 1978, s. 61–70.
SABOL, J.: Konsonanticko-vokalické zloženie morfém v spisovnej slovenčine. Jazykovedný časopis, 30, 1979, s. 120–133.
SABOL, J.: Frekvencia deklinačných typov maskulín v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 15. Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1980, s. 243–247.

SABOL, J.: Variantnosť skloňovacích typov podstatných mien v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, 45, 1980, s. 65–71.

SYNTAKTICKÁ ROVINA

BAJZÍKOVÁ, E.: Výskum textovej syntaxe v slovenskej jazykovede. In: Studia Academica Slovaca. 8. Prednášky XV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, ALFA 1979, s. 19–30.
BAUER, J. – GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1975. 361 s.
DANEŠ, F.: O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu. Slovo a slovesnost, 40, 1979, s. 257–270.
Jazykovedné štúdie. 4. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 237 s.
KAČALA, J.: Doplnok v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 277 s.
KAČALA, J.: Doplnok a prívlastok. In: Studia Academica Slovaca. 7. Prednášky XIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, ALFA 1978, s. 157–169.
KOČIŠ, F.: Deväť typov zloženého súvetia. Slovenská reč, 28, 1963, s. 321–342.
KOČIŠ, F.: Zložené súvetie v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973. 271 s.
KOČIŠ, F.: Súvetné štruktúry v spisovnej slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 6. Prednášky XIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, ALFA 1977, s. 237–252.
MIKO, F.: K diskusii o zloženom súvetí. Jazykovedný časopis, 17, 1966, s. 64–74.
MIKO, F.: Text a štýl. K problematike literárnej komunikácie. 1. vyd. Bratislava, Smena 1970. 189 s.
MISTRÍK, J.: Enklitiky v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 3. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958, s. 277–293.
MISTRÍK, J.: Slovosled a vetosled v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 280 s.
MISTRÍK, J.: Štruktúra textu. 1. vyd. Bratislava, Metodicko-výskumný kabinet Československého rozhlasu 1975. 93 s.
MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 450 s.
MLACEK, J.: O viacnásobnosti prísudku a vetného základu. Slovenská reč, 32, 1967, s. 74–78.
MOŠKO, G.: Klasifikácia polovetných konštrukcií. Slovenská reč, 42, 1977, s. 107–116.
MOŠKO, G.: Miesto polovetných konštrukcií v syntaxi. Jazykovedný časopis, 29, 1978, s. 48–59.
ONDRUS, P.: Vetný rozbor v príkladoch. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 205 s.
ORAVEC, J.: Vylučovacie súvetie. Slovenská reč, 41, 1976, s. 321–330.
ORAVEC, J.: Náčrt slovenskej skladby pre vysokoškolákov. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 198 s.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk – Syntax. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 272 s.
ORLOVSKÝ, J.: Slovenská syntax. 1. vyd. Martin, Osveta 1959. 313 s.
RUŽIČKA, J.: Zložené súvetie. Slovenská reč, 19, 1954, s. 27–35.
RUŽIČKA, J.: Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 184 s.
RUŽIČKA, J.: Špecifickosť slovenskej syntaxe. In: Studia Academica Slovaca. 1. Prednášky VIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Ústav školských informácií 1972, s. 211–226.
RUŽIČKA, J.: Z problematiky podraďovacieho súvetia. In: Studia Academica Slovaca. 3. Prednášky X. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Ústav školských informácií 1974, s. 387–403.
SABOL, J.: K otázke vykania v slovenčine. Slovenská reč, 29, 1964, s. 298–300.

LEXIKÁLNA ROVINA

APRESJAN, J. D.: Predmet i metody sovremennoj lingvističeskoj semantiki. In: Eksperimentaľnoje issledovanije semantiki russkogo glagola. Moskva, Nauka 1967, s. 5–35.
BERNOLÁK, A.: Etymologia vocum slavicarum. Trnava 1791.
BERNOLÁK, A.: Slowár slowenskí česko-laťinsko-ňemecko-uherskí. Buda 1825–1827.
BLANÁR, V. – RATKOŠ, P.: Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961.
BLANÁR, V. a i.: Slovenský historický slovník z predspisovného obdobia. Ukážkový zošit. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973.
BLANÁR, V.: Mechanizm izmenenija značenija leksičeskoj jedinicy. Jazykovedný časopis, 24, 1973, s. 3–17.
BLANÁR, V.: Od myšlienkového odrazu k lexikálnemu významu. Jazykovedný časopis, 27, 1976, s. 99–116.
BUZÁSSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava, Veda 1974.
DORUĽA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, Veda 1977.
DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. 1. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962.
DOKULIL, M. a i.: Tvoření slov v češtině. 2. Praha, Nakladatelství ČSAV 1967.
FILIPEC, J.: Česká synonyma s hlediska stylistiky a lexikologie. Praha, Nakladatelství ČSAV 1961.
FURDÍK, J.: Zo slovotvorného vývoja slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971.
HORECKÝ, J.: Základy slovenskej terminológie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956.
HORECKÝ, J.: Slovenská lexikológia I. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971.
KURYŁOWICZ, J.: Derywacja leksykalna a derywacja syntaktyczna. In: Językoznawstwo strukturalne, s. 148–157. Warszawa, PWN 1979.
LETZ, B.: Kmeňoslovné úvahy. Martin, Matica slovenská 1943.
MATEJČÍK, J.: Lexika Novohradu. Martin, Osveta 1975.

MAKSIMOV, V. I.: Struktura i členenije slova. Moskva, Nauka 1977.
Slovo a slovník. Bratislava, Veda 1978.
MISTRÍK, J.: Frekvencia slov v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969.
MISTRÍK, J.: Retrográdny slovník slovenčiny. Bratislava, Univerzita Komenského 1976.
MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977.
NĚMEC, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha, Academia 1968.
ONDRUS, P.: Slovenská lexikológia II. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972.
ONDRUS, P.–HORECKÝ, J.–FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, 230 s.
ONDRUŠ, Š.: Zur Theorie der Semasiologie und Etymologie. Debrecen 1961.
ONDRUŠ, Š.: Praslovanské dedičstvo v slovnej zásobe slovenčiny. In: Jazykovedné štúdie. 14. Stanislavov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1977, s. 132–148.
PISÁRČIKOVÁ, M. – MICHALUS, Š.: Malý synonymický slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978.
Slovník slovenského jazyka I – VI. Bratislava, Veda 1959–1968.
SMIEŠKOVÁ, E.: Malý frazeologický slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974.
SOTÁK, M.: Dejové substantíva v slovenčine a v ruštine. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978.
SUPRUN, K. E. a i.: Metody izučenija leksiki. Moskva, Nauka 1977.
Štúdie z porovnávacej gramatiky a lexikológie. Bratislava, Veda 1974.
ULLMANN, S.: The Principles of Semantics. Glasgow 1959.
ZADOROŽNYJ, M. J.: O granicach polisemii i omonimii. Moskva, Nauka 1971.
ZIMA, J.: Expresivita slova v současné češtině. Praha, Nakladatelství ČSAV 1961.

IV.

KLASIFIKÁCIA JAZYKOV

IVANOV, V. V.: Genealogičeskaja klassifikacija jazykov. Moskva 1954.
ILLIČ-SVITYČ, V. M.: Opyt sravnenija nostratičeskich jazykov I–II. Moskva 1971, 1976.
KRUPA, V. – GENZOR, J. – DROZDÍK, L.: Jazyky sveta. Bratislava, Obzor 1983. 515 s.
KUZNECOV, P. S.: Morfologičeskaja klassifikacija jazykov. Moskva 1954.
LEHMANN, W. P.: Historical Linguistics. New York 1972.
LYTKIN, V. J. a kol.: Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija I–III. Moskva 1974, 1975, 1976.
MEILLET, A.: La méthode comparative en linguistique historique. Paris 1954.
MILEWSKI, T.: Zarys językoznawstwa ogólnego. Lublin–Kraków 1948.
ONDRUŠ, Š.: Úvod do slavistiky. Bratislava 1955.
PAUL, H.: Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle 1886.

SEBEOK, T. A. (red.): Current Trends in Linguistics 11. Diachronic, Areal and Typological Linguistics. Hague–Paris 1973.
SKALIČKA, V.: Typ češtiny. Praha, Slovanské nakladatelství 1951.

V.

DEJINY JAZYKOVEDY

AMIROVA, T. A.–OLCHOVNIKOV, B. A.–ROŽDESTVENSKIJ, J. V.: Očerki po istorii lingvistiki. Moskva 1975. 559 s.
BEREZIN, F. M.: Istorija lingvističeskich učenij. Moskva 1975. 301 s.
BURSILL–HALL, G. L.: Grammatica speculativa of Thomas of Erfurt. London 1972. 340 s.
HEINZ, A.: Dzieje językoznawstwa w zarysie. Warszawa 1978. 518 s.
HEINZ, A.: Historia językoznawstwa. Kraków 1979. 91 s.
HELBIG, G.: Geschichte der neueren Sprachwissenschaft. Leipzig 1973.
IVIĆ, M.: Pravci u lingvistici. Ljubljana 1970. 289 s.
LEPSCHY, G. C.: La linguistique structurale. Paris 1968. 240 s.
MOUNIN, G.: Histoire de la linguistique. Paris 1967. 226 s.
ONDRUŠ, Š.: Kapitoly z dejín jazykovedy. Jazykovedný časopis, *26*, 1975, s. 78–87, 169–181.
ONDRUŠ, Š.: Súčasná komparatistika a Schleicherova indoeurópska bájka. Jazykovedný časopis, *34*, 1983, s. 18–31.
PANDEYA, R. C.: Indijska filozofija jezika. Beograd 1975. 224 s.
ROBINS, R. H.: A short History of Linguistics. London 1969. 248 s.
SEBEOK, T. A. (editor): Current Trends in Linguistics 1–12. The Haague 1968–1974. 20 476 s.
ZVEGINCEV, V. A.: Istorija jazykoznanija XIX i XX vekov v očerkoch i izvlečenijach. Moskva 1960.
ZVEGINCEV, V. A. (editor): Novoje v lingvistike 1–5. Moskva 1960–1967. 404 s.

VECNÝ REGISTER

A

abeceda 152
ablatív 279
abstrahovanie 35
adresát 76
afix 72, 232
– nulový 73
– prázdny 73
agens 75, 178, 180, 193
aglutinácia 277
akcentéma 130
akomodácia 25, 26
aktant 75
aktualizácia 191
akustika 13
akustické spektrum tónové 81
akuzatív 176
alofóna (variant fonémy) 67, 79
– fakultatívna (nezávislá) 67, 79
– pozičná (kombinatórna, závislá) 67, 79
alomorféma 114, 164
alternácia 96, 113, 114, 157, 186, 281
– konsonantická 114, 125, 160
– – korelovaných konsonantov 125
– – nekorelovaných konsonántov 125
– vokál/konsonant 124
– vokalická 114, 123
– – kvalitatívna 123
– – kvalitatívno-kvantitatívna 124
– – kvantitatívna 124
– – vokál/nula 124
alternanta 114
amfibrachius 138
analogické vyrovnávanie 250
anapest 138
anatómia 13, 14
antikadencia 147, 194
antonymický rad slov 22
antonymum 215, 220
antroponymum 218
aorist 272
apelativizácia 231
arbitrárnosť 60
archetyp (pôvodná hláska) 246
artikulácia
– druhá 70
– prvá 70
artikulačný prúd 130
asimilácia 25, 113
– znelostná 120
asociácia predstáv 34, 44
asymetrizmus 225

B

bezprostredné zložky (IC) 188

C

centrum (jadro) slovnej zásoby 229, 244, 253
cirkumfix 73
citoslovce (interjekcia) 169, 174
– citové 174
– vôľové 174

Č

čas
– budúci (futúrum) 177
– minulý (préteritum) 177
– prítomný (prézent) 177
časovanie slovies 273
časti reči (pozri slovné druhy)
častica (partikula) 169, 173
– hodnotiaca 174
– jednomorfémová 174
– jednoslovná 174
– pobádacia 174, 195
– pripájacia 174
– uvádzacia 174
– viacmorfémová 174
– viacslovná 174
– vysvetľovacia 174
– zdôrazňovacia 174
číslovka (numerále) 169, 171, 228
– druhová 171
– násobná 171
– neurčitá 171
– radová 171
– určitá 171
– základná 171
členenie jazyka
– horizontálne (zemepisné) 55
– vertikálne
– – na funkčné štýly 55
– – na sociálne nárečia 55
členitosť jazyka
– zemepisná 54

D

daktyl 138, 143
datív 176
deklinácia (skloňovanie) 170, 274
dekódovanie 31
delimitatívnosť slovesného deja 179
denotácia 63, 64, 216, 222, 224
denotát 59, 61, 62, 65, 216, 217, 220, 221, 224, 231, 232, 236, 239
derivácia (odvodzovanie) 72, 124, 128
– gramatická 72, 282
– lexikálna 72, 282
– lexikálno-gramatická 72
– vonkajšia slovotvorná, morfologická (sémanticko-morfologická) 232, 233
derivatológia 72, 232
designácia 63, 64, 217, 224, 237
– intelektuálna 222
designát 61, 62, 65, 214, 217, 220, 221, 236, 237, 239
designátor 61, 62, 214, 231, 232, 236, 237, 239
– lexikálny 224
determinácia 180, 205
diachrónia jazyka 20
dialektika 42
– objektívna 19
– subjektívna 19
dialektológia 11
diferenciácia
– fonologická maximálna 80, 95
– fonologická minimálna 80
– jazykov 51, 52
disharmónia 225
disimilácia 113
distribúcia
– komplementárna (doplnková) 80, 95
– kontrastívna 80
dištinktívna jednotka jazyka 78
dištinktívna vlastnosť fonémy 78, 85
dištinktívny príznak 89, 97, 100, 105
ditrochej 143
dĺžka slova 74
doplnok (druhotný prísudok) 190, 198, 201, 203
– podmetový 201
– predmetový 201
dôraz 140, 142, 145, 152, 161
dráždenie 34
dráždivosť 43
dvojhláska (diftong) 87–89
– predná 88
– stredná 88
– stúpavá 87
– vysoká 88
– zadná 88

E

ekvivalent 238
emfáza 140, 145, 152, 160, 195
enklitika (príklonka) 137, 141, 142, 144
etnografia 10, 12
etnolingvistika 11
etymológia 250
– slov 215
expresívnosť (expresivita) 112, 221

F

filológia 8, 11
– česká 8
– klasická 8
– ruská 8
– slovenská 8
filozofia 14, 42
flexia 72, 277
– vnútorná (introflexia) 281, 282
fonéma 19, 28, 67, 78, 106, 113, 115, 153
fonematický (hláskový) systém jazyka 21, 23, 26
fonetika 11, 66, 78
– akustická 13, 67
– inštrumentálna 67
– organogenetická (fyziologická, artikulačná) 13, 67

– slovenská 68
– sluchová 67
fonológia 67, 78
– fonematická 67
– slovenská 68
– subfonematická 68
– suprasegmentálna (prozodická) 68
fonologická škola
– Moskovská 153
fonologické zaťaženie foném 90, 92, 120
forma 19
– odrazu
– – aktívna 34
– – pasívna 34
– – predpsychická 34, 43
– – psychická 34, 43
– – – jednoduchá 43
– slova 224
formant 83
frazéma 213, 228
frázový ukazovateľ 188
frekvencia slov 228
frekventatívum 179
fuga 72, 73
funkcia
– deiktická 218
– expresívna 151
– fonologicko-delimitačná 141, 151
– fonologicko-dištinktívna 151, 159
– gramatizujúca 151
– jazyka
– – apelová (výzvová, konatívna) 33
– – estetická (poetická) 12, 25, 39–42
– – expresívna (výrazová, emocionálna, emotívna) 12, 33
– – fatická 32
– – komunikatívna 12, 25, 29, 233
– – kultúrna 25
– – metajazyková 32
– – nadstavbová (sekundárna) 25, 29
– – oznamovacia (zobrazovacia) 32
– – poznávacia 12, 25, 33–36
– – reprezentatívna 36–39
– – – kultúrno-reprezentatívna 37
– – – národno-reprezentatívna 39
– štylizujúca 151
fylogenéza reči 218
fyziológia 13, 42

G

generovanie signálu 31
genéza ľudskej reči 49, 50
genitív 176
glosémа 18
glottochronológia 253
gnozeológia 12, 42
grafémа 152, 153
gramatická kategória
– času 162, 177
– čísla 162, 175
– osoby 163, 176
– pádu 162, 176
– rodu 162, 174, 181
– slovesného rodu 178
– spôsobu 178
gramatická stavba jazyka 12
gramatický plán (systém) jazyka 21, 23, 26, 69
gramatický tvar 75, 162
– analytický 70
– slova 70
– syntetický 70
gramatika 9, 162, 212
– frázová 188
– generatívna (transformačná) 10, 18, 188

H

heteronymum 237
hiát 107, 160
hláska 19, 67, 78, 153
– pohybová (kĺzavá) 87
hláskoslovie 68
hlásková štruktúra (morfémy) 28
hlásková zmena 250
– pravidelná 250
– sporadická 250
hláskové písmo 152
hlasový register 141, 145, 146, 152, 161
hodnota slova 221
– emocionálna 221
– štylistická 221
homonymia 73, 215, 226, 228, 239
– externá heterogénna 227
– gramatická 74, 277
– interná
– – heterogénna 227
– – homogénna 227, 230
– lexikálna 74
– znaku 61
homonymum 158, 220
hypotaxa 205
– nepravá 205, 207
– pravá 207

CH

chronéma 113, 114, 130

I

ideogram 152
imperatív 195
indikatív 194
infix 72
informácia 30, 33
inštrument 76
inštrumentál
integrácia
– slovenčiny 54
– spoločenská 53
intenčná hodnota slovesa 180, 193
intenčná štruktúra vety 201
intenčný typ 180
intenzita 144
– hlasu 140, 146, 152, 161
interfix 72
intonácia 74, 151, 206

J

jadro výpovede 145
jazyk 17, 30, 156
– flektívny 169
– germánsky 109
– národný 38, 55, 242
– príbuzný 243
– románsky 109
– slovenský (slovenčina) 20, 23, 284
– spisovný 52, 55
jazyková diachrónia 7
– historická 7
– predhistorická 7
jazyková diferenciácia 10, 53
jazyková divergencia 51
jazyková ekonómia 131
jazyková integrácia 53, 54
jazyková kompetencia 18
jazyková konvergencia 51
(jazyková) makrorodina
– nostratická (boreálna) 269, 270
jazyková performancia 18
(jazyková) prarodina
– uralo-altajská 266
jazyková rodina 242, 254
– altajská 264–267
– indoeurópska 254–262
– indo-iránska (árijská) 257
– semito-hamitská 267–269
– uralská (ugrofínska) 262–264
jazyková skupina
– austro-aziatská 270
– čínsko-tibetská 270
– kentumová 255
– malajsko-polynézska 270
– satemová 255
– tibetsko-birmanská 270
jazyková synchrónia 7
jazykoveda (pozri aj lingvistika) 7–12, 42
– historicko-porovnávacia 8, 249
– konfrontačná 8
– kontrastívna 8
– porovnávacia (komparatívna) 7, 8, 14, 242
– štrukturálna 271
– – glosematická 18
– typologická 8
– všeobecná 18
jazykovedná disciplína
– nadstavbová 77
– základná 77
jazykovedná koncepcia
– glosematická 18
jazykovedná škola
– deskriptivistická 221
– Kopenhagská 20
– mladogramatická 249
– Pražská 7, 20
jazykový útvar
– zemepisno-sociálny 10
jazykový zväz 26, 244
jazyky (jazyk)
– altajské 271
– arabský 268
– austrálske 270, 271
– bantu 270
– bantuidné 270
– čínsko-tibetské 271
– dravidské 271
– egyptský 269
– eskimácke 271
– etiópske 268
– hamitské 267
– indiánske 271
– indoeurópske 254, 271
– – kentumové 258–262
– – – germánske 259
– – – grécky 258
– – – chetitsko-luvijské (anatólske) 260
– – – italické 258
– – – keltské 260
– – – románske 259
– – – tocharské 261
– – – trácke 261
– – satemové 255–258
– – – albánsky 257

– – – arménsky 257
– – – baltské 256
– – – indické 256
– – – iránske 257
– – – novoindické 256
– – – slovanské 255
– japonský 266, 271
– kaukazské 270
– kórejský 266, 271
– kušitické 269
– líbyjsko-berberské 269
– malajsko-polynézske 271
– mongolské 265
– nostratické (boreálne) 270
– paleoázijské 270
– papuánske 270, 271
– samodijské 262
– semito-hamitské 271
– semitské 267
– tungusko-mandžuské 266
– turkotatárske (turecké) 264
– ugrofínske 271

K

kalkovanie 237
kategória
– gramatická 69, 162
– – primárna 162
– – sekundárna 162
– intencie slovesného deja 179
– spôsobu slovesného deja (actio verbi) 179
– syntakticko-sémantická 70
– vidu 179
klasifikácia jazykov 242
– areálna (zemepisná) 243
– genetická (genealogická) 242, 244
– typologická (typológia) 243, 271
kód 12
– jazykový 30
kodifikácia (ortoepickej normy) 109
kódovanie 31
kombinácia foném 106
komparatistika 8
kompozitum 187, 228
komunikácia jazyková 30
komunikačná aktivita 31
komunikačná kontinuita znakovej sústavy 61
komunikačná sieť 31
komunikačné spojivo 31
komunikačný prenos 31
komunikačný prostriedok 30
komutačný test 79
koncentrácia jazykov 52
kondicionál 194, 195
konektor 210
– prospektívny (kataforický) 210
– rekurzívny (anaforický) 210
konexia textu 210
konjugácia (časovanie) 170
konkluzívna kadencia 147, 194, 195
konotácia 65, 222, 224, 239
– negatívna (pejoratívna) 65
– neutrálna 65
– pozitívna (melioratívna) 65
konštrukcia
– neurčitková (infinitívna) 203, 204
– prechodníková 203
– príčasťová 203
kontrast 81
koordinácia 191, 205
– dôsledková (konsekutívna) 191
– odporovacia (adverzatívna) 191
– stupňovacia (gradačná) 191
– vylučovacia (disjunktívna) 191
– zlučovacia (kopulatívna) 191
korelácia 22, 80
– mäkkosti 22
– znelosti 22, 28, 80, 105, 117
korelačná dvojica 28, 125
kritérium
– autoritatívnosti 246
– fonetické 247
– starobylosti 246
– väčšiny 246
Kuryłowiczovo pravidlo 233
kvantita 114, 131, 148, 151, 152, 160
kybernetika 12, 238

L

langage 17
langue 17
lexéma 18
lexika 211
lexikálno-sémantické pole 22, 220
lexikálny systém (plán, rovina) jazyka 21, 25, 26, 69, 211
lexikológia 11, 211
likvida 22
lingvistika (pozri aj jazykoveda) 7–9, 42
– konfrontačná 8
– kontrastívna 8
– porovnávacia 7, 8
– typologická 8

literárna história 11
literárna veda 11, 12
logika 12, 42
– formálna 14, 42
lokál 176

M

matematika 14
melodéma 130
melódia 145, 146, 152, 159–161
meno 170
– vlastné (proprium) 218
– všeobecné (apelatívum) 218
metafora 231, 232
– básnická 232
– lexikalizovaná 232
metóda (skúmanie)
– historicko-porovnávacia 252, 271
– lexikoštatistická 253
– systémovo-štruktúrna 252
miera 201
minimálny pár 79
modulácia reči 130
– časová 130
– silová 140
– tónová 145
modus 195
monéma 70
monogenéza ľudskej reči 50
monosémia 215, 225
morfa 164, 168
– interfigovaná 164, 167, 168
– nulová 168
– spájacia 164, 167, 168
– tematická 164, 166, 168
morféma 28, 70, 114, 164, 168, 170
– afixálna 72
– derivačná 114, 164, 165, 168
– – predponová 164, 165, 168
– – rozštiepená 167
– determinujúca 182
– enklitická 164, 166
– formová 164, 166, 168
– gramatická 70, 163, 165, 228
– kongruenčná 164, 166, 168
– koreňová 163–165, 168
– lexikálna 70
– – bázová (koreň) 72
– modifikačná 164, 166, 168, 232
– nulová 73, 168
– pádová 228
– polysémantická 73
– prázdna 73
– relačná 163–165, 168, 180
– rozložená 167
– spájacia 73
– supletívna 74
– tematická 73
morfematická štruktúra (stavba) 228
– slova 28, 163, 167
morfológia (tvaroslovie) 9, 71, 124, 162
– formálna (paradigmatická) 162, 180
– gramatická 213
– lexikálna 213
– sémantická 162, 169
– spisovnej slovenčiny 71, 186
morfologický systém jazyka 21, 23, 26, 162
morfonéma 114
morfonológia 114, 281
motivácia
– vnútorná sémantická 233
– vonkajšia sémanticko-morfologická 233
motivačné kalkovanie polysémie 226
myslenie 34, 42
– asociatívne 44

N

nárečie
– sociálne 55, 237
– zemepisné 11, 54, 55, 237
nárečová oblasť 53
neutralizácia 107, 109, 113–123, 157
– fonologických protikladov 80
– kvantity 115, 160
– progresívna 113
– protikladu difúznosť – nedifúznosť 121
– protikladu sykavosť – nesykavosť 122, 159
– protikladu znelosť – neznelosť 117, 159
– regresívna 113
nominácia 216
nominát 62, 216
nominatív 176
norma 18
– ortofonická 79
– sociálna 17
– spisovného jazyka 56
– – subštandardná 56
– – superštandardná 56
– – štandardná 56

O

obsah 211
odraz 34, 43
– vedomý pojmový 45
– vedomý psychický 44

onomatopoja 156, 174
onomaziologický (onomatologický) postup 214
ontogenéza reči 218
ontológia 42
oronymum 218
otázka
– doplňovacia 194
– zisťovacia 194

P

paciens 76, 178, 180, 193
pád 176
– adverbiálny 176
– nesyntaktický 176
– predložkový 199
– syntaktický 176
palatalizácia (velár) 247
paradigma 70
– deklinačná 70
– konjugačná 70
– slovotvorná 116
paradigmatické využívanie foném 107
paradigmatika
– znaku 65
– zvuková 78
paradox systému 19
parataxa 205
– nepravá 205
parole 18
paronymum 219, 220
participant 75
pauza 132, 152, 159, 161
– fyziologická 132
– významová (komunikatívna) 132
– z váhania 133
percepcia (zmyslová) rečového signálu 31
periféria slovnej zásoby 230
piktogram 152
písmo 152
plurál 175
pocit 34, 43
podmienka 201
podmet 191, 197
podstatné meno (substantívum) 169, 170, 197, 228, 229
– abstraktné 170
– hromadné (kolektívum) 170, 175
– konkrétne 170
– látkové 170, 175
– neosobné 170
– neživotné 170
– osobné 170
– pomnožné (pluráliá tantum) 170, 175
– skupinové 170
– vlastné (proprium) 170
– všeobecné (apelatívum) 170
– životné 170
poetika 11
pojem 34
polokadencia (semikadencia) 147
polovetná konštrukcia 202
politika
– jazyková 56
– kultúrna 57
polygenéza ľudskej reči 50
polysémia 73, 215, 225, 227, 228, 230
– gramatická 73, 74, 277
– homonymná 73
– lexikálna 73, 74, 239
– tesná 73
– voľná 73
– znaku 61
postfix 72
pozícia
– maximálnej fonologickej diferenciácie (rozlíšenia) 115, 118, 153
– minimálnej fonologickej diferenciácie (rozlíšenia) 118, 153
poznanie 34
pragmatika 64
prajazyk 243
– indoeurópsky 51, 254
– ugrofínsky 262
pravopis (ortografia) 152
pravopisný princíp 153–155
– etymologický 155
– fonetický 153
– gramatický 155
– morfonematický 154
– sémantický 155
prax 46
predložka 142, 143, 169, 173, 228
– druhotná (sekundárna) 173
– prvotná (primárna) 73
predmet (objekt) 190, 198, 199
– nepriamy 199
– priamy 199
predstava 34, 44
prefix 72
prechyľovanie 213
preklad
– strojový 223
– textu 222, 223
príčastie
– činné 203
– trpné 203
prídavné meno (adjektívum) 169, 170, 229
– akostné 171
– privlastňovacie 171
– vlastnostné 171
– vzťahové 171
prijímač 31
primkýnanie 192, 193
prípona (pádová) 163, 181
prípustka 201
príslovka (adverbium) 169, 173
– akostná 173
– obsahová 173
– okolnostná 173
– vlastnostná 173
– vzťahová 173
príslovkové určenie (adverbiále) 190, 198–200
– času 201
– miesta 201
– okolnostné 201
– príčiny 201
– spôsobu 201
– vnútorné 201
prístavok (apozícia) 198, 203
prísudok (gramatický predikát) 191, 197
– neslovesný (menný) 197
– slovesný 197
privlastňovanie 275, 279
prívlastok (atribút) 190, 198
– nezhodný 198
– zhodný 198
prízvuk 109, 140–144, 148, 152, 159
– viazaný 141
– voľný 141
proces
– derivačný (slovotvorný) 116, 130
– morfologický (tvarotvorný) 116, 130
– práce 45
– vznikania reči 45
proklitika (predklonka) 137, 141, 142, 144
protiklad
– disjunktný 80, 81
– ekvipolentný 80, 81
– fonologický 109, 111
– graduálny 80, 81
– izolovaný 81
– privatívny 80
– proporcionálny 81
prozodéma 113, 130
psychický obsah 33
psychológia 42
pulz 48
purizmus 57, 240
– jazykový 39

R

reč 17, 30, 42
– umelecká (básnická) 56
– vnútorná 36
rečový signál 30
redukcia 113
referencia 216
referent 61, 62, 65, 216
rekonštrukcia
– historicko-porovnávacia 37, 50
– vnútorná 252
relatívna stabilita systému 25
relatívna uzavretosť systému 23
responzia
– hlásková 246, 251
– významová (sémantická) 251
rezultatívnosť slovesného deja 179
rod
– mužský (maskulínum) 174
– prirodzený 174
– stredný (neutrum) 174
– ženský (feminínum) 174
rotácia (posúvanie) spoluhlások 259
rovina
– zvuková 66
– významová 66, 69
rozsah množiny prvkov systému 21
rytméma 130
rytmické krátenie (rytmický zákon) 114, 150, 151
rytmus 137, 142, 152

S

samohláska (vokál) 81
– dlhá 86
– krátka 82–86
– nízka 83
– predná 83
– prostredná 83
– stredná 83
– vysoká 83
– zadná 83
sekundárna (druhotná) predikácia 202
sémantická determinácia
– paradigmatická 220
– syntagmatická 220
– systémovo-štruktúrna 221, 224
sémanticko-lexikálne pole 219

sémantický trojuholník 59
sémantika 11, 211
– gramatická 212
– lexikálna 216
sémaziologický postup 214
seméma 70, 164
semiológia 12, 58, 59
semiotický trojuholník 61, 62
semiotika 12, 42, 58
– symptomatická (symptomatológia) 60
schéma 18
signifikácia 63, 64
signifikant 58, 61
signifikát 58, 61
singulár 175
singuláriá tantum 175
slabika 78, 108, 109, 130, 139
slovesný rod 178
– činný (aktívum) 178
– trpný (pasívum) 178
sloveso (verbum) 169–171, 229
– bezpredmetové (podmetové) 172
– činnostné 171
– dokonavé 179
– fázové 171
– limitné 171
– modálne 171
– nedokonavé 179
– neprechodné (intranzitívum) 172, 199
– pomocné 171
– predmetové 171
– prechodné (tranzitívum) 172, 199
– sponové 171
– stavové 171
slovná štruktúra (syntagmy) 28
slovná zásoba jazyka 12, 26, 211, 212
slovník
– dvojjazyčný prekladový 238
– ideografický 215
– jednojazyčný výkladový 223, 238
slovný druh 69, 162, 169, 228
– amorfný 170
– autosémantický (plnovýznamový) 169
– autosyntagmatický 170
– neohybný 170
– ohybný (flektívny) 170
– synsémantický (neplnovýznamový, pomocný) 169
– synsyntagmatický 170
slovo 28, 75, 109, 115
– citoslovcové 250
– deiktické 169
– expresívne 250
– gramatické 169, 228
– kvalitatívne 169
– kvantitatívne 169
– lexikálne nediferencované 169
– neplnovýznamové 228
– nocionálne 250
– odvodené (derivované) 228
– onomatopoické 250
– plnovýznamové 228
– značkové (neodvodené) 228
slovosled 275
– pevný 275
– voľný 275
slovotvorná štruktúra 167
slovotvorný (derivačný) systém jazyka 21, 23, 25, 26
sociolingvistika 10
sociológia 10, 12
sonagram 105
sonanta (nositeľ slabičnosti) 82, 130
spektrografická analýza 83, 100, 105
spojka (konjunkcia) 169, 173, 228
– členská 173
– hypotaktická 173
– jednočlenná 173
– jednomorfémová 173
– jednoslovná 173
– parataktická 173, 205
– vetná 173
– viacčlenná 173
– viacmorfémová 173
– viacslovná 173
spoločensko-ekonomická formácia 51
spoločnosť 49
spoluhláska (konsonant) 81, 96–99
– afrikovaná (afrikáta) 99
– boková (laterálna) 98
– ďasnovopodnebná (alveopalatálna) 97
– ďasnová (alveolárna) 97
– hlasivková 98
– hrčivá 99
– hrtanová (laryngálna) 97
– jazyčná (linguálna) 98
– – chrbtová (dorzálna) 97
– – – predochrbtová (predorzálna) 98
– – – zadochrbtová (postdorzálna) 98
– – končeková (apikálna) 97
– kmitavá (vibranta) 98
– mäkkopodnebná (velárna) 97
– neznelá 99
– nosová (nazálna) 99
– perná 24
– pernoperná (obojperná, bilabiálna) 23, 97
– pernozubná (labiodentálna) 97, 98
– plynulá 99
– polozáverová (semiokluzíva) 98, 248
– predoďasnová (prealveolárna) 97
– sonórna (nepárová) 82, 99, 100–102, 112
– šumová (párová) 99, 102–106
– trená (frikatíva) 99
– tvrdopodnebná (palatálna) 97
– ústna (orálna) 99
– úžinová (konstriktíva) 98, 248
– výbuchová (explozívna) 98
– zadoďasnová (postalveolárna) 97
– záverová (okluzíva) 98, 248
– znelá 99
spoluhlásková skupina 109
spôsob (modus) 178
– oznamovací (indikatív) 178
– podmieňovací (kondicionál) 178
– rozkazovací (imperatív) 178
stupňovanie 276
– analytické 276
– syntetické 276
subordinácia 205
substancia 19
subvariant taktu 138
súd 34
sufix 72
supersyntax (hypersyntax) 76, 189, 210
supletivizmus 74, 158, 280
suprasegmentálny jav 159
suprasegmentálny podsystém 130
sústava znaková 12
súvetie (zložená veta) 28, 204
– jednoduché 204
– podraďovacie 205, 207
– priraďovacie 205
– – dôsledkové (konsekutívne) 207
– – odporovacie (adverzatívne) 206
– – pravé 206
– – stupňovacie (gradačné) 206
– – vylučovacie (disjunktné) 206
– – zlučovacie (kopulatívne) 206
– zložené 204, 208–210
symbol 12, 60
symptóm 59, 60
synekdocha 231
synchrónia jazyka 20
synkretizmus 158
synonymia 74, 239
– absolútna 239
– gramatická 74, 278
– lexikálna 74, 236
synonymický rad slov 22
synonymum 158, 215, 220, 240
– absolútne 239
syntagma (sklad) 28, 76, 188, 190, 193
– determinatívna (určovacia) 76, 190, 205
– – aktualizovaná 76
– – neaktualizovaná 76
– koordinatívna (priraďovacia) 76, 190, 191, 205
– predikatívna (prisudzovacia) 76, 190, 191
syntagmatické radenie zvukových prvkov 107
syntagmatický prístup 188
syntagmatika 188, 190
– znaku 65
– zvuková 78
syntagméma
– predikatívna 132, 188
syntaktická kondenzácia 203
syntaktická rovina 188
syntax (skladba) 9, 75, 188, 213
– nadvetná 76, 189
– nezávislostná 188
– polovetná 189, 202
– slovenská 75
– súvetná 189, 204
– vetná 188, 193
– závislostná 188
systém 19, 20
– deklinačný (skloňovací) 180
– konjugačný (časovací) 180

Š

štruktúra 19, 20, 29
– jazykového systému 28
– vety
– – hĺbková, obsahová 75
– – povrchová, formálna 75
štruktúrno-systémové chápanie jazyka 20
štruktúrovanosť systému 21
šum 81
štýl jazyka
– estetický 42
– funkčný 55, 77, 214, 222, 239
– – administratívny 40, 56, 239
– – hovorový 39, 203, 240
– – odborný 40, 56, 143, 203, 239
– – publicistický 56, 143, 240
– – umelecký 41, 42, 56, 143
– – vedecký 239
– individuálny 77
– výslovnosti 214

štylistika 11, 76, 189, 210, 214
– slovenská 77

T

takt 137, 139
– obstupný (crescendovo-decrescendový) 137, 139
– vzostupný (crescendový) 137, 139
– zostupný (decrescendový) 137, 139
taktová skupina 137
tautonymum 237
tempéma 130
tempo řeči 133–136, 141, 146, 152, 161
tendencia k jednotnej báze 96, 125, 186, 187
tendencia k uniformite tvarov 96, 125, 187
teória
– adstrátová 51
– informácie 12, 31, 42
– interjekčná (o vzniku ľudskej reči) 50
– jazykového relativizmu 48, 225
– jazykového znaku
– – bilaterálna 62
– – unilaterálna 62
– marxistická materialistická (o vzniku ľudskej reči) 50
– onomatopoická (o vzniku ľudskej reči) 50
– substrátovo-superstrátová 51
– textu 11, 76, 189, 210
– vedy 15, 16
terminológia 32, 239, 240
text 210
textová jednotka nadvetná 28
timbre 130
tón 81
toponymum 218
transfer 14
trieda 71
trochej 139
tvarová analógia 94
tvarový okruh 163
tvarový súbor 163
tvorenie slov 213
typ 71, 243
– deklinačný (skloňovací) 126, 180, 183
– jazyka (morfologický)
– – aglutinujúci (aglutinačný) 74, 186, 228, 277
– – analytický (izolačný) 186, 273, 282
– – flektívny 74, 186, 228, 277
– – introflektívny 187, 281
– – polysyntetický 187, 283
– – syntetický 273, 277, 282
– taktu 138
typológia 243
– fonologická 243
– lexikálno-sémantická 243
– morfologická 243, 271
– syntaktická 243
typologické skúmanie jazykov 271

U

účel 201
účinok 201
úsudok 34
úzus 18

V

variant
– fonémy (pozri alofóna)
– taktu 138
variantnosť skloňovacieho (deklinačného) typu 181, 183
väzba (rekcia) 192, 199
veta 28, 75, 132, 139, 170, 188, 193
– hlavná (nadradená) 205
– jednoduchá 196
– – dvojčlenná 196
– – jednočlenná 196
– – – citoslovná 196
– – – infinitívna 196
– – – menná 196
– – – neslovesná 196
– – – slovesná 196
– – – vokatívna 196
– opytovacia (interogatívna) 194
– oznamovacia (enunciatívna) 194
– podmieňovacia (kondicionálna) 194
– vedľajšia (podradená) 205
– – doplnková 208
– – podmetová 207
– – predmetová 208
– – príslovková 208
– – prísudková 207
– – prívlastková 208
– – vetnozákladová 208
– zložená 196
– zvolacia (exklamatívna) 194, 195
– žiadacia 194, 195
– – rozkazovacia (imperatívna) 195
– – želacia (dezideratívna) 195
vetnočlenský prístup 188
vetný člen 75, 170, 188, 193, 196–202
– rozvíjací (vedľajší) 190, 197, 198

– viacnásobný (rozšírený) 191, 197
– základný (hlavný) 191, 196, 197
vetný vzorec 193
vetný základ (fundament) 196, 197
– neslovesný (menný) 197, 198
– slovesný 197, 198
vetotvorný akt 191
vlastnosť
– korelačného príznaku 80
– neutralizovateľná 80
– porovnávacieho základu 80
– stála, neneutralizovateľná 80
vnem 34, 43
vnútrojazykový posun 230
vokalická harmónia 280
vokatív 176
vpona 72
východisko výpovede 145
výnimka z rytmického krátenia 115, 116
výpoveď 75, 132, 193
výraz 211
vysielač 31
význam 62
– demotivovaný 47
– designačný 217
– gramatický 69, 162, 212
– – morfologický 69
– – syntaktický 69
– kategoriálny 69
– konceptuálny (intelektuálny) 218
– lexikálny 69, 212
– motivovaný 47
– pojmový 47
– slov 47
– zmyslový 47
vzor 71
vzťah
– arbitrárny 250
– kauzálny 250
– paradigmatický 26, 61, 65
– priraďovací (koordinácia) 190
– prisudzovací (predikácia) 190
– syntagmatický 28, 61, 65
– subordinačný 190
– určovací (determinácia, závislosť) 190

Z

zákon hláskoslovný (fonetický) 249
zámeno (pronomen) 169, 171, 228
– neurčité 171
– opytovacie 171, 194
– osobné 171, 197
– privlastňovacie 171
– ukazovacie 171
– vymedzovacie 171
– základné 171
– zvratné 171
združené pomenovanie 212, 228
zhoda (kongruencia) 175, 191, 192, 198, 275, 279
– pri vykaní 192
zmysel 62
znak 59
– arbitrárny 60
– ikonický 59
– indexový 59
– jazykový 58, 156
– konvencionálny 59
– metaforický 60
– metonymický 60
– náhodný 59
– prirodzený 59
– slabičný 152
– zámerný (cieľavedomý) 59
zovšeobecňovanie 35
zreteľ 201
zvuk (artikulovaný) 46

OBSAH

PREDHOVOR 5
I. VŠEOBECNÁ ČASŤ (Š. Ondruš) 7

1 Lingvistika – filológia – gramatika 7
2 Lingvistika v sústave vied 10
Jazykoveda a spoločenské vedy 10
Jazykoveda a prírodné vedy 13
Model postavenia jazykovedy v sústave vied 14
3 Reč a jazyk 17
4 Systém a štruktúra jazyka 19
Paradigmatické a syntagmatické vzťahy 19
5 Funkcie jazyka 29
Komunikatívna funkcia jazyka 29
Poznávacia funkcia jazyka 33
Reprezentatívna funkcia jazyka 36
Estetická funkcia jazyka 39
6 Reč a myslenie 42
7 Jazyk a spoločnosť 49
8 Jazykový znak 58
9 Členenie jazykového systému a základné jazykovedné disciplíny 66

II. ZVUKOVÁ ROVINA (J. Sabol) 78

10 Základné pojmy 78
Segmentálny podsystém 81
Krátke samohlásky 82
Dlhé samohlásky 86
Dvojhlásky 87
Vzťahy medzi krátkymi samohláskami, dlhými samohláskami a dvojhláskami . 89
Spoluhlásky 96
Sonórne spoluhlásky 100
Šumové spoluhlásky 102
Kombinácie foném 106
Niektoré kombinačné zákonitosti slovenčiny 106
Spoluhláskové skupiny a fonologické protiklady 109
Neutralizácie a alternácie 113
Neutralizácia protikladu Lg – Lg° 114
Neutralizácia protikladu Vc – Vc° 117
Neutralizácia protikladu D – D° 121
Neutralizácia protikladu S – S° 122
Vokalické alternácie 123
Konsonantické alternácie 125
Suprasegmentálny podsystém 130
Časová modulácia reči 130
Kvantita 131
Pauza 132
Tempo 133
Rytmus 137
Silová modulácia reči 140
Intenzita hlasu 140
Prízvuk 141
Dôraz 145
Emfáza 145
Tónová modulácia reči 145
Hlasový register 146
Melódia 146
Prozodická stavba slovenského slova 148
Zhrnutie funkcií suprasegmentálnych javov spisovnej slovenčiny 151
Zvuková a grafická sústava 152

III. VÝZNAMOVÁ ROVINA (J. Sabol) 156

11 Vzťah zvukových (výrazových) a významových jednotiek 156

A
MORFOLOGICKÁ ROVINA 162

12 Základné pojmy 162
Morfematická štruktúra slova 163
Sémantická morfológia 169
Slovné druhy 169
Gramatická kategória rodu 174
Gramatická kategória čísla 175
Gramatická kategória pádu 176
Gramatická kategória osoby 176
Gramatická kategória času 177
Gramatická kategória spôsobu 178

Gramatická kategória slovesného rodu 178
Kategória vidu 179
Kategória intencie slovesného deja 179
Paradigmatická (formálna) morfológia 180
Vymedzenie skloňovacieho typu 180
Charakteristické črty slovenskej morfológie 186

B
SYNTAKTICKÁ ROVINA 188

13 Základné pojmy 188
Syntagmatika 190
Determinatívna syntagma (určovací sklad) 190
Predikatívna syntagma (prisudzovací sklad) 191
Koordinatívna syntagma (priraďovací sklad) 191
Formálna stavba syntagiem 191
Vetná syntax 193
Druhy viet podľa obsahu a komunikačnej platnosti 194
Druhy viet podľa zložitosti gramatickej stavby 196
Vetné členy 196
Základné (hlavné) vetné členy 197
Rozvíjacie (vedľajšie) vetné členy 198
Polovetná syntax 202
Súvetná syntax 204
Priraďovacie súvetie 205
Podraďovacie súvetie 207
Zložené súvetie 208
Hypersyntax, teória textu 210

C
LEXIKÁLNA ROVINA (Š. Ondruš) 211

14 Lexikológia a lexikografia 211
15 Predmet lexikálnej sémantiky 216

IV. KLASIFIKÁCIA JAZYKOV (Š. Ondruš) 242

16 Genealogická (genetická) klasifikácia jazykov 244
Indoeurópska jazyková rodina 254
Satemové indoeurópske jazyky 255
Slovanské jazyky 255
Baltské jazyky 256
Indické jazyky 256
Iránske jazyky 257
Arménsky jazyk 257
Albánsky jazyk 257
Kentumové indoeurópske jazyky 258
Grécky jazyk 258
Italické jazyky 259
Germánske jazyky 259
Keltské jazyky 260
Chetitsko-luvijské (anatólske) jazyky 260
Tocharské jazyky 261
Trácke jazyky 261
Uralská (ugrofínska) jazyková rodina 262
Altajská jazyková rodina 264
Turkotatárske (turecké) jazyky 264
Mongolské jazyky 265
Tungusko-mandžuské jazyky 266
Kórejčina 266
Japončina 266
Semito-hamitská jazyková rodina 267
Semitské jazyky 267
Arabský jazyk 268
Etiópske jazyky 268
Kušitické jazyky 269
Egyptský jazyk 269
Líbyjsko-berberské jazyky 269
Nostratická (boreálna) makrorodina 269
Iné jazykové rodiny 270
17 Typologická klasifikácia jazykov 271
Analytický typ jazyka 273
Syntetický typ jazyka (aglutinačný a flexívny) 277
Vnútorná flexia 281
Polysyntetický typ jazyka 283

V. DEJINY JAZYKOVEDY (Š. Ondruš) 285

VI. ZÁKLADNÁ JAZYKOVEDNÁ TERMINOLÓGIA V SLOVENČINE A V SVETOVÝCH JAZYKOCH (Š. Ondruš) 310

LITERATÚRA 319

VECNÝ REGISTER 328

ŠIMON ONDRUŠ – JÁN SABOL

ÚVOD DO ŠTÚDIA JAZYKOV

Tretie vydanie

Vydalo
Slovenské pedagogické nakladateľstvo
v Bratislave

Zodpovedná redaktorka Marianna Mišúrová
Výtvarný redaktor Bruno Musil
Technická redaktorka Zuzana Kočvarová
Obálku navrhol akad. maliar Peter Rónay

Vytlačili Východoslovenské tlačiarne, n. p., Košice — Strán 344 — AH 22,45 (text 21,49 — grafika 0,96) — VH 23,32 — 12/A — Náklad 4000 — Typ písma garmond Times — Technika tlače ofset — Schválené výmerom SÚKK-GR č. 1721/I-1986

067—591—87 UDS
Kčs 25,— v.